

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

**КЛАССИКАЛЫК
ИЗИЛДӨӨЛӨР
ЖАНА ТЕКСТТЕР**

*АДАБИЯТТААНУУ
13-КИТЕП*

Академик Абдылдажан Акматалиевдин
жалпы редакциясынын астында

Түзгөндөр: А. Акматалиев,
А. Кадырманбетова

Бишкек
«ПОЛИГРАФБУМРЕСУРСЫ» – 2018

УДК 821.51.0
ББК 83
К 47

Кыргыз Республикасынын 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы (2014-ж. 2-июнь, №119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Токтомунун (2015-ж. 6-апрель, №151-б.) негизинде жарык көрдү.

Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды.

Редколлегия:

Акматалиев А. А.
Байгазиев С. О.
Жайнакова А. Ж.
Маразыков Т.

Мусаев С. Ж.
Садыков Т.
Токтоналиев К. Т.
Эркебаев А. Э.

К 47   **Классикалык изилдөөлөр жана тексттер:** Адабияттаануу. 13-китеп / Түз.: *А. Акматалиев, А. Кадырманбетова.* – Б.: «Полиграфбумресурсы», 2018. – 454 б.

ISBN 978-9967-12-775-3

«Классикалык изилдөөлөр жана тексттер» сериясынын бул томуна Кыргыз Республикасынын Баатырлары, Кыргыз Эл жазуучулары С. Эралиев жана С. Жусуевдин чыгармачылыгы жөнүндөгү илимий макалалар, изилдөөлөр топтоштурулду. Изилдөөлөр хронологиялык тартипте жайгаштырылды.

Китеп адабияттаануу адистиги боюнча эмгектенген окумуштууларга, жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттерине, аспиранттарына жана жалпы эле адабиятка кызыккан окурмандар чөйрөсүнө сунуш кылынат.

К 4603010000-18

УДК 821.51.0
ББК 83

ISBN 978-9967-12-775-3

© КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту, 2018
© Полиграфбумресурсы, 2018

**СҮЙҮНБАЙ
ЭРАЛИЕВ**

АК МӨӨРДҮН АРМАНЫ¹

Акыйкатта «Ак Мөөр» поэмасы – акыркы кездеги адабий журтчулук аңыз кылып, оозго алынган чыгармалардын бири. Кала берсе бул поэма өткөн декада күндөрүндө Москванын кээ бир акындарынын да делебесин козгоп, алардын симпатиясына ээ болду. Чыгарма бир кезде «Тууган жер» деген ырлар жыйнагы менен көрүнүп, окуучуларын көп нерседен үмүткөр кылып коюп, көздөн кайым болгон авторун жарк эттирип адабияттын аренасына алып чыкты. Анчалык күчкө ээ болуп, аңыз кылгыдай «Ак Мөөрдө» кандай касиет, кандай сыр бар? Адабий чөйрөлөрдүн арасында кай бирөөлөр «Ак Мөөрдө» Пушкиндин «Евгений Онегининин» таасири бар деп жүрүшөт деген ийменчээк шобурат бар. Бул поэманын жакшылыгынын белгиси. Адетте, көрүнүктүү чыгармалардан эки жактын таасирин издешет эмеспи. Антсе да бул сүйкүмдүү доң-доң адеп фактыга урунгандан тартып эле күчүн жогото баштайт. Албетте, поэманын профессионалдык маданий деңгээлде жазылышы акындын кандайдыр бир даражада орус поэмасынын рухунан таасирленгенин тандырбайт. Бирок эми андан Пушкиндин аталган романынын конкреттүү жекече таасирин сөөмөй менен сайгылап көрсөтүүгө ишенимдүү далилдерди чалдыктыра албадык. Калыбы, шобураттын авторлору бул пикирди тышкы окшоштуктардан: бир чети поэмада лирикалык чегинүүлөрдүн көптүгүнөн, бир чети анын куплеттеринин арасына коюлган «татаал» рим цифраларынан улам айта коюп жүрүшсө керек. Болбосо жалаң ыр түзүлүшү жагынан алганда да поэма бир беткей уйкаш менен сегиз сап өлчөмүндө, кадимки эле кыргыздын он бир муундуу ыр формасында жазылган. Ушундай эле форманы чыпчыргасы менен бир кезде акын Темиркул өзүнүн «Баатыр» поэмасында колдонгон. Ал эми «онегиндик строфа» болсо, такыр башкача – он төрт

---

¹ Китептен: Укаев К. Турмуш жана ыр. – Ф., 1968. – 67-95 б.

саптан курулуп, түркүн уйкаш, түрдүү басымдан турат. Ырас строфалар рим цифралары менен ажыратылган. Бирок биз өзгөчөлүктү ошол цифралардан издегенибизде поэманын дүмүрүп казып тек-жайын ачып сыноонун ордуна бутактарын санаган болор элек.

Анда поэманын сыры эмнеде? Сюжетинин жаңылыгынан же оригиналдуулугунанбы? Жок, андан деле эмес. Анын сюжети эзелден элге маалым. Ак Мөөрдүн окуясы жөнүндө карыялар кеч курун отуруп кеп салбаган кыргыздын дөңдөрүнөн калбаса керек...

Соң-Көлдүн башы тал менен,
Соодагер өтөт мал менен,
Солкулдап ыйлап баратам
Соолуган Жантай чал менен!..
Көң-Колдун башы тал менен,
Кербендер өтөт мал менен,
Кейип ыйлап баратам
Кемшейген Жантай чал менен!..

Ушул эки сабак ырды ким укпаган дейсиң... Кылым бою кызкелиндердин эки кулагынан кетпеген сөйкө болуп тагылып, Мыскалдын үч обонундай кайталанып келген. Бул Ак Мөөрдүн гана жеке арманы эмес – анда каргашалуу теңсиз замандагы кыз узап баратканда тартылуучу сүйүүнүн кайгылуу маршы ойнолгон. Ырдын тилге жеңил, жүрөккө оор, жөнөкөй саптарын коргошундай салмактанып жерге ийип турган бир терең күч – социалдык күч бар. Ак Мөөрдүн жарды жигит болсо да Болотту эң бир таасирдүү, эң бир терең сүйүүсү анын санаасындагы үргүлөгөн күчтөрүн ойготуп, ушул арманды айткызды. Жантай чал болсо да, кыргыздын бир четин сураган каны, бирок ага баруу Мөөр үчүн атак болбоду. Чыныгы эркин сүйүү эч убакта атак менен мансапка кул болгон эмес. Белинскийдин керемет сөзү менен айтканда: «Жүрөктүн өкүмүн жана анын күйүтүн гана билген сүйүү жыргалы – эмне деген жыргал? Ал күн батып баратканда дайранын үстүнө ийилген талдардын сырдуу көлөкөсүндө сайраган булбулдун салтанаттуу ыры эмеспи. Куш эркиндикти сүйөт. Сүйүү өмүрдүн поэзиясы жана анын гүлү, бирок эгерде көңүлдө эркиндик болбосо, ал сүйүүдөн эмне пайда?

Ошентип, Мөөрдүн «Жантайга барды» деген «атак жыргалы» алтын капастагы торгойдун ыры мисалдуу болгон. Болот менен Мөөрдүн ортосундагы махабат жылдызы андан кийин да өчкөн эмес. Элдин айтымында Болот Мөөрдүн өлүмүнөн кийин, (бирөөнүн колунда жүрүп өлсө да) күйүт тартып сокур болот дешет. Ал түгүл кийин карылыктан жүрбөй калган кезинде да «баланчанын кызы сулуу дейт» дегенди угуп, алардын колун кармап, Мөөрдүн жүрөк солкулдаткан жылуулугун издечү экен. Мындай «жылуулук издеген» болмушту эч жерден окуй да элекпиз. «өмүрүмдө мындай кызык окуяны көрбөдүм, дагы укканыңардан барбы? – деп тамшанып, учуктун дарысындай уламыштачу эле деп сурасак, Отелло менен Дездемонанын, Онегин менен Татьянанын сүйүүсүн кыргыз комузуна салган Алыкул Осмонов экен.

Эмесе ушул керемет окуя жөнүндө эстелик болуп калган Мөөрдүн жогорку эки ооз арманы – «Ак Мөөр» поэмасынын рационалдык даны. Анда поэманын сыры ушул «угутунун» күчтүүлүгүндө болуп жүрбөсүн? Жок, мында да эмес. Лев Толстой Лермонтовдун «Бородино» деген даңктуу ырын өзүнүн «Согуш жана тынчтык» аттуу эпосунун «рационалдык даны» деп атаган. Бирок андан романдын сыры «Бородинодо» калган эмес. Тек гана ал атактуу ыр 1812-жылкы Ата мекендик согуш жөнүндө роман жазууга түрткү болуп шыктандырып, анын идеялык пафосун аныктаган. Ошол сыяктуу Мөөрдүн элдик арманы поэманы жазууда акындын көз алдында дайыма эпиграф катары элестеп турган. Кыскасы бул жерде биз оболу, эки жаштын гана эмес, бүтүндөй бир таптык сезимди козгоп, коомдун сай-сөөгүн какшаткан керемет, асыл сүйүүнүн күчүнө атайын токтолуп отурабыз. Анткени, комуздун үч кылын бүт бойдон титиреткен бул окуянын ошончолугун, чоң сүйүүнүн перипетияларын поэмада бере алды бекен? – деген табигый суроо туулат. Арийне, жүрөктүн сүйүүсүн жүрөктөн тутанып чыккан поэзия гана бере алмак. Бирок поэзиянын бул оорчулугун Эралиев сезген жана эгер жүрөк каалабаса поэманы жазбай да коймок экен:

Мен ал жакта шилтеп көрүп аз кадам,
Жол табалбай тырмалама аскадан,
Анын түрдүү мээнетинен жан безип,
Көңлүм калып таштап кете жаздагам...

Андай болсо поэманын сырын анын тилинен, көркөмдүгүнөн издөө керек. Адетте буралып өскөн ак кайыңды селкиге салыштырышат Анын өзгөчөлүгү – ажайып көркөмдүгүнө. Болбосо ошол кайыңдын буралып турган бутактарын кыйып, кыздын саамайындай дирилдеген сансыз жалбырактарын түшүрүп, күмүш кабыгын аарчып койсо, анын оркоюп куураган мамысы Ак Мөөрдүн тагдыры Жантай чалга окшоп калар эле. Адабиятта да ошондой: көркөмдүгү жок жылаңач идея жашай албайт. Ошол себептүү сезимди айталбай, лириканы уйкаштырып, окуяга газет тили менен үндөөдөн чыгармалар аарчылган жыгачтардай бири-бирине окшоп келип, кайыңы кайсы, тереги кайсы биле албайсың, анткени өз өзүнчө көркөмдүгү бар чыгарманын тили талданбаса, анын өзгөчөлүгү айтылбай калат, андай сындын өзү да өйдөкү ырлардай кунсуз болуп чыгат. Демек, ар кандай адабий макалада чыгарманын көркөмдүгүнө эстетикалык талдоо жүргүзүү аркылуу барып, анын идеялык пафосун ачуу жөн болот.

Поэманып героинясы Мөөр Жаңыл мырзадай кылыч кармап, жаа тарткан баатыр кыз, же колунан көөртөгүлгөн уз эмес. Анткени менен табият ага келишкен сулуулук берип, Ак Мөөр атандырды. Ал заманда сейил куруудан колу бошобогон «чыгыштын такыр баш байларынын» (Белинский) эстетикалык идеалы күлүк ат менен сулуу кыз болду. Андай болсо өз кезеги менен Мөөр да сулуулугунун айыбын тартып, алардын бутасына илинди. Акмөөр жөнүндө жазган киши анын ушул чыр-чатакка кириптер болгон сулуулугун көрбөй өтө алабы? Албетте, өтө албайт, анын сыналчу жерлеринин бири да ушу. Кана, акын Сүйүнбай, калк наз кылган сулуунун сүрөтүн бир тартчы:

Аны куду: «айдай», «күндөй» деп мактап,
Жерден алып жеткире албайм асманга.

Анткениң дурус, «айдай», «күндөй» деп жатып, аны штамп – Мөөр кылып жибердик, айдын сулуулугун эми жанына барганда жазарбыз. Ак Мөөрдүн өзү эле – Мөөр, салыштырууларды алыска чарпылбай кыздын өз табиятынан табам дегениң – адабий эстүүлүк. Анын үстүнө поэзияда «дай» мүчөсү кара сөздөгү «деди» деген жардамчы сөздөн

аз кездешпейт. «Дай» сыз калем шилтей албаган акындарыбыз бар. Кыйла учурларда бул мүчө уйкаш сөздөргө жалганып, көңүлдү көкөлөткөн эң жакшы ыр саптарынын аягы жер чийип калат да, түркүн табылгаларды жана ритмикаларды бир өңчөйлөтүп жиберет. Мындан – «дай» мүчөсүн поэтикалык сөздүктөн шыпырып салуу керек деген корутунду чыкпайт, тек ал ыгы менен колдонулуп, образдын ар түрдүүлүгүнө салакасын тийгизбегендөй болсун. Кээ бир акындар (маселен А. Осмонов) үчүн ал мүчө такыр проблема эмес, дээрлик сейрек кездешет, бирок анын орду жоктолбойт. Анда эмесе автордун унгулуу сөздөрүн угалы:

Мөөр сыны: аппак ыраң, кара көз,
Кырдач мурун, субагай бой – чарчылуу.
Ичке кашы жүрөккө урчу жебедей
Саал ийилип саамай жакка тартылуу –
Бир жазылып, бир азыраак жыйрылат,
Сүйлөп жаткан сөз ыргагы аркылуу.

Мында анча апыртуу деле жок, ай менен күн да өз ордунда калды. Кеп, кыздын жаркын жүзүнүн өз боёкторуна жан киргизип, ажарына нур берип, анын сулуулуктан бүткөн портретин айнытпай тартып салганында турат. Автор фольклордук көп сөздүүлүк менен жалпылыктан, элегиялык, одалык стилден четтеп, образды даана детальштрихтер менен ачууга тырышты. Мөөрдүн жөн турган кашы акындын сыйкырдуу калемине урунганда жебеге айланып, жүрөктү сүрдөттү. Ал эми ошол эле кашын кыймылга келтирип, сөз ыргагына сала койду эле – анын назиктигине, ички мүнөзүнө доо кетти... Бул бир гана деталь, бирок ушунун өзүндө акын портрет менен мүнөздү, кыймыл менен ички дүйнөнү кабыштырыш, бири биринен ажырагыс туташ бир бүтүн образды түзүүгө киришти.

Сүйүнбай жаш кыздын тунгуч сүйүүгө болгон жан толкунун жаккан оттой лапылдатып, алоолонтпой, ийменинки ичтен толкуп, сыртка тебилген сырдуулук менен лирикалык жылуу сезимге боёп жеткизет:

Жазгырдыбы, жаштык–сүйүү жамалы,
Кыз буйдалып, түгөнгөндөй амалы,

Үн каргылдап, эркин жыйбай дирилдеп,
«Эсенби» деп айтууга араң жарады.
Болот болсо «Санаалуубу» деп санап,
Күйпөпөктөп, калбай жүрөт жан-алы.

Булаң этип бошой берип кучактан,
Кыз бурулду курбусуна узактан.
Деген өңдүү: «кимди сүйдүм билдиң го,
Эркем эми өзүң тоскун ушактан?
Көрбөдүңбү менде кайдан айып бар,
Жылалбадым жаштык жайган тузактан!»
Кыз кылмыйып салаларын ушалайт...
Ал кайсы күч албырыңкы кызарткан?!

Ак Мөөрдүн алгачкы сүйүүсүнүн толкунун акын ушундайча берди. Бул толкун дайранын шар аккан суусундай агылбайт, чеке-бели бери жээкке келип урулуп, имерчиктеп сыр сактаган иримдей мелтирейт, анан буулукканын жазгансып, уяң ак көбүктөрүн тамылжытып таратат да, кайра боюна сиңирип алат. Ушул образдан бир эсе ак сүйүүнүн сырдуу тереңдиги элестесе, бир эсе Ак Мөөрдүн токтоо бир сырдуу назик мүнөзүнүн тереңдиги; эмнени болсун – кайгыны же кубанычты, сүйүүнү же жек көрүүнү болсун ичке сактап, ага боюн тоскон туруктуулугу элестейт. Поэмада Мөөрдүн башка мөөрлөрдүн да башынан табылуучу акылдуулук, адамкерчидик сапаттары! Анын дал ушул психикалык характери – уяңыраак сезим бүтүн ичке каткан сабырдуу эмоция аркылуу берилип, Ак Мөөргө гана сыйымдуу, Ак Мөөргө гана ылайык индивидуалдуу кайталангыс образ иштелип чыккан. Сүйүүнүн сүргүнүнө айдалып, Жантай чалга баратканда да жаш кыз эстен танып же чыркырап боздобойт – арман-бугун «солкулдап ыйлап» отуруп айтат. Анын ушундай психологиялык оор абалын акын да назиктигинен жандырбай, ичтен буулугуп чыккан ыр саптары менен берет:

Кызды кара: үмүтүнө кеч кирип,
Өпкө кагып бүлк-бүлк этет ак тамак.
Жиби үзүлүп чууруп жаткан берметтей,
Ат жалына жылып деп жылуу жаш тамат...

Эралиев адамдын кулк-мүнөзүн, кыймыл-аракетин, кылык-жоругун, окуяны жана табияттын кубулуштарын өз көзү менен гана көрүп, өзгөлөр байкай албаган өз көз карашы менен андап, ошого ылайык боёк таап сүрөттөйт. Ал көргөн нерселеринин баарын көгөнгө тизип, түгөлдөп санап берүүдөн көрө, өз көңүлүнүн толкунуна бөлөп алардын сырын өзүнө таандык сезим менен ачат. Бул сөзсүз акындык маданияттын, чеберликтин кулпунуп күч алгандыгынын белгиси. Мындан аркы келтирилген мисалдар, айтылган пикирлердин көпчүлүгү маселенин ушул жагын тереңдетүүдө болот.

Мөөр өзүнө «ашык» болуп, Болотко эрегише кеткен байдын уулу, махабатты халтуршиги Баян менен: «Чыксаң алдың, чыкпасаң калдың!» –деп көч үстүндө жарыша кетти. Улуу сүйүү байгеге сайылган ушул укмуштуу жарышта келаткандагы Мөөрдүн ички абалын сүрөттөө үчүн кээ бир акындар жүрөктү кыпылдатмак же кыздын башына далай санааларды түшүрмөк. Бирок Эралиев өзүнчө бир төтө жолго салды:

Аттар сызып... талаа, түздөр кыйырсыз,
Артка агылат ташкан суудай күрүлдөп,
«Махаббат»! деп какшагансыйт бир гана,
Шамал жулган кыз этеги дирилдеп...

Ырас, мында таң каларлык нерсе деле жок. Анткен менен акын биз байкабаган жерден – кыздын дирилдетен этегинен, анын ошол ат үстүндө бараткандагы ички сезиминин кубулушун көрдү да, сөздү кыргызга илип, кысталыш жерден кынай салды. Анын оюнча кыздын этегин дирилдеткен шамалдын күчү эмес – сүйүүнүн күчү; ат чимирилген жок – жүрөк мотор болуп чимирилди; суудай агылган талаа эмес – санаа; дүбүрттөгөн аттын добушу эмес – жүрөктүн согушу. Айтор бул ырда бүтүндөй бир туташ образ бар, аны биз акындын сөздү чукул таап, ат үстүнөн эңип кеткенинен улам ала-сала байкабай да калдык.

Ушундай дене-бойду титиреткен деталь-штрихтер Ак Мөөрдүн образын улам бир жагын ачып, поэманын улам бир барагын ширенкенин талындай жарык кылып, сансыз суроолордун улам бирине жооп берип жүрүп орурат. Сынамакка ошол суроолордун бирин

берип көрөлү да. Азыркы кыздар зериксе кечинде кино-театрларга барат, а Мөөр эмне кылчу?

А кеч кирсе жылдыз көктө топтолуп,
Эрте кайткан турна үндөрүн тыңшоочу.
Кыйкуулашып түнгө кеткен жок болуп...

Ушул «үйүнөн» ажыраган үч сап ырдын ары жагында канчалык сыр, канчалык маани жашынып жатат. Жалпылап айтканда да, андан байыркы «коңур желдүү Ак-Талаанын» бир коктусунда жалгыз үй турган Ак Мөөрдүн жапайы заманы элестеп, көңүлүңдү алыска оп тартып турат. Ошентип акынга жөнөкөй суроо берсең, образ менен жооп берип, томуктай таш ыргытсаң, тоо ылдый кулаган шагылдай кылат... Анан бул ыр саптары «үйүрүнөн» ажыраганы менен окуучунун көңүлүнөн ажыраган жок: анын көз алдында качанкы бир турмуш чындыгы адабий фактыга айланып, алакандын отундай жерге чагылып көрүндү. Анткени, акын ал турмушту калем менен баяндап жазган жок, сезим менен сүрөтүн тартты.

Деги Эралиев геройдун ички дүйнөсүн табияттын кубулуштары аркылуу ачып берүүгө бөтөнчө уста. Поэманын башынан аягына чейин тууган жердин иси аңкып, айтылуу Соң-Көлдүн шарпылдаган добушу кулакка угулуп, ошол кездеги замандын ырайын, Ак Мөөрдүн психологиялык ал-абалын барометр сыяктуу айкындап турат.

«Көлдөгү ак куулар» өңдүү главаларда окуя жалаң көл үстүндө сүрөттөлөт. Бирок андан автордук идеялар сууга чөгүп кетпейт. Кайра окуялар «сугарылып» жакшы өнүгөт да, чыгарма бизди көлдүн толкундары менен кошо терметип, көңүлдү бирде жагалдандырып, бирде серүүндөтүп, эстетикалык ыракат берет. Тек акын героинянын эң кылдат, назик сезимдерин берүү үчүн кыз мүнөздүү Соң-Көлдү атайын тема кылып тандап алган. Поэмада окуядан тышкары, максатсыз сүрөттөлгөн көлдүн бир тамчысы жок. Жадегенде Соң-Көл түн ичинде да «бош» жатпай, кыздын элесин ала жатып, бизди толгон лирикалык сезимдерге чөмүлдүрөт:

Аяк серппейт Соң-Көл андан ныксырап,
Ай кучактан уктап жаткан кыз сымак.

«Орус деңизинин ырчысы» улуу художник Айвазовский: «Көлдүн сүрөтүн тартуунун татаалдыгы – анын образынын кистиге кармалгыстыгында»¹, – деген экен. Анын сыңарындай Соң-Көлдүн өзүнүн кундузундай кылтылдаган образын, көздүн кароолуна илинбей ойноктогон толкундарын акын сөз менен кармап кагазга түшүрөт:

Байкап турса көл бетинин сүрү көп,
Көк толкундар тереңдерден түрүлөт.
Ийрелеңдеп жылып келген жыландай,
Улам берки четти көздөп сүрүлөт.
Кыз кыялда сууга тарткан сүрөтүн,
Көргөзбөстөн көөмп өтөт күнүлөп.

Баягы ныксырап жаткан көл жок, бир башкача сүрдүү, мээримсиз, анткени, азыр кыздын башына күн түштү. Келдибек бай Баяныма кол тийгиздиң деп Болотту элден кетирген соң, ата-энеге Мөөрүңдү бергин деп кыстоо салды. Сүйүүсү жарга камалган кыз телмирип көлдү тиктеп отурат... Көлдүн жыландай ийрелеңдеп, ичиркеткен толкундары ичип-жеп келип, анын үмүтүн, татуу кыялдарын үстөккө-босток көөмп жатат.

Бирок Соң-Көл өзү көл болуп туруп кайдан ичи түтсүн, жанагы тирминдеген толкундарын кайра өзүн көздөй оп тартып, ары карап муңканып кирди:

Же «батыраак кургаар бекен» деп санап,
Жашын сууга сапыргандай байкалат.
Ошол бекен – көлдүн кээ бир жеринен
Боз буу чыгып көккө житет, жай тарап,
Мүмкүн ал бир махаббатка чалгынчы?
Кокуй анда бороон уруп, кайтарат...
Кыз кызганып карайт ошол тарапты.
Сүйүү кайда өзөн толуп шар акчу?
Ырайым эт, өткөрүп ий бир ирет,
Канжар катып жолун баккан каракчы?

---

¹ Н. Барсамов. «Айвазовский». – Крымиздат, Симферополь, 1953, 105-бет.

Ак Мөөрдүн көз алдында эми сүйүүнүн кендири кесилип, үмүтү үзүлүп көлгө чөгүп, толкундар алыска айдап ар кай жерден гана бир бүлбүлдөп көрүнөт. Чынында ал көрүнгөн – көлдүн буусу, бирок андан акын улам карааны үзүлүп бараткан махаббаттын символун көзгө чалдыктырды. Байкуш кыз сүйүүсү көлгө чөгүп баратса да үмүтүн кызганат, жолдон кырсык чалбаса экен деп аяйт. Ушул жерден көлдү жандандыруу маселеси өзүнүн апогейине жетти. Автор Соң-Көлдүн образы аркылуу героинянын ички дүйнөсүнүн тереңине көлгө чумугандай сүнгүп кирип, анын Болотту сүлдөрү калганча сүйгөндүгүн айкындан чыкты. Эгер поэмадан көлдүн ушул өңдүү пейзаждык картиналарын алып салсак, жаш кыздын жүрөк кайгысы (анын көз жашын канчалык көлдөтпөйлү) мынчалык аянычтуу, терең, мынчалык элестүү, чебер берилмек эмес.

Акындын сүрөттөөсүндө көл дайым эле кумсарып бир калыпта турбайт, турмуштун өзүндөй улам күр-шар этип өзгөрүлүп, улам оодарылып кубулуп турат. Ана, декорация өзгөрүлдү. Көлдү жээктеп көңүл ачканы тоолук кыздар агылып келди. Арасында арманын жууганы келгени Ак Мөөр да бар. Аларды акын «Көл үстүндө ак куулар» деп атады, бирок алар көлгө киргенде ак куу болгону менен жээкке чыкканда тоодак боло калышат:

Кадырына канат таккан жаштык ай,
Толкуй келсе туралбаган тоого акпай.
Ана «шоп» деп жээкке чыга калышты,
Учуп-учуп кырга конгон тоодактай.

Эмне деген керемет салыштыруу эле – жүрөк «селт» дөй түштү! Сөзгө жан сала койдубу – эмне кылды?! Ооба, бул сөздүн күчү, поэзиянын касиети. Чыгарманын жалаң идеялык жагын сынап көнүп калган кээ бир дүрбөлөңчүл сабырсыз сынчылар «мунун эмне саясий тарбиялык мааниси бар?» деши да мүмкүн. Бирок адабият моралдык тарбия менен катар эстетикалык, көркөмдүк тарбия көрсөтүп, сезим маданиятын арттырарын, окуучуга лаззат берип, ичин элжиретээрин бир минутага унутууга болбойт. Чыгарма эң оболу көркөм адабияттын даражасына жооп бергидей болсун, антпесе анын темасынын актуалдуулугу да, турмушту туура көрсөткөндүгү да эч нерсеге арзыбайт, керектүү милдетин аткара албайт.

Ал эми жогоруда болсо Эралиев кыздарды көлдүн өзүндөй кубулган көрктүү, көлдүн өзүндөй кармалгыс «тоодак» кылып көрсөттү. Анткени, ары жакта тузагын камдап, кыз тандап, ат арытып кан Жантайлар келаткан. Алар айбыгып ак куу болуп сууга кире качкан кыздарды далайга көлгө камап турушту да, анан түнөгүнөн кармарбыз деп Ак Мөөрдүн айлына бет алышты. Ушул жерде автор бир эсе Жантай чалдын Ак Мөөргө кандайча «ашык» болуп калганын көрсөтсө, бир эсе анын адаттан тышкары зөөкүрдүгүн, нарксыз мыкаачылыгын көрсөттү. Ал Жантайдын жапайы мүнөзүн көл үстүндө гана эмес, аш үстүндө да бытырадай майда деталдар менен калбыр кылып, кашайта сүрөттөйт:

«А кудайым, жегизе көр аш буйруп!»
Кабырга алып, кыртышынан аз сыйрып,
Ооз тийип, көп жей албай манчыркап,
Аш тажаткан мүнөзүндө каш чыйрып.
Жантай кайра жатып алды жамбаштап,
Кээ бирөөгө күрөң түстүү баш буйруп.

Мында Сүйүнбай жалпы сөздү жамгырдай жаадырып, Жантайды жамандап, же бир каргаган да жок. Тек, кылык-жорук, кыймыл-аракетти таамай сүрөттөө аркылуу анын тескери образынын терисин жанагы өзү жеген тыштуу кабыргадай кылып, сыпайгерчилик менен сыйрып, кесирленген немени кебете-кепшири менен окуучунун көз алдына бакырайтып алып келип аркан-жипсиз байлап койду.

Баягыда Келдибек бай Мөөрдүкүнө жуучу түшүп келчүдө, анын ким экендигин кирип чыкканча гана эки-үч штрих менен ачып койгон да ушул Эралиев болчу:

Көп карады жибек, килем жоктугун,
Бар турмушун жөпкөнөкөй курганын,
«Жакшы экен» деп, бир камчыга көз артты,
«Мен бер десем, ыргытарсың, урганым!».

Жумшак сермеп колун артка койду эле,
Жүккө тийди – «кай буюмдун тышы бу?»

Билмек болуп өйдө чымчып тартты эле,
«Кыыр-кыыр» этип аткып алды мышыгы...
«Ий, кокуй эй, сексейген ит, сен белең?»
Ошол жерин кайра-кайра жышыды...

Сыртынан караганда чымчылагандай көрүнгөн менен бул чып этменин огундай майда деталдар ач көз байдын мерчемдүү, талуу жерлерин чыңыртып аралап өттү. Айтор автордун көргөн-бакканы көбүнчө көркөм деталдар. Майда болгону менен булар профессионалдуу адабият¹ үчүн туз менен ширенкедей керек нерселер. Мындай деталдар поэмада таруудай шыгырайт. Бирок биз аны тоокчо терип отурбастан, дандууларынан гана бир аз мисалга алып көрсөттүк. Антсе да моюнга алуу керек – кокту толгон бүлдүркөнтө келип, биринен бири сонун көрүнүп, кайсынысын үзөрүн билбей күнөөсүз жылмайып турган жаш балача маң болуп турган учурлар да болбой койгон жок.

Андан калса эмне сөз болсун, Эралиевдин колуна тийгенде эргип ойноп, «кубулуп» турат экен. Ошондон улам кокус жанагы таруулардын бирөө терилбей калса Аалыкемдин «Жетим» деген жомогундагы сыйкырчы абышкадай бүркүт болуп кубулуп, куушуруп кирчүдөй сезилет. Деги «Ак Мөөр» поэмасынын басылып чыкканына бир топ болсо дагы сынчылардын дит бага албай келгендигинде бир кеп бардай. Ара-чолодо гана К. Атагуловдун бир кичинекей «жетим» макаласы чыгып, анын мазмунун жөндөтүп айтып берүүгө араң үлгүрдү. Анткени, чыгарманын сюжеттик линиясынын ички конструкциясы көркөм деталдардын сансыз ничке чынжырларынан куралган. Сааттын механизминде окшогон көзгө көрүнбөгөн штрихтер поэмага жан киргизип, өткөн замандын катаал убакыттарын көрсөтүп, сени эртеңки турмушту карай алгалоого шаштырып турат.

Ырас, өткөн доор жөнүндө, асыресе аялдар теңдиги, эски убакта сүйгөнүнө жетпей калган кыздар жөнүндө бул биринчи жана акыркы да сөз эмес. Ушул теманын өзү 30-жылдардын адабиятында эле өнөктүк катары бир кыйла иштелип чыккан. «Кайгылуу Какейди» баш кылып санай берсек бул мазмунда жазылган чыгармалар калыңга берген малы көп... Ал түгүл ошол эле Ак Мөөр окуясынын мотивинде

¹ «Ленинчил жаш». – 1957. – 24-июнь.

жазылган «Айша менен Айдар» операсы (либреттосу У. Абдукаимовдуку), А. Осмоновдун азыр кыргыз драмтеатры даярдап жүргөн «Ак Мөөр» пьесасы да бар. Бирок бул фактылардын болушу калем кайраткерлерин эч убакта өткөн доордун темасы менен коштош турбайт. Жедеп эзелден бери элдин канына сиңип, тамырланып калган түгөнгөн эскинин элементтери бизде азыр да бар. Дале болсо газетанын беттериндеги фельетондордун басымдуу көпчүлүгүн калың берип, кыз алуу «каадасы» ээлейт. Мурун кыздарды айылдын иттерин абалатып, ат менен ала качса, эми жылп эткизип илбирс каптал таксилерге сала коюп, коммунизмге бараткан улуу жолдон маданият жоргосун мына минтип жапайылыкка пайдаланып, кыздын көз жашы кургаганча айлына жеткирип амалдангандар кезиге калат. Айтор өткөн доордон азыркы доордун артыкчылыгын көрсөтүүнүн азыр да актуалдуулугу азая элек, кайра курч, ары маданияттуу тил менен эскинин маанайын түшүрө жазган эмдүү чыгармалар керек.

Ал эми Ак Мөөр окуясы жөнүндөчү? Ак Мөөр, оо, өткөн кызыл-кыргын түшүп, алдуулар алсыздарды атом куралындай коркутуп турган апаат күндөрдө төрөлгөн кыргыз кыздарынын ачылып турган бир гүлкайыры эле. Андан дайыма эртели-кеч адамгерчиликтүү ак сүйүүнүн ароматы аңкып турчу. Бирок аны мезгилсиз добул согуп, күндүн караңгылыгынан гүлү түшүп, солуп калды. Ичинде кири жок кары энелер ошол гүлкайырдын калган уругун түйүнчөктөрүнө түйүп бекем катып, кез-кез көз баштыктарын оодарганда «аа-ыы де-сеңчи...» дешип, көздөрүнө жаш алып эскерип келишти. Мына эми ошол элдеги уруктан алып акындарыбыз өз-өзүнчө өндүрө баштады. Өз кезеги менен андан Эралиев да бир кезде биринчи бороздорун салып, буулантып айдап койгон өзүмдүк «огородуна» алып келип тигип көрдү. Жеринин угутунун күчтүүлүгүнө карабастан, ал эки жылы такай эмгектенди. Акыры акын ошол Ак Мөөр гүлкайырынын азыркы элдин өзгөрүп, өнүккөн даам-татымы, жыт сезимине ылайык келген поэтикалык элесин кайра жаратып чыкты. Акын ал элдик гүлкайырга өзүнүн эралиевдик талантынын нурун сиңирип, өзгөчө жыт берди. Демек, «Ак Мөөр» поэмасы анчейин гана эскини жамап-жазгап, «ремонттоо» болуп саналбайт.

Улуу композитор Глинка айткандай оболу «музыканы эл түзөт, а биз, музыканттар, аны асемдеп, кооздоп гана чыгабыз». Ушуга

байланыштуу «Ак Мөөр» поэмасынын тарыхыйлыгы жөнүндө да бир ооз сөз айта кетүүгө туура келет. «Поэмадагы Келдибек бай, Баян, Батыш өңдүү геройлор туура эмес киргизилген, андай адамдар Ак Мөөрдүн айлында болгон эмес, ишенбесеңер баланча карыялардан сурагыла же мындай окуя тигиндей болуп калыптыр», – дечүлөр да табылышы ыктымал. Бирок ошол кезде Соң-Көлдө андай адамдардын аты болбогону менен заты болгону ырас жана ал образдарды акын Ак Мөөр менен Болоттун образын тереңирээк ачып, өткөндөгү турмушту дагы толугураак көрсөтүш үчүн атайын жасап киргизип, аны элдеги чала иштелген материалга аралаштырып, өзүнүн жазуучулук казанында кайнатып чыгарды. Ал эми «казанчынын өз эрки эмеспи, кайдан кулак чыгарса». Кыргыз окуучуларына кеңири белгилүү Мухтар Ауэзовдун «Абай» романындагы Базаралы, Эрбол, Деркембай макалдуу атактуу геройлор деле Тобукту айлында болгон эмес. Иштин дал ушундайлыгын казак сынчысы М. Каратаев кандыра далилдеген¹.

Чыгармада Ак Мөөр менен Болоттун сүйүүсү баштан аяк өзөк болуп тартылат да бөлөк-бөтөн окуялардын бардыгы ошол өзөктүн айланасына өрүлүп, макаббаттан тышкары да толгон-токой сырлар ачылат. Анда автор натыйжага ээ боло албаган кыйкырык-сүрөөндөр, талаш-тартыштар, кагылыштар аркылуу ошол кездеги уйкууроодо жатып тиш кычыраткан таптык кыжырданууларды көрсөтөт.

Ошондой эле поэмадан биз ал кездеги кыз-келин менен кемпир-кесектердин өрмөк согуп, тон тиккендеги өз ара сөздөрүнөн (23-бет), кыяк ыры «Сары-Өзөн» тартылып жаткансыган, жылкычылардын сырдашканынан (85–88-беттер), комуздун күнгүрөнгөн күүсүнө уюп, «жар башында чарыктын көгүн тартып отурган» койчудан (120-бет), «чала уйкулуу бала ыйлаган» көчтөн (25-бет), көчтөн кийинки «сынган уук менен жапырак кийиз калган» журттан (116-бет), «ак чөлмөктүү» кыз оюндан (59-бет) – койчу, ушул өңдөнгөн толуп жаткан элдин тиричилик кыймылынан, үрп-адат, жорук-жосундарынан да кыйла кабар алабыз. Өйдө жактагы өзөккө өрүлгөн поэманын ушул окуялары көзгө илешпеген шар суудай агылып кетпестен, өрүмдүн муунак байламталарынын улам бирине токтолуп

¹ М. Каратаев. Тууган адабият жөнүндө ойлор. – Алма-Ата, 1958. 147-бет.

саамыктап, булуң-бурчуна үнүлүп ойлуу, ары сабырдуу жылжыганы көңүлгө элестүү таасир калтырат. Эми дастанды окугаңызда да чапкан аттай тез, шар кете албайсың – ар кай жерлерине тигилип, айрым куплеттерин кайра-кайра окуп, китепти салмак менен жай барактап жүрүп отурасың. Ал сени кадимкидей чыгынып, жаагынды таянып ойлонуп окууга мажбур кылат. Арийне, бул анын түшүнүгүнүн оордугунда эмес, тек... маанисинин тереңдигинде. Андан соң, поэманын «муунчак-түйүнчөк» куплеттериндеги туташ ойлуу деталдарга уруна бересиң, анын кайсы куплетине кайырмак салсаң да, жок дегенде бирден балык илинттип аласың, дегинкиси мындай бир кылкалык кыргыз поэзиясында сейрек кездешет.

«Ак Мөөрдөгү» окуучу эрөөнүрөөк көрүп, коңултактаган эле бир себеби – анда адаттагыдай жыш окуялар аз кездешет. Анын сюжетин кара сөз менен жарым бетте жарашыктуу кылып көркөмдөп айтып берүү үчүн Демосфен менен Цицерондой чечен болуунун да кереги жок. Сөз укугу өтө электе айта кетели, Пушкиндин «Евгений Онегини» деле окуяларынын байлыгы менен түк айырмаланбайт. Чыгарма ар кандай болот. Эгер Белинский Лермонтовдун «Биздин замандын героюнун» сюжетин бир китепчинин көлөмүндө асемдеп айтып берген болсо, Пушкиндин «Евгений Онегининин» сюжетин түрмөктөп туруп, кабыргалуу жети сүйлөм менен берет да: «Мына, Онегиндин бардык мазмуну ушу»,– деп чекит коёт. Сюжет дегенде биз чиеленген окуяны да түшүнбөйбүз, ар акындын, жазуучунун стили ар бөлөк. Анан деги биздин кээ бир поэмаларыбыз али фольклордук сыйда сюжеттин бир түрдүү ыгынан узап кетише элек. Сюжеттин кызыктуулугуна кыныгып алып анын артынан сая кууп, жалаң окуяларды уйкаштырып жүрүп отуруп образдарды ачуу, тиги-бу сыяктуу маанилүү компоненттерге кайрылууга кээде чолоо тийбей калат. Эралиевдин поэмасында окуялар аз болсо да драматизм күчтүү. Анда образдар чыйрыктырып кирген талаш-тартыш, карама-каршылык, кайчылык, күрөш кыймыл-аракет, пейзаждык сүрөттөөлөр, философиялык ой жүгүртүүлөр, лирикалык чегинүүлөр аркылуу ачылат. Жалаң пейзаждык лирикалар дастандын үчтөн бирине жакын бөлүгүн ээлегендигин эске алган күндө да окуялардын канчалык сейрек экендиги белгилүү болот. Антсе да андан махаббат дастаны мүчүлүштөп, ой сезимдерден жайдак калбайт, кайра алар китептин беттеринде Зууракандын

кызылчаларындай жыш... Ааламдан жалаң пейзаж менен көз ачкан Левитан, Шишкин макалдуу художниктер өткөн эмеспи. Бирок алар жазуучу эмес, сүрөтчүлөр дегендер да болот. Чынында ой-сезимди бири боёк, бири тил менен бергени болбосо – экөөнүн айырмасы деле жок. «Художник – дудук акын, акын – сокур сүрөтчү»,– деген Леонардо да Винчинин атам замандан берки атактуу афоризмин кантип унутууга болот.

Сүйүнбайдын кээде окуя кездешип, сюжетти бере келген жеринде бир көзгө илээше калган татынакай ыгы байкалат.

Эртеңкиге медресе күтүп, бел байлап,
Кала турат келер жолун карап жар,
Болот барат ашыктыкка арга издеп...
Кайда Кум-Бел, Кара-Кужур тараптар?!!

Бул жерде Болот байлар тарабынан Соң-Көлдөн сүрүлүп, Кум-Бел тарапка кетет деп эле бүтүрүп койчу сөз эле. Бирок акын антип ырды чолок кайрып сюжетти туткундап койгусу келбей, «кайда» деген сөздү кыстарып, суроо коюп, көңүлдү өргө сүрөдү. Сүйүнбайдын ушул сүрөттөөсүндө Болот кандайдыр бир мүгдүрөп, башын жерге салып, бөлөк жакка тентиреп бараткан жок. Турмушка тике карап, тилек кылып, «ашыгылыкка арга издеп баратат»...

Демек, автор окуяны гана пассивдүү уйкаштырган жок, образды ачууга далалаттанды. Болоттун ушундай оптимисттик ойлору, элге ишенгендик сапаттары дайыма Мөөрдүн сүйүүсүн шыктандырып, коштоп сүрөп келет:

Мөөр:

«Бийлер, байлар бөжөктөшүп «төрөм» деп.
Күн-түн бирдей чууруп кирип жатышат...
Улам бери курчоо салып тереңдеп,
Ырсылдашат ач бөрүлөр, ажалдар.
Ай талаада... биз качабыз сереңдеп.

Анда Болот:

«Коркпо, Мөкүш, тирүү жанбыз биз дагы,
Бизге дагы «доспуз», «өзбүз» деген көп.

Жазуучу үчүн элдин турмушун билүү – бул анын тилин билүү деген да сөз. Турмуштун кайсы учурдагы кандай окуялары элдин тилинде кандайча жашап, кандайча түр, стиль менен берилгендигинин – историзминин коло-ритин какшы билбеген жазуучунун чыгармасы доордун духун жыт-жыбыры менен кошо чагылдыра алмак эмес, Эралиев карылардын кулактын курчун кандырган уңгулуу сөздөрүндө сакталган байыртан берки залкар күүлөрдү, элдик тилдин стихиясын жакшы угуп, жакшы билет. Болбосо элди уруктатып, өзүн улуктатып, сөзүн меселдетип, опуруп-жапырып сүйлөгөн уруучул-феодал, мансапкор Келдибекти автор жедеп эски сөзгө тасыган куйма кулак карыяларча тилге келтире албайт эле.

Тамыр жайып Кочкор, Нарын тараптан,
Багыш элин кыңк эттирбей караткан,
Жеке билип Ыман менен Чорону,
Моңолдорго өз өкүмүн тараткан.
Алкымдагы сейрек үйлүү Сокучу
Каз турам деп, түшүп берген баары аттан.
Аркы атабыз таштап кеткен сырлуу даңк
Бүтүн бизде ыйык бойдон бараткан...

Дайны тарап. Сарбагышта да чоң делип,
Кадыры өткөн кан Жантайга кол берип,
Кайра кайтсам акыреттик дос болуп;
Калың бугу ызаат кылып жол берип,
Кошоматтап Жумгалдагы көп Саяк,
Кызматыма Саруу, Кушчу-Сол келип,
Кошо чуркап андан берки Солтолор,
Турбас беле айтканымды оң көрүп!...

Макаланы узарткандыгына карабастан кыргыз урууларынын эсебин чотко каккандай кылып, алакандай жердин кучагына кыска бул куплеттерди атайын кошмогу менен мисалга алып отурабыз. Сүйүнбай ушул жерде эски жөө чечендердин сөз кынашындагы көтөрүңкү стилин бузбай, сырын кетирбей, ары кылын кыйшайтпай сапырып көрсөтүп, качанкы бир доордо жашаган кыргыз байларынын типтүү образын бир сапар элестете коюп жатат.

Автор геройлордун кыймылын, кылык-жоругун сыпаттаган кезде салыштырууларды алардын өздөрүнө жагдайлуу буюм-теримдеринен алат. Жадегенде ал ошол доордо кыздардын көп аккан көз жашын сүрөттөгөндө да азыркы дүкөндөрдү аралабастан, өздөрүнүн мойнундагы берметтерге гана салыштыра салат. (114-бет). Чыгарма кыргыздын элдик ырларына таандык кыт куйгандай кылдат, чулу уйкаштарга жык толгон. Макалада алынган ырлардын ар кандайынын уйкаштары буга далил болот.

Эралиевдин эске ала турган бир жагы – анын сезим ченеминин (чувство меры) күчтүүлүгү, ары таразачылдыгы. Ал негизги окуяга катнашы чамалуу нерселерди узактырып казып жатып албайт. Ойду бүдөмүктөтүп көмүскөдө калтырбай, куду эсеп чыгаргандай кылып тикенектеп казып айтат. Эгер, чын эле ойлор көмүскөдө калып баратса, аларды тыкандык менен коюлган тыныч белгилерден таап алабыз. Айрыкча көп чекиттүү (...) сүйлөм издеген тилчилер ушул поэмага кайрылышса болот. Андай чекиттер жылдыздай жыбырайт да, артынан ойлор тыбырайт... Бир-эки мисал:

«Ай, жүргүлө? «Ак чөлмөккө» ким чыгат?
Ана ыргытат... Жер «дүңк!» этип унчугат.

Ырдагы «ана ыргытат» дегенден кийинки көп чекит кыз оюнда бака-шака түшүп жаткан шайыр жаштардын айлуу түндөгү «ак чөлмөк» ыргытылгандан баштап «дүңк!» эткенге чейинки оюндун жоопкерчилигин сөзүп, мостоюп моло таш боло калышканын окуучуга элестетип, бир мүнөткө ойлонто салды. Же болбосо:

«Кана, жигит, кайрып койчу бир күү, – деп
Комузчуга колко түшөт бүт сурап
Мындай жерде жок деп айтыш болобу,
Диң-диң...
дың-дың...
Тилге кирет үч бурак». (117-бет).

Оболу биз «диң-диң...», «дың-дыңдан...» комуздун кылынын бир ичкерип, бир жооноюп күүгө келтирилип, адамдын ичин бир

имерилтип, бир элжиретип, кулагы толгонуп жатканын угунуп-сезиндик. Ал эми, күүгө мас болуп, ошол комуздун кулагына келип конгон булбулга жем чачып койгонсуган таруудай төгүлгөн көп чекиттер, комуздун «диң-диңи...» – бул ак чөлмөктүн «дүңк» эткениндей дүнүйө капар жансыз добуш эмес, «дың-дыңдын...» ары жагында адамды дың жердин буудайындай ыргалткан музыка, жайлоонун көк шибериндей көйкөлткөн симфония, Соң-Көлгө сонуркап келип, көчкөн журтту кучактап калган Болотко «солуган» Жантай алып кеткен Ак Мөөрү менен ак сүйүүсүн жоктотуп кайгырткан трагедия бар экендигин элестетип турат. Бул көп чекиттүү нерселер профессионалдуу жазма адабияттагы эң эле көзгө көрүнбөгөн, колго илинбегөн көркөм ыкмалардын биринен болуп саналат. Кабында жаткан жүрөктү кармалбаган жайлоонун желиндей акырын сылап ойготкон поэзиянын ушундай билинбеген түркүн күчтөрүнө ээ болгон чыгармалар гана «миллиондогон жүрөктөрдү миң жылдарга кыймылга келтире алат» (Маяковский). Болбосо жылаңач ойду (поэзиялык эмес) көз көрүнөө (окуучуга билдирип эле) зордуктап жыгып алып, төрт бутун тушап уйкаштырып туруп, басмага уруп жиберген ырлар газеталык алтымыш миң тиражда басылып, чагылгандай тездикте таралса дагы, жалгыз авторунун жүрөгүн минутага жылыта аларын ким билсин!.. Анткени, ал ырлар жүрөктүн билинбеген кылдарынан чертилип чыккан эмес. Чынында биз Ак Мөөрдүн заманынан айга учканчалык аңыздуу турмушубуздун керемет искусствосун жаңы эле көчүп, эми эле аралап жүрүп байкабай калабыз. Чын эле элдин көңүлүн ээлендирген эстетик акыны болсоң, ошол билинбей каалгыган сыйкырдуу кооздуктун «молекулаларын» жүрөгүң менен сезип, кадимкидей калпып, таттуу тилиңди көрүктүн желин көрүп кармап алган жалындын көк– жашылданган тилиндей ирмелтип, адамдын муун-жүүнүнө, сезимдин буруу-терүүсүнө чейин жеткизип айтып бер... Ошондо гана биз минтип акын гана айта алат, акынга айла жок экен го... деп айтууга аргасыз болобуз. Ал эми сенде андай жүрөк жокпу – өзүм да жазам деп убара болбо, басмаканачылар менен китеп соодачыларына «поэзияны эл аз окуйт экен, пландан кыскартуу керек (!?)» дедиртип, «сөз падышасы ырдын» (Абай) асыл наамын булгап, аброюн кетирбе, окуучунун бүгүнкү арыштап өскөн көркөм

көңүлүн калтырба, айланайын халтурщик акын!.. Бул сөздүн кимге тийип жатканын көркөмчүлүктүн душмандары (адабияттын халтурщиктери ушундай деп аталат) сезип эле турушат. Бирок аларда жүрөк, орустар айткандай «акындык душа» болбогон соң: «элдин баары эле Пушкин эмес да, начар ырлар да керек» деген кан-сөлү жок логикага, өздөрүнүн жүрүм-турумунун тышкы чыйрактыгына таянып, «колдон келишинче» жаза беришет. Бирок алар бир кезде оригиналдуу Пушкиндин болгондугун жана эми анын кайталанышынын кажатсыздыгын, андан көрө кичине жаңылыгы болсо да өзүнүн (ал эми андан канчалык «эмгектенсе» да мындай жаңылык чыкпайт) керектигин кайдан түшүнсүң?!..

Поэмадагы ой толгогон лирикалык чегинүүлөрдү окуп отуруп, биз дагы ушул өндүү аздыр-көптүр чегинүүлөрдү жасоону ылайык таптык. Анткени, адабиятта сын дагы өзүнчө жанр, көркөм чыгарма. Эми кайра маселенин конкреттүү фактыларына кайрылалы.

Бир саптарынын узатасынан үндөшкөн аллитерациялар (1) жана поэтикалык кайталоолор (2) – мына ушулар дагы поэмага өзүнчө музыкалык жан киргизип, угумга жеңил, ары жылуу кылып турат.

(1) «**Сулуу** кантсин, **сууда** туруп ийменүү...» (79-бет).
«**Кезек** менен **кесе** сунган бир жигит» (101-бет) ж. б.

(2) «**Ошол ырлар** сагынчыдыр жаштыктын,
Үшкүрүктүү кыз деминен курулган?!
Ошол ыр го, канга жетип эң мурун,
Сырларды айдап, капкайдагы бугулган. (41-бет.)

Ушул ырлардагы асты сызылган сөздөрдүн арасындагы аллитерациялык үндөшүүлөр, поэтикалык кайталоолор, же болбосо Болоттун Кум-Бел тарапка сүрүлүп баратып, кызга берген үч убадасын сыр кылып айткандагы үч куплеттин аягындагы «мен келермин, ошол кезде келермин» (93-бет) деген кайталоолор кулакка жеңил угулуп, жанга канча бир жылуу сезилет. Акын ыр уйкаштарын кынаптап, сөз ыргактарын тегиздеп жаткан кездеринде кээде ара-чолодо «бирөөбү», «экем» өндүү өзүнө үйрөнчүк талас говорлоруна да кайрыла калат.

Сүйүнбай Эралиев турмушка үнүлүп ойлуу карап, эмнени болсун жети өлчөп бир кессем, «аз болсо да, саз болсо» деген – өз ишине өлөрчө сарамжалдуу адам. Ал башына бир ой кылт десе жылт эткизип жарыкка чыгарууга ашыгып, кыялдын кытыгысына боюн берип, изденүүсүз жеңил жолдо чапкылап бараткан ышынчаак акындардан эмес. Антип жалындуу пафосту суутуп, поэзиянын учкул канатын алсыратканга анын дити чыдабайт. Болбосо кылт эткен эмес, жарк эткен ойлор поэмада жабалактап жашынып жатат. Тек, аларды акын сыр кылып сактап, ар бир сөзүн тарбиялап туруп андан кийин гана окуучуларына сунуш кылып отурат. Андай болсо «Ак Мөөр» поэмасы акындын ак пейилинин адабиятка чындап төгүлгөн жери десек туура болот. Поэма ар түрдүү бөлүмдөрдөн турат да, бир-бирине поезддин вагондорундай чиркелишип, андагы окуялар бири-бирине кездеше албаган эки ашыктын махаббатынан курулган сюжеттик кош сызык менен тынбай агылып отуруп, Болоттун Мөөр түшкөн «вагонго» кечигип жетпей, комузду муңкантип, жүрөктү мыкчыткан ак сүйүүнүн кайгысында калышына келип лып токтолот. Биздин оюбузча поэма көздөгөн станциясына жетти. Сүйүүнүн чырагы өчкөн соң – андан ары жүрүүгө жол караңгы... Анан ошол түпсүз караңгылыкты күн күркүрөтүп, чагылган түшүрүп «жарк!» эттирген, Горькийдин «Бороон кабарчысы тууралуу ырын» эске салган автордун:

«Жел катуулап, боз булуттар удургуп,
Жакын жерде добуш барын сездирет»,—

деген лирикалык чегинүүсү менен поэма аякталат. Чын эле жүрөктүн өкүмүн гана билген сүйүүнүн жолу, эми гана жаркырап, жүздөгөн поэмалардын дөңгөлөгү чимирилди. Бир кезде ат үстүндө «солкулдап ыйлап», сүйүүнүн капчыгайында камалган Ак Мөөрдүн урпактары азыр ай, жыл жүрсө арыбас темир тулпарларга минип шаракташып, бири ата-бабалары көрбөгөн алыскы шаарларга окууга, бири дың жерлерге баратышат... Алар ошол жактан өздөрүнүн ак жолун, ак сүйүүсүн табышат – мына «Ак Мөөр» поэмасы окуучулардын фантазиясына ушундай ойлорду жеткизип, көңүлдүн ракетасын айкүнгө учурат!..

Зилинде «Ак Мөөр» поэмасы көп толгонуп, узак сөз кылууга татыктуу кабыргалуу орошон чыгарма. Калыбы, бир чакан макаланын тар аянтында анын ийгилигин ийне-жибине чейин артып чыгууга үлгүрө албоочудайбыз. Анын үстүнө «Ак Мөөр» сындуу чыгарма жөнүндө анча-мынча болсо да пикир айтууга бир аз жүрөксүнгөндүк менен киришип отурабыз. Анткени ал–акындын он жылдар бою буулуккан сезиминин натыйжасы. Ушул дастанда ал качантан берки бүткөн боюнун тырышын жазып, армансыз чабыттаган. Эми биз поэманын жалаң тескейинин гүлүн тере бербей, тиги аркы окуучунун бутун ташыратчу күңгөйүнө ашалы.

Ырасында жакшы чыгармага жамандыкты ыраа көрбөй аясаң да, анын эң майда кемчиликтерине чейин сулуунун бетиндеги сепкилдей болуп, кашкайып көрүнүп турат экен. Бирок тоголок деген жумурткандын өзү да бир жагына сүйрү тартып турат эмеспи. Анын сыңарындай «Ак Мөөрдүн» да калпыс жерлери, ошол эле биз айткан ийгиликтеринин өзүнчө толуп жаткан «бироктору» бар. Эң оболу өз башыбыз кайгыга чөккөн капалуу кемчилиги катары муну айткыбыз келет. Ушул үч жарым миңге жакын жолдон турган кулач жеткис поэмада Ак Мөөр менен Болоттун булактай таза сүйүүсүнүн чыгккан башаты ачылбай калат. Адетте окуучу деле эки ашыктын ортосундагы кайсы сүйүү болбосун анын кайдан, кантип пайда болгондугун билгиси келет эмеспи. Ал эми биз поэманы ачкан жерден эле Болоттун «каңтаргадагы буурул аттан» ыргып түшүп, жазганбай Ак Мөөр менен өбүшүп жатканын көрөбүз. Тургенев өзүнүн герою үзүлүп кеткенден кийин да, аны «өлдү» деп айта албай, «көзүнүн үстүнөн жөргөлөп өттү» деген экен. Жолуң болгур... Эралиев деле эки жашты сүйүшө электе эле «автоматический» өбүштүрө салбай, ага чейин далай поэтикалык камылгаларды көрүшү керек эле. Анан чыгарманын ошол жагын шашыш окуп калган окуучулар эртеси бир-бирине жолукканда: «Ары жагын окудунбу, деги экөөнүн өбүшкөндөрүн жандатып айгат бекен?» – деп сурагыдай болууга тийиш эле. Карачы эми... ошондой фактынын жогунан ак сүйүүнүн бир аз шекке урунуп жатканын?! Болбосо элдеги дапдаяр материал боюнча деле ал экөө наристе чырпык кезинен коюн-колтук алышып бир чоңойгон, сиямдык эгиздердей кошмок дарак эмес беле?! Эми ал кемчиликтен арылыш үчүн поэманы түп-тамырынан кайра жазуунун – башынан

кыйшык отургузулган дарактын дүмүрүн козгоонун зарылдыгы жок. Андай шагы ийилген дарактын мөмөсүн көтөрө албай майышып турган жагына элдеги тирөөчтөрдөн алып желөп койсо да болор эле. Бир иши «балдакчан поэма» болгондо... бирок аны автордун өзү билсин, айтор бизге кандай амал кылса да поэманын бүтүндүгү менен көркөмдүгүн бузбай, «мөмөсүн солутпай» оңдоп берсе гана болгону.

Чыгарманын дагы бир сылтыган жери – автордун кай бир убактыларда орунсуз патетикага түшүп, геройлордун образын жасалмалап жибергенинде. Ак Мөөрдүн атасы Адил кызына жуучу түшүп келген Келдибек байга мындай деп жооп кайтарат:

Бирок да мен тоо түшкөндөй кыйналам,
Адамды адам «бер» деп турган кезинде...
Мүмкүн сизге бой жеткендей болсо да,
Кыз биз үчүн ууз гана сезимде...
Бала өмүрдөн эркиндигин тилинет,
Ал андыктан өз бийлиги өзүндө (67-бет)

Бул абалкы өткөн заманда жашаган Адилдин сөзү эмес, азыркы учурда эмгектенген Эралиевдин сөзү. Абдан эле так кесер кылып жооп бергенде Адил: «Кызымды кудалап койгон жерим бар эле, байым» демек. Баарыдан да анын «адамды адам бер» деп келгенине жини келгени өз убагы үчүн чындыкка ылайык келбейт. Сүйүнбай деталдарга айрыкча маани берип, жаандын бир тамчысынан жашылданган дарак көргөн акын дедик. Андай болсо, бир гана деталь болсо да Адилдин жогорку жообунан биз реализмден четтеп, анахронизмге берилип кетүү жоругун көрө койгонубузду айып этпес. Ушундай эле тарыхый геройлордун образын модернизациялоону биз жалаң Адил эмес, Ак Мөөр менен Болоттун образдарынан да чалдыктырабыз. Маселен, Болот түш көрсө, Ак Мөөргө кошулуп, эл расми боюнча кишилер агылып келип көрүп жаткан болот. Анан эл кеткен соң:

«Мөкүш!» деди Болот ага акырын,
Шарт бир кайрып көшөгө учун желдетип,
Ар жагынан чыга келди жаш сулуу,
Күлөт «кызык»... жүк бурчуна мен бекип...»

Акыйкатта келинди урматтап, сахнанын артисткаларындай кылып, көшөгө артынан көрүүчү элдин салтына ал кездеги Мөөр эмес, азыркы кыздар деле анчалык таң калбаса керек. Авторду мындай айыптарга биротоло ынандыруу үчүн дагы бир мисал келтирели. Келдибектин каарына калып, Кум-Бел тарапка кеткен Болот махаббаттын санаасынан тынчыбай түн жамынып Мөөргө келип, Баян быякка калып, эми Жантай деген чыкты деген суук кабарды угат.

Анда Болот:

Калса дагы жетимиш жаштан ал ашып,
Турса дагы төрт аялы тыякта...
Ай, Мөкүш ай, алар көнгөн башынан,
Карабастан күнөө, айыпка, уятка...

деп гана шашпай кайрат айтат. Ушул көңүлсүз, ары ишенимсиз моралды айттырганча автор Болоттун ошол суук кабарды уккандагы жүрөктүн булкунган абалын, кораблди оодарчудай баштанып кеткен коркунучтуу толкунун сүрөттөсө болмок.

Кээде акындын сырчыл калеми күтүлбөгөн эле түптүз жерден тайгаланып, тескери образдарга жагымдуу мүнөз берип койгон учурларына дуушар болобуз. Өмүрү кедейлерге ырайым кылып жылуу сөзүн багыштабаган Келдибек байдын какчандаган кемпирине эмнегедир акындын ичи имерилип, боору ооруй кетет:

Бели энкейип, өмүрүнө кеч кирип,
Карып калган кемпир ыйлап эчкирип.
«Кагылайын Баяныма кол кайрып...
Кутургандын жон терисин терс тилип
Боздоткула, колго берип сазайын,
Экинчи ирет антпес болсун эсирип?».. (36-бет) –

деп кубандайт да, Болотту табалайт. Оң каармандын омурткасын сыздаткан мастандын бул сөздөрү алдыңкы эки саптагы акындын «гумандуулугун» жокко чыгарып жатат. Бир чети Болоттун образына шек келтирген ошол эки сап ырды алып салып, ордуна ыксыз жерге деле ысырап кыла берген баягы көп чекиттеринеи эмне коюп койбогонун билбейм... Андан куплеттин деле сыны кетип, маданияты

майышмак эмес. Пушкинде деле «Онегиндик строфалардын» кемиген саптары кездешет, кемелткесин болсо көп чекиттер менен толтуруп коёт. Маселенин маанисин бузган ушул турпаттуу логикалык карама-каршылыктар Жантайдын образынан да байкалат.

Көк жибекке көркүн каткан перидей,
Аркы турган Айчүрөкпү, кайсы кыз?
Мөөр айтты:
– Жол мынакей, кайтыңыз.
Ансыз деле биз ырыска тайкыбыз.
Жанбай жаткан чыракка окшоп дүртүлдөп,
Жантай аны өтөр беле бир тилдеп...
Бирок да, ал алыс ойлоор куу киши,
Аяган жок «март экен» деп жүрсүн деп.
А тек гана кыз көркүнө жеңдирип
Ачуусу эмес, санаасы артты түркүмдөп.
Максаты эле – бала жыттуу жар сүймөк,
Жаны өткөнчө жаштыгына сүртүнмөк... (79-бет).

Бул баягыда Жантайлар Мөөрдү биринчи жолу көрүп, киринип жаткан кыздарды көлгө камагандагы окуядан бир эстелик. Кандай жылдыздуу татына ырлар... Бирок жумуру келген бул эгиз куплетти «жол мынакей, кайтыңыз», «аяган жок» деген терсаяк, тетири сөздөр аралап, сасыткы кылып отурат. Анткени, биринчиден – акын өзү айткандай «көл үстүндө ийменип», кымырынып турган кыз кайдан эле кан Жантайларга бет багып, жаагын жанып, «жол мынакей, кайтыңыз!» деп колун жаскап команда берүүгө жарасын. Ана, ошентип эле качыра салып каяша берген күндө да эгер Жантай аны чын эле «аябаган» болсо, анча куушуруп келген киши кызды көлгө башын кийре бир тилдейт эле го?

Китептин кайсы бир беттеринде уйкаштын уздугуна такай берилип кетүүнүн салдарынан маани, ой бузулган:

Шабданга деп Бакты кызды мудаалап,
Жантай анда Жанкарачка кудалап. (80-бет.)

Бул эки сап ырда Жантай өз баласы Шабданга Бакты кызды эмес эле, анын атасы Жанкарачты алып бергендей болуп калган. Түшүнүктүн ачык болушу үчүн мындагы бир маанилеш уйкаш сөздөрдүн кыналышып турган-дыгына карабастан, бирөөнү башка бир ылайыктуу сөз менен алмаштырыш керек эле. Ошол эле бетте мындай бир куплет бар:

Алар чыгып Чоң-Кеминде Тынайдан,
Кээ күндөрү кирпик какпай кылайган.
Кийик окшоп бийик аскар бел кесип,
Араң жеткен аша жүрүп бир айдан.
Издешкени кара көздүү жаш сулуу,
Күндү уялткан, келбетинде сынайган –
Өлөр чакта Жантай кысып бооруна,
Болсо дешкен кара өмүрдөн тыңайган...

Алгачкысы «Тынайдан» деген сөз менен башталган ыр уйкашына пар келүүчү түгөй табуу үчүн, асар мактанса алты күнгө жетпеген Кемин менен Соң-Көлдүн аралыгын автор «бир айдан» ашырып, Кан Жантайдын алкынган күлүктөрүн кур бекер чаалыктырды. Төтөндөн да ошол «бир айдан» кийин «сынайган», «тыңайган» деген түшүнүккө коошу келбеген жасалма сыңар уйкаштарды жалгап, уйкашчылдыгынын кайырын чайыр кылып, сонун-сорпо сөздөрдү соолуткандай иш кылат. Анан 36-бетте бир селсаяк, тежик уйкаш жүрөт:

Окуучу дос, сынап көргүн сен нече:
Тулпар сызат арттан аттар чендесе.

«Селсаяк» дегенибиздин жөнү бар. Неге десеңиз мындагы «сен нече» деген уйкаш сөздүн эралиевдик ырлар менен ыркы келишпей, чоочун өңдөнүп турат. Тек, бул сөз келечекки «чендесе» деген өңдүү бүдүрсүз уйкаштарга карата күн мурун жасалып коюлган. Мындай уйкашкан сөздү мурун коюп алып, анан ыр сабынын сол жаккы муундарын толуктаган арабча жазуу «ыкмасын» бул адабиятта ансыз да арыла албай жүргөн, ыр түрүндө ойлой албаган кол өнөрчүлөрдүн кесибин колдонууга С. Эралиев кай себеп менен муктаж болду экен?!

Китепти андан ары барактап отурсаң, автордун октос берген толкундай окторулган эң сонун лирикалык чегинүүлөрүнүн арасынан начар докладдын тезиси өңдөнгөн бирдемеге урунасын:

Окуучу дос, сен шек алып жаткандай,
Козгогон жок жаштык түшүп дартыма –
Биз канчалык өткөнгө өлчөп көп билсек,
Ошончо артмак бүгүнкү күн баркы да!.. (82-бет.)

Ушул жерде айтайын деген оюн атайын сыр кылып баяндап берип отурган соң, анын идеясына кургак аннотация жазып, орто жерде окуучулардын оюна кишен сала коюунун зарылчылыгы жок эле. Көркөм адабиятта автор чыгарманын тыянагын чыгарууну окуучуларга калтырууга милдеттүү. Андай болсо жогорку ырды лирикалык чегинүү эмес, поэзиянын нормасынан чегинүү деп билгенибиз жөн болот.

Акын өзүнүн философиялык ой жүгүртүүлөрүндөгү: «А кыз эмес? – кумарчылык бир өзү» (91-бет) деген мисалдуу ойт берме, мажес көз караштарынан: «Көп учурда керегине күч чечет...» (36-бет). «Мында олтурчу мен төрөлгөн үй көптөн» (55-бет) деген түшүнүгү күүгүм ыр саптарынан жана муун өлчөмдөрүнүн кемишинен «шартылдап тынбай ачып жаткансыйт» (73-бет.) анчейин нерселер болсо да арылып койгону дурус. 59-беттеги «Сары-Ой жактан шашып келген жел аргыны» адеттеги трафарет сымак «беттен сылайт» экен деп ойлойсуң. Анан ал «канжыгадагы комузга да урбай, кылга урганын» окуп, акындын табиятты сүрөттөөдөгү этият, чебердигине кол коюп, көңүлүң күүгө келет. Бирок ошондон эле эки сап аралыкта: «Туруп-туруп ай булутка бекинип», анан тура түшүп: «Бетии басып күн булутка корголой» (79-бет.) калганын көргөндө алар менен кошо кабагың бүркөлө түшөт. Анткени, деги ушу, ай менен күндүн бетин булутка бастырып жатып, адабиятты туманга каптатып иймек болдук.

Эмки бир сөз – «Ак Мөөр» поэмасындагы Алыкул Осмоновдун таасири жөнүндө. Чынында Алыкулду тирүү кезинде түшүнүп, үлгүсүн ала баштаган жаш акындардан биз жалгыз гана Эралиевди билебиз. Бул жолу ал өзүнүн поэмасында Алыкулдун стилинин жылмаюусун, ырынын күүсүн, жумшак ыргагып кабыл алган. Ал түгүл

Сүйүнбайдын поэмасы менен Алыкулдун «Ак Мөөр» пьесасынын кээ бир адабий геройлорунун (Баян, Келдибек) аттары уйкаш, окуялары түспөлдөш. Булардын баарын камырдан кыл суургандай чебер чыгармачылык менен таасирденүү деп кароого мажбурбуз. Бирок поэманын чанда бир жеринен Соң-Көлдүн кундузундай жылт-жулт этип, кайра көрүнбөй калган Алыкулдун төл сөздөрү, поэтикалык ыкмалары сиңген ыр саптары буластай калат. Алыкулдун музасын урматтап, изинен тааныган «чымыны» бар жаштардын кимисинен сурасаң да мына бул ыр саптарынын акындын кайсы ырынан келип мында адашып жүргөнүн дароо айтып беришет.

«Бир чака суу, кыз көтөргөн тунук суу» (13-бет).

«Кош бол, кош бол, жайдын жашыл айлары» (118-бет).

Поэмадан А. Осмоновдун «маржан», «анан дагы» деген «өзүмдүк» сөздөрү да көп учурайт. Айрыкча ал «маржан» деген сөздү Т. Сыдыкбековдун Соке абышкасынын «сурунду урайынынан» аз колдонгон эмес. Поэманын отуз биринчи бетинде Ак Мөөр менен Болот жең астынан кол кысышып келатышканын көч үстүндө баратышып да байкай калышат. Ошол тариздүү Алыкулду терең сүйүп, сөздөрүнө жедеп бышы кулак болгон Сүйүнбай да устатынын бул мүлктөрүнүн поэмага үйүр болуп кеткенин өзү да байкабай калган деп түшүнөбүз.

Поэманын көзгө урунган көлөкөлүү кемчиликтери ушулар. Булардын баары, айрымдары олуттуу болгонуна карабастан, китептин кайра басылышында тез эле оңдолуп кетүүчү редакциялык кемчиликтер. Чынын айтсак, чыгарманын ушул күнгөй жагында деле талантын күнү гүлүндөп, чыгармачылыктын жазы жаркырап, көңүлүндү кандайдыр бир жылууулукка бөлөп турат. Эртеден бери биз барактап отурган бул китеп – өз убагы үчүн бир аз салтанаттуу тондо жазганы менен жаш акындын алгачкы ырларынан анын келечегин көргөн Темиркул аганын прогнозунун¹ туура келишинин бир далили, бир жаркын көрүнүшү. Биз өз макалабызды жазууда поэманы кандайдыр бир «мактап» же «жамандоону» көз алдыга келтирбестен (мындай

¹ Акын Темиркул Үмөталиев С. Эралиевдин «Биринчи жаңырык» деген тунгуч ырлар жыйнагына кириш сөз жазып, бир топ кубанычтуу пикирлерин айтып, анын келечегинен үмүткөр болгон.

метод кыргыздын азыркы түптөнүп, көрөңгөлөнүп келаткан чыныгы профессионалдуу адабий сыны үчүн артта калган примитивдүү, кунарсыз нерсе болуп калуу керек, анын табиятындагы жашырын сырларын аңтарып, ажарын ачып, чынында эле бийигинде салаңдап турган алмасын үзө көрсөтсөк, адабияттагы жаман жыт-жыбырларды даана сездирип, атаганат... адабий базардагы халтуранын баасын, наркын аз да болсо төмөндөтөр беле?.. деген ойдо болдук. Эралиевдин талантында өзүнүн умтулушуна жана иштешине тең келе турган жетишерлик күч бар. Ага эми бир гана чаалыкпай эмгектенүү керек. Арийне, көп эмгектенүү – бул көп жазуу деген сөз эмес. Бирок ушу бизде кээ бирөөлөрдүн чын эле көп толгонуп изденип жүргөнү менен эсептешпестен эле «кийинки учурларда жазбай (???) кетти» деп жөөлөөлөр көп учурайт. Бүткүл союздук жазуучулардын III съездинде сүйлөгөн атактуу сөзүндө А. Твардовский элдин көңүлүн дал ушул адабияттын сапатын көтөрүү маселесине бурду: «Көптөн бери жазбай келаткандарды же аз жазгандарды шаштырып, түрткүлөп беймаза кыла берүү биздин чөйрөдө өнөкөт болуп калды. Бирок кай бирөөлөргө антүү таптакыр керексиз, мейли, жазбай койгону деле жакшы, жүрөктүн кумарланткан буйругу менен эмес, жеңил айтканда, кол өнөрчүлүк максатта жазылган чыгарма бирдемеге арзый алабы?.. Биз сүрөбөсөк деле жазсам дегенде ак эткенде так эткен, жаза турган нерсеси да толуп жаткан, бирок жакшылыктуу жаза албай жүргөн башка бирөөлөр үчүн түртмөктөө, мазасын алуу мыкаачылык болор». Ырас эле таап айткан экен. Искусство дүйнөсүндө сандын эмес, бир гана сапаттын ролу эсепке алынат. Чыныгы акын жазам деп жазбайт, жазбай коё албадым деп жазат. Бирок кээ бир кол өнөрчүлөр макалдуу каалаган убакта эмес, жүрөктүн кумарланткан буйругу менен жазат. Андай акындардын чыгармаларын окуучулардын да жүрөгү каалап, зарыгып күтөт. Эралиевден да китеп окуучулар жалаң байыркынын сулуулары эмес, өз замандын, болгондо да бүгүнкү күндөгү эмгектин сулуулары жөнүндө жазылган кундуу, жаңы чыгармаларды күтүүгө акылуу...

НУКУРА ПОЭЗИЯНЫН ТАЛАБЫНАН...¹

Менин чеберчилигим –
чеберчиликтен качуу.
Евгений Винокуров

Испан акыны Рубен Дарио: «Мен эч качан ыр жазууну үйрөнгөн эмесмин. Ыр жазуучулук (стихотворство) мен үчүн эмнегедир өзүм менен кошо бүткөндөй органикалык, табийгый нерсе. Менин ырларым ар качан денем менен көңүлүмдөн гана төрөлчү»².

Ырасында эле бул парадоксалдуу айтылган пикир болуп жаткан жокпу? Эч качан ыр жазууну үйрөнбөсө, анан кантип ал поэзия жарата алган! (Болгондо да бул акындын ысмы дүйнөгө белгилүү го.) А балким, Рубен Дарио муну башка мааниде айтып жүрбөсүн?.. Ыр жазууну үйрөнүү дегенде биз автордогу табийгый акындык таланттан бөлөк дагы художниктик чеберчиликке жетишүү, башкача айтканда, чыгарма жазуунун ыкмаларын, троптун бардык түрлөрүн, кайсы сөздү кайда койорун, канткенде сонун уйкаштарды табарын, ритмикалык жактан тыкандуулук, аллитерация, ассонанс, салыштыруу, метафораларды жасоонун жолдорун, болбосо жаза турган нерсесин кантип кызыктуу кылып айтаарын, кыскасы, поэзиянын материалдык-техникалык каражаттарын жакшы өздөштүрүп, ошолорду чыгарма жаратууда пайдалана билүүнү түшүнүп жүрөбүз.

Ырас эле чеберчилик ушуларды өздөштүрүү деген сөз эмеспи? Буларды беш колундай билип, орду-ордуна ыгы менен коё алган ышкыбоз үчүн ыр жазуунун эмне кыйынчылыктары бар? Поэзия деген ушул компоненттерден турат да... Анда Рубен Дарио эмне үчүн: «Мен эч качан ыр жазууну үйрөнгөн эмесмин» – деп жазат. Эмесе муну түшүнүүгө аракет жасап көрсөкчү. Колубузда белгилүү акын **Сүйүнбай Эралиевдин** бир ыры:

¹ Даутов К. Нукура поэзиянын талабынан//Кыргызстан маданияты. –1969. –20 авг.

² Рубен Дарио. Лирика. –М., 1967, стр. 8

Жазгы суу чабалактайт, чабалактайт,
Буурадай мойнун уруп улам жарга,
Кырында кызгалдактар жабалактайт,
Калгандай кан чачырап тулаңдарга.

Бул саптар окуганга кызыктуу, жаңылыктуу учурайт. Эралиевге чейин кыргыз поэзиясында сейрек кездешчү жаңы салыштыруулар, кынтыгы жок кынаштырып, темир кирпичтердей тегиз кылып жасаган күтүүсүз табылган уйкаштар. Анан калса ырдын ар бир сабы лактап койгон дуб жыгачындай болуп, жаркырап турат. Өзү бир гана куплет болгон менен мында троптун көп түрлөрү бар. Баары эле өз-өз жайында тургансыйт. Ашыкча же жетишпеген көркөм сөз каражаттарынын табуу кыйын. Ыр ритмикалык түзүлүшүнөн тартып муун өлчөмдөрүнө чейин өтө эле чебердик менен жазылган. Бул жагынан авторго таң калса да болот. Эгерде акындык чеберчилик жөнүндө сөз болсо, биз ушул троптун түрлөрүн, көркөм сөз каражаттарын, ички, сырткы уйкаштарды, муун өлчөмдөрү менен ритмикалык тыкандуулукту, аллитерация, ассонанс, салыштыруу, метафоралардын калем ээси тарабынан кандайча колдонулганын аныктамакпыз.

Негизинен орто мектептер үчүн жазылган адабий окуу китептерден тартып айрым илимий сын макалалардан бери ушундайча айтылып, аксиома катары кабыл алынып келатат. Бирок, бизди мындай көз караштар эмнегедир толук бойдон ынандыра беришпейт. Акындык чеберчилик деген түшүнүк булардын рамкасына анчалык сыя койбочудай байкалат. Окуп жаткан ырыбызга кайрылабыз.

Жогоруда ырдын техникалык жактан, тагыраак айтканда, көркөм сөз каражаттарынын түрлөрү менен эң сонун жабдылганын көрдүк. Буга азырынча макул болуп туралы. Бирок, ырдын өзүнө чын дилинен мамиле жасап, сезимиң менен туюп, акылың менен текшерип, теренирээк баа жүргүзүп отурсаң, төрт тарабы төп келишкенсип турганы менен акындын саптары чыныгы поэзия катары бизди анча ишендире албайт. Окуп болооруң менен фейерверктей бир жылт этип көрүнө калып, анан сезимиңе тийип-тийбей эле ошол замат өчө түшөт, экинчи ирет тутанбайт. Анан ырдын окурманга жалпысынан бир бүтүн чыгарма катары таасир этерлик идеялык-эстетикалык күчү жоголуп, анын ордуна жакшынакай табылган уйкаштарды гана санап

отуруп каласың. Акындын ажайып сонун салыштыруулары да эмнегедир тамырына суу жетпей, өңү өчө баштаган гүлгө окшоп, жансыз тартып, сезим жылытарлык илеби жок жөн гана кооз айтылган сөздөргө айланып, ыр саптары менен сенин ортоңдо байланыш үзүлө баштайт. Эмне үчүн минтип баратат?

Муну билиш үчүн эми ырдын мына бул жагына көңүл буралы. Дегинкиси, автор эмнени айткысы келген жана эмнени айтты деген ниет менен үңүлүп, акындын ушул ырынын жаралышына башкы импульс катары кайсы күч таасир этип, кайсы ички зарылчылыктын натыйжасында келип пайда болду, эң башкысы, ушул ырда пафос барбы деген закондуу суроолорду коюп, анан ошолорду чыгарманын өзүнөн издесек эле, биз күмөнсүрөп табалбай жатканыбыз өзүнөн-өзү белгилүү боло түшөрү анык.

Бул жерде автордун айтканы бизди ишендире албаганынын себеби, биринчи иретте, ал жазып жаткан жаратылыштын өзү, же ырдын предмети жан дүйнөсүнө табийгый түрдө агып кирип, чындап сезимин козгоп, чыгармачылык авалдын түйшүгүнө салып, бүтүндөй поэтикалык натурасына бийлик кылып, акырында акын аны дээрлик өз тулкусунан бөлүп чыгарып жиберип гана кутулгандай чыныгы чыгармачылык эргүү авалга жеткирбеген. Мындагы эң башкы маселе предмет өзү, тагыраак айтканда, жаратылыштын кооздугу, акынды жазууга мажбурлабай, акын өзүн-өзү ошол кооз салыштырууларды табууга, ошондой кылып айтууга мажбурлаган. Демек, чыгарманын негизинде жасалма образ, жалган сүрөтчүлүк мамиле жатат. Эң сонун саптардын эмне үчүн чыныгы поэзия болбой калышынын сыры ушунда го. Эмесе ушул айткандарыбыздын чындыгын далилдеш үчүн, эми ырды мындайчасынан карап көрөлү. Адегенде биринчи эки сабын окусак:

Жазгы суу чабалактайт, чабалактайт,
Буурадай мойнун уруп улам жарга.

Азырынча бул эки саптын анчейин бир жабык сырдуу жагы деле жок. Жазгы суу ушинтип агып жатат экен деп гана түшүнүп турабыз. Ошондо да «буурадай мойнун уруп улам жарга» аккан суу болсо, чабалактабай күчтүү агыш керек эле го деген ичтен шектенүү менен,

андан нары акын эмнени айтат? Ушул окуган эки сап кандайдыр бир турмуштук идеялык-эстетикалык мааниси бар көрүнүш менен окуучу экөөнүн ортосунда байланыш түзүп, ага карата сезим реакциясын жаратарлык милдет аткараар деп үмүттөнүп, кийинки айтылчу нерсени күтөсүң.

Кырында кызгалдактар жабалактайт,
Калгандай кан чачырап туландарга.

Булардан кийин биздин бардык тутанып келаткан жакшы ниет, тилегибиз «үлп» этип өчө түшөт. Эмне үчүн? Мында автордун бар эле айтайын дегени кызгалдактарды кан чачыраган туландарга окшоштуруу. Башка сөз жок, бүттү. Мейли бир мүнөткө биз деле ушундай эле болсун деп туралы. Бирок, ал окшоштуруулардан нары эмне болмок? Мындан кайсы идеялык-эстетикалык маани туйунтулмак?! Же акын бир терең мааниде катылган символикалык образ түзүп жатпаса, болбосо художниктин көңүл отторун тутантып көркөмү менен көз жоосун алып жаткан жаратылыштын бир керемет көрүнүшүн акындык назик сезиминин илебинен жаралган боёктор менен жан киргизип кайрадан жаратып жатпаса, автордун азыркы айткандары айткан жерден өйдө туруп келип, жандуу искусство дүйнөсүнө кошула албай калды.

Ал эми мындай саптардын ар биринде чыныгы жандуу сезим менен ой жашап, арасынан чыныгы реалдуу турмуш көрүнүп турсун үчүн, акын өзү канча убак тынчы кетип, ошол предметти жандүйнөсүнө киргизип, элесин кошо алып жүрүү керек. Өзүнөн-өзү төгүлүп түшкөнүн билбей да калат. Чыныгы поэзия кандай шартта, кантип жаралары ушундай эле. Ал эми жогорку ырды табиятынан художник болуп төрөлгөн акын Эралиев жазбастан, ыр жазуунун ыкмаларын, көркөм сөз каражаттарын, троптун түрлөрүн колдоно билүүнү эң сонун үйрөнүп алган Эралиев жазган.

Баса, чеберчилик (мастерство) деген түшүнүккө да жетип калдык окшойт. Эралиевдин жогорку ырынын негизинде эми бөлөк тарабын карап көрөлү. Бардык жагынан келишкенсип туруп, ырдагы бүт көркөм сөз каражаттары бар туруп, бирок, өзү чыныгы поэзия болбой калган ырда кайдагы акындык чеберчилик? Чынында художниктер

жаратылыштын берген талантынан башка да, эмгеги, окуп билүүсү аркылуу ыр жазуунун техникалык ыкмаларынын комплексин да жакшы өздөштүрүп алышат. Бирок, булар таланттын көрүнүшү эмес, а эмгектин гана натыйжасы. Буларды ар бир эле акыл-эси нормалдуу өнүккөн адам үйрөнүп, өздөштүрүп алууга болот. Анткен менен, жалаң гана ыр жазуунун техникасын билип алуу али акын деген сөз эмес. Троптун түрлөрүнүн суммасы поэзия да эмес, анын бутак жалбырагы гана... Мындан акындык чеберчилик деген түшүнүктүн өзү алда канча кеңири экендиги көрүнүп турат.

Айтылгандарга карата белгилүү адабиятчы И. Машбис-Веровдун «Акындын чеберчилиги» деген китебинде (Маяковскийдин поэзиясы боюнча) ортого таштаган мына бул пикирин келтире кетүү ылайыктуу: «Акындык чеберчиликке бир гана туюнтуу каражаттар ыкмаларынын суммасы кирбейт, Көркөм чыгарманын формасы өзүнүн бардык деталдары боюнча мазмунга, акын тарабынан айтылган идеялар менен сезимдерге, анын дүйнөнү көрө билүүсүнө багынычтуу. Андан дагы форма ушул поэтикалык көрүүлөрдөн, дүйнөнү ой жүгүртүп билүүдөн жаралат жана аны айтыш үчүн жашайт. К. Фединдин сөзү менен айтканда, «художниктин чеберчилиги баарыдан мурда турмушту байкоо, аны үйрөнүп билүү чеберчилиги, ошону менен катар турмушту көркөм образда чагылтып берүү»¹.

Мына, көркөм сөз каражаттары, троптун бардык түрлөрү болуп туруп, ырда чыныгы поэзия жок болуп калышынын сыры. Баса, буларсыз кайдагы поэзия, кайдагы чеберчилик. Ырас, өзү поэзия болбогон ырдагы көркөм сөз каражаттары менен троптун түрлөрүн кантип анан акындык чеберчилик деп карай алабыз? Бул пикирди Эралиевдин жогорку ыры аныктап жатат. Ушул айтылгандардын логикасынан чыгып эми поэтикалык форма жөнүндөгү түшүнүккө да бир кайрыла өтүү зарылдыгы калды өңдөнөт. Кандайча?

Дегинкисинде ар бир художникте эки киши жашайт. Биринчиси – ошол эле акындын катардагы эле адамдарга аралашып, ошолорго окшоп, демейки авалда жүргөн учуру. Экинчиси – деле ошол эле адам, бирок, ал азыр чыгармачылык эргүү учурунда көрүнгөн адам. Мында акындын азыркы жагдайына чейин акыл-сезиминде жашатып, бирок, айталбай жүргөн ойлору эми баары жер алдында атылууга

¹ И. Машбис-Веров. Мастерство поэта. – Куйбышевское книжное издательство, 1961. – стр.72.

карай сүрүлө баштаган магмадай болуп, бүткүл натурасын кыймылга түшүрүп салып, анан бөлүнүп чыга турган учурга келип, сезим менен фантазиянын канатында кайкып ааламды чарк урган даражага көтөрүлгөн чыгармачылык эргүүдөгү акын. А биринчи момент дүйнөдөгү бардык жандардын пасы, жөнөкөй жүргөн кези. Экинчи момент Пушкин айткандай «акындын жандүйнөсү ойгонгон, бүркүт болуп козголуп», колу калам, кагазга кантип жеткенин сезбей, ааламда баарынан бийик болуп, жүрүп кеткен көчкүдөй өзүн-өзү кармай албай калган мезгили.

Дал ушундай кезде акыл менен сезимдин жуурулушунан бүтүп, көкүрөктү жарып чыккан ырлар гана окурманды да ошол акын жашаган авалга келтирип, акын көргөн лаззат менен көңүл азаптарына дуушарланта алат. Реалдуу турмуш кайрууларынан кабар берет. Себеби, ырдагы ар бир куплетте, ар бир сапта, сөздөрдө турмушка карата болгон акындын чыныгы сезими менен ойлору берилет. Бирок, бардык эле учурда акындын көңүлү эргип ойгонгон бүркүт боло бербейт. Ал үчүн акыл-сезиминде мурдатан бийлик кылып келатканбы, же жаңыдан эле таасир калтырганбы, иши кылып, аны кумардантып, жек көргөзүп, сезимин козгогон күч болуу керек. Ансыз анын жан-дүйнөсү «ойгонгон бүркүткө окшоп» козголо албайт. Мынакей, табиятынан акын Эралиев эмне үчүн жогоркудай жаны жок ырды жазып калган себеби. Эмне үчүн Рубен Дарио: «Мен эч качан ыр жазууну үйрөнгөн эмесмин. Ыр жазуучулук мен үчүн эмнегедир өзүм менен кошо бүткөн түрдө, өзүмө органикалык, табийгый нерсе», – дегенинин түп мааниси ушунда катылуу турбайбы.

Ал ушундай ичинде маңызы жок, бирок, сырты кооз көрүнгөн, карандай гана ырдагы техницизмдик чеберчиликти, башкача айтканда, ырдын материалдык курулуштарын көркөм сөз каражаттарын гана өздөштүрүп, ошолорду гана жазууну ойлоону үйрөнгөн эмесмин деген экен. Ошол үчүн Эралиев жогорку ырын бир зор күч ичкертен түрткү берип калем шилтөөгө аргасыз кылып турган акын болуп, акындык жаркыган көңүл, акындык дүргүтөн сезим менен жазбастан, жан дүйнөсү эч кандай ысык-суукка реакция жасабаган жөнөкөй гана кооздоп ыр уйкаштыргыч авалда калган ышкыбоз катарында жазган. Ал эми чыгармачылык процесстеги бул учур чынында эле идеяны айтуудагы форманын составына кирбейби?

Биз адатта, чыгарманын формасына ырдын ички структуралык, композициялык түзүлүш, образ системасы, сюжеттик элементтер менен сырткы ритм, рифма, ассонанс, аллитерация, ыр өлчөмү, тилдин структурасы өңдүүлөрүн гана киргизип, чектелип калабыз.

А эгер, чын эле ушундай болчу болсо, анда Эралиевдин жогорудагы өзү поэзия болбой калган ырында деле толук форма бар деп эсептебейт белек. Бирок, ал ырдагы белгилер азыр шарттуу түрдө гана айтылат. Негизинен форма идеянын ишке ашырылышы го. Анда Эралиевдин ырында кайсы идея бар эле? Чындыгында ал ырда ошол формаларда көрүнүүчү идея дегендин өзү жок. А идея болбогон соң жанагы форма дегенибиз да өзүнүн атына толук жооп бербейт эмеспи. Форма баарыдан мурда бир нерсенин формасы да... Азыр эле эскерткендей, Эралиевдин ырында биринчи иретте айта турган (акынды атайылап ишке сала турган) поэтикалык ой болгон эмес. Ой айтууга акынды жетектеп жаткан күч болбогон соң, ага кадимкидей чыгармачылык эргүү авалы келген эмес.

Акындын чыгармачылык эргүү авалын айтылуу философ Гегель да чыгарманын формасына киргизип караган. Ушул пикирлерге аналогиялуу ойду адабиятчы В. Столбов да Рубен Дарионун жыйнагына жазган баш сөзүндө акындын (Дарионун) ырды денем менен жазгамын дегенин (себеби мында автор оюн айтуу үчүн чыгармачылык авалга келип, бүткүл натурасы чыгарма жазууга катышып жатат) «под телом стиха поэт подразумевает его форму» деп айтат.

Демек, поэтикалык форма деген түшүнүккө жалаң гана ырдагы ички, сырткы элементтери эмес, чыгармачылык эргүү авал дагы кошулат экен. Антпегенде Эралиевдин жогорку ырындагы мурда биздин түшүнүгүбүздө жүрчү чеберчилик болуп, чыныгы поэзия жок калган сыяктуу эле берилчү идеясыз чыгармачылык эргүү учурда пайда болбойт. Жалаң гана троптун түрлөрү али толук бойдон форма жөнүндөгү маселени чечпейт. Эми ушул эле Сүйүнбай Эралиевдин «Көк сулуу» поэмасынын IX главасындагы балетти сүрөттөгөн куплеттерди окуп көрөлүчү:

Шарт тартылып чоң көшөгө ачылат:
Арыдан – тоо, бериден – көл мелтиреп,
Жаткан окшоп бетке толкун чачырап,

Алда кайдан муздак бир жел келтирет.
Ак куу болуп, толкуп турган көл болуп,
Кыздар чыгат миң бир эки толгонуп.
А дирижер чыбык учун бийлетип,
Сан аспапты бир тил менен сүйлөтүп:
Скрипка ыйлай жаздап шолоктоп,
Виолончелдер коштоп коюп болот жок.
Сайрап жатат сурнайлардын ар түрү,
Жанды эритип сагындыргыч арфа үнү,
Жанып-жанып алыс учат кылактай.
Кыргыз комуз – тоонун тунук булактай.
Шыңгырттаган добуш менен бөлүнө,
Куюп жатат оркестрдин көлүнө.
Бирде катуу, бирде мээлүүн актырып,
Койгон кезде күү тамырын кактырып,
Зал селеет, көз нокотко байланып,
Балерина элпек гана айланып,
Чыга келет кол чабуулар жыш анда.
Артка кайтса дир-дир этип термелип,
А колдору каккан канат сермелип
Мына шып деп жерден илип жөлөгү,
Төбөгө алып сайран салып жөнөдү.
Анда сулуу ай төгөрөк тартылып,
Жатып калды алаканга артылып.
Кайра түшүп билегине ийилет,
Чимирилсе жалгыз нокот чийилет.

Мына бул куплеттер деле Эралиевдин каламынан жаралган. Бирок, мында ыр жазуунун ыкмаларын, көркөм сөз каражаттарын, троптун түрлөрүн эң сонун өздөштүрүп алган Эралиев эмес, дасыккан художник – акын Эралиев. Нагыз чеберчиликке жетишүү деп ушуну айтсак болот. Көрүнүштүн ушунчалык бир көзгө илешип-илешпеген майда деталдарынан бери акындын сезим учкундарына урунуп, акыл таразасына түшүп, сырдуу каламынан нур алып, кайрадан жаралган жандуу, кыймылдуу элес! Дегинкиси, бул саптарды окуп жатканда балеринаны кадимки сахнадан карап тургандай эле болосуң. Азыраак

сезимталдыгы, көркөм сөзгө ыкласы бар окурман акындын ушул саптарын кош көңүл болуп окуй албайт. Мында эч кандай жасалма-луулуктун, курулай экиленүүчүлүктүн үлп эткен эпкени да туюлбайт. Булар ушунчалык табийгый, ушунчалык жөнөкөй, ушунчалык суктанарлык көркөм. Мунун ар сабында турмуштук предмет жашап турат. Ар бир сапка жан киргизип салган. Бул ыр качан гана акындын жан дүйнөсү бүркүт болуп ойгонуп, бүткүл акыл, сезими менен көркөм фантазиясы жуурулушуп, бүткүл натурасы, кан-жаны кыймылга келип отурган авалында жазылган.

Окулган куплеттердин жаралышына башкы импульс катары нагыз турмуштук предметтин өзү кызмат кылып жатат. Чындыктын көркөм образда ачык, конкреттүү берилиши, айтылышы, туюлушу. Эми биз акындык чеберчиликти ушул куплеттерден издесек, албетте, биринчи иретте акындын турмушка болгон мамилесин, аны аңдап-билүүсүн, ошол нерсени өзүнүн поэтикалык натурасына алып кирип, сезимине бүлөп, акылы менен нурданткан бүтүн бир жандуу образдын жаралышын түшүнүшүбүз керек болот. Ансыз акын Эралиевдин биринчи ырындагыга окшоп, көркөм сөз каражаттары бар туруп, бирок, өзү поэзия болбосо, биздин кадимки традициядагы чеберчилик жөнүндөгү түшүнүгүбүз көп жагынан жалганга чыгып калат. Чыгармачылык авалдын ушундай баскычтарынан өтпөй туруп, деле чыныгы поэзия жаратууга мүмкүн эмес. Ушундай объективдүү белгилер менен табийгыйлуулуктан ажыраган, ар кандай ойлоп табылган кооз саптар, жасалма ыкмалар, сюжеттик курулмалар, атайылап татаалдаштырып, бөлөкчө айтууга аракеттенген көрүнүштөрдүн бардыгы убактылуу гана эффектиге жетишип, кайра бат эле өз ордуна түшүп калчу нерселер...

Эми ойду айтуудагы мындай чеберчилик ыкма болуп көрүнгөн жана ошондой жазылган типтеги ырлардын бирөөнө назарыбызды бурмакпыз. Акын Абзий Кыдыровдун «Мобул нерсе эске түштү» аттуу ырын окудук.

Бүт тигиши сөгүлгөндөй,
Ыдырады булуттар,
Уюлгуду, удургуду,
Өздөрүнчө куруп шар.

Бул мүнөттө, бул мүнөттө,
Мага болду аба тар.
Мобул нерсе эске түштү
Удургуса булуттар
Компартия болбогондо
Кантээр эле,
Кантээр эле улуттар.

«Дөбөдөгү толгонуу» Фрунзе, «Кыргызстан», 1967.

Албетте, ырдын ушул турушунда караманча идея жок деп эч ким айталбайт. Анын үстүнө жазыла да, айтыла да турган абдан олуттуу тема. Анткен менен, бул маселенин бир гана жагы, чыныгы жаза турган тема, жазуу керек деген гана ойду макулдайт. А азыркы биз окуган ыр кантип жазылды, өзү поэзия болдубу? Бул башка нерсе, башка түшүнүк. Ырас, бул ыр окуган адамга чын эле олуттуу айтылып жаткансып, көңүлүн бир буруп алары бышык. Карап турсаң акын өзүнөн мурдагы авторлордон айырмаланып, жаңыча ыкма менен жаңыча бир нерсе айтып жаткансыйт. Бирок, чындап эле тереңирээк үңүлө келсе иш башкача болуп чыгат.

Биринчиден, акындын айтып жатканы негизинен баягы эле мурдатан бери кайталанып келаткан стереотиптүү ой. Муну кыргыз акындары алда канча жолу жазышпаган дейсиң. Өз учурунда жаңылык болгон «Сен болбосоң биз кантет элек, тагдырыбыз эмне болмок» – деп жакшынакай ой-тилек менен айтылган сөздөр кийинчерээк ошол эле турушунда улам-улам рифмага салына берип, акырында штамп болуп кеткен. А. Кыдыровдун айтканы деле ошол. Болгону автор ошол эски ойду айтуунун формасын өзгөртүүгө гана аракет жасаган. Ырдын бүткүл турум-турпаты ушул гана! Бул бизге ырда олуттуу ой бар окшоп көрүнгөн жагы.

Экинчиден, ырда акындын чыныгы төгүлүп түшкөн сезими анча байкала бербейт. А чыныгы сезим чыныгы таасирденүүдөн, суктануудан, таң калуудан, жек көрүү менен сүйүүдөн гана жаралат. Аны чеберчилик менен жаратып алууга болбойт. Бул ыр карандай чеберчиликтин гана натыйжасы. Ал турсун мунун кантип жазылганынан бери оңой эле ажыратууга болот. Автор адегенде эң акыркы эки сапты алган да, анан ошону айтыш үчүн ырдын жогорку куплеттерин тапкан,

башкача айтканда, алгоритмдик эреже боюнча түзүлгөн. Мында идея чыгарманын бүткүл турпатынан, мазмунунан табийгый түрдө келип чыкпастан, атайылап жармаштырылып коюлган. Себеби, андай жаңы идея, күч мурдатан акындын өз натурасында жашабаган. Мындай ыкма дагы ырларды окуп жатканда кайсы «аялдамага» токтоорун, кайсы бурулуштан өтүп, анан автовокзалга жетерин алдын ала билип бараткан жүргүнчүгө окшош, окурман мурдатан эле акындын эмне айтарын, кайсы бөлүгү кантип, кайдан алынып келинип жасалганын, жик-жиги менен көрүп турат. Атайлап табылган, бирок, акындын духу менен табийгый түрдө жуурулуша албаган идея ар качан ушундай жасалма болот. Себеби, тамыр жайып карманып турар кыртышы жок.

Ал эми чыныгы өзүнчөлүк – стереотиптүү, даяр ойду бөлөк формага салып жаңы кылып көрсөтүү менен эмес, а айтылчу ойдун жаңылыгынан, анан ошого карата форма жагынан өзүнчө аткарылышынан гана көрүнүшү керек. Мурда бир альпинист изилдөөчү тарабынан багынтылып, ачылып калган бийиктикке кийин кайрадан бөлөк бирөө чыкчу болсо, эч убакта ал аны ачкан болбойт. Тескерисинче, башканын белгилүү кылып койгонун кайталады делип эсептелет. Акындар да өзүнөн мурдагыларды кайталабоого тийиш. А. Кыдыровдун азыркы биз окуган ыры деле жогорудагы Эралиевдин биринчи ыры сыяктуу ойлоп табылып, атайылап жасалган, ичинде өзүнчө маңызы жок, сыртын карандай чеберчиликке салып, жаңыдай кылып койгон жалган поэзия. Буга окшогон ырлар көп эле кыргыз акындарынын чыгармаларынан кездешет.

Чыныгы чеберчиликке жетишүү – техницизмдик чеберчиликтен кутулуу, даяр стереотиптүү ойлорду пардаздап, жаңы кылып көрсөтүүдөн бошоо, дүйнөнү өз алдынча таанып, өзүнчө айта билүү, китептен келген эмес, а нагыз турмуштан алган таасирлерди кылдаттык менен окурмандын акыл-сезимине жеткирүү деген түшүнүк.

Жаштык-мастык делчү, бир кезде эсине келтирбей сүрөгөн элиртме сезимдин азабынан ойлонбой жасаган иштери үчүн дилине өмүр бою кеткис кара так салдырып алып, эми адамдык бийик абийиринин алдында жооп табалбай турган лирикалык каармандын жандүйнөсүндөгү кайра-кайра кайталанып, кайра-кайра тереңден эзип жеп келаткан бир ооруга туш болуп калган авалды жаш акын Жолон Мамытов мындайча берет:

Мезгилдерди эстейм сени алдаган,
Тыткам эчак сүрөтүндү арнаган.
Өз ичимден өзүм жектеп өзүмдү
А жарыма тазамын деп карганам.

Оо, сырлар көп, жүрөктөрдү өйүткөн,
Дудук кылып жер каратып кейиткен.
Жоолук булгап, дүйнө бойлоп ат чаппай,
Мээде жүрүп жарык көрбөй өлүшкөн...

Бул саптар окурманды арасаат гана калтырып коюп тим болбойт. Мында бүтүндөй бир убактар бою акындын көңүлүн эзип, сарсанаадай болуп, басса-турса жүрөгүндө сагалап, жандүйнөсүнө жабыр түшүрүп коштоп жүргөн «Жоолук булгап, дүйнө бойлоп ат чаппай, Мээде жүрүп жарык көрбөй өлүшкөн...» сансыз ойлордун азап-тозогунан жарык дүйнөгө келген саптар окулууда. Булар өздөрү менен кошо акындын жандүйнөсүндөгү поэтикалык күчтү, сезим оттору менен денесинен тытмалап, кандарынан кошо ала чыккан. Ошол үчүн окурмандын сезимине жетип, талуу жерине тийип олтурат.

Бирок, мында атайылап оштонтуп, татаалдаштырып табылган жасалма ыкмалар, ашкере кооздогон жалган боектор жок. Анткен менен, адамдын татаал жандүйнөсүнүн түйшүк авалдары: сезим менен акылдын, абийир менен чындыктын бүтпөс күрөштөрү бар. Келтирген саптар жөнөкөй, бирок, табийгый түрдө жаралып көркөм чыккан. Булардан ырдын ритмикалык муун өлчөмдөрүнөн да, метафоралар менен салыштырууларынан да, эгер бир-бирден алып карай турган болсок, деле бир шумдуктуу чеберчилик менен табылган жаңылыктарды анча деле кездештире бербейбиз. Бирок, андай каражаттар болбогон менен, бул ыр жолдорунда акындык чеберчилик таптакыр жок деп кантип айта аласың.

Реалист автордун чыныгы зергерчилиги, биринчи иретте, предметке болгон мамилесинен; аны менен жашоо, андап билүү, жандүйнөсүнө алып кирип, баарын өз денеси менен текшерүүдөн өткөрүп, көркөм фантазиясында толук кандуу, жандуу образ жаралып тынчын алып калган кезде гана өзү жазууга аргасыз болуп кагаз бетине түшүрүп отурганынан көрүнмөк. Ушулардын негизинде чыгарманын

формасы да табийгый түрдө жаралган, Демек, эң негизгиси, баарыдан мурда, акындын сүрөттөй турган реалдуу предмети болгон. Аны поэтикалык ойго түшүргөн. Предмет өзү көрүнчү формасын тапкан.

Ушинтип, акындык чеберчилик менен поэтикалык форма жөнүндөгү түшүнүктү иш жүзүндө мурдатан бери бизде айтылып келе жаткан традициялык эрежелердин рамкасына гана сыйдырууга болбойт экен. Жогорку чыгармаларга жасаган талдоолор бул айтылгандардын канчалык деңгээлде чындыгы бар экендигин көрсөтүп отурат. Поэтикалык чеберчилик менен поэтикалык форманы кененирээк түшүнсөк гана акындарыбыздын поэзиясынын нагыз сырларын ачып, жалган менен чынды жакшыраак ажыратып бермекпиз.

Султанбай Жумадылов

«АК МӨӨР» ПОЭМАСЫНДА КӨРКӨМ ОБРАЗ ТҮЗҮҮ ЧЕБЕРЧИЛИГИ¹

«Тууган жер» ырлар жыйнагынан тартып, «Ак Мөөр» поэмасына чейинки 6-7 жыл арасындагы мезгилде акын адабият майданында өзүнүн жекече үнүн угуза алган жок. Анткени ал Москвадагы партиялык жогорку мектепте билимин өркүндөтүп, чыгармачылык ишке киришүүгө мүмкүндүгү болгон эмес. «Москвада окуу жана ал окуунун жоопкерчилиги мени адабият майданынан алыстатып жиберди. Ошондуктан окууну бүтүп келерим менен котормочулук ишке кириштим» дейт акын.

С. Эралиевдин которуусу аркасында Кыргыз окуучулары тува жазуучусу Салчак Токанын «Араттын сөзү» (1955), орус жазуучулары А. Твардовскийдин «Василий Теркин» (1956), С. Баруздиндин «Рави менен Шаши» (1957), казак жазуучусу К. Бекхожиндин «Егор кызы Мария» (1957) деген чыгармалары жана да кара калпак элинин баатырдык дастаны «Кырк кыз» (1960) менен таанышышты. А. С. Пушкин менен М. Ю. Лермонтовдун айрым ырларын да которду.

¹ Китептен: С. Жумадылов. Изденүү жолунда. –Ф., 1970. – 17–41-б.

Акындын котормочулук ишинин мааниси кыргыз окуучуларына аталган чыгармаларды өз эне тилинде окууга мүмкүндүк алып бергендигинде гана эмес. Ошону менен бирге С. Эралиевдин поэзиянын бөтөнчөлүгүн өздөштүрүүсүнө, чыгармачылык чеберчилигинин өркүндөшүнө жана адабий техникага ээ болушуна жемиштүү түрдө таасир тийгизгендигинде турат. «Котормо иши, – дейт акын, – менин келечектеги чыгармачылык ишиме зор таасир тийгизди. Айрыкча мен «Василий Теркинден»¹ көп нерселерди үйрөндүм. Акындын мүнөз түзүү чеберчилиги, окуяларга мамиле кыла билүүсү жана көркөм ойлонуусу мени көп ойлондурду. Ошентип, А. Твардовский мени поэзия дүйнөсүнө кайра алып келди».

Ушунчалык эмгектенүүдөн кийин гана С. Эралиев «Ак Мөөр» поэмасын жазууга киришет. Өткөн замандагы айтылуу Мөөр менен Болоттун тилектерине жетпеген сүйүүсү жөнүндөгү баян эл оозунда небактан бери эле жашай келе жатат. Бул элдик оозеки чыгарманын эл арасында ыр жана кара сөз түрүндө таралган бир канча варианттары болгондугун Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн фондусундагы материалдар ырастап турат. Фондудагы мына ошол кол жазмаларга караганда эл оозундагы дастанды кайра иштеп чыгуу аракети айрым акындар, адабиятчылар тарабынан С. Эралиевге чейин эле башталгандыгы көрүнүп турат. Зирок ал аракеттер С. Эралиевдин «Ак Мөөрү» сыяктуу ийгиликке ээ боло алган эмес².

Ошондуктан акын элдин өзү жаратып, ооздон-оозго көчүп келаткан чыгарманы профессионалдык адабияттын ыкмалары аркылуу нагыз көркөм чыгармага айландыруу милдетин мойнуна алган.

Фольклордук даяр сюжетке кайрылуу, аны кайра иштеп чыгуу С. Эралиев үчүн жаңылык деле эмес. Анын илгертеден бери келе жаткан традиция экендигин орустун классикалык жана советтик адабияттарынын тарыхынан көрүүгө болот. Алсак, А. С. Пушкиндин жомоктору, М. Ю. Лермонтовдун «Купец Калашников жөнүндөгү ыры», А. К. Толстойдун «Илья Муромец жөнүндөгү балладасы» ж. б. көптөгөн чыгармалар фольклордук даяр сюжеттердин негизинде жаралган.

¹ С. Э р а л и е в. «Василий Теркиндин» 1953-жылдан 1956-жылга чейин үч сыйра которуп, поэманын акыркы үчүнчү вариантын жарыялаган.

² Бул жөнүндө филология илимдеринин кандидаты Ж. Төлөев «Кыргыз поэмаларындагы образдар жана сюжеттер» (Фрунзе, 1961, 144-157-беттер) деген монографиялык эмгегинде кеңири токтолгон. Ошондуктан биз аны кайталоону ылайык көргөн жокпуз.

Кыргыз совет жазуучулары А. Токомбаевдин «Жетим», А. Осмоновдун «Толубай сынчы», «Мырза уул» сыяктуу чыгармаларынын негизинде да элдик материалдар жатат. Бирок, маселе даяр материалды пайдаланууда эмес, ошол даяр сюжетти жазуучунун чыгармачылык жөндөмдүүлүгүнө ылайык кандай деңгээлде иштеп, ага кандай жаңы идеяларды, кандай жаңы көз караштарды кийиргендигинде турат. Болбосо элдин өзү эле айтып келген даяр материалды ошонун өзүндөй кылып кагазга түшүрүп коюу анчалык кыйынчылыкты деле туурбайт да.

С. Эралиев «Ак Мөөрдү» жазуудан мурда бир кыйла изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Ал фондудагы жыйналган материалдарды карап чыгып, Мөөр жашаган жерлерди кыдырган, оозеки чыгармаларды айтуучулардан сурамжылап, айрым эпизоддорду толуктаган. Ошондой эле архивден Алыкул Осмоновдун Мөөр жөнүндөгү материалдарын пайдаланган. Ушул сыяктуу даярдыктардан кийин гана ал чыгарманы жазууга киришкен.

Чындыгында сүрөттөлүп жаткан каармандар – Мөөр, Болот, Жантай ж. б. чыныгы турмуштагы тарыхый адамдар. Тарыхый каармандын көркөм образын түзүүдө турмушта болгон чыныгы фактыларды, ал каармандын турмушундагы окуяларды ошол бойдон берүүгө болбойт. Бул тарыхчынын милдети. Ал эми көркөм сөз чебери болсо, ошол болгон фактылардын айрымдарын жана да кээ бир турмуштук деталдарды өзүнүн фантазиясынан өткөрөт. Кээде айрым деталдарга көңүл да бурбайт, кээ бир деталдарды каармандын мүнөзүнө жараша кайра оңдойт, же ойдон кошот.

С. Эралиев элдик адабияттын мурасына ушундай мамиле кылган. Ал аны өзүнүн чыгармачылык лабораториясынан өткөрүп, кайрадан иштеп чыкты. Бирок андан элдик оозеки чыгарманын өзөгү деги эле бузулган жок. Автор кылымдан бери сакталып келаткан элдик байлыктын сюжеттик өзөгүн өз калыбынча сактап, өзүнүн акындык жекече почеркине жараша, реалисттик адабияттын поэтикалык ыктары менен чыгарманын идеялык-көркөмдүк деңгээлин жогорулатты. Ага азыркы учурдун талабына ылайык жаңы көз караштарды, жаңы идеяны кийирди. Акын көркөм образдарды психологиялык жактан тереңдеткен. Көркөм сүрөттөө каражаттарынын таасирдүүлүгүн күчөтүп, сөздөрдүн үнөмдүүлүгүнө, экспрессивдүүлүгүнө жетишкен. Мына

ошонун натыйжасында чыгармадагы окуялардын, көрүнүштөрдүн эффективдүүлүгү, кооздугу арткан. Элдик мурасты кайра иштөө процессиндеги автордук кошумчалар элдик чыгармалардын духунда жазылгандыктан, ал кошумчалар менен фольклордук материалдын ортосунда кандайдыр бир олуттуу айырмачылык, же чаржайыттык учурабайт. Мына ушул сыяктуу касиеттер эл оозундагы фольклордук материалды чыныгы реалисттик көркөм чыгармага айланткан.

Кыскасын айтканда, «Акын ал элдик гүлкайырга өзүнүн эралиевдик талантынын нурун сиңирип, өзгөчө жыт берди. Демек, «Ак Мөөр» поэмасы анчейин гана эскини жамап-жазгап «ремонттоо» болуп саналбайт¹. Ал эл оозундагы легенданын, сынчы К. Укаев айткандай, «азыркы элдин жыт сезимине ылайыкталып», реалисттик адабияттын поэтикалык ыкмалары менен кайтадан иштелип чыккан жаңы көркөм варианты.

Окуучу чыгармадан Болот менен Мөөрдүн ишке ашпаган сүйүүсүн гана эмес, алар жашаган коомдук түзүлүштүн шартындагы тенсиздикти, элдин турмуш-тиричилигинин ачык картинасын көрөт (Буга кийинчерээк токтолобуз).

Поэманын башталышында эле автор колдоруна чака кармап сууга келатышкан, эртеңки күндөрүнөн капарсыз, эки жаш – Мөөр менен Батыш жөнүндө баян кылат. Аларга портреттик мүнөздөмө берип, башкалар билбеген жан-дүйнөсүнө үнүлүүгө, кулк-мүнөздөрүн ачууга аракеттенет.

Мен кыйналам кыздар көркүн жазганда,
Ышкым түшүп ыклас отун жаксам да,
Аны куду: «айдай», «күндөй» деп мактап
Жерден алып жеткире албайм асманга².

Акын кыздардын бири-биринен айырмаланып турган өңү-түсүн, портреттерин жана бири-бирине окшобогон кулк-мүнөздөрүн таасын ачуу үчүн көп изденди, кыйналды. Акырында ал сөздөрдүн жөнөкөйлүүлүгүн ылайык көрдү.

Эгерде жазуучу кыздарды Чыгыш элдик поэзиянын «гүлдүүлүгүнө» салып, ай менен күнгө теңештирип көрсөтө турган болсо, андай

¹ К. Укаев. Махабат дастаны // Ала-Тоо. – 1959. – № 12. – 101-б.

² С. Эралиев. Ак Мөөр. – Фрунзе, 1959, 5-б. (мындан ары китептин бети гана көрсөтүлөт).

штампуулуктун окуучуга таасири жок болуп калар эле. Андай сүрөттөөдөн, акындын өзү айткандай, кээ бир сулуулар өз өндөрүн көрө алышпай, көңүлдөрү тойбойт болчу, Ошондуктан С. Эралиев окуучуларды жадатма штампуулуктан, эскирип бүткөн жасалмалуулуктан алыстатып, кыздардын ар бирине таандык мүчө түзүлүшүнө жараша оригиналдуу сүрөттөөлөрдү колдонот, көркөм штрихтерди табат.

Мөөр сыны: аппак ыраң, кара көз,
Кырдач мурун, субагай бой чарчылуу.
Ичке кашы жүрөккө урчу жебедей,
Саал ийилип, саамай жакка тартылуу.

V

Ичке бели, шоола төккөн бурагы,
Узун кирпич–мөлт деп жаңсоо ыргагы.
Кызгылт тарткан эриндери мөлтүрөп,
Кыз деминдей жылуу, таза бу дагы.

VI

Тең төгүлүп жибек талдуу чачтары,
Жука үлбүрөп алкымынын туру агы.
Тирсийиңки көкүрөктө кош алма,
Мүмкүн жеткен, бышса-бышар курагы.

VII

Берки Батыш шайыр кыздын бирөбү,
Күлгөнүндөй сыр катпаган жүрөгү.
Толмоч мүчө, кой көздөрү жоодурап,
Оймок ооз, ак саргылдуу иреңи.
Ачык неме туура сөздү тике айтчу
Учур тозуп, келер дебей бир эби. (6-7-беттер).

Мурда белгиленгендей поэманын сюжеттик өзөгүнө Мөөр менен Болоттун ортосундагы сүйүү жатат. Мына ушуга байланыштуу чыгармадагы башкы каармандар Мөөр менен Болот болууга тийиш. Ошондуктан акын да өзүнүн көңүлүн Мөөр менен Болоттун, айрыкча Мөөрдүн образын тартууга көбүрөөк бурган.

Эгерде С. Эралиев сулуулугу менен эстүүлүгүнө элибиз суктанган Мөөрдүн образын ар тараптан кеңири көрсөтпөсө, ага ат тердетип

жуучу жиберген «мыктылардын» көз артышы, анын кабарын алыскы Чүйдөн угуп атайы келген хан Жантайдын зордук-зомбулугу окуучуну анчалык ишендире алмак эмес. Демек, акындын Мөөрдүн образына көбүрөөк басым коюшу да закондуу көрүнүш.

Ар бир жазуучунун көркөм образ түзүүдө, чыгармачылык чеберчилигине ылайык, өзүнчө стили болууга тийиш. Мисалы, К. Жантөшевдин образ түзүүдөгү стилдик өзгөчөлүгү бул: ал өзү сүрөттөп жаткан каармандын портретин жана кулк-мүнөзүн дароо эле толугу менен, кээде бүтүндөй бир бетке сүрөттөп көрсөтөт. Ал гана тургай анын өмүр баянын да айтат, ошентип, ал каармандын мүнөзүндөгү негизги белгилер окуучуга дароо эле көрүнө түшөт. Ал эми А. Токомбаевдин стилдик өзгөчөлүгү болсо мунун тескерисинче. Ал портреттик узун сүрөттөөлөрдөн качып, бир-эки эле штрих менен каармандын ачык, даана портретин тартат. Персонаждарынын мүнөзүндөгү негизги белгилер кыймыл-аракетте, турмуштук ар кандай кагылыштарда ачылат. Ошентип, сюжеттин ар бир бурулушу каармандын улам жаңы жактарын көрсөтүп, образды толуктап турат. Бирок муну менен биз чыгармачылык процессте тигил же бул жазуучу колдонгон ыкма жакшы же жаман деп айта албайбыз. Анткени ар бир жазуучу жеке өзүнө таандык ыкманы колдонот эмеспи.

Сүйүнбай Эралиев Мөөрдүн портретине жогорудагы мисалдан көрүнгөндөй, кеңири токтолуп, аны дароо эле толугу менен тартат. Ал гана эмес анын кийген кийим-кечегин да сүрөттөйт. Анткени кийим портретти толуктап, каармандын өңүн ачат. Ошондуктан автор да Мөөргө анын келишкен сымбатына ылайыктуу кийим «кийгизет».

Мисал келтирели:

Бири качып, бири четке чыкты, ана,
Кууп жетип, колдон алып чып гана.
Булка тартып булактаса Ак Мөөр кыз,
Үстүндөгү кызыл баркыт чыптама,
Кош этектүү чубалжыган ак көйнөк,
Көк шалы ойгон өкчө өтүгү бутта да,
Үкү таккан жазы кундуз тебетей,
Жай түрүнө жарашкансыйт куп гана. (7-бет).

Бул сүрөттөө Мөөрдүн келишимдүү келбетине тыкыс айкалышып, анын сулуулугун ого бетер күчөтөт. Мөөрдүн бул көрүнүшүн көз алдына даана элестетип, сулуулугун баамдаган окуучу эми анын ички дүйнөсүнүн кооздугун, мүнөзүн, кыскасы, анын башкалардан айырмаланып турган адамдык сапатын да билүүгө дилгир. Бирок Мөөрдүн мындай сапаттары чыгармадан анын портрети сыяктуу дароо эле көрүнө койбойт. Анын үстүнө жазуучунун сүрөттөө манерасы да мурдагыдан башкача өзгөрүлө баштайт. Эгер мурда, Мөөрдүн портретин сүрөттөөдө акын сөзгө «марттык» менен мамиле кылып, анын кебете-кешпирин абдан толугу менен бир-эки бетте көрсөткөн болсо, эми анын психологиянын, мүнөзүн ачууда «жалкоо тартып», «сөзгө сараң» боло баштайт. Бирок мындан С. Эралиев башкы каармандын кулк-мүнөзүн көрсөтпөйт деген чукул корутундунун болушу мүмкүн эмес. Тескерисинче, анын мүнөзү абдан терең жана ар тараптан кеңири ачылат. Акын Мөөрдүн кылык-жоругун, анын мүнөзүндөгү негизги белгилерди башка каармандар сыяктуу эле сюжеттик окуялардын андан ары өнүгүшүндөгү турмуштук катнаштарда бара-бара ачып, анын адамдык сапатын улам толуктап отурат. Бирок мындай толуктоолор туш келди эле жерге ыксыз киргизиле бербестен, окуучуларга ишенимдүү болуш үчүн керектүү гана учурларда киргизилип, автор тарабынан жеткиликтүү мотивировкаланат. Бул пикирибизди далилдөө үчүн айрым фактыларга кайрылалы.

Мөөрдүн адептүүлүгүн көрсөтүү үчүн автор энеси менен бирге өзүнүн киндик энесиникине конокко келгендеги эпизоддо ыктуу сүрөттөгөн:

Апасы экөө минтип бара калганда,
Адеп күтүп, сыпаалыгын көрүп эп,
Биздин Мөөр ал үйдөгү кыз менен
Төрдө үлбүрөп, чай алуудан эригет. (22-бет).

Ошентип, акын автордук баяндоо менен Мөөрдүн мүнөзүндөгү көзгө биринчи эле урунган негизги белгини – анын токтоолугун сүрөттөп өттү. Мындан кийин, бул автордук мүнөздөмөнү ого бетер бекитүү үчүн жана окуучуну Мөөрдүн токтоолугуна биротоло

ишендирүү максатында автор алар кеткенден кийин киндик эне өз кызын жемелеген эпизодун да келтирет:

Сен куруп кал, жеңил мүнөз ойсеке,
Көрчү Мөөрдү, көрчү ошонун ызаатын?
Ай чиркин ай, мындай басмырт болорбу,
Кыз ошентип сактаар болсо кыз атын! (23-бет).

Же болбосо, өңчөй жылкычы менен койчулар Адилдин үйүндө тама-ша куруп, сармерденден баштап, чер жазып отурушкан эпизоддо автор Мөөрдүн мүнөзүнө дагы көңүл бурдурат. Ыр кезеги Мөөргө келгенде энеси анын ырдап коюшун өтүнөт. Ал эми Мөөр болсо, «ай апам ай, ай жарыктык» дегенсип, «жумшак күлүп» (астын сызган биз – С. Ж.), энесинин өтүнүчүн кабыл алат. Анын ушул «жумшак күлүшүнүн» өзүндө эле канчалык назиктик, жанга жагымдуу кандай жайдары мүнөз жатат.

Мөөрдүн мына ушул ырдап жаткан учурунан пайдаланып, автор көркөм образды түзүүдөгү компоненттерден болгон портретке кайтадан кайрылат да, каармандын сырткы келбетинин айрым белгилерин кайталайт.

Мөлт-мөлт этип бышкан алча таризде,
Эриндери балалыктай наристе,
Ырга эрк берип, улам, бат-бат ачылып,
Жарк эттирет ак тиштерин ары ичте.
Анткен сайын ойнойт толкун кырындай.
Ак богогу ары жука ары ичке.

Кыйгач кашы леп деп каккан канаттай
Жыйрылат да кайра ордуна жанат жай,
Күмүш сөйкө сагагында дирилдеп,
Кайруусу мол күү сазына санаттай. (40-бет).

Портреттик бул кайталоо жөн салды гана көрүнүш болбостон, көркөм образды түзүүдөгү, Мөөрдүн сулуулугун дагы күчөтүп көрсөтүүдөгү автордук көркөм ыкмалардын бири. Анткени бул кайталоо аркылуу жазуучу *биринчиден* – каармандын мурда «унут калган»,

же толук сүрөттөөгө мүмкүн болбогон айрым белгилерин көрсөтүп, портретти толуктаса, *экинчиден* – Мөөрдүн башкалар али туя элек психологиясына үнүлөт. Анын ичинде көптөн бери катылуу жаткан жашыруун сырларын ачып, «үшкүрүктүү ырларды» жаратып жаткан махаббаттын түйүнүн чечет.

Ушул сыяктуу сүрөттөөлөрдөн кийин окуучу Мөөрдүн адептүүлүгүнө, адамды баалай билүүчү сынаакы сапатына эч шек келтире албайт.

Каармандын мүнөзүн ачуу, ал гана түгүл, андай мүнөздүн пайда болуу, түзүлүү процессин да чагылдыруу – көркөм образ түзүүнүн негизги шарты экендиги талашсыз. Эгер мүнөз ар тараптан кенири жана жеткиликтүү ачылбаса, образ типтүүлүк касиетине ээ боло албайт да, каармандын аракеттери, кылган иштери ишенимсиз болуп калат. Ошондуктан С. Эралиев Мөөрдүн образын типтештирип түзүү үчүн анын табийгы жаратылышын, турмуштук ар кандай шарттардагы кулк-мүнөзүн сүрөттөөгө зор көңүл бурган. Мөөрдөгү адамкерчиликтин, жакшынакай жайдары мүнөздүн түзүлүшүн, б. а. анын калыптаныш шарттарын акын баарыдан мурда үй-бүлө тарбиясына байланыштыра караган:

Мөөрдү да үйдө энеси тескерет,
Кыздар жөнү жигиттерден өзгөрөөк,
Дайым болбойт ата үйүндө турар күн,
Эртең эле кыз конушу өзгөрөт.

Мына ошондо кимдин кызы, кайда өскөн
Жакшы бекен? Далай сынчы көз көрөт...
Анан дагы эркек кетип баратса,
Алдын тороп өтпөө жолун эскерет. (24-бет).

«Сынчыл эненин» ушундай тарбиясында өскөн Мөөр жаштайынан эле адептүү, мээримдүү мүнөзгө ээ болот. Анын айрым белгилерин биз Мөөрдүн буга чейинки эле жүрүш-турушунан, кылык-жоругунан ачык көрдүк.

Сюжеттик окуялардын андан аркы жүрүшүндө Мөөрдүн мүнөзү биз али көрө элек жаңы белгилер менен улам толукталып отурат.

Бирок ал жаңы белгилер, тактап айтканда чынчылдык, чечкиндүүлүк, сүйүү шертинге бекем туруучулук сыяктуу адамдык сапаттар Мөөр жашаган чөйрөдөн ажыратылган эмес. Мөөрдүн мүнөзүндөгү бул белгилерди автор анын турмуштук типтүү кырдаалдарга ылайык сүрөттөлгөн кыймыл-аракети, кылган иштери, эл менен болгон мамилеси, сүйлөгөн сөздөрү жана ойлогон ойлору аркылуу реалдуу көрсөтүп отуруп, чыгарманын финалында толук иштелип бүткөн көркөм образды түзгөн.

Каармандын кулк-мүнөзүн, жүрүм-турумун сүрөттөөдө С. Эралиев өзүнчө бир көркөм манераны колдонгон. Айрым каармандардын психологиялык өзгөчөлүгүн көрсөтүүдөн мурда, алардын тышкы көрүнүшүн, портретин тартып келип, психикалык турмушун, кулк-мүнөзүн ачуу – акындын негизги ыктарынан болгон. Буга Мөөр менен анын жолдош кызы Батыштын образдарынан башка, Болоттун, ошондой эле чыгармадагы терс персонаждардын бири болгон Баяндын образдары мисал боло алат.

Акын окуучуга адеп эле Болотту тааныштырганда анын келишимдүү келбетин тартат:

Шыңга бойлуу, көөдөй кара мурутчан,
Калдан бүткөн кызыл жүздүн кез жери.
Кырдач мурун... дайым башта ак калпак,
Ойлуу карап, басмырт чыгат сөздөрү. (12-бет).

Автордун мында портрет түзүү манерасы мурдакыдан башкача мүнөзгө өттү. Жогорудагы мисалдан көрүнгөндөй, акын Болоттун тулку-боюн, дене түзүлүшүн жана кийген кийимдерин Мөөрдү сүрөттөгөндөй баштан аяк толугу менен сүрөттөп отурбайт. Бирок буга карабастан, алгачкы үч саптагы акындык чеберчилик менен ыктуу колдонулган бир-эки эле көркөм деталь-штрихтер Болоттун портретин, ал тургай тулку-боюн, турган турпатын таасын элестетти. С. Эралиевдин каармандын портретин түзүүдөгү чеберчилигин мына муну менен баалоого болот: ушул эле сараң сүрөттөөдөн сүрөтчү ошол адамдын өзүн, анын өңү-түсүн көрбөй туруп, акын сөз кылып жаткан каармандын портретин кадимки өзүндөй кылып тартар эле.

С. Эралиевдин портрет түзүүдөгү акындык чеберчилиги эзүүчү таптын өкүлдөрүнүн бири болгон Баянды сүрөттөөдөн да ачык көрүнөт:

Кочкор тумшук, дөңгөлөк бет, жар кабак.
Үлпөт, сайран отунда өскөн санаасы.
Жылтаң короз көйрөңдүккө күбөдөй
Жарк-журк ойнойт шакек салган салаасы. (27-бет).

Баяндын манжасындагы жаркылдаган шакек – каармандын сылан-короз мүнөзүн ачуудагы автордук көркөм табылгалардын бири. Кичинекей эле бир майда деталь менен автор каармандын мүнөзүндөгү эң негизги белгини – анын көйрөңдүгүн түшүндүрүүгө жетишти.

С. Эралиев автордук баяндоо жолу менен окуучуга каармандын кандай экендигин, анын мүнөзүндөгү кийинки аракеттерин ырастай турган негизги белгини көрсөткөндөн кийин андан ары турмуштук реалдуу фактыларга таянат да, анын мүнөзүндөгү жеңил ойчул, кытмырлык сыяктуу терс белгилерин тереңдетип ачат. Баяндын мүнөзүндөгү мындай белгилерди ачууда акын автордук баяндоодон башка дагы анын ички монологун, сүйлөгөн сөздөрүн, иш-аракетин чыгарманын сюжеттик өзөгүнө кийрет.

Канчалык асылып, Мөөрдүн макулдугун ала албагандан кийин Баян ар кандай амал-айлаларды колдонот. Атасынын короосундагы калың малдын күчү менен (ал бакты-таалайды, атак-даңкты жалгыз гана мал менен дүнүйөдөн көрөт) Мөөрдүн сүйүүсүн сатып алгысы келет:

«Сурап көрөм түшүнгүн деп алыма,
Кызды бер да, тең орток бол малыма?
Ал кемпайга сулуу кайдан ылайык?
Макул... Кокус көнбөй койсо аныма?

Жалгыз жол бар... Атамдыкы туура акыл –
Ичем сөзсүз... тоём жылуу канына!»
Шалк этмесин ичке катып көрсөтпөй
Мына атайлап келди Болот жанына. (45-бет).

Кээде адамды бакыт ымдайт «келчи» деп,
Ар кимге парс кырстык кылбай эрчимек
Барга жокко тең караган кудурет
Керек десе берери мол, кенчи көп.
Мисалы, мен бир периге үйлөнтүп,
Үй көтөрүп, дүр-дүнүйө энчилеп
Багыңды ачсам, чардар элең өмүргө,
Сен күркүрөп, атак алып менчилеп... (47-бет).

Акын С. Эралиев Баяндын ушул ички монологу (ою) жана Болотко кайрылып жаткан кытмыр сөздөрү аркылуу анын жаратылышын, ички дүйнөсүн ажайып көрсөткөн.

Өзү сүрөттөп жаткан каармандын портретин түзүп, окуучуну анын кебете-кешпири менен тааныштыруу ар бир жазуучунун чыгармачылык ишиндеги негизги принциптердин бири. Анткени портрет *биринчиден* – көркөм образды толуктаса, *экинчиден* – каармандын мейли ал кайсы типтеги каарман болбосун ички дүйнөсү гана эмес, анын өңү-түсү, келбети жана фигурасы менен да окуучуну тааныштырат. Ошондуктан С. Эралиев чыгармадагы негизги каарман жөнүндө сөз кылганда, окуучуга дароо эле анын портретин сунуш кылат.

Турмушта адамдар кебете-кешпири жагынан да, кулк-мүнөзү жана кыял-жоругу жагынан да бири-бирине түк окшошпойт эмеспи. Демек, жазуучунун көркөм чыгармасында да каармандардын бири-биринен болгон айырмачылыктары даана көрүнүп турушу зарыл. Бул жөнүндө В. Г. Белинский абдан туура эскерткен. Ал мындай дейт: «Эгер художник өз чыгармасында кишилерди сүрөттөсө анда, биринчиден, алардын ар бири арбак эмес, адам болууга тийиш, чындыктагы ар бир жеке киши ар кандай башка кишиден айырмаланып турган кебетеге, мүнөзгө адепке, өз адаттарына, бир сөз менен айтканда бардык индивидуалдуу белгилерге ээ болууга тийиш»¹.

«Ак Мөөр» паэмасындагы каармандардын ар бири мына ушундай жекече белгилери менен сүрөттөлгөн каармандар. Демек, С. Эралиев да чебер акын катарында өзүнүн ар бир каарманын бири-биринен айырмалап турган жекече белгилерин даана көргөн. Натыйжада ал каармандарынын бири-биринен айырмаланып турган

¹ В. Г. Белинский. Соч., т. VI. –СПб 1903, 339- 628

кулк-мүнөзүнө, кебете-кешпирине төп келген ар түркүн боёкторду таап, ар бирин жеке өзүнө гана таандык өңү-түсү, адаттары менен сүрөттөгөн.

Эгерде оң типтеги каармандар өздөрүнүн келишимдүү келбети жайдары мүнөздөрү менен адамды өздөрүнө тартып, окуучунун симпатиясына ээ болсо, эзүүчү таптын өкүлү болгон Баян алардын тескерисинче мүчө түзүлүшүн, ыраңын айтпаганда да, адамдын нагыз адамдык сапатына шек келтирүүчү кыял-жоругу, терс мүнөзү менен окуучунун ага карата болгон жек көрүү сезимин туудурат.

Сүрөттөлүп жаткан каармандардын жан дүйнөсүнө кийлигишип, психологиялык өзгөчөлүгүн билүү, алардын жүрөгүнүн теренинде катылып жаткан жашыруун сырларын ачуу – көркөм сөз чебелеринин милдети экендиги белгилүү. Жазуучунун стилдик өзгөчөлүгү мына ушундан да көрүнөт. Н. Г. Чернышевскийдин сөзү менен айтканда, «чыгармалары ушунчалык таңдануу менен окулуп жаткан жазуучулар адамдардын жүрөгүн билүүсү, алардын жашыруун сырларын ачуу жөндөмдүүлүгү менен бааланат»¹. Лев Толстой да адамдын жан дүйнөсүн ачуу көркөм чыгармачылыктагы бирден-бир зарыл нерсе экендигин белгилеген. «Искусствонун башкы максаты, эгер искусство болсо жана анда максат болсо, бул адамдын жаны жөнүндөгү чындыкты айтып берүүдө, ачып берүүдө турат, жөнөкөй сөз менен айтууга болгон сырларды билдирүүдө турат. Искусство мына ушундан келип чыгат.

Искусство бул художник өз жанынын сырларына багытталган жана бардык адамдарга тиешелүү болгон ошол сырларды көрсөткөн микроскоп болуп саналат»² – деп жазган Л. Толстой 1896-жылы өзүнүн күндөлүгүнө.

«Ак Мөөр» поэмасындагы каармандардын, башкалар билбеген ички дүйнөсүн ачуу – С. Эралиевдин чыгармачылык чеберчилигинин бир өзгөчөлүгү. Каармандын жан дүйнөсүн сүрөттөөдө да акын өтө кылдат жана өтө баамчыл. Ал өзүнүн ар бир каарманына абдан жакындап келип, алардын ички туюм-сезимдерин шашпай аралап чыгат. Бул үчүн, С. Эралиев өзү сүрөттөп жаткан каармандын жанындагы адамдар байкабаган жүрөк сырларын таасын ачууга ылайык

¹ Русские писатели о литературе и искусстве. т. 2. – Л., СП, 1955, 305-б.

² Л. Н. Толстой о литературе. –М., Гослитиздат, 1955, 310-б.

келүүчү турмуштук типтүү шарттарды издейт, ошол ыңгайлуу кырдаалдан пайдаланууга аракет кылат.

Мына биздин көз алдыбызда суу боюнда сыр чечип отурушкан Мөөр менен Батыш. Мөөр бала кезден бирге өсүп, тең чонойгон курдашына «сыр чечип, жүрөк черин жазып» жатканда нары жактан жылкысын айдап Болот көрүнөт. Мурда кыздарды алыстан байкап отурган акын да дал ушул учурду күткөнсүп, Болот менен бирге кыздардын жанына чукул келет. Ал кылдаттык менен Мөөрдүн жан дүйнөсүнө тымызын кирет да кулагын тосуп, анын «Болот?» деп «ичтен күбүрөгөнүн» да, «Болотун» деп «жүрөк дүк-дүк урганын...» да угуп коёт. Ошентип, Мөөрдүн айыбы, жүрөгүндөгү жашыруун сырлары оркоюп ачыла баштайт. Автор муну менен эле тим болбостон, өзүнүн байкоосун андан ары уланта берет:

Жазгырдыбы, жаштык сүйүү жамалы,
Кыз буйдалып, түгөнгөндөй амалы,
Үн каргылдап, эркин жыйбай дирилдеп,
«Эсенби» деп айтууга араң жарады. (11-12-беттер).

«Сүрөттөлүп жаткан адамдардын өмүрү менен жашаңыз, алардын ички туюмдарың образдар аркылуу сүрөттөнүз; анан адамдардын өздөрү эле мүнөздөрүнө жараша жасалууга тийиш болгон нерсени жасап коюшат, б.а. адамдардын мүнөзүнөн жана жагдайларынан келип чыгуучу чечилиш өзүнөн-өзү пайда болот, ойлонуп табылат»¹ – деп, кеңеш берген экен Лев Толстой, өзүнө замандаш бир жаш жазуучуга.

Акын С. Эралиев өзүнүн каармандары менен дайыма бирге болуп, дайыма алардын аракеттерине көз салып тургандыктан, Болотту көргөндөгү Мөөрдүн ички монологун, мурда жай баракат согуп турган жүрөгүнүн дүкүлдөп ура баштаганын бир гана ал угуп, анын туюкка капталгандай болуп буйдала түшкөн абалын бир гана ал байкайт. Ошентип, акын башка адамдар мындай турсун, бала кезден бирге өскөн жолдошу Батыш түшүнө албай жана асылып сурап жаткан сүйүүнүн жүрөктүн түбүндөгү сыр түйүнүн чечет.

---

¹ Л. Н. Толстой о литературе. –М., Гослитиздат, 1955, 215-б.

Же болбосо, мындай бир эпизодду алалы. Жеткен митайым жана мал жандуу Келдибек бай уулу Баянга Мөөрдү алып берүүнү ойлоп, Адилдикине келет. Мына ушундан тартып, автор да аны менен бирге болот. Ал Келдибектин отургандан кайра кеткенге чейинки кыймыл-аракетине көз салып, ар бир сүйлөгөн сөзүн баамдап отурат. Натыйжада Келдибектин жойпуланган сөздөрү, кыймылы аркылуу анын кытмыр жана ач көз мүнөзү өзүнөн-өзү эле ачыла берет. С. Эралиев байдын жанындагыларга даана эле билинип турган кулк-мүнөзүн сүрөттөө менен гана чектелбестен, ички дүйнөсүнө да кийлигишип, аны жакшылап тиктейт:

Бай чийиткеп, этек учун кагына,
«Чандыр, кирдир?» Карайт эки жагына.
«Жок таза экен». «Кыйшайсаңыз, мынакей».
Жаздык коёт – аң таң калат агына.
Ошентсе да ойдон кетпейт бир күдүк:
«Кедей туруп... ач көз болсо дагы да?»
Чочуп кетет... «мал бералбайм мен буга,
Балам сүйсө – ал кызынын багы да». (64-бет).

С. Эралиев анчалык шашпастан, жай баракаттык менен Келдибектин былжыган дүйнөсүн антарып-тенгерип отуруп, анын «жакшы экен» деп, камчыга көз артып, «мен бер десем ыргытарсың, урганым!..», «азыр антпейм, «барын ал» деп балкытам, андан кийин башка ургандай жалкытам» деген ички монологун сыртка чыгарып, Келдибек байга мүнөздүү болгон психологиялык өзгөчөлүгүн ачат.

Кыскартып айтканда, каармандарынын жан дүйнөсүнө кийлигишип, алардын жүрөгүнүн түпкүрүндөгү, катылып жаткан жашыруун сырды ача билүү С. Эралиевдин чыгармачылык стилиндеги мүнөздүү белгилердин бири. Ошентип акындын стилдик өзгөчөлүгү биринчиден каармандарды сүрөттөө мүнөзүнөн көрүнөт.

Жазуучунун стилдик өзгөчөлүгүн пейзаждык сүрөттөөлөрдөн да аныктоого болот. Анткени чыгармадагы көркөм пейзаж окуучунун көз кумарын кандыруу үчүн тартылган жөн салды гана көрүнүш болбостон, ал баарыдан мурда белгилүү бир функцияны аткарып, тигил же бул идеяны ачуу үчүн, каармандын ички абалын билдирүү үчүн атайын колдонгон стилдик ыкмаларынын бири. Ошондуктан

чыгарманын көркөм пейзажы сюжеттин өнүгүшүнөн ажыратылбай туруп, каармандардын турмушу, иш-аракеттери жана ал-абалы менен тыкыс байланышта болушу керек.

Албетте, жаратылыш өз алдынча эле кооз жана сулуу. Ал эми жазуучу болсо, өзүнүн сүрөттөө чеберчилигине ылайык ага ого бетер кооздук жана сулуулук кийрип, көркөм пейзажды тартат. Бирок, адабий чыгарманын пейзажы менен сүрөткө тартылып алынган пейзаждын ортосунда чоң айырмачылык бар. Сүрөткө түшүрүүдө жаратылыштын тигил же бул көрүнүшү ошол эле өз калыбында эч өзгөрүүсүз көчүрүлөт. Алардын арасындагы жакшы, кооз нерселер менен бирге жаман чириктери да кошо аралашып кала берет. Ал эми жазуучунун тарткан пейзажында болсо, көзгө көрүнгөн нерселердин бардыгы алынбастан, жалаң кооз сулуу көрүнүштөр автордун кооздук сезимине карай окуяга же көрүнүшкө байланыштүү иргелет да, начар, жамандары көз жаздымда калат. Ошентип, көркөм чыгарманын пейзажында экинчиден, жазуучунун жаратылышка болгон көз карашы, мамилеси да көрүнөт. Демек, адабий чыгармадагы көркөм «пейзаждын фотографиядан болгон айырмасы анда жаратылыштын картинасы жөнөкөй эле кайра жасалбастан, ага адамдын белгилүү бир мамилесинин, көз карашынын кийрилгендигинде»¹.

Биз мындан мурунку главада Сүйүнбай Эралиевдин эң алгачкы ырлар жыйнактары жөнүндө сөз кылганыбызда алардагы пейзаждык айрым лирикаларды мисалга келтирүү менен акындын жаратылыш пейзажын тартууга жөндөмдүү экендигин белгилеген элек. Анын пейзаж түзүүдөгү устаттыгы «Ак Мөөр» поэмасында ого бетер ачыкка чыгат. Поэмада акындык чеберчилик менен тартылган пейзаждык сүрөттөөлөр өтө эле арбын. Кээде бир эле мезгилди акын улам башка жактары менен кайталап көрсөтөт. Бирок кыргыз жеринин улам кайталанып сүрөттөлгөн кооз картинасы, жаратылыштын кубулуштары окуучуну деги эле жадатпайт. Тескерисинче, окуучу аларды моокуму канганча кадала окуп, алардан эстетикалык рахат алат. Анткени акын жаратылыштын ар кайсы мезгилдеги көрүнүштөрүн кайталоодо ар бир кубулушту ар башкача байкап, алардын ар бирин ар башка жактары менен улам жаңыртып сүрөттөйт:

---

¹ Л. Тимофеев. Основы теории литературы. –М., Учпедгиз, 1963, 30-б.

Талаа көпкөк... кырда текей, мандалак.
Тоо гүлдөрү андан таза, андан ак.
Мурунду өрдөп, шыбак жыты буркурап,
Жылгалардан булак оргуп чамданат.
Жарда жуушап козу-улактар чубактап.
Куштар учуп, уясына камданат.
А тигинде башын салып өбөктөп,
Араң тартат жаз кошуна салган ат (16-бет).

Жел козголсо, эркелигин кырга алып,
Тармалданып, өлөң сазда ыргалып.
Албууттанган жазгы суулар басандап.
Акырын жай, агымында бир калып.
Шилби тагып, жийде курдуу мөмөсүн.
Чоктой кызыл тобулгуда нур жанып,
Ыңкып турган күздүн мындай элесин,
Мөөр тиктейт, кайтпас кумар сырга алып (10-бет).

Ак буурадай чуудаларын булгалап,
Атырылып бетти чапчып бурганак.
Үлпөк карын чапаныңа чаптаса,
Пахта өңдөнөт жөн жабышып түргөн ак.

Ал аңгыча бороон жондон ышкырат,
Аткып-жулкуп үй капшытын тырмалап.
Тоңгок ийлеп ызгаарына дем берип,
Жүзүн үйрүп аяз андан сурданат. (20-бет).

Жогоруда айтылган пикирибизди далилдөө үчүн биз акындын сүрөттөөсүндөгү жаратылыштын ар башка мезгилин – жаз, күз жана кыш айларындагы табигаттын көрүнүшүн мисалга келтирдик. Мына ушул узун мисалдардан көрүнгөндөй, С. Эралиев жаратылышты, анын кубулуштарын сүрөттөөдө көзүнө урунган нерселердин бардыгын тең эле тизмелей бербейт. Анын бир артыкчылыгы мында: ошол көрүнгөндөрдүн арасынан пейзажды көркүнө чыгара турган өтө мүнөздүүлөрүн гана тандап алат да, алардан «гүлүн» өзүнүн акындык

жыт сезимине ылайыктап, эстетикалык сезимин козгой тургандай кылып кайрадан кооздоп жасап чыгарат.

Поэмадагы пейзаж кээ бир убактарда андагы каармандардын тагдыры менен байланышпайт. Ал автордун сүрөттөлүп жаткан предметке карата болгон мамилесин билдирип, лирикалык чегинүүгө окшоп кетет. Мисалы, жогорудагы биринчи строфада акын элдин жазгы тиричилик турмушун сүрөттөөдөн мурда, алды менен жаратылыштын жаз айындагы көрүнүшүн тартат. Лирикалык бул чегинүү *биринчиден* – жаздын келишин кабардап, элдин дыйканчылык кылуусуна аңыз даярдаса, *экинчиден* – автордун жаратылыштын көрүнүштөрүнө болгон мамилесин, көтөрүңкү көңүлүн билдирди.

Кээ бир учурда кыска көркөм штрихтер менен тартылган пейзаж каармандардын тагдыры менен тыкыс байланышып, алардын ой-саанаасын, ал-абалын билдирүүчү символикага айланат:

Көгүш, таза тукаба ороп этине,
Тамылжиткан нурлар балкып бетине,
Лента байлап, уяң карап жымыйып,
Мүнөзү окшоп назик кыздар нээтине.
Бойго таккан күмүштөрү шылдырттап,
Жаз келгенде жаркып короо четине –
Кайрылбастай тоо башына кыш кетет,
Аздап-аздап ак чапанын чечине. (16-бет).

Мында акын пейзажды сүрөттөгөнү менен ал символдук мааниде туруп, «ууз, таза кездери улам артка уурдалып, билинбей» бойго жеткен жана жазында жаңыланган табият көркүндөй көрк ачып, тал чыбыктай буралган Мөөрдүн сымбатын түшүндүрдү. Ошентип бул жерде жаратылыш жана адам бири-бири менен органикалык бирдикте сүрөттөлүп, өзүнчө бир образ системасын түздү.

Же болбосо, «Көлдөгү ак куулар» деген главадан автордук сүрөттөөдөгү көлдүн көрүнүшүн ала турган болсок, ал бүтүн бойдон Мөөрдүн сүйүү үмүтү менен тыкыс айкалышып, символдук мааниге ээ болгонун көрөбүз. Пейзаждык мындай таасын сүрөттөөлөрдү поэманын бир топ жерлеринен келтирүүгө болот. Бирок маселе пейзаждык сүрөттөөлөрдүн молдугун далилдөөдө эмес, ошол жаратылыш

көрүнүштөрү чыгармада кандай роль ойногондугун байкоодо. Аны биз айрым мисалдарды келтирүү менен аз да болсо аныктоого аракет кылдык.

Кыскартып айтканда, С. Эралиевдин пейзаж түзүүдөгү чеберчилиги кыргыз жеринин картинасын, же табияттын кубулуштарын эмоционалдуу жана таамай чагылдырууга жарамдуу болгон көркөм штрихтерди таба билүүсү менен гана чектелбейт. Ал баарыдан мурда өзү сүрөттөп жаткан пейзаж автордун айтайын деген оюн берүүдөгү стилдик көркөм ыкмалардын бири катарында кызмат аткаргандыгы менен белгиленүүгө тийиш. Демек, С. Эралиевдин стилдик өзгөлүгү дал ушул пейзажды сүрөттөө манерасынан да көрүнөт.

Кандай гана жазуучу болбосун, анын стилиндеги эң маанилүү элементтердин бири тил болуп эсептелет. Анткени, чыгарманын идеясы андагы көркөм образдардан көрүнсө, ал образдар көркөм тилдин жардамы менен гана түзүлөт. Тагыраак айтканда, каармандардын образын түзүү өзгөчөлүгү, объективдүү дүйнөнүн ар кыл көрүнүштөрүн чагылдыруу жазуучунун тили аркылуу жүзөгө ашырылат. Ошондуктан «стилдин негизи, анын жаны тил болуп саналат. Бул – стилдин шахматтык доскасындагы король. Королсуз эч кандай оюндун болушу мүмкүн эмес. Тилсиз жазуучу да жок»¹. Демек, жазуучунун чыгармачылык чеберчилигин, талантын аныктоодогу эң негизги критерий анын тили экендиги талашсыз.

Жазуучулар колдонуп жатышкан сөз байлыгы түгөнгүс. Алар сезимди, ойду оформить этип жатышкан, турмуш чындыгын сүрөттөп, ал аркылуу окуучуларга таасир тийгизип, алардын ой-сезимин козгоп жатышкан сөздүн булагы – бул жалпы элдик тил. Жазуучу өзүнүн поэтикалык ойлонуу өзгөчөлүгүнө карай мына ошол жалпы элдик тилден пайдаланат. Бирок жазуучунун поэтикалык речи жалпы элдик тилдеги сөздөргө караганда көбүрөөк түшүнүктөрдү, элестерди көз алдыга келтирүүгө тийиш. Башкача айтканда, даана берилген бир-эки эле штрихтен окуучу сүрөттөлүп жаткан окуянын, кубулуштун жазуучу толук айтпаган картинасын көргөндөй болсун.

Мына ушул аспектиде туруп «Ак Мөөр» поэмасынын тилин анализдей турган болсок, С. Эралиевдин ар бир сөзгө, ар бир фразага өтө кылдат, өтө чебердик менен мамиле кылып, предметти таасын

---

¹ В.Виноградов. О языке художественной литературы. –М., ГИХЛ, 1959, 111-б.

сүрөттөгөнүн көрөбүз. Ошонун натыйжасында автор поэманын идеялык-көркөмдүк деңгээлин эң жогорку бийиктикке жеткире алган. Анткени, «көркөмдүүлүк, бул бир чийме, бир сөз менен он томдо да эч качан билдирүүгө болбогон нерсени жандуу жана толук элестетип бергендикте турат»¹. Поэмада В. Г. Белинский талап кылгандай образдуу сүрөттөөлөрдүн арбын экендигин төмөнкү мисалдар менен далилдөөгө болот:

Ошол жерде отурчу экен бир боз үй
Кышта сууп, жайда ысыкка кактала.
Паана өндөнүп мандайында турчу экен
Жалгыз короо жана да бир аткана (14-15-беттер).

Мында акын Адилдин кедейлиги жөнүндө терип-тепчип айтып, окуучунун убактысын алып отурбайт. Анын ордуна кыска жана так айтылган көркөм фразалар менен поэтикалык жалпылоо чыгарып, Адилдин социалдык абалын биздин көз алдыбызга таасын элестетип өткөн. Же болбосо:

Ал аңгыча жай кылтыйып баш багат,
Жай келгенде көчүү маалы башталат.
Жер дүңгүрөп тоо тарапка мал өтөт,
А жатакта башка сүрөт, башка адат:
Жүдөө чобур суу боюнда чымындап,
Шыйпаң этип жонун карай баш кагат.
Сайгак тийген уй өңкүлдөп жай таппай.
Аркандагы чебич маарап какшанат. (17-бет).

Поэмадан келтирилген сегиз сап ырда эзүүчү тап менен эзилүүчү таптын ортосундагы жик, экономикалык жактан болгон теңсиздик, жашоо турмушу көркөм штрих-деталдар менен өтө ажайып тартылган. Эки таптын жашоо тиричилигиндеги айырмачылыкты таасын чагылдыруу үчүн автор алардын ар бирине мүнөздүү болгон көрүнүштү келтирет. «Жер дүңгүрөп, тоо тарапка мал өтөт» деген бир гана фраза менен автор калың малдын аркасы менен атак-даңкка

¹ Русские писатели о литературном труде. –Л., СП., 1954, 603-б.

жетишкен «дөөлөттүүлөрдү» жана алардын жашоо турмушун сүрөттөөгө жетишкен. Ал эми ырдын кийинки алды сызылган төрт сабындагы «жүдөө чобурдун суу боюнда чымындап» турушу, «сайгак тийген уйдун өңкүлдөп» ары-бери чуркашы жана «аркандагы жалгыз чебичтин маарап какшанышы» болсо, жайлоого чыгууга күчү келбей, жатакта калган жалчылардын жашоо образынын поэтикалык картинасын тартуудагы автордун чеберчилиги экендиги талашсыз.

Ошентип С. Эралиев тигил же бул көрүнүштү, тигил же бул окуяны сүрөттөөдө анын болгондугун, же ошондой экендигин түшүндүрүп, далилдеп, окуучуга өзүнүн оюн таңуулабайт. Акындын айтайын деген ою ыр жолдорундагы сөздөрдүн артында катылуу турат. Аны окуучу кыял жүгүртүү, ойлонуу менен табышы керек. Искусство чыгармасынын спецификалык бөтөнчөлүгү да дал мына ушунда – окуучуну ойлонууга аргасыз кылгандыгында. Бул жөнүндө көрүнүктүү француз ойчулу Ш. Монтескье: «Нерсени окуучунун үлүшүнө эч нерсе калбагандай кылып сүрөттөөнүн эч качан кереги жок. Иш аны окууга мажбурлагандыкта эмес, аны ойлонууга мажбур кылгандыкта»¹ – деп, айткан.

Биз мындан мурда чыгармада элдин жашоо тиричилиги да реалдуу сүрөттөлгөндүгүн белгилеп, буга кийинчерээк токтоло тургандыгыбызды эскерткен элек. Мына эми азыр учуру келгенде, ал жөнүндө сөз козгой кетүүбүз жөн.

С. Эралиев жаратылыштын көркөм пейзажын тартууда кандай устат болсо, элдин турмуш тиричилигин сүрөттөөдө да ошондой чебер. Ал элдин тиричилигин, айылдын турмушун сөз менен сүрөттөбөйт, тескерисинче, художниктин ийкемдүү кистисин колуна алат да, өзүнүн баам-сезимине ылайыктап, көркөм штрих – деталдар менен предметтүү кылып, ал көрүнүштүн ачык жана образдуу сүрөтүн тартат.

Жатак айлы, опур-топур кечкисин:
Музоо мөөрөп, кемпир кайрып эчкисин.
А мынакей тамак камын дааналап,
Асманга атты бурк-бурк эткен көк түтүн...
Жаңы келди чөп чабыктан кайткандар,

¹ Цитата «В мире мудрых мыслей» деген китептен алынды. М., «Знание», 1962, 245-бет.

Үйгө угулат сырттан чыккан кеп бүтүн.
Чурулдашкан балдар үнү басандап,
Бир оокумда өз эркине кетти түн... (18-бет)

Бул – элдин кечки тиричилигинин картинасы. Ал эми айылдын жайлоого көчөр алдындагы эртең мененки көрүнүшү төмөндөгүдөй сүрөттөлөт:

Жылдыз батат, көккө катып айды ыраак,
Түнгө из чалып, таң артынан кайрылат.
Кечте түшкөн шүүдүрүмдөр мөлт этип,
Жашыл кырлар гүлүн күнгө жайдырат.

Айыл туруп, тышта жаң-жуң көбөйүп,
Мал топурап, бат кармалып айгыр-ат.
Чала уйкулуу балдар ыйлап, бышактап,
Соорото албай энелери кайгырат.

Көч сапарын жүк көтөрүп жүз өткөн,
Төөлөр чөгүп үй жандарын күзөткөн.
А тигинде өгүз мөңкүп ойдолойт,
Кош жигиттеп тарткан аркан изи өткөн. (25-бет)

Жогорудагы сүрөттөөлөрдөн көрүнгөндөй, элдин жашоо тиричилиги окуучунун көз алдына таасын тартылган образ аркылуу элестейт. Акын биздин сүйлөө речибиздеги кадимки эле жөнөкөй сөздөрдү пайдаланган. Бирок ага карабастан, автордун сүрөттөөсү картиналуу келип, адамдын эмоционалдык сезимин козгойт.

С. Эралиев мындай картиналуулукка кантип жетишти? деген суроо туулушу мүмкүн. Жогорудагы сыяктуу сүрөттөөлөрдүн (мындай элестүү көрүнүштөр поэмада жыш жана алардын бардыгын эле тизмелей берүүнүн кажаты да жок) картиналуулугу, өзүнүн эмоционалдык күчү менен окуучуга таасирдүүлүгү негизинен муну менен түшүндүрүлөт. Акын көзүнө урунгандын бардыгын эле сүрөттөй бербейт. Алардын ичинен ошол өзү сүрөттөй турган көрүнүштү, окуяны реалдуу элестете ала тургандай болгон өтө мүнөздүүлөрүн,

эң негизгилерин гана тандап алат да, аларга кыска жана так фразалар менен эралиевдик боёк сүртөт. Акын ыр куплеттеринин ар бир сабына өзгөчө көңүл бурат, алар бири-бири менен байланышпай өз алдынча турганда да белгилүү бир мааниге ээ болгондой кылып, сөздөрдү чебердик менен тандап алат. Ал сөздөрдүн тийиштүү орундарына турушуна гана маани бербестен, ошону менен бирге, биринчи иретте, алардын ошол жерге сөзсүз түрдө керек экендигин да алдын-ала ойлонуп, ар бир сөздү кылдат караган. Натыйжада сөздөрдүн үнөмдүүлүгү, акындын сүрөттөөлөрүндөгү поэтикалык речинин сыйымдуулугу жана ойдун масштабдуулугу келип чыккан. Мындай касиеттер өз кезинде окуучунун эмоционалдык кабыл алуусунун интенсивдүүлүгүн пайда кылган.

«Ак Мөөрдө» поэтикалык тондордун бүтүн бир спектри – окуяларды эпикалык сүрөттөөлөрдөн тартып, эмоционалдуу баяндоого жана жүрөктү элжиреткен таза лирикага чейин бар. Ушундай өзгөчөлүктөр аны лиро-эпикалык пландагы чыгармага жеткирген.

Ошондой болсо дагы С. Эралиев айрым учурларда чыгармачылык кыял жүгүртүүгө өтө эле берилип кетип, окуялардын кызыктуулугун ээрчип да калат. Мына ошонун натыйжасында поэмада турмуш чындыгынын бузулган учурлары, кээ бир ишенимсиз апыртуулар да кездешет. Ырас, мурдатан эле белгилүү болгондой, чыгармачылык процессте жазуучунун кыялдануусуна, ой жүгүртүүсүнө кеңири жол берилет. Аксыз көркөм чыгарма да жок, «Кыялдануу керек!» деп үйрөтөт В. И. Ленин. Адам кыялданууда, ой жүгүртүүдө гана өзүн, өзүнүн келечегин көрөт. «Фантазия эң кымбат баадагы сапат болуп саналат»¹. Жазуучунун кыялдануусу көркөм образды, көркөм чындыкты жаратуудагы маанилүү кырдаал экендигин белгилеп, франциялык жазуучу жана искусство теоретици Д. Дидро мындай деген: «Кыялдануу – образ түзүүгө жөндөмдүүлүктүн белгиси. Бул касиеттен ажыраган адам копол болуп калат»².

Бирок, чыгармачылык фантазия дегенибиз жазуучу оюна эмне келсе, ошону жаза берүү керек дегендикке жатпайт. Жазуучунун кыялдануусу курулай ой жүгүртүүлөргө негизделбестен ал белгилүү бир турмуш чындыгына жанашкандай болуш керек. Мына ошондо гана каарман жазуучунун эркине баш ийбестен, турмуштук типтүү

¹ В. И. Л е н и н. Чыгармалар, 33-т., кыргызча басылышы, 346-бет.

² Цитата «В мире мудрых мыслей» деген китептен алынды. – М., «Знание». 1962, 238-б.

кырдаалдарга ылайык өз алдынча аракет кылат, сүйлөйт. Бирок муну менен биз С, Эралиевдин каармандарынын бардыгы тең эле авторго көз каранды болуп. анын эрки менен гана аракет кылып калган дегибиз келбейт. Анын каармандары негизинен өз алдыларында эле жашаган жана автордун кийлигишүүсүз эле аракет кылышкан каармандар. Ошондой болсо дагы акын. жогоруда айтылгандай кээ бир учурда айрым каармандарына өз оюн таңуулап, алардын кылык-жоруктарына кыянаттык кылат. Буга таптык жана саясий аң-сезими болбогон Болоттун феодалдык доордо эле эки тапты ажырата таанып эзүүчү таптарга каршы тургандыгы мисал боло алат.

Келдибек байдын ирегесинде жүрүп чоңойгон Болот Баянга тике эле: «эл» дейт, «журт» дейт, ал экиге бөлүнөт, биринде – бийлик, байлык, экинчисинде – жокчулук, бечарачылык, сен кайсынысына таандык адамсың деп, аны кекетет. Автор Болотту канчалык мыкты, канчалык тың кылып көрсөтпөсүн, байлык менен жардылык «жараткандын» гана жасаганы жана ал ата-бабадан бери келаткан мурас деп түшүнгөн адамдын жогорудагы сөзү окуучуну анчалык ишендире албайт. Бул акындын гана оюнан чыккан сөз.

Поэмадагы экинчи бир ири кемчилик автордун сүрөттөө предмети болгон сүйүүнүн башталыш булагын көмүскөдө калтырып кеткендигинде турат. Мына ушул жерде биз сынчы К. Укаевдин «...Ак Мөөр менен Болоттун булактай таза сүйүүсүнүн чыккан башаты ачылбай калат»¹ деген пикирин ачыктан-ачык эле кубаттагыбыз келет. Анткени, жалпы эле кыргыз элине белгилүү элдик дастандын сюжеттик өзөгүн түзгөн Болот менен Мөөрдүн тунук сүйүүсү жөнүндө жазып жаткандан кийин, анын пайда болушуна түрткү болгон себептерди көрсөтүүсү керек эле. Анын ордуна автор Болот менен Мөөр биринчи эле жолугушканда:

Ушул чыгар ак билегин тутканы,
Жигит кармап өзүн көздөй булкту аны
Бир жагымдуу мүнөз менен толгонуп,
Качкан болуп Ак Мөөр кайра ыктады.
Ошол кезде эрктен тайып кетти да,
Кынай кысып ууртунан жыттады.

¹ К. Укаев. Сүйүү жөнүндө поэма //«Ала-Тоо». –1959. –№ 12. –101-бет.

«Бул эмнең?» деп уялтарын күттү эле,
Бирок сулуу минтип сөзгө жыкпады... (12-бет)

деп аларды алда качан эле убадалары бекиген адамдарча аймалаштыра салган. Ошентип Болот менен Мөөрдүн ортосундагы сүйүүнүн тунук сезимдери, (алардын ушунчалык таттуу мамилеси кокустан болгон сыяктанып көрүнөт. Анын үстүнө акын Болоттун Мөөр кызыккандай адамдык сапатын, ички дүйнөсүн кооздугун Мөөрдүкү сыяктуу, ар тараптан кеңири ачпайт. Мына ушулардын негизинде деги ал экөөнүн ортосундагы сүйүүнүн түйүнү эмнеде жана кайда? Мөөрдүн Болотту жок жерден эле ушунчалык катуу сүйүп калышына эмне себепкер болду? деген жүйөлүү суроо туулат. Ал эми окуучу болсо, чыгармадан бул суроолорго жооп таба албайт. Мындай айрым кемчиликтерге карабастан, «Ак Мөөр» поэмасы – чыныгы акындык таланттын күчү менен жазылган баалуу чыгарма.

С. Эралиев көркөм образды түзүү, жаратылыштын пейзажын тартуу жана көркөм ойлонуу өзгөчөлүгү жактарынан өзүнүн акындык жүзүн, чыныгы талантын «Ак Мөөрдөн» көрсөтө алды.

Султанбай Жумадылов

АКЫНДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ИЗДЕНҮҮЛӨРҮ¹

Ар бир көркөм сөз чебери турмуштук ар кыл көрүнүштөрдү сүрөттөөдө өзүнө жаккан жана өзү каалаган стилдик ыкманы колдоно тургандыгы белгилүү. Ар бир жазуучунун бири-бириникине окшобогон стилдик бөтөнчөлүктөрү да мына ушундан улам келип чыгат. Демек, ар кандай адабий чыгарманын идеялык-көркөмдүгү жазуучунун стилдик өзгөчөлүгү менен аныкталууга тийиш. Бирок стиль өзгөрбөй токтоп туруучу нерсе эмес. Ал жазуучу адеп колуна калем

---

¹ Китептен: С. Жумадылов. Изденүү жолунда. –Ф.,1970 –42–79-б.

кармаганда эле өзүнөн-өзү пайда боло да калбайт. Стилль жазуучунун ойлонуу ыгына, чеберчилигине карай өсүп, өнүгүп отурат.

Өзүнчө стилге ээ болууга умтулган жазуучу дайыма изденүүдө болот. Изденүү дегенибиз – бул кокустук көрүнүш эмес. Изденүү доордун талабына баш иет, б. а. турмуштан туулган тема ошол темага жооп бере турган ыкманы табууга жазуучуну аргасыз кылат. Ошондой болсо да чыгармачылык изденүүнүн багыты, алдыга коюлган милдетти конкреттүү, практикалык жол менен чечүү – жазуучунун терең ойлонуусун, өзүнүн предметине үңүлө кирүүнү, аны кадаланып изилдөөнү жана үйрөнүүнү талап кылат.

Азыркы күндөгү кыргыз поэзиясы адамдын жан сезимин, келечекке карата болгон көз карашын мурдагыдан да ачыгыраак чагылдыра баштады. Ошол эле учурда поэзия жанрындагы чыгармаларда жаңыны изденүү, турмуштук ар кыл көрүнүштөрдү жаңыча сүрөттөө кеңири орун алууда. Бирок изденүүнүн гана үстүндө болуп, өткөндөгүнүн бай тажрыйбаларын этибарга албай коюуга да жарабайт. Анткени өткөн традицияларга таянуу, аларды жаңы табылгалар менен айкалыштыра билүү жазуучунун чыгармачылык өсүү жолундагы эң сонун негиз болуп саналат. Буга кыргыздын таланттуу акыны маркум Алыкул Осмоновдун өмүрүнүн акыркы жылдарындагы канаттуу поэзиясы ачык далил боло алат.

Алыкул дайыма изденүүчү, тынымсыз эмгектенүүчү акын эле. Ага дүйнөлүк жана орус классиктеринин тийгизген таасири зор болгон. Ошол дүйнөлүк жана орус классиктеринин адабий тажрыйбаларын чыгармачылык менен өздөштүрүүсүнүн натыйжасында А. Осмонов өзүнчө поэтикалык жаңы формаларды тапкан. Акын кыргыз поэзиясындагы традициялык ыр түзүлүш системасын жаңы форма менен айкалыштыра отуруп, ырларынын новаторлук мүнөзгө ээ болуусуна жетишкен. Мына ушул себептен Алыкул Осмонов жалаң гана окуучулардын эмес, жаш авторлордун да сүйүктүү акыны болду. Көп убактарда колуна жаңыдан калем кармай баштаган жаштар Алыкулду туурап жазышат. Алыкулду туурап, анын стилдик ыкмаларын чыгармачылык эргүү менен пайдаланууга аракет кылып жүргөн акындарыбыздын бири – дал ушул Сүйүнбай Эралиев. Эгерде аны А. Твардовскийдин мүнөз түзүү чеберчилиги, көркөм ойлонуу ыгы кызыктырса, А. Осмоновдун образдуу сүрөттөөсү, сөздөрүнүн

экспрессивдүүлүгү жана «сөзгө сараң, ойго марттыгы» С. Эралиевди таң калтырат. «Алыкул менин дүйнөм эле. Мен анын ырларын азыр да зор сүйүү менен окуйм, ошондуктан Алыкулдун ырларынын бир далайын жатка да айта алам» – дейт акын. Көрүнүктүү жазуучулардын стилдик ыкмаларын пайдалануу чыгармачылык процесстеги закондуу көрүнүш. Бул жөнүндө дүйнөлүк адабияттан көптөгөн мисалдарды келтирүүгө болот. Мисалы, Байрон Пушкинге зор таасирин тийгизген. Ал Түштүктө сүргүндө жүрүп, Байрондун романтикалык стилин, чыгармаларындагы саясий эркин-дикти сүйүүчүлүк идеясын, ал гана эмес, анын мүнөздөрүнүн, сюжеттик ситуацияларынын көбүн пайдаланган. Ал эми Пушкиндин баяндоо манерасы Лев Толстойдун «Анна Каренинасын» жазууда чыгармачылык импульстун ролун ойногон.¹ Же болбосо, мындай бир фактыны алалы: Некрасов Л. Толстойдун Кавказ аңгемелерин окуп чыгып, И. Тургеневге мындай деп жазган экен: «Бул очерктердин формасы дээрлик сеники, ал гана эмес, «Охотниктин запискасын» эске түшүрүүчү сүйлөмдөр, салыштыруулар да бар. Ал эми офицер болсо, Щигровский уездиндеги аскер мундирчен Гамлеттин өзү»². Адабий процессте мындай үчурлар кездеше берет. Бирок бул – ошол жазуучунун чыгармачылык манерасын туроо, же ошонун стилинде жазуу дегендикке жатпайт.

Канча кылган менен ар бир жазуучунун стили ар башка болот эмеспи. Стилдин бирдиги тематикалык жана идеялык жакындыкта, образ түзүү ыкмаларында, сюжет куруу чеберчилигинде ритм менен рифмада, ырдын традициялык өлчөмүндө ж.б. болушу мүмкүн. Бирок, бирин экинчиси туурап жазышкан эки жазуучунун техникалык чеберчиликтеринде стилдин бирдиги болууга мүмкүн эмес. Мисалы, С. Эралиевдин айрым лирикалары Алыкулдун чыгармаларына өтө-жакын келип, тематикалык жактан Алыкулдун кээ бир ырлары менен үндөшүп турат. Ошондой эле С. Эралиевдин чыгармаларында каармандардын образын психологиялык жол менен ачууга кылган аракетинде, окуяны, тигил же бул көрүнүштү элестүү жана картиналуу кылып так сүрөттөөсүндө да стилдик окшоштуктардын айрым бир белгилеринин бар экендиги байкалат. Бирок, буга карабастан, ал экөөнүн стили такыр эки башка.

¹ Караңыз: Л. Г. Ц е й т л и н. Труд писателя. –М., СП., 1962,94-б.

² Караңыз: Л. Г. Ц е й т л и н. Труд писателя. –М., СП., 1962,95-б.

Сүйүнбай Эралиев кийинки жылдарда тынымсыз изденүүнүн үстүндө болуп, өзүнчө индивидуалдуу почеркке ээ болууга көп аракеттенди. «Ал өзүнүн чыгармасына камкордук менен кароого, ырдын мазмунуна жараша форма табууга, тарпы чыгып бүткөн эски салыштыруулардан мүмкүн болушунча оолак качып, жаңы формаларды издеп табууга, колдон келишинче сөзгө саран, мазмунга бай болууга умтулат»¹. Акындын изденүүсүндөгү бул сыяктуу аракети жана ал аракетинин натыйжалуулугу анын «Ак Мөөр» поэмасынан эле ачык көрүнөт. Поэманын сырткы формасын алып карай турган болсок, анда ал кыргыз поэзиясына баштатан бери эле мүнөздүү болгон традициялык формада жазылган чыгарма. Андагы ырдын муун өлчөмү, ритми жана уйкаштыгы мурдатан тааныш форма. Ошондой эле чыгарманын композициясында, сюжеттик курулушунда да аны мурдакы эле традициялык форма менен жазылган башка чыгармалардан айырмалап туруучу кандайдыр бир өзгөчөлүк билинбейт. Мына ошол себептүү андагы жаңылык окуучунун көзүнө дароо эле көрүнө койбойт. Андай болсо С. Эралиевдин чыгармачылык изденүүсүндөгү жаңы табылгалары кайсылар жана алар эмне менен түшүндүрүлөт?

Акындын аталган поэмасындагы тапкан жаңылыгы, баарыдан мурда, эчак калыптанып бүткөн традициялык форма менен азыркы реалисттик поэзиянын көркөм ыктарын бири-бири менен органикалык түрдө байланыштырып, фольклордук сюжетке жаңы идеяларды кийре алгандыгында. С. Эралиев өткөн күнгө бүгүнкү бийиктиктен туруп, жаңыча көз караш менен мамиле кылат.

«Ак Мөөрдө» элдик оозеки чыгармаларга мүнөздүү болгон эпикалык параллелизм принциби кеңири колдонулган. Көп учурларда адам турмушундагы окуялар, кубулуштар, каармандардын ички сезимдери жана көңүлдөрү жаратылыштын көрүнүштөрү аркылуу сүрөттөлөт. Мисалы, Мөөрдүн алгачкы сүйүүсү таза өзөндөгү тунук сууга салыштырылса, турмуштун өйдө-ылдыйы, ачуу-таттуусу көлдүн кээде «таарынганып мелтирөп» жай жатышы, кээде «ачуулу шарпылдап» бууракандашы менен параллель коюлат. Ошондой эле Мөөр менен Баяндын мелдешип жарышышы, Мөөр кеткенден кийинки муңдуу чыккан комуз үнү сыяктуу традициялык мотивдер да учурайт. Бирок булар реалисттик чыгармага тескери таасир тийгизбейт.

¹ Т. Абдумомунов. Поэзия жана бүгүнкү күндүн темасы (Поэзия боюнча талкууда жасалган докладдан). // «Ала-Тоо». –1961. –№10. –98-бет.

Акын фольклордук мындай ыктарды билгичтик менен пайдаланып, сүрөттөлүп жаткан көрүнүштүн таасирдүүлүгүнө жетишкен.

Поэманы ушул жагынан баалап келип, адабиятчы З. Кедрина өзүнүн «На новом уровне»¹ деген макаласында С. Эралиевдин «традициялык форманы реалисттик ырдын конкреттүү образдуулугу менен айкалыштырып, традицияны жаңы образга жана жаңы көз карашка «кызмат кылууга» мажбур кылгандыгын», ошонун натыйжасында «...жанылыкка жана терең лиризмге толгон... чыгарманы түзгөндүгүн» адилеттүү көрсөткөн. Чындыгында эле акын фольклордук сюжетти өзүнүн поэтикалык көркөм ойлоону өзгөчөлүгүнө карай реалисттик адабияттын көркөм ыктары менен бүгүнкү күндүн темасындай жаңыртып берген.

Мына ушундай касиеттердин натыйжасында чыгарма кыргыз адабияты менен искусствосунун 1958-жылы Москвада өткөрүлгөн он күндүгүндө москвалык акындар, сынчылар тарабынан абдан жогору бааланган. «Поэма тарыхый темада жазылгандыгына карабастан, – дейт акын В. Журавлев, – көп жактарынан азыркы учур менен үндөшүп турат»². Экинчи бир жаш акын К. Ваншенкин поэзия боюнча талкууда «Ак Мөөрдү» «Искусствонун чыныгы чыгармасы» деп тартынбай айткан.

«Ак Мөөр» бир калыптуу так строфа менен жазылган. Поэма кайсы гана строфасын албайлы, ал бир гана көрүнүштү камтып, бир гана маанини түшүндүрөт. Көпчүлүк учурда бир куплетте айтылган ой экинчисинде улантылбайт. Бирок мындан поэма кайсы ар бир куплетти айрым-айрым туруп, бири-бири менен байланышпай калган деген корутундунун болушу мүмкүн эмес. Тескерисинче, андагы куплеттер кээде акындын лирикалык чегинүүлөрүнүн натыйжасында, кээде окуялардын ыраттуу сүрөттөлүшүнүн негизинде өз ара байланышып, сюжеттик логиканын өнүгүшү окуучуга ачык көрүнүп турат.

С Эралиевдин чыгармачылык изденүүлөрүнүн ийгиликтери окуяларды, жаратылыштын кубулуштардын ачык боёктор менен элестүү кылып так сүрөттөөсүнөн да көрүнөт. Бул жагынан акындын адабиятта тийиштүү орду бар. «Ак Мөөрдөгү» жергиликтүү улуттук колорит – кыргыз элинин революцияга чейинки көчмөн турмушу, оокат-тиричилиги, жаштардын ойну ж. б. поэтикалык фразалар менен элестүү

¹ З. Кедрина. На новом уровне // «Литературная газета». –1961. –7-февр.

² В. Журавлев. Пути киргизской поэзии //«Советская Киргизия». –1958. –28 дек.

тартылган. Мында акын башка бирөөлөрдү ээрчибестен жана мурункуларды кайталабастан, өзүнчө оригиналдуу көркөм сөз каражаттарын пайдаланат. Поэмада башкалардыкына окшобогон не бир жаңы салыштыруулар, сүрөттөлүп жаткан көрүнүшкө карата ыктуу колдонулган каймана маанидеги сөздөр, жаратылыштын кубулуштарын жандандырып образдуу жана таасирдүү көрсөтүүлөр арбын учурайт. Эгер акын туш-туштан агып келген, түркүм суудан куралган Соң-Көлдү «чурулдашкан көп балалуу эненин» образы менен берсе, суудан жээкке чыгышкан кыздарды «учуп-учуп кырга конгон тоодактарга» салыштырат. Албетте, бул сыяктуу элестүү салыштыруулар сүрөттөлүп жаткан предметтин эстетикалык таасирдүүлүгүн күчөтүп, адамдын эмоциялык сезимин козгойт.

Акындын сүрөттөөлөрүндөгү «аткып-жулкуп үй капшытын тырмалаган... бороондун каткырыгы», «ийрелендеп жылып келген жыландай» көлдүн майда толкундарынын «жээкти уруп Мөөргө алдыртан тийишиши» жана ал толкундардын Мөөрдүн «сүйүүсүн ала качышы» сыяктуу реалисттик ыкмалардагы жандандыруулар С. Эралиевдин өзүнүн гана тынымсыз изденүүсүнөн келип чыккан оригиналдуу көркөм табылгалар экендигин далилдейт. Бул жерде акындын жетишкендиги бир гана сүрөттөлүп жаткан көрүнүштүн ажарын ачып, аны ого бетер образдуу кылып көрсөтүүгө жарамдуу болгон оригиналдуу салыштырууларды, же тигил же бул кубулуштун эстетикалык таасирдүүлүгүн күчөтүүчү образдуу көркөм сөз каражаттарын таба алгандыгы менен гана чектелбейт. Анын жетишкендиги ошону менен бирге ал көркөм каражаттарды, ошондой эле бир канчалык пейзаждык сүрөттөөлөрдү акын өзүнүн айтайын деген оюн күчөтүп, дааналаш үчүн жана каармандардын абалын, окуянын маанисин тереңдетип ачуу максатында реалисттик адабияттагы көркөм ыкка тары атайын пайдалангандыгында.

Бул жагынан С.Эралиев өзүнчө почеркке ээ болду десек жаңылышпайбыз. 1961-жылы поэзия боюнча өткөрүлгөн талкууда жасаган докладында Т.Абдымомунов акындын жаратылыш кубулуштарын байкоодо көзүнүн курч экендигин белгилей келип: «...жаратылыштын сулуулугун, анын укмуштуу кубулушун сүрөттөө жактан С.Эралиевдин өзүнүн орду бар» экендигин туура көрсөткөн. Акындын жаратылыштын пейзажын сүрөттөө устаттыгы «Ак Мөөрдө» гана эмес,

андан мурдакы алгачкы чыгармаларда эле байкалган. Ал эми анын «Уяң жылдыздар» ырлар жыйнагында чеберчиликтин бул күчү ого бетер жогорулатылат.

«Уяң жылдыздар» поэмасынын башкы каарманы колхоздун трактористи Ашым аттуу жигиттин сүйгөн кызы Асылкеч чанып кетти деген ой менен капа болуп тургандагы көрүнүшү, ички психологиясы асмандагы булуттардын ары-бери удургуп көчүшү менен салыштырылып, образдуу сүрөттөлгөн:

Булуттар эриккенби жүрүп көрбөй,
Жан тынбай сабалашат жибип-тердей

Мындагы булуттардын «жан тынбай сабалашы» Ашымдын капалыгын, ичинин уйгу-туйгу болушун, ички абалын ачуудагы көркөм ыктарынын бири.

Мындай оригиналдуу салыштыруулар, акындын сөзгө байлыгы жана көрүнүштөргө ылайык келүүчү образдуу сөздөрдү, бүтүндөй фразаларды колдонуусу аталган жыйнактагы лирикаларында арбын учурайт:

...Күн батат, көл бетинен тайып нары,
Эл тарап ээн калат кайыктары,
Байкалат жалаң сууда дир-дир этип
Жылаңач жылдыздардын кайыкканы¹.

Дагы:

Жатышат жалбырактар кулап түшүп,
Жок алар, суу жүзүнө минип алып,
Кайдадыр кетип барат жыла сүзүп,
Жылгада жалаң этке жабары жок
Чекилдеп ыйлап турат булак үшүп...²

Сүйүнбай Эралиев образдуу эмоциянын акыны экендиги жогорудагы алды сызылган образдуу таамай сүрөттөөлөрдөн эле көрүнүп

¹ С. Эралиев. Уяң жылдыздар. – Фрунзе: – Кыргызмамбас, 1962. – 14-бет.

² Ошондо, 55-бет.

турат. Асмандагы жылдыз, аккан булак жөнүндө Сүйүнбайга чейин көп эле жазылды, өздөрүнүн чеберчиликтерине карай жылдыз менен булакты ар бир акын ар башка сүрөттөдү. Ал эми С.Эралиев болсо, ошол эле жылдыз менен булакты башкалардыкынан өзгөчөлөнгөн жана окуучунун эмоциясын козгоого жарамдуу болгон жаңы көркөм каражаттар менен элестүү сүрөттөгөн. Ал жылдыз менен булактын башка акындар көрө элек жактарын көрүп, башкалар байкоо салбаган жактарын байкаган. Натыйжада мурдатан эле тааныш тема жаңыча кооздолуп, предметтүү көрүнгөн. Бул албетте, акындын талыкпай изденүүсүнүн, эмгегинин үзүрү.

Акындын чыгармачылык изденүүсүндөгү жетишкендиктерин мына ушуну менен гана чектеп коюуга жарабайт. Чыгармачылык изденүүдөгү көркөм табылгалар, стилдик өзгөчөлүктөр ар түрдүү болушу мүмкүн. Анткени социалисттик реализм методу жазуучудан мурдагы жетишкендиктер менен сыймыктанып калбастан, аны андан ары улантууну, өркүндөтүүнү талап кылат. Турмуштук ар кыл көрүнүштөрдү кабыл алуу жөндөмдүүлүгүнө карай бул метод стилдин көп түрдүүлүгүнө, поэтикалык формалардын, чыгармачылык манералардын ар түрдүүлүгүнө муктаж. Бул жөнүндө КПССтин Программасында ачык эле айтылган. Анда «Өздүк чыгармачылык демилгени, жогорку чеберчиликти көрсөтүү үчүн чыгармачылык формалардын, стилдердин жана жанрлардын көп түрдүү болушу үчүн...» жазуучулардын алдында кеңири мүмкүнчүлүктөрдүн бар экендиги көрсөтүлгөн. Мына ушул мүмкүнчүлүктөрдү кеңири пайдаланып, партиялык так позицияны ээлөө менен көз алдыда болуп жаткан гиганттык зор өзгөрүүлөрдү революциячыл өсүштө сүрөттөө керек. Биздин азыркы доорубуз – жаңылыктын артынан жаңылык пайда болуп, советтик илим космос мейкиндигин багындырып жаткан улуу доорубуз, советтик жазуучудан мына ушуну талап кылат.

Өлкөдөгү улуу өзгөрүштөрдүн маанисине кеңири түшүнүп, алардын өнүгүшүн кылдат баамдаган жазуучу гана чыгармачылык изденүүдө болуп, ошол жаңы мазмунга ылайык келген жана аны тейлөөгө жарамдуу болгон жаңы формаларды табат. Бирок жаңы форма дегенибиз жоктон пайда болбостон, белгилүү бир аңызга таянуудан, мурдакы тажрыйбаларды өркүндөтүүдөн келип чыгууга тийиш. Турмуш чындыгын чагылдырууда жаңы жолдорду жана жаңы көркөм

каражаттарды издөө мурдакы поэтикалык жетишкендиктердин толук бойдон «эскириши» дегендикке такыр жатпайт. Поэтикалык новаторлук – бул белгилүү бир көркөм традицияга таянуучу татаал комплекс. Ошондуктан чыгармачылыктагы жаңы табылгалар жок жерден келип чыкпайт, алар мурдакы традициянын өнүгүшүндөгү сапаттуу секирик болот. Демек, жаңыны изденген жазуучу поэзиянын мурдатан түзүлгөн бардык байлыктарын б. а. мурдакы адабий салттарды, традициялык ыктарды жокко чыгарбайт. Тескерисинче, аларга бекем таянып, ал тажрыйбаларды чыгармачылык менен андан ары өнүктүрүп, турмуштук көрүнүштөрдү өзүнчө оригиналдуулук менен сүрөттөө зарыл. Буга акын С. Эралиевдин жалаң бейуйкаш менен жазылган «Жылдыздарга саякат» поэмасы жана жыйнактагы эркин ырлары далил.

Сөз кезеги келгенде адабиятчылардын ортосундагы уйкашсыз ыр жөнүндө талаш-тартыш маселесине токтоло кетели. Поэзиядагы уйкашсыз ырлардын пайда болуш тарыхы алыскы мезгилден башталат. Уйкашсыз ырлар байыркы грек поэзиясында эле болгон. Бирок, Аристотель өзүнүн «Поэтикасында» андай ырлардын грек поэзиясынан орун алышына каршы чыккан.

Ак ыр орус поэзиясына Франциянын поэтикасынан кирген. Орус поэзиясында биринчи жолу В.Тредиаковский уйкашсыз ырларды жазган. Ак ырдын уйкашына эмес, ритмине зор маани берүүчү. XIX кылымдын башында ак ырды жактагандардын бири В.Жуковский болгон. Аны А. С. Пушкин, А. Кольцов, кээде М. Ю. Лермонтов да колдогон. Кийинчерээк, XIX кылымдын аягында, XX кылымдын башында орус акындарынын көбү уйкашсыз ырларды жазышкан. Ошантип, уйкашсыз ырлар орус окуучуларына баштатан эле тааныш. Бирок буга карабастан, кээ бир адабиятчылар уйкашсыз ырлардын поэзиянын катарына киришине каршы чыгышат. Мисалы, советтик көрүнүктүү акын Н. Грибачев «Молодым – крепкие крылья!» деген макаласында уйкашсыз ырга токтолуп, аны жерийт. Москвалык акын уйкашсыз ырды жаттоонун кыйындыгына жана ал адамдын эсинде көпкө чейин сакталбай тургандыгына, эң башкысы андай ырда поэзиянын эң негизги касиеттеринен болгон музыкалуулуктун жоктугуна¹ шылтоо кылат. Кыргыз адабиятчыларынын арасынан да ушул

¹ Н Грибачев Молодым–крепкие крылья! //«Молодая гвардия». –1962. –№ 8. –274-бет.

пикирди колдоочуларды учуратууга болот (алар жөнүндө кийин сөз кылабыз).

Ошондой эле советтик адабиятта гана эмес, дүйнөлүк адабий аренада да уйкашсыз ырдын образдуулугун, терең ойлуулугун жогору баалашып, ага зор маани берип жаткан адабиятчылар да жок эмес. Ошентип адабиятчылар экиге бөлүнүп, айрымдары жалаң уйкаш менен жазуу керек дешсе, кайсы бирлери бейуйкаш ырларды да жазуунун зарылдыгын айтышат. Муну менен биринчи көз караштагылар улуттук тилдин спецификалык бөтөнчөлүгүнө жана музыкалуулуктун жоктугуна шылтоо кылышса, уйкашсыз ырды жактагандар мезгилдин талабына шылтоо кылышат. Биздин оюбузча, тигил же бул форма жакшы жана акынды экөөнүн бирин гана танда ал деп зордоо туура болбогон сыяктанат. Анткени, акын кайсы гана формада жазбасын сүрөттөлүп жаткан көрүнүштүн картинасын элестүү жана таасын чагылдырып, поэтикалык терең ойлуулукка жетишиши зарыл. Советтик көрүнүктүү жазуучу М. Ауэзов 1960-жылы Казакстандын жаш жазуучуларынын майрамында чыгып сүйлөп, поэзиянын жалаң гана образдуу ойдон түзүлөөрүн баса көрсөткөн болучу. «Ойсуз поэзия жок, – деген ал, – риторика поэзиянын душманы, ал поэзиянын беделин кетирип сулуулугун өчүрөт... Ой – бул образ, образсыз ал өзүнүн баалуулугун жоготот...»¹

Демек, акын кайсы формада жазсам максатка ылайыктуу деп ой жоруп отурбастан, өзү тандап алган темага жооп бере ала турган форманы пайдаланыш керек. Мисалы, А. Твардовскийдин «Василий Теркин» поэмасы традициялык формада жазылган чыгарма. Ал эми Литва акыны Э. Межелайтистин «Человек» аттуу жыйнагы болсо, жалаң уйкашсыз ырлардан турат. Бирок, бул эки чыгарманын ыр түзүлүш формалары бири-биринен кескин айырмаланып тургандыгына карабастан, ал экөөндө тең советтик чындык жогорку көркөмдүктө реалдуу чагылдырылган. Ошентип, ал эки чыгарма китеп окуучуларды бирдей эле даражада тейлейт жана экөө тең бирдей эле окуучулардын зор симпатиясына ээ болгондугу белгилүү.

Демек, маселе ырдын уйкаштыгында же уйкашсыздыгында эмес, акындын чеберчилигинде, көркөм ойлоонуу өзгөчөлүгүндө. Болбосо жалаң уйкаш менен жазылган чыгарма таасирдүү жана күчтүү

---

¹ М. А у э з о в. Доорубуздун жарчысы бололу.// «Ленинчил жаш». –1962. –16-дек.

чыгып, уйкашсыз ыр менен жазылганы начар болбойт, же мунун тескерисинче.

С. Эралиевдин «Жылдыздарга саякат» поэмасы, мурда көрсөтүлгөндөй, баштан аяк бейуйкаш ыр менен жазылган. Ал биринчи жолу 1964-жылы «Ала-Тоо» журналынын 4-санына жарыяланат. Анчалык маанилүү эмес оңдоо – түзөтүүлөр менен чыгарма 1966-жылы «Кыргызстан» басмасынан өзүнчө китеп болуп чыкты. Мына ушул жылдардын аралыгында ал орус, украин, казак, татар, литва, чех, немец, француз ж.б. тилдерге да которулган.

Акындын кыргыз поэзиясына мүнөздүү болбогон «чоочун» формада жазылган поэмасынын пайда болушу биздин адабий коомчулугубузда далай талаш-тартыштарды туудурду. Бир катар адабиятчы-сынчылар жана окуучулардын бир даары¹ поэманы жогору баалашып, анын формасынын жаңы мазмунга ылайык табылгандыгын жана муну менен акын чеберчиликтин жогорку үлгүсүн көрсөткөндүгүн белгилешсе, айрымдары² анын формасынын, б. а. уйкашсыздыгын, ритмиздигин «кыртыштан» биротоло ажыраган жаңылык экендигин, андай жаңылыктын турмушта жарамсыздыгын көрсөтүшөт.

«Жылдыздарга саякаттан» кийин акындын «Атам, жерим жана мен»³, «Жол»⁴, «Ак жыттар»⁵, поэмалары жарык көрүп, мурдагы талаш-тартыштар «Кыргызстай маданияты» жумалыгынын беттеринде андан ары улантылды. Аталган жумалыктын редакциясы 1969-жылы анын беттерине поэзиянын коомдук мааниси; изденүү, традиция менен новаторлук; фольклордун адабий булак катары таасири жөнүндө азыркы кыргыз поэзиясынын актуалдуу маселелерине арналган талкуу уюштурган эле. Ага акын, жазуучулар, сынчы, адабиятчылар катышышып, азыркы учурдагы кыргыз поэзиясы боюнча бир катар маанилүү маселелерди көтөрүштү. Талкуунун жүрүшүндө ага катышкандар өздөрүнүн көңүлүн негизинен экинчи маселеге – изденүү, традиция менен новаторлук маселесине бурушту. Бирок акын,

¹ Ч. Айтматов. Открытие берега. //«Советская Киргизия». –1964, 13 сент.; А. С а л и е в. В предисловии к опубликованию отрывка из поэмы на русском языке. //«Труд». –1964, –15 нояб.; Т. А с к а р о в. Земля -это мое сердце... //«Дружба народов». –1965. –№6. ж. б.

² Ж. Т о л о в. Ыр ырдай болсун. // «Ленинчил жаш». –1962. –26-дек.; К. Артыкбаев. Акын С. Эралиевдин изденүүлөрү. //«Ала-Тоо». –1965. –№ 12, ж. б. лар.

³ «Өмүрлөргө саякат» (поэмалар). –Фрунзе. –1967.

⁴ «Ала-Тоо» журналы. –1968. –№ 2.

⁵ Ошондо, 1968, № 10.

жазуучулар болсун, же сынчы, адабиятчылар болсун чыгармачылык изденүүнү негизинен ырдын формасынан гана көрүп, анын башкы критерийи болгон мазмунду көлөкөгө калтырып коюшту. Ошентип ак ыр талкуунун объектисине айланды да калды. Тилекке каршы, ушунчалык узакка созулуп, кеңири пикир алышууларга толук мүмкүндүк берилген ошол талкууда кыргыз поэзиясындагы уйкашсыз ырлар боюнча ага катышкандар белгилүү бир жыйынтыкка келе алышпай, ал жөнүндө ар кандай ойлорду айтуу менен чектелишти.

Ошолордун айрымдарына токтоло кетели. Талкууга катышкан адабий авторитеттер А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков, Т. Үмөталиев, К. Маликовдор уйкашсыз ырдын келечекте поэзиядан орун ала албай тургандыгына шектене тургандыктарын билдиришет. Алар ак ыр жазууну айла кетип, арга түгөнгөндүк деп түшүнүшүп, анын авторлорун «ар жактагы дүрмөтүнүн аздыгы», «жорголуктан тануучулук» катары баалашты. Оюбузду тактоо максатында ушул позициядагы акындардын бир-экөөнө сөз берип көрөлү: Акын Т. Үмөталиев уйкашсыз ырды «адашып чоочун короого туш келген эчкидей элендеп, качып четте турган» жат нерсе катары түшүнө тургандыгын билдирди¹. Ал эми экинчи бир акын К. Маликов болсо, ак ырдын авторлоруна оройлук менен жеме оодарып, аларга ярлык тага чыкты. «Уйкаш эле кесир кылып жатат, уйкаштан кутулсак эле Гималайдын чокусуна чыга калабыз» дегендик (менимче минтип эч бир автор айтпаса керек эле – С, Ж.) эң бер жагы көөпайлык, же болбосо өзүнүн акындык күчүнүн үнөмсүздүгүн билдирбөө үчүн жасаган кызыл кекиртектик деп эсептейм². Ошентип жогорудагы оппоненттердин айткандарына караганыбызда кыргыз поэзиясына кирип жаткан ак ыр кайдагы бир болбогон нерсе дагы, анын авторлору курулай убараланып жүргөн сыяктанып көрүнөт.

Талкууга катышкандардын арасында оңунан чыккан ак ырлардын келечеги бар экендигин, андай ырлардын авторлору ошол эле форма менен кандай гана көрүнүштү сүрөттөбөсүн, аны жүрөккө жагымдуу, окуучунун эстетикалык сезимин козгой ала турган даражага жеткирип жаткандыктарын, ошондон улам ал ырлар ага түшүнгөндөр тарабынан жылуу кабыл алынып жаткандыгын адилеттүү көрө алышкан оптимисттер да бар. Адабий сынчы К. Укаев «Изденүү

¹ «Кыргызстан маданияты» жумалыгы, 1968, 21-февраль.

² Ошондо, 24-апрель.

– менменсинүү эмес» деген макаласында¹ «традицияны дайым «пир» тутуп, тамгасын түгөлдөп отурууга да жарабай» тургандыгын айтуу менен уйкашсыз ырлардын кээ биринин көрүнүштү традициялык ырлар сыяктуу эле таасын чагылдырарын белгилейт. Айрым окуучуларга бүдөмүк туудурбас үчүн К. Укаев акын С. Эралиевдин уйкашсыз форма менен жазылган Ысык-Көл жөнүндөгү ырын мисалга келтирет да, «анда жумуру уйкаш, таразалуу өлчөм сакталбаганы менен, ташка тамга баскандай так кайрылган фразеология, сүйлөмө речтин илептүү интонациясы көңүлдү жуушаткан ички ыргактын бар» экендигин, «...ошол касиеттер ырдык сапатты толук сактап калгандыгын» адилеттүүлүк менен көрсөткөн. Адабиятчы К. Асаналиев да С. Эралиевдин уйкашсыз ырлар менен жазылган поэмаларындагы жаңылыкты «...бейуйкаш саптар, ыр саптарындагы муун өлчөмдөрүнүн сакталбаганы, же болбосо главалардын эркин түзүлүшүнө эмес, баарынан мурда ал акындын көркөм ой жүгүртүүлөрүнө, окуяны, кубулушту кабыл алуу ыгына байланыштуу» караган².

Ошентип К. Укаев да, К. Асаналиев да чыгармачылык изденүү менен новаторлукту ырдын формасына эмес, анын мазмунунан көрүшкөн. Ушундан улам акын С. Эралиевдин уйкашсыз ырларына объективдүү баа берилип, анын изденүүсүндөгү табылгалары да, ошондой эле кемчиликтери да тартынбай көрсөтүлдү.

Талкууда айтылган сын-пикирлер, талаш-тартыштар «Изденүүлөр жана чаташуулар» аттуу редакциялык көлөмдүү макалада жыйынтыкталды. Мына ошол редакциялык макалада азыркы кыргыз поэзиясындагы изденүү «...обочолонгон бирден бир көрүнүш эмес экендиги, кийинки жылдарда орус поэзиясында болсун, СССР элдеринин адабиятында болсун мазмунду форманы байытуу, бүгүнкү күндүн темптүү ритмин поэзияга сиңирүү, жөнөкөйлүктөн татаалга өтүү процесси ийгиликтүү жүрүп жаткандыгы...»³ (алдыларын сызган биз – С. Ж.) баса белгиленип бирок андай изденүүдө мурдакы традицияларды, анын «Эне сүтүн» этибарга албоочулук художник үчүн трагедия боло тургандыгы да туура эскертилген. Ырас, ар кандай жаңы көрүнүш, мурда белгиленгендей, белгилүү бир улуттук «кыртыштан», мурдакы тажрыйбалардын негизинен келип чыгуусу

¹ К. У к а е в. Изденүү – менменсинүү эмес //«Кыргызстан маданияты». – 1968. – 17-июль.

² Кыргызстан маданияты. –1968. –26-апр.

³ Изденүүлөр жана чаташуулар. //«Кыргызстан маданияты». –1968. –25-дек.

тийиш. Изденүүдөгү жана поэзияга кандайдыр бир жаңылык кийрүүгө аракеттенген художник мына ушуга таянат.

Мына ушул аспектиде караганыбызда С. Эралиевдин эркин өлчөмдөгү ырлары мурдакылар салган чыйырдан четке чыгып кеткен эмес. С. Эралиевден мурда А. Токомбаев, М. Элебаев, Ж. Турусбеков сыяктуу залкар акындар, М. Алыбаев, Р. Шүкүрбеков, А. Осмонов өңдөнгөн көркөм сөз чеберлери кыргыз поэзиясына эркин ырдын айрым элементтерин кийиргендиктери кимге белгисиз. Алардын айрым ырларындагы ритм менен рифманын бирдей эместиги, ошондой эле муун өлчөмдөрүнүн да ар түрдүүлүгү, ошонун натыйжасында ал ырлардын оңой менен музыкалуулука берилбегендиги өз учурунда кыргыз окуучуларын чочутпагандыгы белгилүү.

Буга далил катары бир гана акын А. Осмоновдун мындан 20 жыл илгери жазган «Менин үйүм» аттуу ырынан үзүндү келтирсек жетиштүү болор дейбиз:

Оокатым мол, мейман күтөм, март турам,
Тилегим ак, уу сунганга бал сунам.
Түн жармында сүттүү уйкумду чочутуп,
– Ким ой бул?
Тереземди тырс, тырс урган,
Тырс урган?
– Тынчтык өмүр, сен белемсиң?
Мен ар убак суунду ичип кулпурган!
– Кел бери.
Мен жалгыз: аял, баласыз,
Аял менен ыркы келбес мен урган!
Мейли сокур, дөдөй бала туусаң да
Антым ушул: өлгөнүмчө сени менен бир турам.

Мында уйкаштык болгону менен муун системасынын түзүлүшү бирдей эмес. Ыр саптары үч, сегиз, он бир, он беш ж. б. сандагы муундардан турат. Бирок ага карабастан, традициялык формадагы ырлар сыяктуу эле бул ыр да өзүнүн уккулуктуулугу жана сүрөттөөлөрүнүн сактыгы менен окуучунун көңүлүн толкутуп, эмоциялык сезимди козгойт. Демек, эркин ырлар Р. Рыскулов менен М.

Абылкасымовадан, О. Султанов менен С. Эралиевден мурда эле кыргыз совет поэзиясынан конуш таап, кыргыз окуучуларынын жүрөгүнө сиңип калган.

Эркин өлчөмдөгү ырлардын жогоруда аталган акындар баштаган, кийин адабиятта салт болуп калган формасын эртедир-кечтир бирөө андан ары өнүктүрүп, кимдир бирөө азыр сөз болуп жаткан форманы, уйкашсыз ырды, кыргыз поэзиясына кийриш керек эле да. Бул иш адегенде жаш акындар Р. Рыскуловдун, О. Султановдун, андан кийин С. Эралиевдин үлүшүнө туура келди.

Ырас, С. Эралиев ырдын бейуйкаш формасына өтүүдөн мурда бир катар эркин ырларды жазат. Ал ырлар «Жылдыздарга саякат» жыйнагына киргизилген. Эгерде жыйнактагы ошол эркин ырларга көз жүгүртө турган болсок, алардын айрымдарында акындын тигил же бул ойду берүүдөгү оригиналдуулугу, көркөм табылгалары ачык айкын көрүнөт. Мисалы, тынчтыкка арналган «Жер жана мен» аттуу ырды алып көрөлү: Бул – муун системасынын бирдейлигине баш ийдирилбей, сүйлөшүү интонациясында жазылган эркин ыр. Мындай ырлар С. Эралиевден алда качан илгери эле башка акындардын калемдеринен жаралып, окуучуларга көндүм болуп калгандыгын алдыда эскерткенбиз. Демек, «Жер жана мендин» ыр түзүлүш системасында эч жаңылык деле жок. Бирок анын сюжеттик өзөгү, акындын ойду берүүдөгү көркөм ыгы башкачараак.

Ыр чакан-чакан эки бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүмүндө лирикалык каармандын жер жөнүндөгү поэтикалык ой жүгүртүүсү аркылуу акын Жердин адамзатты багып, аларга бардык байлыкты берип жаткан мээримдүүлүгүн баяндайт. Экинчи бөлүмдө болсо, лирикалык «мен» жер жүзүндөгү адамдарга кайрылып түздөн-түз алар менен сүйлөшөт:

Адам, сага кайрылам:
Биздин жерди сүйгүлө,
Аны такыр арылткыла кайгыдан.
Сактайлы аны кокус кыйрап калыштан
Эскерели: ал бизде
Жалгыз гана экенин –
Баарыбызды өз бооруна батырып

Баккан үйүң
Мекениң¹.

Андан ары ал биздин жерибиз да, күнүбүз да бир. Жер бардыгыбызга жетишерлик жай берип, бардыгыбызды бирдей өз бооруна асырап, келе жатат. Ошондуктан баарыбызды тапкан карт энебиз – Жерди сыйлап, бири-бирибиз менен жоолашпай ынтымакта жашайлы деп, бүткүл дүйнөдөгү элди тынчтыкка чакырат.

Аталган ырында автор өзүнөн мурдакыларды кайталабайт жана ыр тынчтык, достук темасында жазышкан кээ бир акындардын ырларындай куру кышкыфык же риторика эмес, адамды ойлонтууга мажбур кылуучу конкреттүү сүрөттөө. Демек, акын мурдатан бери эле жазылып келаткан тынчтык темасын өзүнчө оригиналдуу көркөм ыкма менен таасирдүү кылып чечкен.

С.Эралиевдин реалисттик поэзиянын традициялык формасы менен жаңы форманы өз ара тыкыс айкалыштырып отуруп, көрүнүштүн элестүү картинасын таасын чагылдырган ырларынын бири – жыйнактагы «Токой вальсы». Акын бул ырында көлдүн толкунун, бак-дарактардын кыймылын жана анын ичиндеги түркүн куштардын кубулжутуп сайраган үндөрүн көркөм поэтизациялоону өзүнүн алдына милдет кылып койгон. Бул мурда эле эчен курдай иштелип, окуучуларга тааныш болуп калган тема. Ошондуктан С. Эралиев мурдагылардын баскан изине түшпөй, ырга атайылап жандандыруу ыкмасын колдонот.

Эшилип миң ирет,
Бир жипке ийрилет,
Толкундар толкунду,
Сүйрөп кийрилеп.
Жарданган жыгачтар:
«Жакшы экен бийи!» деп,
Жарыша чайпалып,
Жарыша ийилет (53-бет).

Акын көлдүн толкунун жана анын жээгиндеги тал-теректердин, арча-кайындардын желге термелген кыймылын куду адамдардын

¹ С. Э р а л и е в. Жыддыздарга саякат. Фрунзе, «Кыргызстан», 1966, 40-бет (мындан аркы мисалдарда китептин бети гана көрсөтүлөт).

бийиндей кылып жандуу сүрөттөйт. Бийге шатыра-шатман алакан чабуу, мындайча айтканда ага ыраазычылыгын билдирүү анын кызыгына батып, тегеректеп тургандардын милдети го. Акын бул көрүнүштү «Шатырап кол чабат, алакан-жалбырак» сыяктуу образ – элес менен тарткан? Ал эми токойдогу түркүн куштардын кубулжуган үндөрү музыканын – духовой оркестрдин ролун аткарат. Куштардын мукам үнүнүн – духовой оркестрдин коштоосу менен көл гана эмес, бак-дарактар да жандуу бийге кошулат.

Бактардын баары да:
Түртүшүп бир-бирин,
Ийинге, карыга
Күркүрөп акты улам,
Бериге, арыга (54-бет).

Ошентип, С. Эралиев адамдардын бийинде болучу бардык кыймылды, бардык белгилерди бүтүн бойдон табигатка көчүрүп, көлдүн шамал болуп жаткандагы көрүнүшүн, бак-дарактардын ары-бери удургуган кыймылын, а түгүл жалбырактардын да бирин-бири чапкылашын картиналуу жана эстетикалык жактан таасирдүү сүрөттөөгө жетишти.

Ырдын уйкаштыгын жана муун өлчөмүн толук бойдон сактап, жандандыруу ыкмасы аркылуу акын табигаттын көрүнүштөрүнө жан киргизип, аны абстракттуу сүрөттөбөстөн, образ-элестер менен окуучунун эстетикалык сезимин козгой ала тургандай картиналуу тартылышы анын традициялык форма менен жаңы форманы айкалыштыра билүүсүн далилдейт. С. Эралиевдин көркөм изденүүлөрү жөнүндө сын макала жазган адабиятчы К. Артыкбаев «Токой вальсынын» жаңы формасы анын «сюжеттик өзөгүндө, композициялык түзүлүшүндө, мурда кулакка угулбаган жаңы көркөм каражаттарында»¹ экендигин белгилеп, акындын көркөм табылгаларына адилеттүү баа берген.

Сынчы К. Артыкбаев ырдын жетишкен жактарын туура көрсөтүү менен анын авторуна кээ бир ыгы жок күнөөлөрдү да койгон. Мисалы, ал ырдын «идеялык-эмоциялык мазмунунун табышмактуулугуна, ойдун татаалдыгына» токтолот. Менимче, ырда баш катырып

¹ К. Артыкбаев. Акын С. Эралиевдин изденүүлөрү. //«Ала-Тоо». –1965. –№ 12. –96-бет.

ойлонуп отуруучу эч нерсе деле жок. Акын жөн салды эле токойдун термелишин, көлдүн толкунун сынчы айткандай, «жаратылаштын жандуу көрүнүшүн адамдардын бийи аркылуу элестетти». Мунун эмнеси табышмак? Анын айтымына караганда «...автор жаратылыштын бийине мас болгон бойдон туруп калбай, эсин жыйып, ошол кооздук, ошол сулуулуктун социалдык маанисин ачып берүүчү кээ бир ойлорду... Ыр саптарынын арасына кыстара кетсе, анда жаратылышты жандандырып сүрөттөөнүн белгилүү бир максаты иш жүзүнө дагы да даанараак ашмак»¹. Демек, Артыкбаевдин ою боюнча акын ырды жазуудагы өзүнүн максатын, же ырдан кандай идея чыгып жаткандыгын айтып берсе, ыр өз максатына жетмек экен!? Мына кызык! Жазуучунун милдети бул эмес да. Ал жаратылыштын ар кыл көрүнүштөрүн, окуяны сүрөттөөгө, аларга карата болгон өзүнүн мамилесин, көз карашын билдирүүгө акылуу. Бирок анын себептерин көрсөтүүгө, ырды жазып коюп, анын идеясы бул деп «ыр саптарынын арасына болобу», сынчы каалагандай «бир жерине кыстара кетүүгө» эч укугу жок. Антип майдалап чайнап берүү поэзиянын татыгын кетирип коёт. Мына ушул жерде белгилей кетүүчү нерсе, жогорудагы ырлардан көрүнгөндөй, поэзиядагы жаңы форма дегенибиз акындын адабиятка жаңылык кийрип, революция жасоо максатын көздөгөндүктөн, же болбосо ырдын традициялык формасын жеригендиктен пайда болбойт. Ал турмуштук зарылчылыктан, жаңы музунду берүүдөгү жазуучунун муктаждыгынан келип чыгат. Мындай зарылчылык авторду тигил же бул форманы табууга мажбур кылат. Бул жөнүндө жогоруда айтылган талкуунун жүрүшүндө да туура белгиленди. Адабиятчы Ж. Таштемиров «Традиция жана азыркы күндөгү поэзия» аттуу макаласында «Эркин ырдын кыргыз поэзиясында орун ала башташы кокусунан чыга калган көрүнүш эмес, мунун өзү азыркы доорубуз талап кылган кубулуш»² экендигин адилеттүү көрсөткөн. Ушул эле талкуунун жыйынтыгына арналган редакциялык макалада төмөнкүдөй формировкаланган: **«Поэзиядагы ар кандай изденүүнү жалаң гана чыгармачылык лабораторияда түркүн китептердин, адабай авторитеттердин таасири астында жасалып жаткан көрүнүш катары эмес,**

¹ Ошондо, 98-бет

² Ж. Таштемиров. Традиция жана азыркы күндөгү поэзия. //Кыргызстан маданияты. –1968. –26-июнь.

коомдун экономикалык кубатына жараша социалдык прогресстин, жаңылануулардын, коомдук психологиядагы, адамдардын аң-сезиминдеги болуп көрбөгөндөй өсүштүн жаңы адамдардын калыптануусундагы жаңыча көз караштардын, калыптанып калган эстетикалык нормаларга закон-ченемдүү кирип жаткан өзгөрүүлөрдүн талабына биздин замандын художнигинин реакциясы, жообу катары карообуз керек»¹

Ооба, кыргыз поэзиясына кирип жаткан жаңы формаларга дал ушул көз караш менен, дал ушул позициядан туруп мамиле кылышыбыз керек. Бир жыл бою талкуунун объектисине айланган эркин өлчөмдөгү ырлар, кээ бирибиз ойлоп жүргөндөй «ар жактагы дүрмөттүн аздыгын», же болбосо, мурдакы ийгиликтерди тануудан улам пайда болуп отурган жок. Ал бүгүнкү күндөгү совет элинин, советтик илимдин мурда болуп көрбөгөндөй улуу жеңиштерин, лениндик улуу идеялардын салтанатын даңазалоо зарылдыгынан келип чыгып отурат. Буга «Жылдыздарга саякат» поэмасынын жаралыш тарыхы далил. «Жылдыздарга саякатты» жазууда акын көп эмгектенди. Космос мейкиндигин аралап келген совет адамынын эрдигин, анын ички дүйнөсүнүн байлыгын, көз карашынын кенендигин жана акыл-сезиминин күчтүүлүгүн даңазалоону кыргыз акындарынан С. Эралиев биринчилерден болуп өзүнүн алдына койгон. Акын аны адегенде «Ак Мөөрдүн» стилине салат. Бирок чыгарма автордун өзүн алымсындырбайт. Ушундан кийин ал ой менен образ түзүүгө аракет жасап «Жер жана мен», «Токой – вальсы» өңдөнгөн эркин ырларды жазат. Аталган ырлар оюндагыдай оңунан чыккандан кийин гана ал поэмасын эркин ыр менен экинчи жолу жазган. Чыгарманын экинчи варианты адабий талкууда колдоого ээ боло алган эмес. Анткени, анда көркөм образ түзүлбөй, автордун берейин деген ою тайкы болуп калган.

Мына ушундан кийин акын башка форма издөөгө аргасыз болгон, натыйжада поэманын азыркы, үчүнчү варианты жарыкка келди. Ошентип, жаңы мазмунду жаңы формада сүрөттөө зарылчылыгы – авторду ырдын өзү үчүн да «чоочун» форманы издөөгө мажбурлады. «Жылдыздарга саякат» поэмасынын кыскача тарыхы мына ушундай.

Акын поэмасын адегенде эле эмоциялык күчтүү сезим менен баштайт:

---

¹ Изденүүлөр жана чаташуулар. //Кыргызстан маданияты. –1968. –25-дек.

Команда: «Көккө учууга!»
Чатырап кыйрап калды жер кишени.
Эркиндик!
Бир азга олку-солку боло түшүп,
Зымырап тарга бердим,
ракетам –
Жердин каны куюлуп,
үмүттөрдүн жумшак колу багыттаган шприцтей
жылдыздарга тике бет алып,
мезгил тамбай бир орунда селейип,
чакырымдар кагылган таштай
зырылдап артка кулашты. (6-бет).

Окуянын өзү, совет адамынын дүйнөдө биринчи болуп космос мейкиндигин багындырышы, кандай шаңдуу жана ал кимди толкундатпайт? Советтик илим менен техниканын бул улуу жеңиши ар бирибизди зор кубанычка, күчтүү сезимге бөлөдү. Ал эми автор да элибиздин ошол толкундануучулук сезимин билдирүү үчүн ырга патетикалык көтөрүңкү мүнөздөгү тон кийрип, ал учурду күчтүү эмоцияда поэтизациялаган.

Жогорудагы ыр саптары бир караганда поэзияга жакындашпаган сыяктанып көрүнөт. Анткени, поэманын ритми сүйлөшүү тонунда түзүлгөн, ыр саптарындагы муун түзүлүшү бирдей эмес. Бирок, бу анын сырткы гана формасы. Ал эми ырдын ички мазмунуна келе турган болсок, ырды ыр кылып жаткан негизги касиеттер ар бир сапта катылуу жаткандыгын баамдайбыз.

Биз кинокадрлардан ракетанын асманга учурулушун далай эле көргөнбүз жана көрүп да жүрөбүз. Мына ошол учурдун элесин автор акындык учкул кыялынан жаралган эмоциялуу образдар аркылуу таасын сүрөттөгөн. Поэманы окуганыңда кинодон көрүп жүргөн ракетанын учурулушу көз алдыбызда элестейт. Ырас, мында уйкаштык жок. Бирок тилдин образдуулугу, ритм сыяктуу ырдын негизги компоненттери толук сакталып, ырга жан берип турат. Тилдин образдуулугу, ойдун поэтикалуулугу ырды поэзия кылып турган негизги касиеттерден болуп эсептелет.

Поэмада түпсүз, чексиз ааламдын боштугун аралап жүргөн адамдын улуулугу жана ал аркылуу адамзаттын бардыкты жеңүүчү акылы даңазаланат. Ааламда азырынча адамдын акылы жетпеген, али да болсо бизге күңүрт туюлган көп нерселер бар. Бирок ошол чексиз ааламды кыдырып, андагы табышмактуу жашыруун сырларды үйрөнүп белгисиздерди ачып бара жаткан Адамдын жана советтик илим-техниканын жеңүүчү күчү даңазаланып турат.

– Адам!

Дүйнө канча кең болсо да
сыят анын бир ууч гана оюна.

Адамдан улуу эмне бар (19-бет).

Адам азыркы жетишкендиктер менен эле чектелип кала бербейт. Турмуш, жашоо бүтпөгөн сыяктуу эле. Адамдын үйрөнүүсү, изилдөөсү да бүтпөйт, алдыда толгон жаңы, жаңы ачылуулар жатат. Демек, Адамдын алдында жеңилбей турган эч бир тоскоолдук жок.

Мындай караганда поэмада жандуу каарман жоктой көрүнүп, чыгарманын полотносу жардыланып калган сыяктанат. Бирок акын түзгөн лирикалык каармандын образы бай жана көп кырдуу. Андан биз адамзаттын жалпылаштырылган элесин көрөбүз. Ал чексиз патриот сезимдүү жана сергек, жогорку интеллектүү адам. Лирикалык каарман Жер-Энени чексиз сүйөт. Анын ою, иши жер менен байланыштуу. Ал канчалык алыстыкта жүрбөсүн өзү туулуп өскөн Жер-Энесин бир минутага да эсинен чыгарбай, ага бардык ой үмүтүн кадайт, анын «көңүлү жумшак жел болуп», Жердин эне төшүн аймалайт. «Анткени Жер ага толгон күч кубат берип, дагы, дагы жаңы ачылууларга шыктандырат.

Лирикалык каарман бирде тикеден-тике жер менен сүйлөшүп, ал үчүн кызмат кылгандыгы жана космосту багындырган эрдиги менен сыймыктанса, бирде адам баласын багып жаткан Жер-Эненин камкордугун, адамдардын бардыгына бирдей мээримдүүлүгүн даңазалайт:

Бир сындырым топурак,
бир кочуш аба,
бир жутум күн берип,
Жер адамды өз төшүнөн асырайт.
Ойлойм азыр

Жер тагдыры жөнүндө:
Бул учурда ый-күлкүсү аралаш
атом кылымы,
космос кылымы
зуулап өтүп барат менин денемде
Бирок жер иштеп жатат,
бирок жер жакшы көрөт кооздукту,
оронгонду жашылга,
улам жаңы үмүттөр менен боозуп ал
кайталап берип турат жазды өзү,
жаз – дарак мөмө төрөгөн (19-20-беттер).

Лирикалык каарман башкалар сыяктуу эле жашоону сүйөт, башкалар сыяктуу эле ойлойт. Анда сүйүү менен кайгы, күлкү менен ый аралаш. Бул турмуштун закон ченемдүүлүгү. Ал закон ченемдүүлүк лирикалык каармандын нагыз философиялык ой жүгүртүүсү аркылуу берилген. Анын өмүр жана өлүм, кайгы жана кубаныч жөнүндөгү философиялык ойлонуусу, турмушка карата болгон көз карашы эмоциялык күчтүү сезимге толгон. Ал эмоциялык күчтүү сезим – интонацияда, паузада турат. Сүрөттөлүп жаткан көрүнүштөргө, лирикалык каармандын ал-абалына карай интонация да ар түрдүү чыгып, пауза тез-тез кайталанат. Ыр саптарындагы интонациянын ар түрдүүлүгү – үндүн кээде салтанаттуу бийик же басыңкы чыгышы, ошондой эле паузанын улам кайталанышы окуянын маанисин күчөтүп, аны окуучуга таасирдүү жеткирет. Ошондуктан ырдын интонациясын келтире окуп, тийиштүү жерлерде паузага токтолуу зарыл:

Процессия келатат
Жер майышкан кайгы алып,
Сурайм четки бирөөдөн:
–Кимди көмөсүңөр?
–«Кимди?» дейби? Адамды
Андан артык эмнени!
Бар эле анын дагы
бизге окшоп күткөн үмүт, максаттары,
Ичилип калган азыр: баары, баары.

Биз адамдар үшүнтүп,
бар болуп «жоктон» келебиз,
анан кайра жылып кете беребиз,
жазгы убактар таштагандай талааны,
А жер калат айланып,
жанды азгырган сапар жолу түгөнбөй.. (24 -25-беттер).

С. Эралиев лирикалык каармандын космос мейкиндигин аралап жүргөндөгү кубанычын бийик интонация менен көтөрүңкү пафос-то салтанаттуу кылып көрсөткөндүктөн, анын кайгысын сүрөттөөдө дароо элегиялык мүнөзгө өтүп, добушу басаңдап жай чыгат.

Адам канчалык чексиз, канчалык күчтүү болбосун, бары бир өлүм алдында күчсүз, өлүмдү жеңе албайт. Адамдын өлүм алдындагы күчсүздүгү лирикалык каармандын төмөнкү кайрылуусунда ачык көрүнөт:

– О кылымдын акылы,
алдырдым сүйгөнүмдү,–
барбы берер жардамың? (26-бет)

Бирок анын элегиясында ындыны өчкөндүк, келечекке үмүтсүздүк менен кароо байкалбайт. Тескерисинче, лирикалык каарман турмушта бири пайда болуп, экинчиси жоголуп турат, анын артынан үчүнчүсү жаралат. Ошол сыңары өлүмдөн кийин кайра төрөлүү да бар деген корутундуга келет. Демек, акындын элегиялык мүнөздөгү ыр саптарында адамды келечекке чакыруу, эмгекке үндөө, тынчтыкка жар салуу сыяктуу бийик оптимисттик ой бар. «Жылдыздарга саякат» поэмасынын тарбиялык таасирдүү күчү дал ушунусу менен баалуу.

Чыгарманын ушул сыяктуу жетишкен жактары менен эсептешип, ал жөнүндө адилеттүү пикир айтуунун ордуна, ырдын жаңы формасынан чочулашкан кээ бир адабиятчы-сынчыларыбыз, «поэма интеллигенттер үчүн жазылган», «карапайым окуучуларга түшүнүксүз», «автордун ою чаташ» дешип, акынга күнөө коюп жүрүшөт. Мындай көз караштын пайда болуш себеби менимче, поэманын классикалык формасы жедеп эле сезимге терең сиңип калып, поэтикалык ойду берүүнүн жаңы ыктарына көнбөй жаткандыктан улам болсо керек.

Болбосо акындын совет адамынын бардыкты жеңүүчү улуу күчүн, анын жогорку духун жана ички дүйнөсүнүн байлыгын, кооздугун даңазалагандыгы, жашоо, турмуш жөнүндөгү философиялык ой жүгүртүүлөрү кимге түшүнүксүз? Ырас, чыгарманы үстүртөн жеңил ойлоо менен окууга болбойт, ал берилип окууну, терең ойду талап кылат. Поэзиянын касиети да ушул эмеспи!

Ал эми классикалык формадагы ырлардагыдай эле акындын не бир оригиналдуу салыштырууларынын, көрүнүштөрдү таасын сүрөттөөчү образ-элестердин эмнеси жаман?

Түн-үкү, көөдөй кара
балбылдап жагып коюп көздөрүн,
канаты менен далбактап
Олтурат бардык жерде (18-бет).

Же:

Көрөм азыр кулап жаткан жыгачты:
жашыл жалбырак, жашыл бутаксыз
Ширеси бүтүн шимилип,
Сөңгөгү калган анарды (25-бет).

Биринчи ырда космостогу караңгылык түндүн символу болгон үкүнүн элеси аркылуу түшүндүрүлсө, экинчисинде адамдын өлүмү тамырлары кыйылып, жалбырак-бутактарынан ажыраган куураган жыгачка, ширеси шимилип, сөңгөгү ыргытылган анарга паралель кылынып, предметтүү сүрөттөлгөн.

С. Эралиев космостогу көрүнүштөрдү улам жаңы көркөм каражаттар менен образдуу сүрөттөп отурат. Космос мейкиндиги «жүрөк үшүткөн ээндик» (7-бет), «жарык дүйнөнү жаап турган зор лимон дарагы» (12-бет), «түгөнбөгөн үнсүз калаа» (22-бет) ж. б. у. с.

Кыскасын айтканда, поэма бейуйкаш ыр менен жазылгандыгына карабастан, анын патетикалык көтөрүңкү тону, предметтик сүрөттөөлөрдүн образдуулугу чыгарманын мазмунун кабыл алууга тоскоолдук кылбайт. Уйкашсыздык ырды музыкалуулуктан ажыратканы менен, андагы образ-элестер, оригиналдуу салыштыруулар жана поэтикалык ойдун конкреттүүлүгү менен масштабдуулугу чыгарманын

живописистүүлүгүн, образдуулугун арттырат. Поэмадагы мына ушул сыяктуу касиеттер уйкаштыктын жетишсиздигин жашырып, билгизбей кетет. Ошентип, С. Эралиев өзүнүн поэтикалык көркөм табылгалары аркылуу табигаттын бизге али белгисиз болгон жашыруун сырларын ачууда, аларды коомдун кызыкчылыгы үчүн пайдаланууда адамдын акыл-эсинин күчүн нагыз философиялык аспектиде даңазалаган.

Мурда сөз болгон редакциялык макалада «космос доорунун ритмин, мүнөзүн өздөштүрүү – ...бул дүйнөнүн тагдырын колуна алып, «күн менен жердин ортосунда көпүрө болуп турган Адамдын» (Межелайтис) кайгы менен кубанычын, жеңиш менен жеңилишин, өмүрүн жана сүйүүсүн бийикке көтөрүү»¹ экендиги адилеттүү бааланган. Бирок С. Эралиевдин лирикалык каарманына келгенде, редакциялык макала ал каармандын жогорудагы сыяктуу сапаттарын эске албай, чыгармага жана анын авторуна адилетсиздик менен мамиле жасашкан. «Жылдыздарга саякаттагы» лирикалык каармандын – духовный дүйнөсү бай, бардыкка көзү жеткен мыкты интеллекттүү совет адамынын кайгы менен кубаныч, өмүр менен сүйүү жөнүндөгү философиялык ой жүгүртүүлөрү аталган макалада сөз кылынган эмес. Анда бир өлүмдөн башкага моюн сунбай, бардыгын өз акылына багындырып, «күн менен жердин ортосунда» жүргөн чексиз Адамдын көркөм образын түзүүдөгү ийгиликтерин объективдүү көрсөтүүнүн ордуна, акын «...космосту ой келди «штурмалап», «интеллектуалдуу» баш катырмаларды жаратып» жаткан сыяктанып көрсөтүлгөн.

Ырас С. Эралиевдин бейуйкаш формасында жазылган «Жылдыздарга саякаты» төрт тарабы төп келген, эч бир кынтыксыз чыгарма дегибиз келбейт. Поэмада айрым сынчылар, көрсөткөндөй «атайы татаалдандыруу максаты сезилет. Чиеленишкен ассоциация, татаал метафора сезим менен эмес, атайы коюлган максаттын негизинде акылдын күчү менен жасалгандай»². Айтмакчы редакциялык макалада сынчы К. Асаналиевдин бул сөзү бурмаланып, алды сызылып берилген. Цитатаны толук келтирели: «С. Эралиевдин эркин өлчөмдө жазылган поэмаларын сынчы К. Асаналиев белгилегендей, атайылап татаалдаштырып ыйынып-ычкынып; акылга зордоп салып, өзү да,

¹ Изденүүлөр жана чаташуулар. //Кыргызстан маданияты. –1968. –25-дек.

² Кыргызстан маданияты. –1968. –26-июнь.

окуучу да мүдүрүлүп жүрүп отура тургандай кылып жараткандыгы эч кимди кубанткан жок»¹. Автордун сөзүн бурмалоо аз келгенсип, поэма «эч кимди кубанткан жок» деп жыйынтык чыгара коюштун өзү эмне деги? Поэманын жетишкен жактары ал жарык көргөндөн тартып эле басма беттеринде көрсөтүлүп келе жатпайбы. Албетте, аны жокко чыгаруу адилеттүүлүккө жатпайт. Анда ийгиликтер менен катар айрым кемчиликтер да бар. Поэманын айрым главалары (V–VII–VIII–XII ж. б.) абстракттуу келип, акындын айтайың деген ою чаташ, түшүнүксүз болуп калган:

Жылдыздарды чогуу бойдон тутуу үчүн уучумда
мага керек эмнелер?
Жердин анда бар экенин сезүү жетет бир гана(11-бет)

Же:

Ар бир жылдыз – бир булак
караңгы түпкүрлөрдөн атылып
өз-өзүнчө ырлар ырдап агышкан.
Бул жактагы жым-жырттыкка кошулуп
мен аларды угуп келем
Жер жөнүндө сагынчыма жөлөнүп... ж.б. (23-бет).

Поэманын бул куплеттеринде окуучунун эсинде каларлык жана анын сезимин козгой турган эч нерсеси жок. Мына ошондуктан орусча котормосунда оригиналдагы 24 глава 17 ге чейин кыскартылган. Менимче, котормочу Б. Слуцкий чыгарманын чаржайыт жана түшүнүксүз чаташ ойлордон турган главаларын, анын баасын кемитпес үчүн, атайылап эле алып таштаган сыяктанат.

Ушул поэмадагы лирикалык каармандын турмуш жана жашоо, кайгы жана кубаныч жөнүндөгү философиялык ой жүгүртүүлөрү «Атам, жерим жана мен» поэмасында андан ары улантылат. Бул поэма эркин ыр менен жазылган, башкача айтканда, анда ыр саптарынын аягындагы уйкаштык сакталып, бирок, муун системасы бирдей эмес:

Лайнер! Лайнер!
Сени ойлорум жараткан.

---

¹ Изденүүлөр жана чаташуулар. //Кыргызстан маданияты. –1968. –25-дек.

Учсаң боло ойлордой
Зыпылдап ыраак-ыраак!
Окшойм азыр арабада бараткан
Анткени мен ашыгам
Мезгилден ылдамыраак¹.

Лирикалык каармандын шашышынын жөнү бар. Ал өлүм алдында жаткан атасын көрүп калууга ашыгат. Ушундан улам реактивдүү самолеттун учуш тездиги ага арабада бараткандай сезилет. Ал самолётто келе жатып, анын иллюминатору аркылуу алдындагылардын бардыгын – тоону да, түздү да, алардын жылга-сайларында агып жаткан сууларды да көрөт. Лирикалык каарман төшөктө өлүм менен өмүрдүн ортосунда жаткан атасын бир азга эсинен чыгара турат да, көптөн бери көрбөгөн, бирок мурдатан тааныш жерлерге – «ууртунан күн нурлары салаалап, таамп жаткан» тоолорго, «таңдан кечке күн ичип, дыңкыйышып ток жатышкан түзөндөргө» кайрылып, өзүнүн аларга карата болгон бир эсе сүйүүсүн, бир эсе сагынычын билдирет:

Жылгаларың сагынычым эмеспи
Энем окшоп көкүрөгүн жытатчу.
А сууларың
Бешик ырым турбайбы,
Мени термеп,
Мени акырын уктатчу.
Сендегинин барысы:
Мына бул таш,
Жалбырак,
Комуздун бир кылындай
Дирилдеген те-тетиги жаш булак,
Же бул бир ууч топурак –
Мен өзүммүн,
Мен алардан бүткөмүн,
Жазып кары тарыхтардын бүткөмүн. (5-6-беттер).

Туулуп өскөн жери жөнүндөгү сагынычка бөлөнүп, бардыгына суктануу менен карап келе жаткан лирикалык каарманды сүйүктүү

¹ С. Э р а л и е в. Өмүрлөргө саякат. (поэмалар). – Фрунзе, «Кыргызстан», 1968, 4-бет (мындан ары китептин бети көрсөтүлөт)

тоолор, анын аркайган бийик чокулары «күндүк жерден моюн созушуп», шаркырап аккан «суулар алардан жол талашып» жылуу тосуп алышат. «Эне көптөн бери көрбөй сагынган баласын кучактап жыттаган сынары аны коё бербей жыттап калышат». Демек, С. Эралиев поэтикалык шарттуулукта адам менен жердин бирдигин, адам менен жердегилердин өз ара органикалык байланышын таасирдүү берүүгө жетишкен. Мурда эскертилгендей, аталган поэмада да «Жылдыздарга саякаттагыдай» лирикалык каарман жашоо жана турмуш, өмүр жана өлүм жөнүндө ой жүгүртөт. «Атам, жерим жана мендеги» лирикалык каармандын бул ой жүгүртүүлөрү мурдакы поэмадагыга караганда бир кыйла кененирээк, конкреттүүрөөк берилген. Мына, лирикалык каарман өлүмдү жеңүү үчүн, дагы жашоо үчүн далбас уруп, жан алакетке түшүп жаткан атасынын кашында. Анын катарында алдейлеп өстүргөн энеси. Сүйүп алган жары андан үмүт күтүп, аны жалдырап тиктешүүдө. Бирок бардык жерде өзүн күчтүү сезген лирикалык каарман өлүм алдында күчсүздүгүн билдирип, аны айласыздан тиктөөдө, ал өлүмгө эч бир даба кыла албайт, өлүмгө баш иет да, өмүр, өлүм жөнүндө терең ойго чөмүлөт:

Туулуп жатып энеден
Эң биринчи жерди табат адамдар.
Айдоолорго ташталган дан сыяктуу
Анда өсүүгө умтулат.
Алар жерге убактылуу келбестен,
Келет жалаң түбөлүккө калууга.
Дарактардай,
Тамырларын жерге терең жиберип,
Умтулушат ою менен бийиктиктер алууга,
Өлүм азыр мунун ошол тамырын
Суурганы жатат белем жулккулап:
Чымырканып тиштенип
Ал бербеске умтулат.
Ага болбой тамырлары тытырап,
Үзүлүшүп жаткан өңдүү сезилип,
Далбастайт ал –

Жулккулашкан жалгыз кары дарактай
Ышкырыктуу бороондорго кезигип (11–12-беттер).

Адам баласы бул дүйнөгө көз жарып келгенден кийин жашоо үчүн тынымсыз күрөш жүргүзүп, ар кандай нерселерди башынан кечирип отурат. Туш тарапка терең тамыр жайган дарак сымал адам да өзүнүн жашоо өмүрүндө тамырларын кенен жайып, дайыма эмгектенүүдө, нечен кыйынчылыктарды, алдындагы тоскоолдуктарды жеңүү үчүн тынымсыз түйшүктөнүүдө болот. Ал өлүмгө оңой менен моюн сунгусу келбей ага каршы күрөш жүргүзөт. С. Эралиев адамдын жашоо процессиндеги ушул закон ченемдүү кубулушту таасирдүү сүрөттөө үчүн атайы параллелизм ыкмасын колдонгон. Күчтүү бороонго туруштук бере албай, тамырлары тытырап үзүлүп бараткан кары дарак менен бу дүйнөдөгү бардык жыргалдан ажырап, өлүм алдында жан-талашып жаткан кары адам салыштырыла сүрөттөлгөн. Ошол адамдын абалы, көрүнүшү анын күнгө кайрылган ички монологу менен мындай сүрөттөлөт:

«Сен сыягы кайрылбастай окшодун,
Андай болсо сыйлап эски досунду,
Эми бир аз токтогун,
Акыркы ирет өмүрдү эске алайын,
Жер-сууларым жаным менен бирге эле
Кош айтышып калайын.
Жетимиш жыл анда жашап канбапмын
Жытынан куя кетейин,
Өңүңөн сүртө кетейин,
Үнүңөн жута кетейин!
Түшүнөр болсоң эмине
Тоолорум менен коштошкум келбей турганын!
Сени көрбөй,
Сенин муздак койнуңда
Кантип жатам, кагылайын тууган жер!» (16–17-беттер).

Нечен кылымдар бою тамыр алып, бекем турган жеринен ажырабас үчүн жаналакетке түшүп жаткан сыяктанып көрүнгөн дарак

катуу шамалда учтары бирде жерге тие жаздап ийилип, бирде кайра түзөлүп, 70 жылдык өмүрүндө көргөн бардык жакшы нерселеринен айрылбаска тырышып, ажал алкымдап турганда да айлана чөйрөгө аянычтуу тиктеп, өлбөскө далбас уруп жаткан адамдын абалына параллель коюлган. Жаратылыштын көрүнүшүн жандандырып, ага адамдык касиет кийре сүрөттөө аркылуу автор адамдын акыркы мүнутадагы жашоосун, анын тагдырын бийик эмоция менен образдуу көрсөткөн.

Өлүм өлүм да. Ага эч арга жок. Ошондой болсо да анын артында канчалык кайгы канчалык ый-жаш турат. Өлгөндү ыйлап жоктоо адамзаттын эзелтен берки салты эмеспи. Акын буларды айтпайт, аны дагы эле образ-элес менен сүрөттөйт:

Жерди тиктеп туруп-туруп күн ана
Кулап кетти кулкунуна тоолордун...
Болбой эле койсо эмне
Барды-жоктун ортосу бул минуттар!
Буркураша жаш төгүп,
Кайра артына кайтып жатат булуттар... (17-бет).

Бу жерде автор күндүн батышын же шатырата куйган жаанды сүрөттөгөн жок, адамдын өлүмүн, аны көөмп кайткандан кийинки аза-лоо ыйын каймана мааниде түшүндүрүп жатат.

Жандай көргөн атасынан айрылып, зор кайгынын кучагында калган лирикалык каарман ошону менен эле кайгыга батып отуруп калбай, эсин жыйып, жашоо, турмуш жөнүндөгү философиялык ой жүгүртүүлөрүн андан ары улантат да, турмуштун закон ченемдүүлүгү ушундай болот деген тыянакка келет.

Албетте, баткан күндүн кайра чыгарына шек жок. Ошол сыңары өлүмдүн артында кайра төрөлүү да бар. Өз өмүрлөрүн жашап бүткөн карылардын адамзаттын арасынан кетүүсү, алардын ордун жаңылардын басышы кайра жаралуу, жаңылануу бул турмуштагы закон ченемдүү көрүнүш. Ушулардын бардыгына ой жүгүртүп отурган лирикалык каарман өлүмгө – жоготууларга канчалык кейисе, кайра төрөлүүлөрдү ошончолук кубанычтуулук менен кулачын жайып тосуп алат. С. Эралиев турмуштун бул закон ченемдүүлүгүн кечинде

батып, эртең менен чыгып турган күндүн символикалык образы аркылуу элестүү сүрөттөйт:

Сенин дагы мага окшоп,
Балалыгың бар тура.
Сенин дагы мага окшоп,
Жаш курагың,
Карылыгың бар тура!
Сен да мендей бүткөн кезде түгөнүп,
Жерге барып жашырынат экенсиң,
Кайра жаңы жаралып,
Кайталанып туруу үчүн түбөлүк!
Салам сага, жаңы чыккан ууз Күн!
Салам сага, жаш төрөлүп жаткандар! (22–23-беттер).

Кыргыз совет адабиятында духовный дүйнөсү бай, адамдык сапаттарына киши суктанарлык жөнөкөй кыргыз аялдарынын жалпыга үлгү болорлук көркөм образдары таасын сүрөттөлгөн чыгармалар кийинки жылдары арбый баштады. Бай-манапчыл эски үрп-адаттардан жогору турган жана жаңы замандын элесин өзүндө сактаган Жамийла, гумандуулук менен адамгерчиликтин асыл сапаттарын тулку боюна толук сиңирген, аң-сезими күчтүү Сейде, ар кандай азап-тозокко туруштук берип, тоодой кайгы муңду көтөрө билген, эрки кучтүү эмгекчил Толгонай дагы дагы бир далайлар азыркы кыргыз адабиятындагы идеалдык каармандардан болуп калышты.

Ушундай каармандардын бири – С. Эралиевдин «Жол» поэмасындагы лирикалык каарман. Акын аталган чыгармасында Ата-Мекендик Улуу Согуш мезгилинде анын оор түйшүгүн кошо көтөрүшүп, совет элинин жеңиши үчүн жан аябай эмгектенген кыргыз аялынын образын түзгөн. Поэманын сюжети лирикалык каармандын ички монулогунда, анын мемуардык баяндоосу аркылуу өнүктүрүлүп отурат.

Лирикалык каарман жолдо келатат. Бу жол ага жаштайынан тааныш: ушу жол менен ал далай ирет жүрүп, ушу жолдо далай көз жашы калган, далай изи түшкөн. Анын сүйгөнү да каардуу согушка ушул жол менен узаган. Өзү да колхоз жумушуна ушу жол менен барып ушу жол менен келүүчү. Мына эми азыр да ал өзүнө тааныш

ушу жолдо баратат, бирок мурдакыдай жалгыз эмес, жанында сүйгөнүнөн калган кымбат белеги – жалгыз уулу бар. Аны ээрчитип келатып, өзүнүн өткөндөгү (сырдуу тарыхын эске түшүрөт сырдуу дегенибиз – аны өзүнөн башка эч бир жан, жада калса уулу да билбейт).

Өх, десеңчи!...
Бул өзүнчө бир тарых
Ак, карасы аралаш,
Алмашкандай бир караңгы бир жарык.
Ал тарыхты мен өзүмүн эсиме
Архивиме топтогом.
Алар жалаң өткөндөр,
Муздай тоңуп, бир орунга топтогон
Ага барчу жол бирөө,
Ага кирсем мен кирем.
«Жазууларды» андагы,
Билсем жалгыз мен билем...
Азыр ошо архивиме чакырам...
Чалынасың,
Абайлап бас, артыман!¹

Негизги окуяны сүрөттөөдөн мурда автор поэтикалык чегинүү жасап, окуучунун көңүлүн дароо каармандын кийинки баяндоолоруна – анын «архивиндеги» башкаларга белгисиз жашыруун сырларынын ачылышына бурат:

Жаштык!
Жаштык – бүгүн мен өзүм,
Турам мына аны менен жык толуп.
Чайпалам десем чайпалам,
Төгүлөм десем төгүлөм:
Бүткөмүн мен кубатынан күндөрдүн,
Жаралгам менен көп жылдардын өңүнөн,
Менде жылдар он сегиз
Мазмундарын, максатын

---

¹ С. Эралиев, Жол (поэма)//Ала-Тоо. –1968. –№2. –7-бет (кийинки мисалдарда журнстгдын бетин көрсөтөбүз).

Берип анан менде өлгөн (7-бет).

Он сегиз жаш адамдын жаштык курагынын гүлдөп турган учуру го! Лирикалык каарман өзүнүн мемуардык баяндоосун ойносо оюнга тойбой, күлсө күлкүсү түгөнбөй толкуп турган так ошол жаштык учурунан баштайт:

Кыздар болсо сүйүүлөргө тартылат,
Аны кыйгап өтүү жок,
Кайда качпа алдын тороп ал турат.
«Бүгүн сен да жолуктуң!»
«Жок мен сүйбөйм»
«Сүйөсүң да сүйөсүң!»
«Койчу, сүйбөйм!»
«Оозуң айтып, а оюң
Тартып жатат анын гана сүрөтүн» (8-бет).

Лирикалык каармандын жогорудагы ички монологунда анын жалпы эле кыздарга таандык психологиялык дүйнөсү, башкалар туюп-сезбеген ички жашыруун сырлары таасын ачылат. Келтирилген үзүндүдөн көрүнгөндөй, ал ооз жүзүндө сүйүүнү моюнга албаганы менен, ары жүрөгүндө кимдир бирөөнү сүйө тургандыгына шек келтирбейт. Жашоо турмушта ар бир адам баласы сүйүүнү жандап өтө албайт. Сүйүүсүз турмуш да жок. Демек С. Эралиевдин лирикалык каарманы да канчалык туйлаганы менен, бирди сүйөт жана ал сүйгөн жигити менен мемиреген жайдын бир түнүндө жолугушат. Ал түндүн түбөлүккө кеткис бир элесин автор образдуу сүрөттөгөн:

Ар бир чөп бүлкүлдөйт,
Жаш баланын эрининдей.
Уузга мас дүйнө
Уктайт, уктайт магдырап,
Бешиги – тоо термелген,
Обондору – жалбырак.
Суу – ыйлаган эмчектеги жаш бала,

Ойгонгон сүт сурап...
Түн. Кара бак.
Жүрдүк анын
Тротуарын,
Аянттарын аралап.
Үстүмдө ак көйнөгүм –
Түн кармаган ак жоолуктай булактап.

Бул түнү биз ушунча алыс кеттик
Алыс кеттик;
Ал мени «аялым» деп,
Мен аны «күйөөм» деп,
Атоого чейин жеттик.

Акындык чеберчилиги жаратылыштын пейзажын жандандыруу ыкмасы аркылуу образ-элес менен эмоционалдуу кылып тарткандыгында гана эмес, ошону менен бирге ошол кооздукка, ошол сулуулукка магдырап, келе-чектеги тагдырларын бирге кошушкан эки жаштын турмушундагы ал экөөнөн башка эч ким билип туйбаган сырды өтө кылдат, өтө чебер бергендигинде. Эгер С. Эралиевден башка чабал бирөө болсо бул учурду башкача сүрөттөп, вульгаризациялап бермек беле, ким билет. С. Эралиев эки жаштын турмушундагы жашыруун жагын алды сызылган акыркы төрт сап менен ары жеткиликтүү, ары кылдат түшүндүргөн. Мына ушул түнү ал экөөнүн үйлөнүү тою бүрсүгүнкү күнгө белгиленет. Тилекке каршы ошол той болучу күнү гитлердик Германия совет элинин тынчтык эмгегин бузуп, лирикалык каармандын сүйгөн жигити майданга жөнөйт. Ошентип «бир сүйүү экиге бөлүнүп», алдыдагы чоң тилек ишке ашпай калат.

Согуш согуш да. Ал адамдарга тоодой-таштай кайгыны, айтып түгөткүс азап-тозокторду алып келди. Нечендерди сүйгөн жарларынан ажыратып, далайлардыч көз жашын көлдөттү. Ал согушта лирикалык каармандын бир тууган агаоы каза болот. Кайгынын үстүнө кайгы, күйүттүн үстүнө күйүт кошулуп, лирикалык каарман убактылуу өзүн жоготот. Анын ушул учурдагы абалын төмөнкү монологдон ачык көрүүгө болот:

Менден мени сууруп алып кеткендей,
Ичим ээн аңгырап.
Анын эки бурчунан,
Эки күйүт жаңырат:
Бир бурчуна
Бир ит кирип алгандай –
Улуп-уңшуп тынбаган.
Бир бурчунда –
Скрипка калгандай,
Анда ойнолуп жаткандай
Арман күүлөр ар кандай. (13-бет).

Деги акындын сүрөттөөлөрү кыска келип, ары образдуу, ары жеткиликтүү, ушундан улам ал сүрөттөөлөр көп ой толготууларды талап кылат. Эгерде окуучу С. Эралиевдин чыгармаларына терең көңүл коюп, андагы сүрөттөөлөрдүн маанисин ой элегинен өткөрө окубаса, автордун айтайын дегенине жеткире түшүнбөй, чыгармага бир жактуу баа берип коёору да шексиз. Баса, эркин өлчөмдөгү ырларга баа бербөөчүлүктүн дагы бир себеби ушандан улам болуп жатат го деп ойлойбуз. Болбосо жогорудагы поэмадан келтирилген үзүндүнүн кайсы жери түшүнүксүз? Мына үй ичинде «чылк карага оронуп», аза күткөн жеңеси «таңдан кечке үнүн баспай боздоп» отурат. Анын жанында күйүттүн үстүнө күйүт тартып, дагы бир күйүт менен өзүнчө беймаза болгон лирикалык каарман. Анын күйүтү жеңесиникинен күчтүү: анда агасынын күйүтү менен кошо жеке өзүнүн намысы да, «эл алдындагы уят» да бар. Ачык болсун үчүн алды менен анын арнамысын козгоп, уятына шек келтирген жашыруун сырдын түйүнүн ачып алалы.

Мурда эскертилгендей, лирикалык каарман баягыда сүйгөн жигитине жолугушуп, бирин-бири «күйөөм» «аялым» деп аташкандыгы белгилүү. Бирок каардуу согуш алардын тилектерине балта чаап, эки жаш ачыкка чыга алышпай, сыр жашыруун бойдон калган. Мына ошондон кийин лирикалык каармандын оюнда күдүк бир нерсе жүргөн эле. Ал бара-бара билине баштап, акыры чындыкка чыккан. Автор аны да оркойтпой жылма жана образдуу сүрөттөгөн:

«...Бар» деп да жүрдүм оюмда,
«Жок» деп да жүрдүм оюмда...
«Бар» деген ой сыйыртмак,
Бараткан жылып моюнга.
«Бар» деген ой жүгөн да
Жаным – азоо жапан ат,
Жүгөндү башка каттырбай
Жаа бою үрккөн азанап.
Акыры анан байкасам
Башында экен «жүгөнү»,
Ага да көнбөй байкуш «ат»
Ай чапчып туйлап жүргөнү.
«Бар» деген жалгыз сөз менен
Өлгөнчө болуп жарадар,
Ок жулуп кеткен бир жерин
Айбан менен барабар,
Жылып келип өзүмө –
Ийиниме киргемин...
Эмине болом билбедим!» (15-бет)

Лирикалык каармандын буга чейинки монологдорун окуган окуучу эми сөз төркүнү эмнеде экендигине ачык түшүндү белем. Демек, анын ичиндеги «ар кандай арман күүлөр ойнолуп жаткан» экинчи күйүттүн түйүнү дал ушул намысы менен «Эл алдындагы уятында» жатат:

Бир бурчунда –
Скрипка калгандай,
Анда ойнолуп жаткандай
Арман күүлөр ар кандай

деген саптар менеп автор анын ар-намысын козгоп жаткан экинчи күйүттүн түшүндүргөн. Бирине-бири салмакташ келген мына ушул эки күйүт биригип, аны ого бетер жерге басып, баш көтөртпөй, санаасын санга бөлөт.

Лирикалык каарман улам барган сайын айрыкча экинчи күйүтүнө жеңдирип, өзүнүн алсыздыгын билдирет. Бирок, бул убактылуу

гана жеңилиш, убактылуу гана алсыздык. Ал күн өткөн сайын эсин жыйып, согуштун азап-тозогун жеке эле ал эмес, жалпы журт көтөрүп, жалпы журт ага туруштук берип жаткандыгын сезет да, кайгы санаанын баарын жыйыштырып, жеңишчил эмгекке белсенип киришет. Ал аялдардан уюштурулган курулуш бригадасынын бригадири. Анын мойнуна өтө оор жана өтө жооптуу милдет тагылган. Бирок турмуш дайыма эле адам каалагандай боло бермек беле. Анын өйдө-ылдыйы да, жаман-жакшысы да бар эмеспи. Ошонун бардыгына чыдап, бардыгын көтөрүш керек. С. Эралиевдин лирикалык каарманы дал ушундай адам. Анын сүйгөнү да согушта курман болуп, мурдакы күйүттүн үстүнө күйүт кошулат. Бирок ал ага басынып багынбайт. Мына ушул жагынан С. Эралиевдин каарманы «Саманчы жолундагы» Толгонайды элестетет. Анын тагдыры да Толгонайдын тагдырына окшош. Толгонай сыяктуу ал да өзүнүн бардык жакын адамдарынан айрылганына карабастан, духун түшүрбөй, колхоз талаасында кайраттанып эмгектенип, совет элинин жеңишине тийиштүү салым кошот. Мына эми эл эңсеген жеңиш күн да келди, бирок лирикалык каармандын сүйгөнү жок, ал такыр келбейт. Анын ордуна бүткүл эл самаган тынчтык келди. Ал сүйгөн жигитинин келбей калганына кейигени менен жеңишти кучак жайып тосуп алат да, тынчтыкка башын иет, ага ыраазы.

Келди жеңиш!

Бирок менин келбей калды күткөнүм,
Жазбай калдым тагдырымдын бүктөмүн.

Эрим менен бир уктабай калсам да,

Тынчтык менен бир уктаймын мен эми.

Бирге уктаймын,

Төштөрүнө аскаларды кысышкан,

Тоолор окшоп береги. (24-бет).

Демек, С. Эралиевдин каарманы элдин кызыкчылыгын өзүнүн жеке кызыкчылыгынан жогору коёт, эл үчүн иштейт. Буга анын согуш жылдарындагы турмушу далил. Лирикалык каарман согуштун төрт жылы ичинде башынан канчалык оор түйшүктөрдү өткөрбөдү, канчалык ызалуу жеме укпады? Ошонун бардыгына чыдап,

бардыгын көтөрүп келди. Акын ал кыйынчылыктарды терип-тепчип сүрөттөп отурбайт. Согуштун элге түшкөн оорчулугу, азап-тозогу элдин көрүнүшүнөн улам өзүнөн-өзү эле түшүнүктүү болуп чыгат.

Көрчү тиги согуш көзү жылтырайт
Алар кийген кийимден.
Ачып алган «терезесин», «эшигин»
Чоңойду алар,
Согуштун жеп кешигин (23-бет).

Автор балдардын сырткы көрүнүшүн ушундай образ-элес менен тартса, алардын энелерине:

Араң-араң олтурушат кысталып –
Таар-туур жамаачысын «кысканып»,

деген сүрөттөөлөрдү колдонот. Албетте, бул согуштун тагы, анын кесепети экендигинде шек жок. Бир тууган агасынан, сүйгөн жигитинен ажырап калса да ушул шартта жигердүү эмгектенип жаткан лирикалык каармандын болуп көрбөгөн кыйынчылыктарды жеңип, согуштун оор сыноосуна туруштук бериши кимди таң калтырбайт. Мына ушул шартта жашаган лирикалык каарман төрт жыл ичинде бир топ такшалды, өстү, бирок өзүнүн адамдык ар-намысын жоготкон жок.

О, кыргыз аялы!
Бул жылдары түрүң жаман өзгөрдү,
Бирок калды кулк-мүнөзүң баягы;
Карапайым
Бир сырдуу,
Кечиримдүү, уяттуу...
О, тоолуктун аялы!
Сен да дайра сыяктуу,
Бир калыпта башталышы, аягы,
Канча болуп жатса да
Туура сууну, булакты
Сайга толбой акпаган

Сен да дайра сыяктуу,
Өңүн, үнүн өлгөнүнчө сактаган.
Тартып жүрүп бул жылдардын түйшүгүн,
Сени жакшы түшүндүм,
О, тоолуктун аялы!
Намыс десе -
Сенде жан жок аялуу!... (23–24-беттер).

Лирикалык каармандын көз карашы менен акын кыргыз аялдарына ушундай мүнөздөмө берет. «Бул согуштун бүткүл каарын, оор түйшүктөрүн баштан өткөргөн кыргыз аялынын синтездештирилген образы» (К Асаналиев)¹. Ал образды биз поэмадагы лирикалык каармандын кылык-жоругунан тааныдык.

Мурда эскертилгендей чыгарманын сюжети лирикалык каармандын ички монологунда өнүгүп отурат. Ушуга байланыштуу анын дүйнөгө, турмушка карата болгон мамилеси да ички монолог аркылуу берилет. Ички монолог бирде психологиялык жан дүйнөсүн ачса, бирде лирикалык каармандын баяндоосуна өтүп, турмуштук ар кыл көрүнүштөргө баа берилет. Ошентип, акын бул поэмасын мурдакы чыгармаларынан башка форма, башка ыкмада жазган.

Корутундулап айтканда, Сүйүнбай Эралиев – тынымсыз чыгармачылык түйшүктөнүүдө жүргөн, темага жараша форма табууга, табылгаларын окуучуларга тартуу кылып, турмуштун калыс таразысынан өткөрүүгө далалаттанган акын экендигин көрсөтүүдө. С. Эралиевдин поэтикалык изденүүсүнүн натыйжасында табылган оригиналдуу, нагыз эралиевдик көркөм каражаттар, элестүү салыштыруулар, көркөм ыкмалар ага кийинки эле он жылдын ичинде тигил же бул көрүнүштүн элесин реалдуу чагылдырып, адамдын эмоциялык сезимин козгой турган «Ак Мөөр», «Жылдыздарга саякат» «Жол» сыяктуу не бир баалуу чыгармаларды жаратууга мүмкүндүк берди. Эпика менен лириканын элементтерине сугарылып жасалган «Ак Мөөр», Жердин тартылуу күчүнүн чынжырын үзүп, космос мейкиндигинде даң салып, жаратылыштын жашыруун сырларын ачып жаткан Адамдын улуу күчүн жана турмушка карата болгон философиялык көз карашын поэтикалык эргүү менен даңктаган «Жылдыздарга саякат», согуштун

¹ Кыргызстан маданияты. –1968. –26-июнь.

оор жүгүн жонуна көтөрүп, бирок аларды эч бирине моюн сунбай, кайра алардын күчүн идеалдаштырган «Жол», жүрөктүн түпкүрүндө жаткан назик сезимди кытыгылап ойготуучу поэтикалык терең ойлуу ырлар – акындын чыгармачылык түйшүктөнүүлөрүнөн жаралган.

Кайсы гана кесиптеги адам болбосун ал изденсе бирде ийгиликке жетишип, бирде мүчүлүштөргө да дуушар болору белгилүү эмеспи. Ошол сыңары С. Эралиевдин изденүүлөрүндө да жетишкендиктер менен мүчүлүш аралаш. Чынын айталы, анын көркөм табылгалары арбын десек, аша чапкандык болбос. Бирок, акын азыркы жетишкендиктерге сыймыктанып, орто жолдо токтоп калбайт. Анын чыгармачылык таланты күн санап күчкө кирип, улам жаңы-жаңы чыгармалар жаратууда. Элибиз Сүйүнбай Эралиевден дагы талбай эмгектенип, замандаштардын образдарын өлбөй турган чыгармаларда жаратат деп күтөт.

Жаныбек Төлөев

АКЫРКЫ ЖЫЛДАРДАГЫ КЫРГЫЗ СОВЕТ ПОЭЗИЯСЫ- НЫН ӨСҮШҮ БОЮНЧА КЫСКАЧА ПИКИРЛЕР¹

Ал өсүш, жаңылыктардын, кандай мыкты жана начар жактары бар? Бул суроого жооп бериш үчүн бир акындын, же анын бир чыгармасын бетке кармоо менен же, аны талдоо аркылуу жооп бериш, же кутулуу өтө кыйын. Мына ушуга байланыштуу С. Эралиевдин жакында жарыкка чыккан «Өмүрлөргө, жылдыздарга саякат» аттуу поэмасы жөнүндө сөз болгондо жалаң гана анын чыгармачылык өсүш жолуна токтолуу менен чектелбей, жалпы эле кийинки 5-10 жылдын ичинде өсүп чыгышкан, адабият майданында ат салышкан бир канча жаш таланттардын чыгармачылыгына кыскача болсо да жалпы түрдө көз жүгүртүүгө туура келет. Кийинки жылдарда адабият аренасына чыгышкан кайсы бир жаш таланттардын чыгармачылыгында мазмун жана форма жактарынан көзгө көрүнгөн, даана сезилген жаңылыктар барбы, эгер бар болсо алар кайсылар? Мына ушуга мүмкүнчүлүктүн

---

¹ Китептен: Төлөев Ж. Азыркы кыргыз совет поэмалары. – Ф. – 1970. 26-75-бб.

жетишинче жооп берүүгө аракеттенели. Кийинки жылдарда жарык көргөн айрым авторлордун, акындардын поэтикалык чыгармаларында ойду, идеяны жаңы ык, жаңы сүрөттөө каражаттары менен берүүгө жасалган аракеттер баарыбызга даана байкалат. Муну эч ким тана албайт. С. Эралиевдин чыгармачылыгына бир аз токтололу.

Эралиев өз чыгармачылыгын бардык кыргыз акындары сыяктуу эле элдик ырлардын, акындардын салттары боюнча баштаганы анын алгачкы чыгармаларынан даана сезилип турат. Бирок, акын ошол бойдон токтоп калган жок, мезгил өттү, турмуш өстү, илим, билим барган сайын алга жылды. Акын да турмуштан артта калбоого тырышты, умтулду. Анын чыгармачылыгында анын ар түрдүү ыр, поэмаларынын ичинде бөтөнчө көңүл бурууга татыктуу болгон «Ак Мөөр», «Уяң жылдыздар», «Көк сулуу» аттуу поэмалары, андан кийин «Токой валысы» деген ыры жарык көрдү.

Буларда турмушту, ар түрлүү кубулуш, көрүнүштөрдү кабыл алуу, сезе билүү жана аларды чагылдыра билүү боюнча анын жекече өзүнө тийиштүү болгон кандай жаңылыктар бар? Бул суроого жооп катарында акындын атын эл арасына белгилүү кылган «Ак Мөөр» поэмасынын кээ бир бөтөнчөлүктөрүнө кыскача токтололу. Чыгарманын темасы жаңы эмес, ал темада – өткөндөгү кыргыз кыздарынын аянычтуу тагдыры, армандуу сүйүүсү жөнүндө жазбаган кыргыз жазуучу, акындары жокко эсе. Бирок автор ошол темадан мазмунду, идеяны өзүнчө оригиналдуулукта бере билген, каармандардын ички психологиясын, бардык жагынан ача алган, ошол мезгилдин жүзүн, бөтөнчөлүктөрүн сезген жана өз деңгээлиндеги реалдуулукта жана конкреттүүлүктө сүрөттөй алган. Кыргыздын элдик поэзиясы өзүнө жекече тийиштүү болгон уйкаштыкка, музыкалдуулукка, ыргакка, ритмге өтө бай. Буга улуу акын Токтогулдун чыгармаларынан көп мисалдарды келтирүүгө болот. «Ак Мөөрдө» акындын кыргыз эл ырларынын ушул мыкты традициясын, же салтын дагы улантып, дагы жогорку бийиктикке көтөргөнү ачык сезилип турат. «Ак Мөөр» поэмасынан мисал келтирели:

«Ал аңгыча Батыш кымыз келтирет,
Араң жылат кере аяктар мелтирет.
«Мыкты болсоң мени ичпей көр» дегенсип,
Шуу-шуу ойноп, бетти көздөй чертилет».

Мисалга келтирилген ырдын музыкалуулугун, конкреттүүлүгүн, элестүүлүгүн эске албаганда да, элпек жана табыгый түрдөгү уйкаштыгы объективдүү караганда мактоого толук татырлык. «Ак Мөөр» поэмасы уйкашка өтө бай. Анын баарына токтолуп отуруунун кажети да жок, аны бардык жагынан далилдөө үчүн көп убакыт керек. Айрым гана бөтөнчөлүктөргө көңүл буралы. Тилдери боюнча бири-бирине тектеш, жакын турган айрым советтик улуттук адабияттардын рифмасын, жалпы эле ыр курулушун изилдеген М. К Хамраев уйгур ырларындагы уйкаштык боюнча мындай пикирди айтат: – Туюг – по внешней форме рубаи, это тоже четверостишие со схемой а–а–б–а., а во вторых, и это особенно важно, т. е. рифма в туюге составляется из омонимов, т. е. слов, имеющих одиноковое звучение, но различное значение. Следовательно, в туюге в качестве рифмы могут быть и использованы только такие слова, которые имеют не менее трех разных значений. Понятно, что таких слов в языке не много и что, следовательно, создать хороший туюг крайне трудно». «Ак Мөөрдөн» рифманын, жогоруда Хамраев айткандай түрлөрүн да көп кездештирүүгө болот:

«Эч таналбай... Торгоп келген **курчалып**,
Сүйүү күчүн, болот кескис **курч алып**»,

же болбосо:

«Сары алтындай керттип бышкан **жал турат**,
Аларды алып үйгө кирген малайлар
Кое салып, кайра артына **жалт урат**», ж. б.

Мында сөздөрдүн, сөз айкаштарынын угулушу бирдей болгону менен маанилери ар башка келип, уйкаштыкты түзүшөт. Мындай уйкаштын түрлөрү кыргыз поэзиясында өтө сейрек, аны башка акындардан, ырлардан табуу өтө кыйын.

Эл акындары, жазуучулар, поэттер кыргыз жеринин сулуулугуна, кооздугуна, суктанып далай-далай ырларды жазып келе жатышат. Андай ырлар аркылуу алар кыргыз пейзажынын кайталангыс көркүн даңазалашат, өздөрүнүн патриоттук сезимдерин билдиришет, окуучуну өз элин сүйүүгө, жаратылыштын назик көрүнүштөрүн көрө, түшүнө жана баалай билүүгө үндөшөт, аракеттенишет:

«Кол сунган ак мөңгүсү асман аймап,
Агылат ак мөңгүдөн тамчы сайрап,
Жык толгон арча, кайың, ыргай, четин,
Ачылган токсон тогуз гүлдөр жайнап».

«Жаркыраган күмүштөй
Кары сонун Ала-Тоо,
Салкын жели бетке урган
Таңы сонун Ала-Тоо,
Жаш бетеге оттогон
Малы сонун Ала-Тоо».

Бул пейзаждык сүрөттөө да өзүнчө кайталангыс боёкко, чеберчиликке жана бөтөнчөлүккө ээ. Бул саптар таланттуу кыргыз акыны Жоомарттын калемине таандык.

Эми С. Эралиевдин жогорудагы эле темада жаратылыштын бир учурун сүрөттөгөн пейзаждык ырын мисалга келтирели:

«Бардык күү куюлуп,
Бир вальска барганда:
Толкундуу көл бурап,
Желпилдеп желди урат.
Бий агат, бий тамат,
Түгөнбөйт ал барак.
Дарактар бир азга
Турат да жалдырап,
Шатырап кол чабат
Алакан-жалбырак.
(«Токой вальсы»).

Жоомарт да, С. Эралиев да кыргыз жеринин кайталангыс, элестүү пейзажын көз алдыга эң сонун даана элестетишти. Экөө тең эң сонун чыгармалардан. Бирок алардын айрым бөтөнчөлүктөрүн сезүү да кыйын эмес. Жоомартта пейзаж элестүү, кооз, бирок кыймылсыз, Эралиевде пейзаждын ар түрлүү учурлары – бирде тыптынч, андан кийин шатырап кол чабышкандай жалбырактардын кыймылы,

добушу угулуп турат. Демек С. Эралиев кыргыз поэзиясындагы мурунку мыкты салттарды улантуу менен гана чектелбей, аны дагы байыткан, чеберчилик боюнча дагы жогорку бийиктикке көтөргөн. Турмуштун ар түрлүү көрүнүштөрүн үйрөнүү, аны байкай, жана сезе билүү, аларды жаңыча ык жана формада чагылдыра алуу жалаң гана С. Эралиевге тийиштүү эмес. Бул жол улуу Октябрь революциясынан кийин туулган кыргыз поэзиясындагы алгачкы акындар тарабынан эле салынган.

А. Токомбаевдин, Ж. Турусбековдун, М. Элебаевдин 20–30-жылдарда жазылган айрым чыгармаларында ырдын ритмине, интонациясына Маяковскийче бир канча жаңылыктарды киргизгени баарыбызга белгилүү. Кыргыз эл ырларында, акындык-импровизациялык чыгармачылыкта кадимкидей сүйлөшүү манерасында, чакырык түрүндөгү бийик интонацияда жазылган ырлар да жок болчу.

Чыгарманы белгилүү тартиптеги главалар, бөлүктөр, строфалар боюнча жайгаштыруу да эске алынчу эмес. Орус жана башка бир тууган адабияттардын таасири, карым-катнашы аркасында кыргыз совет поэзиясы мазмун жактан да, форма жактан да улам барган сайын жаңылана, байый берди. Буга мисалдарды көп келтирүүгө болот. 30-жылдарда эле жарык көргөн А. Токомбаевдин «Жашасын жаз» аттуу ыры адабий таануу илиминдеги терминди колдонгондо «акростих» менен жазылган, б. а. чыгармадагы ар бир саптын башкы тамгалары биригип окулуу менен «Жашасын жаз» деген сүйлөмдү түзүшөт. Мындай көрүнүш кыргыз элдик поэзиясында эч качан болгон эмес. Поэзиядагы мындай жаңылыктар бүгүн да өсүүдө, өнүгүүдө, баюуда. Андай жаңыча көрүнүш, ыкмалардын көрүнүштөрү, түрлөрү, бүгүнкү кыргыз поэзиясында өтө көп. М. Жангазиев «Болсун белек» деген ырында түнкү асмандын көрүнүшүн төмөнкүчө көз алдыга элестетет:

«Асман ордендерин, медалдарын тагынат. Көздү уялтып, тунук болот. Тиктегенди кубантып. Асмандын боёгу жамгыр жааса башка – чакмак таш, тийгендей чакмак ташка». Бул көрүнүштү, кубулушту өзүнчө кабыл алуу, өзүнчө көркөм формада чагылдыруу. Жылдыздарды орден, медалдарга салыштыруу элдик поэзияда, 20–30-жылдардагы профессионалдуу поэзияда да эч качан учурабайт. Бул поэзиядагы, өзгөчө кийини поэзиядагы көп жаңылыктардын биринен.

Ал эми Р. Рыскуловдун «Кыздар» аттуу ырында окшоштуруу салыштыруу, эпитеттер өтө аз. Ага карабастан ыр идеялык-көркөмдүк жагынан өз деңгээлинде:

«Кыздар келет кызыл-тазыл топ болуп,
Көздөрүмдүн кычыктарын аралап,
Мен баскан тротуарды кыйгап,
Өздөрү ичтен байкап күлүшөт балакеттер,
Эч көрмөксөн болуп жымындап өтүшөт».

Жогоруда эскергендей бул ырда салыштыруу, эпитеттер жокко эсе, уйкаштык жагы да анчалык эмес. Бирок даана байкалган конкреттүү, элестүү көрүнүштөр бар. Кыздарга тиешелүү жекече кыял, жоруктар, кулк-мүнөз да көз жаздымында калган эмес. Автор бүгүнкү кыргыз кыздарынын эркин, шайыр турмушун көңүлдүү өткөргөн убакытын кургак декларация аркылуу эмес, конкреттүү сүрөттөө, элес менен чагылдыра алган. Бүгүнкү кыргыз поэзиясында, өзгөчө жаштар поэзиясында, алардын ичинде С. Жигитовдун, Ж. Садыковдун, С. Медетбековдун, О. Султановдун ж. б. дагы ырларында өтө көп. Алардын бардыгына токтолуп отуруу башка багыттагы тема, баяндоону талап кылат.

Эми ошол жаңы ыкмада, формада жазып изденген айрым акындардын чыгармаларында кээде мүчүлүш учурлар бар экендиги да жалпыбызга маалим. Кайсы бир акындарда ритм, ыргак жагы начар, угулушу кулакка жугумсуз, кубатсыз ырлар да аз учурабайт.

Бул ойдун тайкылыгынан, сырткы формага аябай кызыгып кетүүдөн, баяндалгандардын мааниси жок майдалыгынан болуш керек. Айрымдар мындай кемчиликтерди уйкаштыктын начарлыгынан көрүшөт. Бизче кеп жалаң гана уйкаштыкта эмес. Р. Рыскуловдун «Кыздар» деген ырында С. Эралиевдин көп жолу талкууга алынып келген «Өмүрлөргө, жылдыздарга саякат» аттуу поэмасында уйкаштык традициялуу эрежеде анчалык сакталбайт. Ага карабастан чыгармалардын ритми, ыргагы өз жайында. Алардагы уйкаштыктын жоктугун аллитерация, ассонанс, интонациянын ар кандай түрлөрү, жогорку деңгээл, чеберчиликтеги эмоция, конкреттүү, масштабдуу, элестүү сүрөттөөлөр, ж. б. көркөм каражаттар толуктап турушат. Кийинки

жылдарда жарык көргөн айрым поэтикалык чыгармалардан мындай жаңылыктарды, чыныгы изденүүлөрдү даана көрө билүү кыйын. Поэзиядагы, өзгөчө кийинки жылдарда жаза баштаган акындардын поэзиясындагы көзгө чалдыккан дагы бир кемчилик С. Эралиевдин сөзү менен айтканда: «биздин кээ бир акын жаштар, өзүнөн мурда түзүлгөн поэзияга анча маани беришпейт», «алар – мурдагы поэзия, улгайган акындар эмне кылды дейсиң, поэзияда революцияны биз жасап жатабыз, деп ойлошот». Мунун чындыгы да бар. Айрым акындардын ырларында көп билсе да билмексенге салып жөнөкөй болуу сапаты сезилбейт. Жаңы формада, ыкмада, интонацияда жазылган бир топ дурус ырлары менен окуучуга таанылган О. Султановдо төмөнкүдөй ыр саптары да кездешет:

«Маяковский... Рафаэль, Марксизм илиминин тектери,
«Лениндин философиялык дептери»,
Профессор... Шагы ийилген дарактай,
илим данын күбүп берген мээсинен.
Унутулбай эсимде: Ээрчий барып үйүнө...
Суроо... суроо... жана суроо...
Кээде кайтып түнүндө.
Плеханов... Революция.... Теория...

«Анти-Дюринг», Материя... Идея...
Сыя соргуч кагаздай,
Алды сезим сиңирип».

Институт, университетти бүткөн ар бир студент окуган китептерин, алардын авторлорун санай берсе, ар бири бирден поэма жазар эле. Мындай тизмелөөнүн, билгендеринин баарын эске түшүрүп саноонун поэзияда көп деле кажети жок го...

Жаштар поэзиясындагы дагы бир мүчүлүш учур турмуштун тааал жана көп түрлүү көрүнүштөрүн дааналап үйрөнбөгөндүк менен байланыштуу. Буга бир убакта сынга алынган жаш акын Р. Рыскуловдун «Ак боз бээнин желинин, айра-айра муштатып» саадырганы ачык далил болот. Мына ушундан келип жаш акындар турмуш менен жакын болуп, аны тынымсыз үйрөнүп, билиштери керек деген

жыйынтык чыгат. Жаштар улгайган жазуучу, акындардын чыгармаларын жерибей көп окушса бул да аларга көп жагынан бир топ жардам болору шексиз.

Кийинки жылдарда жарык көргөн «Өмүрлөргө, жылдыздарга саякат» аттуу поэма жөнүндө талкуу ирээтинде болсун, басмада болсун ар түрлүү пикирлер айтылды. Көпчүлүгү ал чыгармага дурус баа беришти. Негизинен биз да ошондой пикирдебиз. Ал чыгарма боюнча кыскача, жалпы жонунан төмөнкүдөй пикирлерди айткыбыз келет.

Чыгармада башкы каармандардын өмүр баяны, аты жөнү да айтылбаган, тышкы кебете-кепшири да сүрөттөлбөгөн, ал башка каармандар менен ар түрдүү карым-катнашта, чиеленишкен окуяларда да көрсөтүлбөйт. Каарман көбүнчө өзүнүн ички сезимдерин талдоо, турмуш, өмүр, өлүм, сүйүү мезгил жөнүндө ойлонуу процессинде сүрөттөлгөн. Белгилүү, традициялык көрүнүштөгү строфалык курулуштар, уйкаштыктар, көркөм сөз каражаттары да даана сезилбейт.

Поэма «эркин ыр» формасында жазылган. Булар сырткы формалдык түрдөгү гана бөтөнчөлүктөр. Бирок окуялардын кедейлигине, башка каармандар менен байланыш, карым-катнаштардын аздыгына карабастан лирикалык каармандын образы, ички сезимдери, дүйнөсү көз алдыга даана конкреттүү, элестүү сүрөттөлөт. Ал (лирикалык каарман) жетишкендиктер менен токтоп калбаган, дайыма алга умтулган, жаратылыштын жашырын сырларын ачуу менен аларды адамдардын кызыкчылыгы үчүн пайдаланууга аракеттенген учкул кыялдуу, активдүү романтикалык образ. Поэмада башкы каармандын ички сезимдери, элге, жерге болгон ысык сүйүүсү, асыл ойлору жогорку чеберчиликте тартылат. Космоско биринчи болуп жол салган советтик адамды даңазалоо, анын ички дүйнөсүн ачуу чыгарманын негизги мазмунун түзөт. Поэмада форма, уйкаштык, ритм, интонация, сүрөттөө каражаттары боюнча да бир топ жаңылыктар бар. «Чачтарына, ушул түндөн өрүлгөн, арыктын ак суусундай билегиңе, туфлийиңе – кол кайыктай, миздүү эки кашыңы», «ар жеринен кашкайып эти көрүнгөн, миң тешиктүү жыртык түн» сыяктуу оригиналдуу салыштыруу, жакындатуу, окшоштуруулар жана сүрөттөөлөр да көп. «Жылдыздарды чогуу бойдон тутуу үчүн уучумда мага керек эмнелер? Жердин анда бар экенин сезүү жетет бир гана», – делинген кыска, афоризмге жакын көркөм фраза, сүрөттөөлөр да

арбын учурайт. Поэманын көркөмдүк бөтөнчөлүктөрү, андагы поэтикалык жаңылыктар өзүнчө талдоону талап кылат, Башка айрым жазуучу, акындардын чыгармаларындагыдай эле эскерилген поэмада бир топ жаңылыктар бар. Биздин жекече пикирибизче пессимизм, формализм сыяктуу мотив, белгилердин эч кандай издери сезилбейт, анда изденүү, турмушту, мезгилди жаңыча чагылдыруу, көрө билүү, аракети бар. Мына ушуга байланыштуу советтик белгилүү балдар акыны Сергей Михалковдун 28-февралдагы, 1963-жылы «Адабият газетасына» басылган бир макаласынан төмөнкүдөй пикирди эскерип кеткибиз келет Ал минтип жазат: «Однако подчас кое-кто важную задачу очищения нашего искусства от чуждых нам влияний понимает неверно. Не буду приводить примеры обыкновенного невежества и глупости человеческой, когда иные радители готовы приклеить ярлык абстракционизма к наивным рисункам детей из детского сада. Партия оградит наше искусство от спекулятивных тенденций, людей, готовых отрицать все что выходит за рамки их собственных вкусов». Демек С. Эралиевдин эскерилген поэмасына да андай ярлыктар туура келбейт.

Салижан Жигитов

ИЗДЕНҮҮ ПАФОСУ¹

Сүйүмбай Эралиевдин акындык тагдыры бир чети бактылуу да, бир чети кыйын да болду. Согуштан кийинки жылдарда удаама-удаа жарык көргөн «Биринчи жаңырык» жана «Тууган жер» деген ыр китептери адабий чейрөдө жакшы кабыл алынып, айрым беделдүү акындардын жана сынчылардын мактоосуна арзыды. Чындыгында да адабият майданына жаңыдан келген акын ыр жазуу техникасын жакшы үйрөнүп алган эле, ыр саптары мукамдуу, уйкаштары таптак, сөздөрү өз ордунда болучу. Деги анын эне тилин акынча назик сезе билгени, кадыресе өнүккөн акындык угуму (поэтический слуху) бар экени тунгуч ырларынан эле даана байкалып калган. Ушулардын

¹ Китептен: Жигитов С. Жаңычылдык жолунда. (Адабий сын макалалар). – Ф., 1975.

баары ыр кадырын билгендерге кыргыз поэзиясы дагы бир жөндөмдүү акын менен байый түшкөнүн айкын каңкуулап турган.

Бирок Сүйүмбай Эралиев алгачкы жыйнактарында жеке өзүнө тиешелүү оригиналдуу акындык үн менен сүйлөп кете алган эмес эле. Анын көпчүлүк ырларында акындык атагы жаңыдан көтөрүлө баштаган Алыкул Осмоновдун кубаттуу интонациясы, көркөм ыкмалары, тематикалык чөйрөсү үстөмдүк кылууга, жекече акындык үнүн анча даана угузбай турган. Өз убагында Алыкулду ээрчибеген, анын ырларына таасирленбеген жаш акын биздин адабиятта сейрек эле болсо керек. Бирок айтылуу акындын кайталанбас оригиналдуу поэзиясын өз учурунда жан-сезими менен адеп түшүнүп, адеп анын таасирине урунуп, адеп катуу туурай баштаган жаштардын бири Сүйүмбай Эралиев эле. Ал чыгармачылык майданга Осмоновдун ыкластуу шакирти катары келип кирди, устат акынынын нускалуу поэтикалык салттарын чыгармачылык менен өздөштүрүүгө караганда, ал аны көбүрөөк туурады. Жаш акындын ырларында теманы жалпы чечүү, арзан оптимизм, китептик таасирлер, жалган пафос басымдуулук кылды.

Экинчи жыйнагы жарык көргөндөн кийин С. Эралиев бир топ жылга унчукпай калды, төрт-беш жыл аралыгында басма сөз бетине ырлары такыр эле жарыяланган жок. Өзү ыр жазбай калган жылдары тууралуу акын кий-инчерээк «Ак Мөөр» поэмасында: «Мен ал жакта шилтеп көрүп аз кадам, жол табалбай тырмалама аскадан, анын түрдүү мээнетинен жан безип, көңүлүм калып таштап кете жаздагам», – деп учкай гана кабардап өткөн. Александр Твардовскийдин «Василий Теркин» поэмасын которуу да ага жакшы сабактар берип, чыныгы поэзия эмне экенин даана түшүнүшүнө, өзүнчө акындык жолун табышына, өзүнүн акындык кудуретин кайрадан сезишине кадыресе чоң түрткү болду.

«Василий Теркин» кыргыз тилине бардык жагынан түп нускага тете келчүдөй даражада которулган. Менин жекече пикирим боюнча, ал – кыргыздагы поэтикалык котормонун эн, мыкты үлгүсү. Ал нукура акындык эргүү менен, мээрим менен, чымырканган чоң эмгек менен иштелген. Балким, котормочу акын андан кийин өзү жазган төл чыгармаларына да «Василий Теркинди» которгондогудай мээнет сарп кылган эместир. Советтик орус поэзиясындагы

ошол классикалык поэманын образдык мазмуну жана структурасы, поэтикалык өзгөчөлүктөрү жана улуттук духу, чын пейилдүү лиризм жана күлкү чачыраган юмору кыргыз тилинде чыпчыргасы коробой кайра кайталанып, атүгүл ритмикалык сүрөтү, ыр түзүлүшү, интонациялык белгилери да кадыресе сакталган. Поэманы окуп отурганда, ал орусчадан которулбай эле, нака кыргыз тилинде жаралгандай туюлат.

Твардовскийдин атактуу ыр китебин которуу Сүйүмбай Эралиевдин чыгармачылык тажрыйбасын байытып, ыр жазуу чеберчилигин курчутуп, акындык демилгесин кайрадан жандандырып, чоңураак бир поэтикалык чыгарма жаратууга дилгир кылды. Натыйжада «Ак Мөөр» поэмасы пайда болду.

Сүйүмбайдын оригиналдуу унү, акындык күчү, көптөн бери жыйнагаи чыгармачылык тажрыйбасы жана көмүскөдө жаткан чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрү ошол «Ак Мөөрдө» бүткүл көркү менен чачырап көрүндү. Анын жарыяланышы өз убагында кыргыз поэзиясындагы чоң окуя болду. Ал поэма өз авторун кыргыз акындарынын алдыңкы катарына чыгарып, окурмандар журтчулугуна жакшы эле таанымал кылды.

«Ак Мөөр» поэмасы эл оозундагы тарыхый легенданын негизинде жазылган. Демек, анда тема жагынан анча деле жаңылык жок. Баягы эле өткөн замандагы махаббат трагедиясы... Бирок акын ал легенданын сюжеттик линиясын үстүртөн гана ыр менен кайра жазып чыккан эмес, эл оозундагы легенда ал поэма үчүн уютку гана болуп берген. Чайковскийдин бийик полифонизм менен белгиленген атактуу «Биринчи концерти...» үчүн жөпжөнөкөй украиналык ыр кандай роль ойносо, Эралиевдин образдык структурасы жана мазмуну татаал поэмасы үчүн тигил легенда да ошондой эле роль ойногон. Ал легенда акындын фантазиясын аралап кирип, анын тереңде катмарланып жаткан турмуштук таасирлерин уйгу-туйгу кылып ойготуп жана өйдө оргутуп чыгарып, жекече өмүрлүк тажрыйбасын жана ыйык ой-сезимдерин өзүнө соруп алып, натыйжада таанылгыстай жаңырып жана татаалданып, өзүнчө бир ээ-жаа бербей шарактаган көңүл стихиясына айланып чыккан. Ошон үчүн поэманын саптарынан акындын дирилдеген жандуу интонациясы угулуп турат, көбүрүп -жабырган эмоциялык туйгулары сезилип турат, нукуралыктын

жана чын пейилдүүлүктүн илеби уруп турат. «Ак Мөөр» поэмасында патриархалдык-феодалдык коомдогу индивидуалдуу махаббаттын жаралуу жана өнүгүү процесси, акыр аягында трагедияга кириптер болушу өтө зор акындык күч менен айтылган; өткөн кылымдагы кыргыз турмушунун прозасы жана поэзиясы, ошо кездеги социалдык контрасттар жана таптык мамилелер, ар кыл коомдук катмарлардагы адамдардын образдары реалисттик мүнөздө таамай берилген. Ошондой эле ал поэмада акын биздеги көлөмдүү поэтикалык чыгармалардын басымдуу көпчүлүгүнө мүнөздүү жадатма карандай баяндоо, турмуш көрүнүштөрүн натуралисттик менен тизмектей берүү, канатсыз прозаизм, дидактизм жана схематизм сыяктуу терс белгилерди жеңип, окуянын динамикалуу өнүгүшүнө, баяндоонун экспрессивдүүлүгүнө, сүрөттөөнүн реалисттик таамайлыгына, ыр саптарынын мукамдуу жана картиналуу болушуна жетишти.

Сүйүмбай традициялуу кыргыз ырын эркине көндүрүп, ийкемдүү пайдаланып, анын потенциялуу мүмкүнчүлүктөрүн чынга чыгарды; анын мукамдуу жана назик угулушун камсыз кылды; уйкаштыктардын жаңыча мүмкүнчүлүктөрүн ачты... Поэманын ритмикасы, поэтикалык ыкмалары, уйкаш системасы жалаң гана жаштарды эмес, калемги төшөлгөн акындарды да азгырып, өзүнө тартты. «Ак Мөөрдүн» ыр түзүлмөсүн тууроо аябай күч алды...

«Ак Мөөрдөн» кийин акын «Уяң жылдыздар» жана «Көк сулуу» деген бүгүнкү турмуштун маселелерин козгогон поэмаларын жарыялады. Алар – өз алдынча алганда жакшы эле чыккан чыгармалар, аларды акын бүткүл акындык күчүн жана чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн сарп кылып эле жазган. Ал поэмалардын таза көркөмдүк жагынан кандайдыр бир оркойгон кынтык табуу кыйын. Ошентсе да алар Сүйүмбай Эралиевдин чыгармачылык жолундагы алдыга таштаган кадам боло алган жок. «Ак Мөөрдүн» деңгээлине чапчаң көтөрүлө алган жок. Акын жеткен чегинде буйдаланып, андан ары өйдөлөй албай, өзүн өзү кайталай баштады. Мунун себеби, менимче, мында. Эралиев «Ак Мөөр» поэмасы аркылуу өз үнүн жана интонациясын таап, өз алдынча ыр куруу манерасын, образ жасоо принциптерин, поэтикалык ыкмаларын иштеп чыгып, акындык өнөрдүн аки-чүкүсүн беш колундай билип, ыр жазганга адис уста болуп алды. Албетте, уста болгон жакшы. Бирок поэзияда ашкере уста болуп кетиш кээде

чыгармачылык ийгиликке алып барбайт. Бул сөздө эч кандай парадокс деле жок. Акын көркөм форманы ашкере бийлеп алганда, ага каалаган тема пластилин сыңары илбериңки тил алып, образ жасоо оңойго түшүп, сөздөр эч кандай кыйналышсыз табылып, аллитерациялар менен ассонанстар бут алдына кулдук уруп жыгылып, уйкаштар куюлушуп өзүнөн өзү келе берет. Деги уста болуп алган акынга ыр жазыш анча деле кымбатка турбайт. Уста акын бир караганга бардык жагынан төп келишкен поэтикалык чыгармаларды кыйналбай, жаны кашайбай, бүткүл табияты менен толкундабай эле жаратып салышы мүмкүн. Ушунчалык кылдат иштелгендиктен, андай чыгармалар бир кур ар кандай окуучуну, атүгүл ашкан кыйкымчыл профессионал акынды да таң калтырып таштайт. Ичиндеги көркөм чындыктын күчү менен эмес, кынтыксыз бүткөн тышкы түрү менен таң калтырат. Андай чыгармаларда усталык өнөр акынды думуктуруп коёт.

«Ак Мөөрдөн» кийинки поэмаларда Эралиев да дал ошондой абалга туш келди. Өзү азаптуу изденүүлөр, далай жан кашаюулар, чымырканган эмгектер менен таап алган «Ак Мөөрдөгү» кайталангыс поэтиканын, таанымал интонациянын, көнүмүш манеранын инерциясы аны өзү менен кошо сүйрөй кетти, ал өзүн-өзү кайталап, өз стилинде камалып калды. Ушундай чыгармачылык абалга өзү дуушар болгонун өз убагында ага эч ким көрсөткөн жок, анын чыгармаларын басма сөз бетинде эч ким сындаган деле жок. Өзү дагы да чыгармачылык кризиске жакындап, бир ордунда чайналып туруп калганын жана андан ары изденүү керектигин баарыдан мурда акын өзү аңдады, өзүнүн художниктик интуициясы менен айкын туйду. Албетте, 60-жылдын наркы-берки капталында совет поэзиясында өкүм сүргөн изденүү духу жана Н. Хикмет, Э. Межелайтис, Л. Мартынов, Р. Рза, В. Солоухин сыяктуу акындардын тажрыйбалары да Эралиевдин издене башташына зор түрткү берди. Атүгүл айрым жаш кыргыз акындарынын чыгармачылык изденүүлөрү жана табылгалары да аны ойлондурбай коё алган жок. Деги эмнеси болсо да, Сүйүмбай чымыркана изденүү жолуна түштү.

1962-жылы Эралиев окурмандар журтчулугунун назарына илинген, адабий чөйрөдө карама-каршы пикирлер туудурган жаңыча ырларын жарыялад. Алар эркин өлчөмдөгү ыр формасы менен жазылган эле, аларда татаал метафоралар жыш орун алып, бүдөмүк

ассоциациялар чакырган жерлер да бар эле. Баарынан да аларда карандай акыл (рассудочность) күчтүүлүк кылып турган. Мындай болуп калыштын өзүнчө себеби бар. Арийне, кыргыздын традициялуу ыр формасы Эралиев үчүн көнүмүш стихия эле. Ал ошо көнүмүш формада жазып жүргөндө форманын каршылыгын анча деле өткүр сезбесе керек, анткени традициялуу ыр формасы анын көркөм ой жүгүртүүсүнүн табигый формасына айланып калган эле. Ал эми акын жаңыча жазууга өткөндө, форманын каршылыгын өтө катуу сезе баштады көрүнөт. Канткен менен өзү өздөштүрө баштаган жаңыча ыр формасы анын акындык ойлонуусунун табигый көндүм формасына айлана элек болучу, ошон үчүн анын көңүлүн форманын өзү көбүрөөк азгырды, анын аракети көбүнчө ошол форманы өздөштүрүүгө кетти. Натыйжада жаңы форманын ичинде өзүн эркин сезиш үчүн ал эксперимент иретинде ырлар жаза баштады. Ал кээде өзү толкубаса деле, көңүлүн поэтикалык эргүү даарыбаса деле жаңы формада жаза берди, ошондой жазылган ырларда, албетте, карандай расчёт менен табылган ойлор басымдуулук кылды.

Демек, Эралиевдин эркин өлчөмдөгү ырларындагы аздыр-көптүр мүчүлүштөр формалисттик кылайын же формага усталыгымы көрсөтөйүн деген атайын ниеттен эмес, жаңы форманы өздөштүрөйүн, жаңы чекке чыгайын, «Ак Мөөрдөгү» поэтиканын инерциясын жеңейин деген умтулуулардан келип чыккан.

Акындын жаңыча изденүүлөрүнүн акыбети «Жылдыздарга саякат» деген поэмасында таасын кайтты. Ал жарыяланары менен биздин адабий чөйрөдө талаш чыгарды: айрым жолдоштор аны бүтүндөй четке какса, айрым жолдоштор жерге тийгизбей көтөрө чалды. Чынында ал поэма карандай мактоого же бүтүндөй жамандоого эмес, күчтүү жана кемчил жактарын кан кызытпай, объективдүү көрсөтүүгө муктаж эле.

Поэманын көлөмү чакан, бирок анда азыркы замандын маанилүү проблемалары, адамзат илгертен бери баш катырып келаткан философиялык маселелер коюлган. Деги көркөм сөз өнөрүнүн бардык түрүнөн поэзия өзгөчө сыйымдуу келет окшобойбу. Бир тоголок жаңгак өзүнө дүпүйгөн даракты батырган сыңары, бир тамчы шүүдүрүм өзүндө өлчөмсүз күндү чагылткан сыңары поэзия да өз ичине тоодой ойду, ченемсиз мезгилди, кыйырсыз, мейкинди алып, анан аларды

куду пружина сыяктуу кысып келип, бир чакан поэманын же ырдын ичине пресстеп салат. Ырасын айтканда, адамзат өзүн толкуткан опсуз чоң ойлорду, көп убакытты камтыган окуяларды, көкүрөгүнө сыйбаган кайнар сезимдерди кыска да, таамай да, таасирдүү да бериш үчүн поэзияга кайрылса керек. Поэзия кыпынды тоо кылып көрсөткөн лупа эмес, өлчөмсүз чоң күндү өзүнө батырган бир тамчы шүүдүрүм.

«Жылдыздарга саякат» поэмасы лирикалык каармандын эркин ой жүгүртүүлөрү формасында жазылган, ал эми лирикалык каармандын образы болсо өтө кеңири жалпыланган символдуу образ. Наадандыктын таш уйку-сунан ойгонгон, эзүүлөрдөн башын куткарган, табият күчтөрүн эркине багындырган, космос мейкиндигине биринчи жол салган прогрессчил адамзаттын өкүлү. Заманыбыздын авангардында турган улуу идеялардын, адамзат кылымдар бою жүрөгүнө түйүп келген бийик максаттардын, күрдөөлдүү доорубузду жарык кылган татынакай гуманисттик көз караштардын ээси. Чыгарма лирикалык каармандын монологдору иретинде жазылгандыктан, анда баштан аяк ырааттуу өнүгүп отурган бүкүлү окуя, чиеленишкен адам тагдырлары, индивидуалдуу мүнөзү бар каармандар, туташ көркөм деталдарга ширелген поэтикалык баяндамалар жок, Поэмада баары тең масштабдуу, баары тең шарттуу, баары тең символикалуу. Мындай поэтикалык форманы чыгарманын түпкү мазмуну, сүрөттөө предмети талап кылган.

«Жылдыздарга саякатта» атам замандан бери эле акындар козгоп келаткан өмүр жана сүйүү, өлүм жана өлбөстүк, адамдын кудурети жана алсыздыгы, дүйнөдөгү орду, табият менен адамдын өз ара мамилелери, жа-шоонун лаззаты жана трагедиясы сыяктуу «өлбөс темаларга» космостук ачылыштардын бийигинен карап, аларды философиялык жактан жете түшүнүүгө жана таасын поэтикалык формада айтууга акын ийгиликтүү демилге кылган. Поэмада адамзаттын кудуретине, улуулугуна, эрдигине таазим менен сыймыктануу пафосу жеке кишинин ажал алдында алсыз экенине кайгыруу мотивдери менен алмашат, бирок ушундай мундуу мотивдер чыгарманын образдык түзүлүшүнө пессимисттик түс бербейт, поэманын жалпы мазмуну адамдын улуулугун жана жеңилбестигин даңазалап, жашоонун үзүлбөй, улам кайталанып, улам жаңыланып, улам жашарып туура-рын ырастайт.

«Жылдыздарга саякат» поэмасы Сүйүмбай Эралиевдин чымырканган изденүү жолунда тапкан принциптүү чыгармачыл ийгилиги болду. Ал тематикалык жагынан да, образдык структурасы жагынан да, көркөм формасы жагынан да жалпы кыргыз поэзиясына жаңыча бир көрүнүш катары кирди. Акын жайдары кыргыз ырынан кескин өзгөчөлөнгөн ритмикалык-интонациялык курулма аркылуу чыгармасына нагыз поэтикалык касиет бере алды, биздин поэзияда уйкашсыз жазылган ыр формасына негиз салды. Сүйүмбай Эралиевдин өжөр демилгеси менен азыр бизде уйкашсыз ырлар мурдагыдай өөн учурабай, кадыресе көнүмүш ишке айланды, атүгүл жаныдан ыр жаза баштагандардын калем сынап ойногон майданы болуп калды... Деги Эралиевдин жашоо-турмуштун жалпы адамзаттык проблемаларын жана бүгүнкү күндүн тереңдеги процесстерин түшүнүүгө, чоң интернационалдык темаларды жана жаңыча көркөм формаларды өздөштүрүүгө карата умтулууларынан азыркы кездеги кыргыз поэзиясынын негизги өнүгүш тенденциясы айкын көрүнөт.

«Жылдыздарга саякат» поэмасынын ийгилиги кандай принциптүү болсо, мүчүлүш жактары да ошондой эле принциптүү. А поэма тууралуу өз убагында жакшы пикирлерин басма сөз аркылуу айтышкандар да анда орунсуз саптар, узарып кеткен жерлер, китептик таасирлер, образдар артыкбаш татаалданып жана шумдуктанып айтылган учурлар бар экенин белгилешкен. Чынында ушул майда-барат мүчүлүштөр поэманын тереңиндеги оркойгон бир өксүк менен шартталган. Ал өксүктүн түпкү себеби: поэмада художник менен теманын арасында данакерлешкен кошулуу толук жүзөгө ашпай калган, өзү сүрөттөп жаткан предметке акын, Гегель айткандай, «биротоло жутулуп», ошол предметтин «органына жана жандуу кыймыл-аракетине айланып» кете албай калган. Эмнеге дегенде, ал теманын мазмунун акын өзү баштатан жүрөгүндө алып жүргөн эмес, жекече өмүрлүк тажрыйбасынан кара жанын карч уруп жүрүп таап алган эмес, ал ошол темага даап-даабай, өзүн атайы даярдап, атургай айрым акындарды аздыр-көптүр ээрчип кирди да, кыйынчылык менен өздөштүрө баштады. Чымыркана эмгек кылып, изденип, жан үрөп отуруп акын ошол жаңы жана татаал теманы негизинен ийгиликтүү чечти, бирок сүрөттөө предметине өзүн биротоло сиңирип ийүүгө анын ички камылгасы жана күчү анча-мынча жетпей калды. Ошон үчүн поэманын

айрым жерлеринен анын бир кыйла чайналуу менен жазылганы азыр-көптүр сезилип турат.

Сүйүмбай Эралиев кийинки жылдары жарыялаган «Жол», «Ак жыттар» өңдүү поэмаларында өзү «Жылдыздарга саякатта» тапкан поэтикалык принциптерин андан ары улантып, өөрчүтүп, бекемдеди. Ал айрыкча кыргыз поэзиясынын көркөм тилин жаңылоо жана туюнтуу мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү үчүн бүткүл акындык кудуретин сарп кылды, уйкашсыз ыр формасына кайра-кайра кайрылып, анын улуттук ыр маданиятында өнүп, тамыр байлап, көгөрүп-көктөп кетишине зор күч жумшады. Ушундай максат менен ал атактуу америкалык акын Уолт Уитмендин эркин өлчөмдөгү ырларын кыргызча сүйлөттү. Албетте, акындын ушул багыттагы аракеттеринин баары эле телегейи текши чыгып жатты деп айтуу кыйын, анын уйкаштырбай же ар кыл өлчөмдө жазган ырларынын бир даары, маселен, мени анча деле алымсындырбайт. Кээ бир учурларда акын айтайын деген оюн адаттан тышкары метафоралык сөз айкалыштары менен туюнтууга ашкере ышкысын коюп, сүрөттөлүүчү предметтин реалдуу мазмунун таамай, туюмдуу, таасирдүү бере албай калат. Сыягы, мындай көрүнүш изденүү процессин дайыма коштоп жүрүүчү илинчектердин сырткы көрүнгөн жышааны го. Анткен менен ошол жаңыча формада жазылып, бирок ойдогудай чыкпай калган ырларында деле Сүйүмбай Эралиев чыныгы акын, ырдын устасы, көркөм сөздүн чебери экенин таанытып коёт. Ал эми анын ноюбай, заарканбай, изден тайбай дайыма акындык чалгында жүргөнү ырас.

Абдылдажан Акматалиев

СҮЙҮНБАЙ ЭРАЛИЕВ: АДАМ ДҮЙНӨСҮ – ӨЧПӨГӨН ҮМҮТ¹

С. Эралиев 50-жыл дардан тартып азыркы мезгилге чейин поэзиянын «как кемесинде сүзүп», окурмандардын аудиториясына чакан лирикалык ырлардан баштап философиялык ой камтыган поэмаларга

¹ Акматалиев А. Сүйүмбай Эралиев: Адам дүйнөсү – өчпөгөн үмүт// Бишкек шамы. – 1991. – 29 окт.

чейин тартуулап келе жатат. Мазмундук жана формалык изденүүдөн-изденүү жаратып, бийиктиктен-бийиктикке секирик жасоодо.

Мына «Адабият» басмасынан акындын 2 томдук «Тандалмалары» жарык көрдү. Мында С.Эралиевдин чыгармачылык эволюциясы көз алдыга даана тартылат. Эл-жерге, табиятка, өмүргө, сүйүүгө ж.б. темаларга арналган лирикалык ырлар жана көзгө толумдуу эпикалык, публицистикалык, философиялык, өз учурунда сынчы, адабиятчылардын бүйрүн кызытып, жандуу талаш-тартышка чакырган «Ак Мөөр», «Уяң жылдыздар», «Жылдыздарга саякат», «Ак жыттар», ошондой эле «Жаңыл Мырза», «Кесиринсан» ж.б. поэмалары орун алган. Социалдык, нравалык курч проблемалар, чебер иштелген образдар жана улуттук, жалпы адамзаттык идеялар камтылган лирикалар менен поэмалар бүгүнкү күндө жеке акындын чыгармачылык бийиктигин гана айкындабастан, кыргыз адабиятындагы этаптуу чыгармалардан болуп калганын мезгил сыны далилдеди. Албетте, бир макалада С. Эралиевдин жалпы чыгармачылыгы, асыресе анын «Тандалмалары» жөнүндө кеңири сөз кылууга мүмкүн эмес. Ошондуктан, биз акындын айрым поэмаларына гана токтолууну ылайык көрдүк.

С. Эралиевдин «Ак Мөөрү» башка акын-жазуучулар жазган «Ак Мөөрлөрдөн» бөтөнчөлөнүп турат. Чыгарманын окурмандарды магниттей тартып алганы акындын элдик оозеки чыгармачылыктан, тарыхтан жакшы белгилүү сюжетти алып, кайрадан жаңырган көркөм асылдык катары окурмандарга жеткирүүдөгү, терең психологизм менен курч драматизмде, философиялык ой жүгүртүүлөрдө, лирикалык чегинүүлөрдө, эпикалык параллелизмде, табиятты көркөм сүрөттөөлөрдө эле эмес. Ак Мөөрдүн татаал тагдыры аркылуу кыргыз элинин бүтүндөй бир доорун, патриархалдык-феодалдык коомдун социалдык-нравалык карама-каршылыктарын, салт-санаасын, аң-сезимин нукура улуттук поэтикалык-эстетикалык деңгээлде ачып бергендигинде.

Мөөр сыны: аппак ыраң, кара көз,
Кырдач мурун, субагай бой чарчылуу.
Ичке кашы жүрөккө урчу жебедей,
Саал ийилип, саамай жакка тартылуу.

Портреттер, жандуу образдар (Болот, Жантай ж.б.), окуялар, жан дүйнөдөгү кылт эткен өзгөрүүлөр көз алдына таамай тартылат. Акын адамдын ички дүйнөсүндөгү сулуулук-адамкерчиликти, жүрүм-турумдагы кылдат илбериңки мүнөздүүлүктү, сымбаттуулукту, назиктик-жумшактыкты чагылдырууда оригиналдуу штрихтерди тапкан. Кеп чыгарманын окуясы белгилүүбү же белгисизби анда эмес, башкысы көркөм изилдөөгө алынган объект, турмуш көрүнүштөрү окурмандарга эстетикалык ырахат тартуулап, ыйман-тазалыгына чакырык салып, руханий муктаждыкты канааттандырууга жарамдуу күлазык болгондугунда. Ошондуктан, окурман элдик варианттан окуяны жадыбалдай билсе да, С. Эралиев жараткан «Ак Мөөрдү» окуп жатканда каармандын тагдыры тынчсыздандырат, кайгыртат, ойго салат.

«Жылдыздарга саякат» адабий чөйрөдө күтүлбөгөн окуя катары кабыл алынды, курч талаш-тартыштын жалыны кечээ жакында эле басылды. Бул поэманын жазылышы акын үчүн оңой-олтоңго турбагандыгы көрүнүп турат, бирок жазылгандан да окурмандарга жетиш татаал болгондугу белгилүү. Чыгармачылык изденүүнүн натыйжасын түшүнбөгөндөр өз убагында көп эле болгон.

«Жылдыздарга саякат» поэмасы – адамдын акыл-эсин даңазалаган эпопея. Чыгарма акындын илимий прогресс заманындагы адамзат дүйнөсүндө болуп жаткан ири окуяларга карата билдирген ички дүйнөсүнүн монологу, философиялык ой толгоосу. Космос мейкиндиги, жер шары, аалам жана адам проблемасы поэманын жалпы мазмуну. Аалам – Жер – Адам! Жашоо – Өмүр – Сүйүү алакасындагы гармониялуулукту издөө – акындын бийик ой санаасы, терең үмүтү.

Формага жараша мазмун шайкеш келип, чыгармада конкреттүү каарман, окуядан-окуяга көчкөн сюжет жок, образ символдоштурулуп, абстракттуу берилип, поэтикалык жалпылоолор «Менге» топтоштурулган. Кайгы да, кубаныч да, жоопкерчиликти, парзды сезүү да анын тагдырында. Бирок, сюжеттин шарттуулугуна карабастан «Мен» аркылуу кадыресе окуя баяндалат. Ал космоско, жылдыздарга аттанган адамзат өкүлүнү, аалам сырын ачуу, түшүнүү аракетин. Ч.Айтматов белгилегендей «илим-билим бийиктеп өсүп, акылы ааламды алаканында чүкөдөй калчап турган бул адамдын жан дүйнөсү поэмада бүткүл жанарын жайнатып, көз алдына тартылат. Биз андан жан аттуунун баарына өмүр берип, бешик болгон жер шарына,

анын бардык асыл затына мээримди төгүлүп, адамды сабыла сүйгөн каармандын карапайым жана акылдуу, татаал жана жөнөкөй көңүл жүйөсүн көрөбүз».

Адам баласы бир четинен ааламга жол алып, табияттын жашыруун сырын ачып, ыракатка батып, сыймыктанып, салтанаттуу көкүрөгүн койгулап жар салса, экинчиден, табияттын табышмактуулугу аны бой көтөртпөй кайгы-муңга салып, аза күтүү процессине такап отурат. Адам жүрөгү зардап ыйлаганга да, көкөлөп сүйүнгөнгө да жаралган. Жандуу болуп жаралгандан кийин табият тартуу кылган мыйзамченемин танып да, таштап да кете албайсың. Ошон үчүн жаратылыш ыйык! Адам улук! Өлүм да бар, төрөлүү да бар!

Угасыңбы?

Каяктандыр дарылдап

Жаш баланын ыйлаганы угулат.

Кабыл ал, Күн!

Кабыл ал, Дүйнө!

Мен келдим!..

Бала үнү балапандай барпырап

Улам өйдө бийиктеп учуп баратат.

Аны менен Күн ордунан атып чыкты

мына эми –

Өмүрлөрдүн жалгыз көзү өңдөнүп.

Бала төрөгөн Эне,

Күндү да кошо төрөдү.

Кулагыма үн толду – кайрадан уга баштадым.

Көздөрүмө жарык толду – кайрадан

көрө баштадым.

Акырын!

Дабышы чыгат бешиктин:

кыйч-кыйч...

кыйч-кыйч...

Кол мээрин, жүрөк мээрин бирге берип

терметип жатат энеси.

Кое турчу, жакшылап да бир тыңшайын.

О, чиркин!

Термелип жатат Жер өзү –
эми эле бейит болгон жер
айланып кайра бешикке,
айланып кайра бешикке...

С. Эралиев бейуйкаш формада жаңычыл поэма жазган. Акындын максаты илимий-техникалык прогресстин, космикалык тездиктин ритмин баяндап бербестен, Э.Межелайтис сыяктуу адам баласынын психологиясына, жашоо-тиричилигине анын таасирин философиялык жана рухий санаты менен берүүнү көздөгөн.

«Ак жыттар» поэмасында лирикалык каармандын үмүт-кыялы, сагыныч-кусалыгы тереңдетилип берилген. Ой рамкаланып калбайт, ойдон ой жаралат. Адам ойлоно алса, стихияга эмес, гармонияны, карама-каршылыктуу, оомалуу-төкмөлүү дүйнөнү, кечээки менен бүгүнкүнүн байланышын түшүнө алса, кооздукка умтулса, бул жарык дүйнөдө жөн жашабаганы. Жер чийип сексендеги чал менен беш жаштагы бала отурат. Чийин – өмүр! Табияттын улуулугу – жашоонун түгөнбөстүгү, укум-тукумдун уланышы. Оркестрде флейта да, кыл кыяк да боздошот, адам тарыхы, анын ичинде кыргыз тарыхы каармандын көз алдына келет.

С.Эралиев өрт кечип, согушка катышып, анын бардык алааматын көрдү, жарадар да болду, апаат жылдардын катаал издери анын жүрөгүндө, элесинде түбөлүк орноп калды. Ошондуктан, акын чыгармачылыгында согуш темасы эки планда чагылдырылып келет. Идеялык-эстетикалык чечилиштери бири-бирин толуктап турат: алоолонгон согуш темасы, экинчиси, тылдагы турмуш.

«Жол» поэмасы акындын дагы бир жетишкендиги. С.Эралиев согуш мезгилинде айыл-ападагы кары-картандарга, жаш балдарга, аялдарга кандай кыйын болгондугун жакшы билет. Поэманын мазмундук өзөгүн лирикалык каармандын психологиялык драмасын, моралдык-нравалык туруктуулугун, тазалыгын, жашоо, жеңиш үчүн активдүү күрөшкөн күжүрмөн эмгекчилдигин, кайраттуулугун сүрөттөө түзөт. Автор кыргыз аялынын оор турмуштук нравалык-этикалык, психологиялык сыноодо кулк-мүнөзүнүн бекемдиги, кеңпейилдүүлүгү, намыстуулугу сакталып калгандыгын даңазалайт. Чыгармада каарман «Мендин» өзүнүн ички дүйнөсү жана сырткы

таасирлер менен болгон психологиялык кагылышуусу, турмушта он гүлүнүн бири ачылбай жатып санаага баткан жалгыздыктын арманы, турмуштун кыстаган суроолоруна жооптун табылганы менен, ал күйүт, ый аркылуу коштолушу, басынуудан алаксуу, өз абийир-ыйманынын актыгына, адилеттигине болгон ишенимдин кайратуу деми, армандуу, азаптуу сүйүүдөн бүткөн баласы үчүн жаштык өмүрүн соолутуу сыяктуу ички кайрыктар жүрөк титирете турган психологиялык-драмалык эпизоддор менен коштолуп, ишенимдүү көрсөтүлгөн. Каармандын ой жүгүртүүсү абстрактуу эмес, коом, дүйнө, мезгил жөнүндө турмуштук тажрыйбадан улам ишенимдүү калыптанган көз караш. Психологиялык-аналитикалык ыңгайдан сүрөттөлгөн бойго жеткен кыздын тагдыры бир чети аянычтуу болсо, экинчи жагынан ар-намыстуулугу, нравалык бийиктиги жактоого арзырлык. Каарман өзүнүн сүйгөнүн, аны менен кошо жаштыгын жоготор, а бирок эне болуп, энелик сезимдин, гумандуулуктун бийик жоопкерчилигин таап алды. Согуш мүшкүлү бардык адамдын жан дүйнөсүнө кара так салып, өтүп жаткандыгы поэманын ар сабында сезилип турат. Өзгөчө карапайым каармандын монологу образга шайкеш келиши, ички сезимдердин куюлушуп, таасир берүүчү этикалык-эстетикалык, философиялык күчкө айланып, оптимисттик тонго жуурулушуп, адамдын жан дүйнө диалектикасы социалдык-психологиялык жактан таасын чагылдырылган.

Бир убак кулун жаткан желе сындуу
Издерди – сенин ошо керээзинди
Жер сактап кылымдарга апкелгени –
Ошол да эскергени эл өзүңдү!
Мына эми, мен да бүгүн келип турам,
Болсо деп «Ак Мөөрүмө» эже-синди... –

дейт акын кайрадан элдик сюжетке кайрылып. «Жаңыл Мырзаны» «Ак Мөөрдөн» кийин бир топ жылдан соң жазды. Мезгил аралыгында жогоруда токтолгондой бүгүнкү күндүн актуалдуу темаларына байланыштуу бир топ поэмаларды жаратты. Чыгармачылык изденүү негизинде жаралган «Жаңыл Мырза» поэмасы да окурманды кайдыгер калтырбайт, анткени, акындын максаты элдик варианттын сюжетин

кайталоо эмес, С. Эралиев патриархалдык-феодалдык коомдун шартындагы Жаңылдын жеке трагедиялуу тагдырына көркөм талдоо берүү. Ошондуктан, чыгармада заман, эл турмушу менен баатыр кыздын кайгы-муну эриш-аркак берилет. Эгерде С.Эралиев Жаңылдын баатырдык эрдиктерин санап койгондо, өз алдынча сөз кылууга арзыбайт эле. Акындын ийгилиги – белгилүү сюжеттик трафареттен качып, биринчи планда ички дүйнөгө үңүлүп, аялдык психологиянын өзгөчөлүгүнө токтолуп, социалдык жана психологиялык кырдаалдарды коюп, өзүнүн почерки, стили менен баатыр кыз баянын өз алдынча тартуулайт.

«Кесир инсан» – акындын олуттуу сөз кылуучу поэмаларынан. Чыгармада Чернобылдагы каргашалуу окуя публицистикалык мүнөздө баяндалса да философиялык ой-толгоо кеңири масштабдуу. Каармандардын ар биринин өз алдынча тагдырлары бар, жашоонун башталышы кызыгы менен өмүрдүн жалп этип өчө турган мезгилинин ортосундагы аралыкта адамды не деген күтүүсүз күтүүлөр күтүп турат. Ошого карабай адам баласы пендечилик кылып бу жарык дүйнөдө биринин көмөчүнө бири көз артып, арамдыгын жалтырак кийим менен жашырып, дүйнөнүн түркүгүн көтөрүп тургансып менменсинип, көралбастыктан өчөшүп кастык кылып, басмырлап, тебелеп-тепсеп, керек болсо ажалга түртүп жиберүүгө да даяр турганына таң калбай койбойсуң. С. Эралиев да ойго батат. Каарманын Сократ менен жолуктурат.

Сократтын гимнин эске салмакмын:

«Биз дүйнөгө келебиз

Түйүп эки муштумду:

«Бүт баарысы меники,

Мен эч кимге бербейм!» – деп,

Чаңырып ыйлап, чаң салып...

Биз дүйнөдөн кетебиз,

Айыптуудан беш бетер,

Алаканды кең ачып:

«Карагыла, алганым жок эч нерсе,

Эч нерсенин кереги жок мага» – деп...

баары-баары эсине ала жүрүшсүн:

Берген эмес энчисине эч кимдин,
Бул дүйнөнү, жер үстүн!

Сократтын жообу турса ар бир адамдын жүрөгүндө, көңүлүндө, ошондо жаап өткөн жамгыр табиятка кандай соолбостук берсе, нравалык жардылануудан тарып, кыйрап бараткан социалдык катмарды, соолуп бараткан экологияны, акыр заманды өз ичине камтыган адам көңүлүнө, адам өмүрүнө ошондой соолбостук таасир бере алат. С.Эралиев оптимист, анын табылган дүйнөсү – Асыл Жер, жарыктын булагы – Тирүүлүк, Ай-Аалам менен өлчөнгөн сүйүү, өчпөгөн Үмүт.

Абдыганы Эркебаев

ИЗДЕНҮҮНҮН ЖАНА ЖАҢЫЛАНУУНУН ЖОЛУ¹

Сүйүнбай Эралиев – азыркы кыргыз поэзиясынын эң эле дасыккан чеберлеринин бири. Анын жарым кылымдык поэтикалык тажрыйбасы (алгачкы ырларынын бири 1939-жылы «Кыргызстан пионери» газетасына жарыяланган экен) – бул баарыдан мурда бышып жетилген коомдук-адабий муктаждыктарга өз мөөнөтүндө жооп берүүнүн, өз мезгилинин духу менен мүнөзүн туура чагылтуунун, өнүгүш багытына карай алганда, ар убак изденгич, жаңыга умтулгуч поэзия жаратуунун татаал да, өнүмдүү да жолу болду. Биз бул чакан макалада дал ушул поэтикалык кыймылдын баардык жактарын болбосо да, урунттуудай көрүнгөн айрым учурларын белгилөөгө, ыңгайдан пайдаланып, акындын чыгармачылык жолуна карата өзүбүздүн көз карашыбызды кыскача болсо да билдире кетүүгө ниеттендик.

Көптөгөн кыргыз акындары сыяктуу эле С. Эралиев ыр жазууну эрте (мектепте окуган жылдарында) баштаган. Өйдө жакта айтылгандай, 1939-жылы жарыяланган адепки ыры да ушул мезгилге таандык. Анан улуу Ата Мекендик согуш башталып, акын кан майданга аттанды. Четтен келген душманга каршы ок менен да, ыр менен да күрөштү. Бу мезгилдеги жана согуштан кийинки жылдардагы чыгармалары

¹ Эркебаев А. Изденүүнүн жана жаңылануунун жолу // Ала-Тоо. –1975. – №9.

1949-жылы өзүнчө китеп («Биринчи жаңырык») болуп басылып чыкты. Кийинки жылы «Тууган жер» жыйнагы жарык көрдү. Аталган жыйнактарды бүкүлү бойдон алып караганда, мурдатан келаткан пикирге кайсы бир даражада кошулуу менен, акындын чыгармачылыгындагы алгачкы учур – адабий шакиртчиликтин мезгили катары мүнөздөсө болот. Булардан поэзиянын табиятын, көркөм мазмундуулукту андап-билүүгө караганда, көбүнчө анын сырткы белгилерин тайыз өздөштүргөн көрүнүштөрдү, ошо мезгилде жаңыдан гана тарай баштаган Осмоновдук таасирди айкын көрө алабыз. Бирок ошону менен бирге эле, адилдик үчүн айтыш керек, С. Эралиев көркөм ой жүгүртүүдөгү ымыркайлыкка көпкө чейин кармалып калган эмес – жаңыча ою, ритмикалык-интонациялык тыкан курулушу, образдуу каражаттары бар бир катар ырлары («Майдын айы», «ГЭС курабыз», мектеп окуучуларына да кеңири белгилүү «Улуу Ленин жаккан от» ж. б.) аркылуу кыргыз поэзиясынын ошо кездеги деңгээлине тенеле түшкөн, анын мыкты жетишкендиктерин өзүнө бекем сиңирген. Акындын 60-жылдардагы изденүүлөрү жөнүндө кеп козгогондо, зарыл шарттардын бири катары ошол баштапкы учурга, алгачкы тажрыйбаларга көз сала кетиш керек эле. Дегеним, эркин өлчөмдөгү ырлардын поэтикасын өздөштүрүү боюнча кыргыз поэзиясында мурдатан эле аздыр-көптүр башталып калган тажрыйбага таянып, С. Эралиев 40-жылдары эле бул багытта кайсы бир аракеттерди жасаган. Андай аракеттин жакшы үлгүсү катары жана эле аталып кеткен «Улуу Ленин жаккан от» ырын көрсөтүп кетсе болот. Тилекке каршы, акындын 60-жылдардагы жаңыча изденүүлөрүн иликтеген макалалардын басымдуу бөлүгүндө кызуулуктан, адепки көз караштан улам келип чыккан бир беткей пикирлерге көбүрөөк жол берилип, поэтикалык кыймылдын башаты менен кийинки өнүгүшүнүн ички байланышы эске алына бербеген болучу.

С. Эралиев ошо бойдон 1959-жылы гана жаңы китебин – айтылуу «Ак Мөөр» поэмасы менен бир канча жаңы ырлары топтолгон жыйнакты сунуш кылды. Орундуу суроо туулат: буга чейинки он жылга созулган аралыкта акын эмненин үстүндө иштеди? Бул суроого «Ак Мөөрдөгү» лирикалык чегинүүлөрдүн биринде өзүнүн психологиялык абалын («Ыр отуна ышкысы алсыз тутанып» жүргөнүн) айтуу аркылуу акын мындайча жооп бергени бар:

Мен ал жакта шилтеп көрүп аз кадам,
Жол таба албай тырмалама аскадан,
Анын түрдүү мээнетинен жан безип,
Көңүлүм калып таштап кете жаздагам...
Жылдар өтүп... келдим ага кайрылып.
Ырларым бул – дале жарпың жазбаган.
Эй, достор ай, айткылачы кимиң бар,
Алгач минтип менче там-туң баспаган?

Демек, поэтикалык өнүгүш түз сызыктуу болбойт экен. Ошо себептүү кадимки акындык сыпайгерчилик менен айтылган бул саптарды баарынан мурда акындын денеси (натурасы) менен көңүлүнөн чыккан, нравалык жана эмоционалдык тажрыйбасын туюнткан, тээ ичкери жактагы толгонууларын ачыкка чыгарган саптар катары кабыл алганыбыз абзел. А андай абалды башынан кечирген художник өзүнөн өзү эле жалпы маданияты менен эстетикалык сабатын көтөрүүгө, көңүлүнө жаккан кайсы бир чыгармачылык мектептен өтүүгө бар аракетин жумшаары айтса-айтпаса белгилүү. С. Эралиев үчүн жогорку көркөмдүктүн андай көрөңгөлүү мектеби көркөм котормочулук, биринчи иретте А. Твардовскийдин «Василий Теркин» аттуу поэмасы чынында да С. Эралиев тарабынан эч бир жерине доо кетпей, чыпчыргасы коробой которулду. Кыскасы, «Ак Мөөрдөй» поэманы жаратууга акын ар тараптан (психологиялык жактан да, эстетикалык жактан да) камылгалуу болуп калган эле. Анда поэманын идеялык-көркөмдүк баалуулугу кандай болду? Эмне үчүн кийинки «Түнкү сыр», «Уяң жылдыздар» жыйнактары тиги сыяктуу ийгиликтүү чыкпай калды? Мындай суроолорго, менимче, адабий сын жетишерлик эле жооп берген. Айрыкча «Ак Мөөр» поэмасы өз татыгына ылайык бааланган. Биз мурдатан айтылып келген негиздүү пикирлерди кайталап отурбастан, поэманын жалпы системасындагы эки учурга көңүл бура кеткибиз келет.

Биздин оюбузча, чыгарманын негизги ийгилиги – кай бир сынчылар тарабынан тегиз макталып чыккан саптардын, көркөм каражаттардын, ширелүү тилдин түздөн-түз башкы проблемага – өткөн замандын социалдык мазмунун, таптык карама-каршылыктарын ачууга баш ийдирилгенинде жана ушунусу аркылуу А. Осмоновдун

айтылуу поэмалары сыяктанып, элдик поэзиянын салттарына чыгармачыл мамиле жасоонун жаңыча үлгүсүн көрсөткөнүндө. Экинчиден, башка бир адабиятчы-изилдөөчүлөр, алардын ичинде поэма тууралуу кезегинде эң сонун макала жазган сынчы К. Укаев да чыгармадагы кемчиликтердин бири катары «... Ак Мөөр менен Болоттун булактай таза сүйүүсүнүн чыккан башаты ачылбай калгандыгын» айтышты. Биз буга кошула албайбыз. Себеби, ар кандай чыгармада негизгиби, көмөкчүбү иши кылып, кандай болсо да, ошол кубулуштун башатын ачууга дайыма эле бирдей даражада көңүл бурула бербейт. Ал чыгарманын максатына, идеялык-тематикалык багытына байланыштуу болот. Ушул мааниде алганда, «Ак Мөөрдө» махабат линиясына караганда, жогоруда айтып кеткенибиздей, социалдык мазмундун, таптык мүдөөлөрдүн кагылышы алдыңкы планга коюлган. Махабат болсо ошол борбордук проблеманын тегерегинде чечмеленүүчү ар кандай мамилелердин негизгилеринин бирөөсү гана. Элдик поэзиябыздын белгилүү сюжетинин С. Эралиевдин поэмасында жаңыча жашоо алышын биз дал ушул чоң жалпылоодон көрөбүз жана жалгыз дооматыбызды да ошол жалпылоого байланыштырып айтабыз. Ушунчалык ийгиликтүү келаткан социалдык изилдөө пафосу чыгарманын экинчи жарымына келгенде бир аз чыйралып, каармандардын иш-аракетине берилген психологиялык талдоолор бошондоп кеткен (Мөөрдүн өзүн-өзү көлгө таштоого жасаган аракети, Жантайдын аны алып кетиши, ата-энесинин боздоп кала бериши ж. б.).

Ошентип, мындан кийин эле убагында далай талаш-тартыштарды туудурган «Жылдыздарга саякат» поэмасына келебиз да.

Өзүнүн накта баасы, жандуу адабий процесс менен катышы тууралуу калыс, ары далилдүү сынчыл пикир эшитүүгө дале муктаж бул чыгарманын тегерегинде сөз козгоо азыр мурдакыга караганда белгилүү өлчөмдө жеңилдеп калды. Анткени, а кезде кызуулуктан айтылып калган каршы-терши пикирлерди (бу бир чети табийгый иш: көркөм чыгарма жаралган, чыккан эле күнү баасын алып, сатууга түшчү материалдык буюм эмес го, акыры) азыр сабырдуулук менен салыштырып, баарынан да поэманын өзүн бүгүнкү күндүн көз карашынан туруп кайрадан окуп чыгуу, анан аны (дегеле ар кандай нукура поэтикалык кубулушту) жалгыз гана кыргыз поэзиясынын алкагында карабастан (албетте, улуттук өзгөчөлүктөрдү эстен

чыгарбастан), мүлдө советтик (колдон келсе, дүйнөлүк) поэзиянын эстетикалык тажрыйбасы, акындын өзүнүн кийинки кездеги чыгармачылык изденүүлөрү менен байланыштырып кароо, кыскасы, кеңири перспективадан туруп баа берүү бирден-бир өнүмдүү жол экенине биз шек кылбайбыз.

С. Эралиев поэтикалык жаңы формаларга, бейуйкаш ырларга, айрым сынчылар айткандай, «монотондуулуктун тутумуна кабылып, айласы кетип» тургандыктан, же болбосо, таптаза адабий булактардын таасиринен улам эмес, эң оболу 60-жылдардын турмушу талап кылган нерселерди, жалпы адамзатты толкундаткан проблемаларды жаңыча поэтикалык көз караштан туруп андап-билүүгө ынтызарлыктан, демек, ички муктаждыктан улам кайрылды. «Ак Мөөрдөй» эң мыкты поэманы жараткан, угуту жагынан ашкан лирик акын традициялык ырда деле чыгармачылыгын ийгиликтүү уланта берүүгө толук мүмкүнчүлүктөрү бар болучу, бирок ал орустун белгилүү окумуштуусу К. Э. Циолковский: «жер – акыл-эстин бешиги, бирок анын кучагында өмүр бою эле термелип жата берүүгө болбойт» деп айткан сыңары, бизде да улуттук поэзиянын стихиясынан чыгып, анда жаңы жолдорду, багыттарды ачкысы (А. Садыков), ошол жылдарда совет поэзия-сында жүрүп жаткан жаңы изденүүлөр, «космизм» менен үн алышкысы келди жана, тилекке жараша, ошенте алды. Баса, ушул жерде К. Э. Циолковскийдин космосту өздөштүрүүнүн мааниси жөнүндө айткан жанагы сөзүнөн улам ошондой эле мазмунда, бирок поэзияга тийиштүү айтылган башка бир нерсе эске түшөт. Поэзиянын даанышман өкүлдөрүнүн бири А. Блок 1916-жылы өзүнүн күндөлүгүнө мындайча жазуу калтырган экен: «На днях я подумал о том, что стихи писать мне не нужно, потому что я слишком умею это делать. Надо еще измениться (или – чтобы вокруг изменилось), чтобы вновь получить возможность преодолеть материал». Көрдүңүздөрбү, акын өзүн, өзүнүн поэтикалык көз карашын жаңылап турбаса, алдыга жыла албайт турбайбы (муну тар мааниде түшүнбөө керек). Демек, С. Эралиевдин жаңы формага кайрылышынын бир себеби, мүмкүн мына ушундадыр...

Жалпыга маалым, 60-жылдары советтик көп улуттуу поэзияда «жер – космос – аалам» маршрутунун ассоциациясынын байланышын көрсөткөн өзүнчө бир «трасса» жаралган. Ал жолдо Э. Межелайтис,

Л. Мартынов, А. Вознесенский, Е. Винокуров, И. Драч, О. Сулейманов, С. Эралиев (кыргыз окурмандары Р. Рыскуловдун «Космостук манифестин» да жакшы билет) ж. б. акындардын ар бири өзүнө таандык болгон поэтикалык көрүү бурчтары аркылуу изденишкен. Деги ошол учурда космос жөнүндө ыр жазбаган бир да советтик акын калбаса керек эле. Айталы, Э. Межелайтис «аягы менен жер шарына таянчактап, колу менен күн шарын кармаган» Адамдын салтанатын, анын акыл-эсинин салтанатын кеңири масштабда символиканын күчүнө таянып даңктайт го. А анын тескерисинче, башка бир атактуу акын К. Кулиев: «Мен жердин паашасымын жана да кудаймын түшкөн асмандан...» («Я – царь земной и бог, сошедший с неба...») – деп, кадыресе турмуштук жагдайда эле романтикалуу кыялдагы поэтикалык формуланы сунуш кылат. Биздин С. Эралиев болсо, орустун таанымал сынчыларынын бири Ап. Михайлов туура белгилегендей, советтик акындардын ичинен биринчилерден болуп космосту өздөштүрүүнүн эки жагын тең – кубанычы менен кайгысын, героикасы менен драматизмин, сүйүү менен өлүм жөнүндөгү ойлорун сүрөттөй алды. Далил катары космосто жүргөн адамдын мына бул монологун окуп көрөлү:

Жер – апам,
Алыскы менин жылдызым,
Сен азыр аман жатасыңбы?
Ооба,
Ооба,
Мен да сени жаңыдан уга баштадым:
Аты жакшы апам ай,
Кубангандан муунуң бошоп дирилдеп,
Эмне айтарың билалбай,
Аптыгып – шашып жатасың.
Менин дагы чымырап эрип бүт денем
Кайра өзүңө тама жаздап араң-араң барамын,
Бу дүйнөдө мага кымбат сезилип
Сенин гана карааның.
Жөнөөрүмдө өзүң жолго чыгарып
Башымды желөп төшүңө,

Кыйылып да, кыйналып да турдуң көпкө жибербей:
«Бала энесин таштайт деген эмне!
Адам уулу из сала элек кыйын жол,
Кандайча болот тагдырың -
Жиберип коюп сени анда
Көргөн күнүм не болот?!»
Мен да болбой туруп алдым көшөрүп:
«Эч нерсе эмес, коркпо, эне!»

Поэманын негизги өзөк мааниси да ушул монологдо ачык болот:

Түшүнгөм, апа, мен деле:
Биринчи болуп жол ачуу
Баарынан кыйын экенин,
Баарынан сүрдүү экенин,
Биринчи болуп жол ачуу
Баарынан сыймык экенин.

Ырас, космоско чыгуу – бул кош колду чапкылап, жайдары күлүү эмес. Ал баатырдык менен бирге курмандыкты, ошонусуна жараша канча бир түйшүктүү камылганы талап кылат. Сөзсүз, ал үчүн илим менен техниканын шайма-шай болушу шарт. Бирок, эң негизгиси, аларды башкара турган адамдын камылгасы болуш керек. Андай болсо, ошол адамдын көркөм образын түзмөкчү болгон поэзия да белгилүү бир камылга көрүшү керектир. Поэзия үчүн да белгилүү бир таяныч, идеялык-эстетикалык өбөлгөлөр зарылдыр. Ушинтип, адабияттагы салт жана жаңычылдык маселеси өзүнөн-өзү эле чыга келет: С. Эралиев кандай көркөм салтка таянды? Кылычтар ушул жерде чабышып, сыр найзалар ушул жерде кагышты: поэма талашка түштү да калды. Албетте, андай ар кыл көз караштарды иликтеп чыгууга бул макаланын көлөмү мүмкүнчүлүк бербейт, биз бир гана калпыстыкты төгүндөп кетмекчибиз.

Айрым сынчыларыбыз (К. Артыкбаев, К. Укаев ж. б.) С. Эралиев «... негизинен... Э. Межелайтис айтып койгон ойду кайталады», «анын арка сүйөр тиреги Эдуардас Межелайтис болду» деп айтышкан эле. Эми ушул логиканы улантып мына мындай суроону да коюш

керек эле да: ошо Э. Межелайтис өзү эмне деген тажрыйбага, кандай адабий-көркөм салтка таянды экен? Тилекке каршы, андай жүйөлүү суроо коюлган эмес бул авторлор тарабынан. Эмесе буга өзүбүз жооп табууга аракеттенип көрөлү.

Өзүнөн мурда бир чыйыр болбосо, ким эле алдыга тетик кадам таштап кетсин. Анын сыңарындай, Э. Межелайтис да жок жерден «аягы менен жер шарына таканчыктап, колу менен күн шарын кармаган» лирикалык каарманды түзбөптүр. Анын да таянар тоосу, «таканчыктар жери» бар экен. Искусство өзүнүн байыркы формасы болгон мифологиядан тартып эле Аалам, космос жөнүндөгү түшүнүктөрдү камтып, өзүнчө чечмелеп келгенин айтпаган күндө да, Э. Межелайтистин «Адамынын» жаралышы үчүн омоктуу таяныч болуп берген көркөм тажрыйбанын бар экени жакшы белгилүү. Ал жөнүндө Э. Межелайтис өзүнүн ырларында да, лирикалык баяндамаларында да ачык эле айтып, а түгүл атайын изилдөө ишин жазап жүрбөйбү. Сөз Э. Межелайтистин мекендеши, атактуу сүрөтчү жана музыкант Микалоюс Константинас Чюрленис (анын талантынын күчүнө, романтикасы менен учкул фантазиясына заманында М. Горький менен Р. Роллан куштарланышкан экен) жөнүндө баратат. Биздин кылымдын башталышында жашаган бул адам өзүнүн бир далай полотнолорунда, айрыкча он үч картинадан турган «Дүйнөнүн жаралышы» аттуу бүтпөй калган циклинде космостун фантастикалык элесин тартса (кызык жери, жаркыраган шарларды, жылдыздарды, белгисиз мейкиндиктерди тартууга сүрөтчү көп көңүл бурган), анын замандашы болгон япон акыны И. Такубоку да: «Хрустальный шар – вот все, что я хочу! Чтоб было передо мной большой хрустальный шар, когда я думаю о людях», – деп жазган. Булардын тажрыйбасын эске албай Э. Межелайтистин «Адамын» түк да элестетип болбойт. Э. Межелайтистин жаңычылдыгы – кечээ жакында жана, 50-60-жылдарда, илимий-техникалык төңкөрүштүн натыйжасында кадыресе реалдуу болуп калган космос жөнүндө поэзиянын тили аркылуу философиялык масштабдуу баян жасаганында, теманы конкреттештирип, ага бүгүнкү мазмунун бергенинде. Бул эстетикалык ачылыш өз кезегинде бүткүл советтик поэзияга жагымдуу таасирин тийгизди, «жаңы жээк» ачты. Мында таң калардык же жерий турган эч бир көрүнүш жок эле: социалисттик бир улутта жаралган идеялык-социалисттик

чоң жеңиш азыркы учурда сөзсүз түрдө калгандарынын да жеңиши болуп калат. Демек, С. Эралиев да өзүнүн изденүүлөрүндө ошондой көрүнүшкө «монотондуулуктан», туурайын дегендиктен эмес, аң-сезимдүү түрдө туура ориентация жасаган жана баарынан маанилүүсү, ошол көрүнүштүн эстетикалык байлыгын арттырууга өз салымын кошо алган. Ал жөнүндө жогоруда учкай болсо да кеп кылганбыз. Кыскасы, С. Эралиевдин жаңы формага кайрылышы ириде поэтикалык жаңы мазмунга түздөн-түз байланыштуу болгондугу менен өзүн атай аларын айтуу менен бирге, башка бир жагынан, совет адабиятындагы типологиялык жандуу байланыштарды, адабий салттардын өткөөлдүгүн эстен чыгарбаганыбыз абзел. Биз «Жылдыздарга саякат» поэмасынын кыргыз поэзиясы үчүн принципиалдуу жаңылыгын мына ушул эки булактан, улуттук көркөм салттарды өнүккөн поэтикалык маданияттардын жетишкендиктери менен ыктуу жалгаштырганынан көрөбүз.

Экинчиден, ушу багытта улуттук поэзиябыздын тематикалык-эстетикалык диапозонун арттырууга, сүрөттөө-туюнтуу мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө жасалган аракеттерин, алгачкы тажрыйбанын кемчил жактары, өксүк жерлери шексиз боло турганын – каалайбызбы, каалабайбызбы, – моюнга албай коё албайбыз. Ушул мааниде айтканда, «Жылдыздарга саякатта» идеялык-саясий чаташуулар жок (поэмага түп көтөрө каршы чыккан сынчыларыбыз ушул жагынан да дооматтарды коюшкан эле), мүчүлүштөр стиль, композиция, көркөм каражаттардын колдонулушу жагынан кеткен жана поэманын идеялык-көркөмдүк жалпы баалуулугуна белгилүү даражада доо кетирген андай кедерги көрүнүштөр ошол эле оппоненттер тарабынан терип-тепчип жакшы эле айтылган. Аларды акындын өзү деле баамдап, моюнга алган болуу керек, кийинки «Өмүрлөргө саякат» (1967) жыйнагына кирген «Атам, жерим жана мен», «Космос поэмасы» деп аталган жаңы поэмалары «Жылдыздарга саякаттын» идеялык-тематикалык багытын, проблематикасын түздөн-түз улап, аны менен логикалык жактан да, эстетикалык-көркөмдүк жактан да тыгыз байланышып турат. Айрыкча, кийинкиси ой жүгүртүүнүн масштабдуулугу, тактыгы аркылуу «Жылдыздарга саякаттын» бөксө жерин толуктап, кемчил жерин түздөп кеткенсыйт. Айтор, С. Эралиевдин «космостук» поэзиясы туурасында сөз кылганда ушул үч поэманы бүткөн

бир бүтүн концепциялуу цикл катары бирге карап баа берүүнүн зарылдыгы кыйла эле бар...

Акын андан кийинки жылдары «Жол», «Ак жыттар» аттуу жаңы поэмаларды жазды, мээнет менен тапкан поэтикалык принциптерин: философиялык жалпылоолорго кызыгуу, улуттук турмушубузга байланыштуу окуялардан кеңири мазмун чыгарууга, жалпы адамзаттык проблемаларды көтөрүүгө аракеттенүү, аларды көбүнчө ички монолог формасында, эркин өлчөмдөгү ыр саптарында ишке ашыруу – баарын тең улантты, албетте, жаңыча маанилик бурулуштарды, ыргактарды, түстү кошуу менен. Эгер «Ак жыттарда» бул жарык дүйнөнүн карама-каршылыктуулугун («Дүйнө – тар!», «Дүйнө – кең!», «Дүйнө – жалган!», «Дүйнө – чын!») айтып, ошонун тегерегинде ар кайсы турмуштук катмарларды, мезгилдин ар кайсы бүктөмдөрүн байланыштыруу аркылуу ой жүгүртүп келип, баары бир андан стихия таппастан, кайра турмуштун гармониясын тапса, «Жол» поэмасында акын бир гана мезгил бүктөмүндө – Ата Мекендик согуш мезгилинде турмуштук жагдайда көркөм жалпылоонун ошондой эле деңгээлинде ачып берет. «Жол» поэмасынын квинтэссенциясы да ушул – «Бул жол менен чейрек кылым илгери (жоого жөнөп атабыз) келет десек келбеди», бирок, «бул жол менен келатабыз эми биз» – турмуш алгалайт, улуулардын иши өлбөйт, муундар аралык тыгыз байланыш улана берет.

Акын бул мезгилде котормочулук ишин да уланта берди. Анын котормосунда кыргыз китепкөйлөрү Р. Тагор менен У. Уитмендин «татаал» ырларын окууга мүмкүндүк алышты (а ал экөөнүн ырларын которуунун кыйынчылыгын айтпай эле коёлу).

С. Эралиевдин кийинки жылдардагы поэзиясы («Сан тоолор», «Каркыралар», «Кыргыз жери» жыйнактарын эсепке алганда) тематика, мазмун, форма жактан бай, ыр өлчөмдөрү ар кыл. Биз булардын ар бирине токтолуп отурбастан, акындын чыгармачыл манерасындагы эң маанилүү учур катары мына бу нерсени белгилеп кеткибиз келет: акын акыркы мезгилде эки багытта тең – традициялык ырда да, эркин өлчөмдөгү ыр формаларында да изденип жүрөт. Биз муну тек гана форманын көрүнүшү катары баалабайбыз, аны мазмун менен байланыштырып, турмушту чагылтуунун стилдик эки ыкмасы: биринчиден, турмушту, кубулуштарды, алардын байланышын

жайбаракат изилдөө, тарыхтын кыймылын лирикалык каармандын, акындын өзүнүн ички дүйнөсүнүн өсүшү менен биримдикте (табийгылыкта, жөнөкөйлүктө, ачык түшүнүктүүлүктө) көрсөтүү ыкмасы; экинчиден, замандаштардын жана акындын өзүнүн реалдуу иш-аракеттери, сезим-ойлору, дүйнөнү көбүнчө метафоралык түрлөнтүүнүн жардамы менен жалпыланган образдар, символдор аркылуу чагылтуу ыкмасы деп билебиз. Жалпы эле азыркы кыргыз поэзиясында ачык байкалган ушул стилдик багыттын экөө тең керек, экөөн тең колдоо керек, албетте, ченеми менен. Ушул эки багытта тең бирдей изденген С. Эралиев да дайыма эле максатына жете бербейт, адашат, жаңы материал менен форманын каршылыгына дуушарланат. Бир чети, философиялык жалпылоолорго кызыгып отуруп, ченемден тыш татаалдаштырууга жол берип койсо, бир чети өтө эле жөнөкөйлүккө, анча маанисиз ойлорду көркөм каражаттар менен ороп, чулгап көрсөтүүгө жеңдирип жиберет – «поэтизация банальности» деген ушул кийинки учурда келип чыгат. Анткени менен ойду жылаңач айтпастан, поэтикалык каражаттар аркылуу туюнтуу, тилдин укмуштай байлыгы жагынан С. Эралиевге азыркы кыргыз акындарынан эч ким тең келе албайт десек жаңылышпайбыз.

Экинчи бир нерсе – бейуйкаш ырларды жаратуу да, уйкаш ырларды жазуу да бири-бирине тоскоолдук кылбайт экен, кайра бирине-бири көмөк көрсөтөт экен. Айталы, С. Эралиев бир кыйла убакытка чейин ак ыр тарапта иштеп калып, кийинки мезгилде традициялык ырларды жаза баштаганында мына бул нерсе байкалды: ал ырлары так, кыска, экспрессивдүү. Маселен, анын 70-жылдары жарык көргөн «Каркыралар», «Кыргыз жаны», «Айыл ырлары» аттуу акыркы жыйнактарындагы уйкаш ырлары мына ушундай. Же болбосо акындын эң соңку жыйнагына, «Кыштак кечтерине» (1965), кайрылалы.

Көрүнүктүү акыныбыздын мурдакы жыйнагы («Айыл ырлары», 1976) менен бул китебинин ортосунда он жылдай убакыт өтүптүр. Бул эмне: чыгармачылык тыныгуубу, ыкшоолукпу? Не дегенде ушунчалык аралыкта башка бир акындар төрт-бештен китеп чыгарууга үлгүрүштү го. (Ал эми татыктуу чыгарма эмес, тез-тез китеп чыгарып турууну гана көздөшкөн жазмакерлерди айтпай эле коёлу). Жок. С. Эралиевге сандын артынан түшүү мүнөздүү эмес, ал үчүн башкысы – сапат. Дал ушуну «Кыштак кечтери» да ырастап турат.

Атүгүл мындан акындык кредону туюнткан «Сөз жөнүндө» деген ырды табууга болот. Автор ырын:

Акындар –
Сөз кайтарып, сөз баккандар,
Жүрчүлөр ар кай жерден жыйып-терип.
Акындар –
Сөз дегенде көз каткандар,
Ага тек алтын өндүү маани берип, –

деп баштайт да, акындарыбыз, тилекке каршы, дайыма эле сөзгө алтын сыңары маани бербей жатышканына өкүнөт. Акырында аларга төмөнкүдөй чакырык менен кайрылат:

Акындар, болсок кантет сөзгө сараң!
Акындар, болсокпу дейм сөзгө кароо:
Жиберип кичинеден, аздан-аздан,
Ыргытпай колдогунун баарын дароо?

Чакырык баарыдан мурда аны айткан автор тарабынан ишке ашырылышы керектигин жакшы билген С. Эралиев жыйнагына негизинен ошол талапка жооп берерлик ырларын жана «Кошойдун жери» деген поэмасын киргизиптир. Жыйнак менен толук таанышкан соң, анын аты, мазмуну, дүйнөнү поэтикалык кабылдоо жана туюнтуу ыкмалары «Айыл ырлары» менен түздөн-түз байланышып, аны тематикалык, стилдик жактардан улантып турганын оңой эле байкоого болот. Ооба, бир кезде «Ак Мөөр» поэмасы аркылуу фольклордук сюжет менен образдарды, кыргыздын классикалык ыр курулушун жаңыча кубулткан, анан космос доорун, илимий-техникалык революциянын жетишкендиктерин, аларды сүрөттөп-туюнтууга адекваттуудай көрүнгөн эркин ыр формасында чоң шыктануу менен даңазаланган С. Эралиев соңку он жылда кайра эле жердеги турмушка, болгондо да кадимки элет жерине, кыргыз кыштагына көбүрөөк кызыгып, аны ошол эле салттуу ыр түзүлүшү аркылуу көркөм сүрөттөп отуру. Мында кандайдыр таң калыштуу нерсе жок. Коомдук (анын ичинде көркөм-эстетикалык) өнүгүүнүн диалектикасы демейде ушундай:

танууну тануу мыйзамына ылайык белгилүү бир убакыттан кийин эски нерсеге жаңы деңгээлде (өтө өнүккөн, бийик абалга көтөрүлгөн) кайрылып келүү зарылдыгы пайда болот. Мына азыр биз баарыбыз, бүткүл адамзат так ушундай абалды баштан кечирип жатабыз: учкуч жазуучу Сент-Экзюпери баарынан ыйык планета – Жер деп керээз калтыргандай, туңгуч космонавт Ю. А. Гагарин баарынан кооз планета – Жер деп айтып кеткендей, космосту улам терең өздөштүргөн сайын, техника улам мыкты өнүккөн сайын, курал-жарак улам додолоп үйүлгөн сайын жер кадырын ошончолук терең сезип баратабыз!

Демек, С. Эралиевдин акыркы китептеринин «Айыл ырлары», «Кыштак кечтери» деп аталышынын, алардын атына жараша заты бардыгынын турмуштук да, логикалык да жүйөсү бар. Эмесе, «Кыштак кечтеринин» затына азыноолак серп салалы.

Жыйнак, албетте, аталышына караганда кененирээк мазмунга ээ: анда кыштак турмушу менен табият көрүнүштөрүн элестүү тарткан ырлардан тышкары акын өзү катышып келген кечээки согуш калтырган таасирлер, өткөн чак жана азыркы учур, өмүр жана махабат, кыргыз поэзиясынын арабыздан кеткен белгилүү ишмерлери тууралуу кылдат ой жүгүртүүлөр орун алган. Булардын баардыгын бириктирип турган негизги касиеттер – нукура лирикалуулук, ойчулдук, сүрөткерлик, жыйнактуулук, стилдик биримдүүлүк. Мунун эң сонун үлгүлөрү катары «Тон жамынган карылык», «Кайтаарымда», «Түндүк жакта», «Калсачы», «Кала берди», «Аттарга көңүл айтуу», «Жыл келерде», «Пейзаж», «Жер кадырын ким билет?», «Кайыкта», «Элегия», «Сагынган окшойм», «Махабат менен коштошуу», «Эски жол», «Мезгил жөнүндө» деген жана башка бир катар ырларды тартынбастан көрсөтүүгө болот. Эгер жекече табитке өзгөчө жаккан ырларды ачык айтуу зарылдыгы туулса, мен бул жыйнактын ажарын ачып, башкы жүгүн көтөргөндөр махабат темасындагылар, анан да өмүр жана мезгил жөнүндөгү элегиялык кайрыктар, аларды толуктап турган «Мидин Алыбаев», «Райкан Шүкүрбеков», «Алыкул Осмонов», «Жусуп Турусбеков», «Мукайдын автографы» аттуу ырлар деп көрсөтөт элем. Дегеле өмүр кандай өтөлдү, мезгил кандай жашалды деген суроо-жооптор жыйнакта көп. Алардын дагы бир варианты «Кошойдун жери» аттуу поэмада сунуш кылынган. Чыныгы чыгармачылык өлбөйт, адамдардын бактысы жер менен киндиктештикте, жакшылыкты, кадыр-баркты

билишүүдө – поэманын лейтмотиви ушундай. (Өкүнүчтүү нерсе: бул поэма «Кыштак кечтеринде», мурда «Ала-Тоо» журналына жарыяланган вариантына караганда айрым кыскартууларга учураптыр. Натыйжада анын идеялык-эстетикалык сапаты бөксөрө түшүптүр).

Арийне, «Кыштак кечтери» өңчөй эле мыкты ырлардан турбайт. Анын ичинде чыныгы толгонуудан өтпөй, жеңилерээк жазылып калгандары да жок эмес («Менин элим», «Чолпон фирмасы», «Айылда», «Жашагым келет», «Маяк» ж. б.).

С. Эралиевдей чоң акынга мындай дооматты күчөтүүгө болор эле, бирок анын өткөн жылы «Кыргызстан маданиятынын» эки бетине толук жарыяланган (№ 20, 16-май) «Таңкы ойлор» аттуу жаңы поэмасы аны «жууп» кетет. Анткени бир демде, лирикалык жакшы маанайда жазылган бул поэма дүйнөгө карата бүкүлү (целостный) көз карашы менен айырмаланат. Башкача айтканда, акын мында азыркы турмуштун карама-каршылыктардан куралган табигый гармониясын таамай тартат: чыгармага табият, шаар, ракеталар, тирешип турган бүгүнкү күндүн коболоңу, андан арылууга өктөм чакырык, ушундай учурда акындын милдетин, деги койчу, көп нерсе өтө сыйымдуу батырылган. Поэманын акыркы саптары окурманга дем берет, кубат берет:

Дүйнө сонун, турмуш кызык, жер укмуш,
Кас санашат кантип анын кылына!
Бейпил күндөр ак канаттуу болуп куш,
Бизди узатып келип турсун кылымга?!

Жалпысынан, С. Эралиевдин «Кыштак кечтери» жыйнагы жана «Таңкы ойлор» поэмасы көрүнүктүү акыныбыздын таланты дале болсо табында экенинен жагымдуу кабар берет жана өткөн жылкы поэтикалык түшүмүбүздүн асылына кирет.

Кыскасы, С. Эралиев поэзия майданында жарым кылымдан бери жүрөгүнүн буйругу боюнча эмгектенип келет. Ага «Кыргызстандын эл акыны» деген ардактуу наамдын, Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын берилиши ошол эмгекти татыктуу баалагандык. Биз акынга мурдакыдай эле талыкпай изденүүсүн, сөздүн накта маанисиндеги поэзия жарата берүүсүн каалайбыз.

НУКУРА АКЫН¹

Өнүгүп өөрчүп калган ыр маданиятында өзүнчө акындык дидар менен көрүнүш, кандайдыр бир маанилүү жаңы сөз айтыш, башка ыр жазгандардын арасынан суурулуп чыгыш өтө кыйынга түшөт. Мыкты акын болуштун эң биринчи шарты, албетте, ыр өнөрүнүн кесип кылчу кишинин энеден акын жандуу төрөлүшү. Тубаса чыгармачылык дасмия дегениң тагдырыңа омоктуу таяныч, өксүбөс булак, түгөнбөс гүлазык болуп берет. Бирок табигый акындык жөндөм жаңы туулган баланын жан дилинде катуу кабыкка катылган данек сыңары уктап жатат эмеспи. А данектин өнүп-көктөп кетиши жана көкөлөп өсүшү көп себеп-шарттарга багыныңкы.

Сүйүнбай Эралиев дараметтүү чыгармачылык жөндөм, кыйла эле чоң акындык данек менен жарык дүйнөгө келген. Анан а данек берекелүү топуракка түшүп, өз убагында бөртүп чыккан. Башкача айтканда, калкыбыздын жандуу тили, бай көркөм мурастары, өөрчүгөн ыр маданияты болочок акындын чыгармачылык шыгын ойготуу жана сүрөтчүлүк көзүн ачуу жагынан ашкан зор кызмат аткарган.

Арийне, музыкалык угуму (слух) көпчүлүктүкүнөн өзгөчө бүтпөгөн, башкалардыкынан бөтөнчө өөрчүбөгөн адам кыйнап-кыстаса деле композитор боло албайт. Анын сыңары сөздөрдүн кубулжуган маанилик каиеттерин, өз ара айкалышканда туулган шааңдуу жаңырыгын, көркөм сүрөттөөчү кубатын аламан эли-журттан айрыкча сезип-туйбаган кишиден да акын чыкпайт. Сүйүнбай Эралиевдин тилдик зээни (интуициясы) ашкере күчтүү. Андай назик, сергек, өткүр тилдик сезим жалаң китептик таалим-тарбия аркылуу калыпка чыкканда гана акындын тили Сүкөңдүн ыр саптарындай кулпуруп, шаңдуу угулуп, кереметке тунуп турушу ыктымал.

Эгер эски заман тушунда, улуттук жазуубуз жок чакта өмүр сүрсө, Эралиев фольклор алкагынан чыкпай көп төкмө ырчынын бири (балким чыгааны) бойдон калары бышык эле. Ырысы тоодой экен, жаңы

¹ Жигитов С. Нукура акын // Кыргызстан маданияты. – 1981.

доордун жарык шооласына аралаш көз жарды, өз маалында советтик мектептен тарбияланды, жаңыдан төрөлгөн кыргыз-казак профессионал поэзиясын окуп эресеге жетти, орус тили аркылуу дүйнөлүк ыр өнөрүнүн нускалуу салттарынан таалим алды. Айтор жаңыча коомдук шарт-жагдай, маданий өбөлгөлөр, адабий таасирлер Сүйүнбай Эралиевдин жаңы типтеги акын болушун камсыз кылды, ал эми ушулардын баары поэзия майданындагы көп жылдык тынымсыз адал мээнети менен айкалышып, анын тубаса акындык жөндөмүн ачты.

Ырас, Эралиевдин чыгармачылык сапары баштан-аяк шыдыр болгон жок. Көпчүлүк калемгерлердей эле ал адегенде элдир-селдир ырлардан баштады, адабият майданына келгенде деле чоң акындарды туурап жазып жүрдү, өз убагында адабий процесстин терс көрүнүштөрүн сокур ээрчип да көрдү, кыйналыш-кысталыш менен өз акындык багытын айныбай тапкандан кийин да аздыр-көптүр өксүктөрдөн, мүчүлүштөрдөн четте калган жок. Бирок ошондой оошкыйыштардын арасынан акындын жалпы чыгармачылыгын аралап өткөн магистраль сызыктар кашкайып даана көрүнөт. Ал сызыктардын арасынан астейлдил серп салып караган киши Сүйүнбай Эралиевдин акындык тагдыры негизинен ыкыбалдуу болгон экен деп табат. Акыйкатта да иштин жайы дал ошондой.

Албетте, бул магистраль сызыктардын башкысы – акындын албан түстүү, түркүн күүсү бар, табигый интонацияга каныккан лирикасы. Сүкөң чыны менен эле калеминен «көөрү төгүлгөн» лирик. Анын ырлары жанр жагынан бай, тематикалык касиеттери жагынан жогору.

Белгилүү го, ар кандай чыныгы поэзиялык чыгарманын өзөгүндө эң оболу дүйнөнү андап таануу аракеттеринен сыгылып чыккан учкул ой жатат. Сүйүнбайдын да ары активдүү, ары мазмундуу өмүр сүргөн адамдын бийик ойлору шоолаланып турат.

Ал чыгармачылык баралына жеткенден бери карай жан дилинен кайнап чыккан жекече ой толгоолорун, көңүл кайрыктарын, кайгыкубанычтарын, ошондой эле коомдук маанилүү окуяларга карата акындык мамилеси, замандаштарынын бийик сезимдерин «кыйындан кыйыштырылган» ыр саптарына кыттай куюп келет. Акындын сабалап учкан акылынан, тынчы жок сезимтал жүрөгүнөн, мээнеттүү өмүрлүк тажрыйбасынан атылган илептүү ой-сезимдер демейде

Ырбактуу ыр өлчөмдөрүнө, алкагына салынып, куюлушкан мукамдуу поэзиялык күү менен коштолуп айтылат.

Эралиевдин лирикасы сырга бай, ойго канык, музыкалуу гана эмес, ашкере живопистүү да. Акын карапайым сөздөр менен да, өтмө маанидеги сөз айкалыштары менен да таамай сүрөттөрдү тарта билет: көп учурда кыска эле ыр жолдору аркылуу адамдын кызыктуу бир психологиялык абалын, коомдук турмуштун жана табияттын мүнөздүү көрүнүштөрүн, кыймыл-аракеттеги кубулуштардын оңой кармалбас элестерин укмуштай туюмдуу, көзгө толумдуу, сезимге жугумдуу бере алат. Маселен, мамындай ыр саптары кимдин көңүлүн аптыктырбайт:

Күн батат көл бетинен тайып нары,
Эл тарап, ээн калып кайыктары.
Байкалат жалаң сууда дир-дир этип,
Жылаңач жылдыздардын кайыкканы.

Бийиктен назар таштап караганда, Сүйүнбай Эралиев лирикалык поэзиясы өз заманынын агымына үзөңгүлөш келаткан, өз коомунун улуу идеяларына мүдөөлөш жашаган, калк турмуштун ысык-суугуна бышып, ачуу-татуусуна түтүп, күрөш-таймашына активдүү аралашып жүргөн адамдын көркөм сөз күзгүсүнө чагылган чулу бир таржымал катары алынат. Бирок ал ырларды жаралыш ырааты менен баштан-аяк окуп чыкканда акындын жалпы жонунан бүткүл идеялык-көрөкөмдүк биримдиги бар лирикасы маалы менен кадыресе жаңыланып, кубулуп, өзгөрүп турганы айкын-ачык байкалат. Маселен, анын мурдараак жазылган көпчүлүк ырларында образдуу ойлор толукшуган жазгы убактагы дарактай жалбырактарга чылк көмүлүп, санжыргалуу элес-көркө тунуп, ошонусу аркылуу коюу май боёктор менен иштелген түстүү картиналарга окшошуп турса, кийинки жылдары жаралаган ырларындагы поэтикалык идеялар кеч күздөгү жалбырак күбүгөн дарактай сөңгөк бутактарына чейин шаңк ачылып, куду контур сызыктар менен тартылган графикалык сүрөттөрдөй таасир калтырат. Мындай жаңы сапаттар анын өткөн улуу согуш темаларын козгогон ырларына айрыкча мүнөздүү. Ал ырларда жоокер акын катаал фронттук тажрыйбасына кайрылып, кан майданда керт башынан кечиргендерин, өз көзү менен көргөндөрүн, куралдаш

курбуларын ысык мээрим, жаркын муң менен эскерип ырга кошот; уруштагы тиричиликтин ар кыл оор кырдаалдарын, солдаттык турмуштун унутулбас окуяларын, майдандаш шериктештеринин жупуну эрдиктери менен түрдүү кылык-жоруктарын кыялында кайрадан жандандырып, чыныгы поэзиянын тилинде жөпжөнөкөй, бирок таамай элестүү, кызыктуу айтып берет.

Мына, согуштук ырлардан бир үзүндү:

Окшоп өчүп жалыны,
Чогу калган бир отко,
Күндүн батып жарымы,
Кеч башталды фронтто.

Үнөмдүү ыр каражаттарынын, асыресе кыска саптардын, комсоо салыштыруунун, карапайым сөздөрдүн аркасы менен батып бараткан күндүн көрүнүшү дароо элестей түшчүдөй сүрөттөлүп, ошону менен бирге кан майдандагы утурумдук тыныгуу кырдаалдын дүмөктүү экени да астыртан туюндурулуп турат.

Акыркы жылдары акындык өнөрү аябай ийине келген белем, Сүйүнбайдын согуштук ырлары атайын кураштырылган шарттуу-жасалма сөз тизмектери катары кабыл алынбай, тек кадыресе оозеки речтей эркин, табигый, таасын чыккан таасирдүү кыска аңгемелер сыяктуу сезилет.

Чоң кыштактын ичинде,
Баратып бир кичине.
Жапыс тамга бурулдум
Суусун сурап ичүүгө.
Жаш кыз ачып эшигин
Чуркап кетти арыга.
«Ким ал?» – үйдүн ээсинин
Үнү чыкты кардыга,
Эне келди аңгыча
Жетимиште курагы,
Суусун берип кангыча.
Анан менден сурады...

Такаатсыз шыдыр окулган, окуп баратканда ыргак менен уйкашы деле анча байкалбагансыган бул саптар бир караганда өтө жөнөкөй, атүгүл жамак ыр сыңары примитивдүү көрүнүшү мүмкүн. А чынында мындай жөнөкөйлүк – азгырмалуу жөнөкөйлүк, башкача айтканда, сүрөттөө предметин жакшы билгенден келип чыккан, бийик даражадагы көркөм табит жана дасыккан акындык өнөр менен шартталган жөнөкөйлүк.

Эралиевдин соңку лирикасындагы жаңыча жышаандар анын акындык палитрасындагы боёктор сараң тартып, оңуп-өчүп, жардыланып бараткан экен деп ойлогонго эч кандай «жем» таштабайт. Тескерисинче, ошол процесс таланттуу калемгердин баштараак ташыган жазгы суудай күргүчтөгөн чыгармачылык темпераменти күзгү тартылган дайрадай кошунду агымдардан арылып, түбү кашкая көрүнгөнчө тунуп, өзүнчө бир кайталанбас артыкчылыгы бар өнүгүү тилексине киргенин айгине кылат.

Сүйүнбай Эралиевдин чыгармачылык жолундагы дагы бир көзгө толумдуу сызык «Ак Мөөр», «Уяң жылдыздарга», «Жаңыл Мырзанын керээзи» жана башка дастандарынан куралганы белгилүү. Акындын оргиналдуу добушу, чыгармачылык дарамети, тилдик сезимталдыгы, ыр жаратуудагы көп жылдык тажрыйбасы жана көмүскөдө жаткан мүмкүнчүлүктөрү эң алгач «Ак Мөөрдө» жарк этип көрүнгөн.

«Ак Мөөр» эл оозундагы болмуш легенданын негизинде жазылган. Ошол уламыш акындын кыялы менен жанын аралап кирип, тереңде катмарланып жаткан турмуштук таасирлерин уйгу-туйгу ойготуп жана оргутуп чыгарып, жекече өмүрлүк тажрыйбасын жана ой-сезимдерин өзүнө соруп алып, натыйжада таанылбастай жаңырып жана татаалданып, өзүнчө бир ээ-жаа бербей шарактаган көңүл стихиясына айланып, кайрадан сыртка тебилип чыккан. Поэмада сүйүшкөн эки жаштын адилетсиз кыйын шартта көктөп чыккан махабатынын бөөдө кырсыкка учурашы эски кыргыз турмушунун фонунда берилген. Бу дастанда Сүйүнбай салттуу кыргыз ырынын туюнтуу мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланып, окуянын кыймылдуу өнүгүшүнө, баяндоонун таасирдүү жана чыйралыңкы берилишине, сүрөттөөнүн реалисттик таамайлыгына, ыр саптарынын мукамдуу жана элестүү болушуна, уйкаштардын күтүүсүз жана табигый угулушуна жетишкен.

Акындын башка дастандарынын тегерегинде да бир короо кеп сөз айтууга болот. Асыресе «Жылдыздарга» поэмасындагы жалпы адамзатты санааркаткан маселелерди козгоого, азыркы замандын процесстерин жете түшүнүүгө, чоң эл аралык темаларды жана жаңыча көркөм формаларды өздөштүрүүгө карата демилгелер жалпы жонунан жакшы бааланууга тийиш. Эң соңку дастаны «Жаңыл Мырзанын керээзинде» акын айтылуу «Ак Мөөрдүн» деңгээлине кайра бир чапчаң көтөрүлүп, элдик көркөм легенданын сюжеттик уюткусунан тирүүлүктүн эскирбес, акыйкаттарына жана бүгүнкү күндүн айрым проблемаларына үндөшүп турган мотивдерди таба алыптыр. Айтор, Сүйүнбайдын дастанчылык өнөрү жеке өзүнүн чыгармачылыгында гана эмес, кыргыз поэзиясынын тарыхый панорамасында да бараандуу.

Акындын таржымачылык өнөрүндө да өрнөктүү табылгалар көп. Ал дүйнөлүк жана орус классикалык поэзиясынын мыкты үлгүлөрүн, боордош калктардын поэтикалык чыгармаларын эне тилине кайрадан сүйлөтүү ишине белсенип катышты. Анын таржымаларынын арасында биздеги ыр котормосунун эң алды – «Василий Теркиндин» кыргызчасы бар. Ал поэма түп нускага туш тарабынан тете келгендей даражада которулуп, нукура акындык эргүү, чымырканган чоң эмгек менен иштелген. Балким, таржымачы акын өзүнүн төл чыгармаларында да «Василий Теркинди» которгондогудай мээнет сарп кылган эместир. Ошол классикалык поэманын образдык мазмуну, көркөм өзгөчөлүктөрү, улуттук духу лирикалык назиктиги, күлкү чачыраткан юмору кыргыз тилинде чыпчыргасы коробой кайра жаңырып, а түгүл ритмикалык сүрөтү, ыр түзүлүшү, интонациялык ыргактары да кошо сакталган. Поэманы окуп отурганда орусчадан которулбай эле накта кыргыз тилинде жаралгандай туюлуп калат.

Албетте, Эралиевдин калеминен кагазга төгүлгөндүн баары эле телегейи тегиз чыгып, дайыма алчысынан түшүп отурду деп айттышка эч негиз жок. Чынында ар кандай акындын отуз-кырк жылдап жазгандары баштан-аяк бир кылка бүтүшү өтө кыйын. Ыр өнөрүн өмүрлүк кесип кылган киши көп учурда чыгармачыл толгоосу келбесе, өз ой-сезимин сөзсүз ыр менен туюндуруу үчүн омоктуу жөн-жүйө болбосо деле ыр жазып турууга башы байланат. Кээде калемгерлердин өз өнөрүнө катуу талаптар койгонго, бардык чыгармаларын

бүткүл кудуретин жумшап жаратканга, ар бир сабын ийине жеткирип, иштеп чыкканга буямасы келбей калат. Мындай оош-кыйыштар Сүйүмбайдын поэзиясында да аздыр-көптүр бар. Анын төл туундуларынын жана котормолорунун арасында ойдогудай болбой калгандары, орточо денгээлде иштелгендери, кээде кадырсесе жармач тартып кеткендери эмес. Бирок ошол онунан чыкпаган чыгармаларда деле акын көркөм сөзгө усталыгын, ыр өнөрүнө ашкере чебер экенин айрым строфалары же саптары менен, жок эле дегенде ажайып табылган уйкаштары менен байкатып өтөт. Айтор, ыр жазганга ынтызар жаштар Сүйүнбай Эралиевдин нускалуу ырларынан, дастандарынан, таржымаларынан гана эмес, ортосаар туундуларынан да акындык өнөрдүн бир катар аки-чүкүсүн үйрөнө алат.

Ушул тапта Сүйүнбай Эралиев алтымыш жаш курагына келип турган чагы. Албетте, алтымыш дегениң жыйырма беш-отуздагыдай гүлдөп турган өмүр эмес. Бирок жаны тынбаган мээнеткеч адам алтымышында деле жаш кезинин көп артыкчылыктарын сактап кала алат. Сүйүнбай акын дал ошондой кишилердин айлынан. Ал али каруу-күчтөн тая элек, рухий өнүп-өсүп отургандан мүчүй элек, активдүү чыгармачылык иш-аракеттен өксүй элек. Биз баарыбыз Сүкөмдүн буга чейин, бизди адал поэтикалык эмгеги менен кандай кубандырып келсе, мындан ары деле ошондой кубандыра берерине кылчалык шек санабайбыз.

Камбаралы Ботояров

АЙЫЛДАН ААЛАМГА КЕТКЕН ЖОЛ

I

Басма сөз беттеринен улам жаңы чыгармасын чыдамсыздык менен күттүрүп, дагы кандай поэтикалык дөөлөттөрдү жаратып салды экен дедирткен, улам кийинки китептерин чыдамсыздык менен күттүрткөн акын-жазуучуларыбыз бир топ эле бар. Алардын көркөм көрөңгөсүнүн даамын татканып калган окурмандарыбыз көп.

Кыргыз ССРинин Эл акыны Сүйүнбай Эралиевдин «Мектеп» басмасынан жарык көргөн «Кыштак кечтери» аттуу ырлар жыйнагын так ушундай маанайда тосуп алдык. Жыйнакка автордун чыгармачыл баралына келип, таланты толкуп-ташып турганда жаралган көптөгөн ырлары менен бир поэмасы киргизилген. Тематикалык багыты боюнча ар түрдүү келген лирикалык чыгармалар ушул жыйнакты түзүүдө белгилүү бир системага салынып, китептин жалпы мазмундук өзөгүнө шайкеш кураштырылгандыгы андагы композициялык бирдиктүүлүктү айгинелеп турат.

Акындын жыйнагы жалпы совет эли, бүткүл дүйнөдөгү прогрессивдүү адамзат Ата-Мекендик улуу согуштагы совет элинин жеңишинин 40 жылдык салтанатын кеңири майрамдап жаткан учурда колубузга тийген. Андыктан акындын бул китебинде да баардык эле мурдагы жыйнактарындагыдай эле Согуш жана Тынчтык тематикасы негизги орунду ээлеп турат. Бул тематикадагы ырлар жыйнакта жыйырмага жакын. Алардын көпчүлүгү өз кезегинде эл, жерди сүйүү, махабат, достук тематикалары менен жуурулушуп да кетет. Согуш алааматы тематикасы акын тарабынан эч качан унутулбаган, уламдан улам өнүктүрүлүп олтурган, анын кан-жанына сиңип калган өзөктүү темалардын бири. «Торжок шаары», «Сестралар, кайдасыңар?», «Кана, солдат», «Төрт элек», «Согушту эскерүү», «Эстегенде», «Быстровка-Өзгөрүштүк Токтобай», «Миңбай» аттуу ырлар бул багыттагы акындын 30-40-жылдык изденүүлөрүнүн эң ийгиликтүү жемиштеринен десек болот. Ошол эле «Сестралар, кайдасыңар?», «Торжок шаары», «Миңбай» деген ырлар согуш учурунда аябагандай ширелишип, түбөлүк урагыс улуу достукка айланган боордош республикалардын өкүлдөрүнүн эрдигин жана бир туугандыгын даңазалайт. Достук тематикасы «Грузияга», «Рига сулуусу», «Тимофейдин келини» деген ырларда андан ары өнүктүрүлөт.

Акындын махабат лирикасы бул жолу «Эски ырлар», «Кайыкта», «Элегия» деген жана дагы бирин-эки чакан лирикалык саптар менен чектелиптир. Акындын махабат лирикасы да элге, жерге, Мекенге карата сүйүүсү менен камыр-жумур, эриш-аркак жуурулушуп кетиптир. Ошону менен катар жыйнакта кыргыз акындарынын өзүнчө бир плеядасы жөнүндө олуттуу ой толгоолору бар. Алар М. Алыбаев, Р. Шүкүрбеков, А. Осмонов, М. Элебаев, Ж. Турусбековдорго арналган

ырлар. Булар жакында эле өткөн таланттуу акындардын инсандык тагдырлары жөнүндөгү жаркын эскермелер болсо, «Абам Бакай», «Манастын күмбөзү», «Белгисиз манасчыга» деген ырлар элибиздин эзелки тагдырынан кабар берип, ошондон келаткан акылмандыкты, чыгармачыл мүмкүнчүлүктүн соолбостугун, кыргыз рухунун таза-лыгын даңазалайт. Акын мейли бүгүнкү, мейли кечээги же наркы тарых барагындагы окуялар жөнүндө жазса да аларды сөзсүз түрдө бүгүнкү күндүн күрдөөлдүү өнүгүшүнүн призмасынан өткөрө сүрөттөйт да, ошол аркылуу ал темаларга гражданчыл бийик пафос берет. Мындан башка да жыйнакта философиялык лирика («Жыл келерде», «Турмуш деген», «Бүт өмүрүм», «Мооку канабы?», «Күзгү элес» ж. б.) ушул оюбузду дагы бир ирекет бекемдейт.

Деген менен «Кыштак кечтеринде» философиялык лирика өзүнчө бир теманы түзүп турса да, ошону менен жуурулуша кеткен пейзаждык лирика басымдуу орунду ээлеп турат. «Кошойдун жери» поэмасы да так ушул планда жазылган кеңири полотнолуу поэтикалык чыгарма. Акындын жаңы жыйнагы атында эле айтып тургандай элет жергесинин, элеттик айылдын кечтеринин эле эмес, азыркы учурдагы анын ал-абалынын жагдайын, жашоо турмушунун шарттарын ар тараптан терең жана кенен поэтизацияланган өзүнчө бир ажайып гимн катары кабыл алынат.

Акын өзү жанындай сүйүп, карегиндей аздектеген элет жерин, тоонун мөлтүр булагын, таза абасын ашкере урматтайт. Алардын так ошол жерде туулуп өскөн адам үчүн табылгыс дарылыгынан түк шек санабайт. Жыйнактын 58-бетиндеги ырында автор бир чети тамашага чалып, бир чети чын ниети менен эле тоодон шаарга келип, оорусуна толгон токой дарыларды сатып алып «уучтап ичип» жүргөн абышканы кайтарып кайра ошол мөл булак, таза абасына айдап жибергенин айтат. Врач, дарыгерлердин өзүлөрү деле акыркы кездерде так ушундай чындыкка кулак түрө башташканы ырас. Акындын табият жөнүндөгү ырларынын бийик идеясы азыркы кезде курч коюлуп турган бир маселеге – адам менен табияттын карым-катнашындагы чыныгы гармониялуулукка барып такалат.

Элет жергесинин табияты Эралиев тарабынан анын бардык көрүнүшүндө, асылдыгы менен катаалдыгы, берешен айкөлдүгү менен кошо кыйла эле кыйынчылыкты тартуулаган мээнеткечтикти талап

кылуусу да чыныгы реалисттик планда сүрөттөлөт. Табият менен камыр-жумур аралашып, өзүн анын кожоюну эмес, ошол улуу жана чексиз жашоонун органикалык бир бөлүгү катары сезүү акындын ушул багыттагы ырларынын негизги лейтмотиви:

Тыноо кагып жер жатты,
Күндүз кечке чарчаган.
Аны сезүү бир бакты,
Кулайм түшүп чалкаман.

Ай белестен чыкты ары,
Магдыраган, жоошуган.
Тоолордун да тынч баары,
Мен аларга кошулам, –

деп келип акын жүрө түшүп «Жер кадырын ким билет?» – деген ырында жер менен эриш-аркак жашап, малын багып, эгинин айдап өстүрүп, ал тууралуу кам жеген малчы, дыйкандардын гана:

Алар жерди жер деп эле билбестен,
Билет аны жан кыйышпас туугандай.
Жаш кезинен жыт алышып бир өскөн
Ажырашса – өлүп кала тургандай, –

деп бир боорлош, тамырлаш экенин ынанымдуу ырга салат.

«Тиги тоолор, бу суулар, мени берген энелер, акталбаса тузунар, уулубуз дейт белеңер? Тиги талаа, өзөндөр, баарың мени туудунар. Ким бар менден бактылуу, силер аман турганда!» («Тигил тоолор, бу суулар»). Акын жана анын лирикалык каарманы сагынган айылына барып жалаң эле жанагынттип магдырап жатып албайт. Анда идиллия жок. Түбүнөн таш күлдүрткөн бүгүнкү күрдөөлдүү эмгектин реалдуу элеси бар. Маселен «Бороондуу күнү» деген ырында:

Улам күчөп бурганак,
Бороон андан чамынат.
Бир даракка бир дарак
Камчы болуп чабылат.

Боз чаң атып уюлгуп,
Калды жер-суу түнөрүп,
Жүрдү карды куюн кууп,
Бир жандырып, бир өрүп, –

деп келет да:

Окшоп ушул бороон, кар
Түрмөктөлөт ойлорум:
Мындай күнү чабандар,
Кантип багат койлорун?!

Акын табият менен тагдырлаш, ошол табияттын оорчулугун жеңип, аптабы менен кошо сызгырылып, суугу менен кошо тонуп жашай билген тоолуктар менен тагдырлаш. Акындын пейзаждык лирикасы кандайдыр обочолонуп турбастан, анын философиялык ойтолгоолору менен органикалык түрдө жуурулушуп кетет. Бул жерден биз табиятынан таланттуу акындын болумуштагы көрүнүштөрдүн негизин, түпкү маңызын ача билип, аны жогорку көркөмдүктө поэтизациялап бере алуу чеберчилигине оропара келип отурабыз. Так ошонусу үчүн С. Эралиев жазган айыл кечтери биздин сезимибиздин тереңинен орун алып, биздин да жан дүйнөбүздөн түнөк таап, көркөм баалуулук катары жашап калууда. Акындын жер-суу, тоо-таш, айыл-кыштак жөнүндөгү олуттуу ой толгоолору мыйзам ченемдүү түрдө түздөн түз экология маселесине келип такалат жана түпкүлүгүндө гармониялуу чечилет. «Айла жок», «Эски жол», «Уста», «Үй жөнүндө баллада» аттуу ырларды алалы. Булар жыйнактагы салыштырмалуу түрдө көлөмдүүрөк жана кайсыл бир өлчөмдө азыноолак драмалуу сюжетке да эгедер болуп турган чыгармалар.

«Уста» деген ырда Ала-Белде бараткан автобуста эл толо, көл жөнүндө баятан кеп сөздөрү ортого ташталат да байыртан келаткан кыштактарды көчүрүп, көл курабыз деп бирөөлөрү айтышса, кээ бирлери аларга каршы чыгышкан бойдон бакылдашып, кызуу талаш күчөп кете беришет. «Көл деген өзү суу, өмүр, эгин, пахта, дан экендигин далилдеп» сүйлөгөн лирикалык каарман менен автордун ою оропара келет. Демек, көл болот. «Ала-Белден» аркы көлкүлдөгөн көлдүн пайда болгону көптөн бери эле реалдуу чындыкка

айланган. Бирок кеп анда деле эмес. «Айла жок» аттуу ырда көл тосулбай, суу сактагыч курулбай, же бир башка зор курулуш түшпөй туруп эле бир кыштактын эли «жакшы туракка» көчө качып кетишкенде «көчпөстөн жалгыз эне кала бергендиги» жана ал кемпирдин ошол жерди кыя албастыгынын моралдык жана рухий негиздери эң ишенимдүү сүрөттөлгөн. Анткени бул байбиченин өзү ушул жерде туулуп өскөн, бүт өмүрү ушунда өткөн, очор-бачар, бала-чакалуу болгон. Алардын баары эр жетип, жакшы турактарда турушат. Алып кетели дешет, эне болбойт. Ушунда бой жетип, өмүр шеригин тапкан. Аны согушка узаткан. Ошондон бери мына канча жыл так ушул жерден күтүүдө... Мындан кетүү ал кемпир үчүн өз өмүрүн бүт унутууга тете:

Антпеске ичтен каргыш айткан эне,
Артына шашып кайра кайткан эне.
Айла жок жерин сүйгөн адамдарга
Жалбарып талга деле, ташка деле.

Бирдын рухий эстетикалык, нравалык инсандык таасиринин күчү кандайдыр бир утилитардык конкрет маселеде эмес, так ошол жер оошмойдун моралдык руханий чоң маанисине барып такалгандыгында турат. Ал маселе ошол инсан -кемпир-эненин кабылдоосу аркалуу берилсе, кийинки ырларда жол, чалдыбары чыккан үйдүн «кабылдоосу» жана «трагедиясы» аркылуу да күчөтүлүп берилет.

...Жолдор да карыйт экен адам өндүү,
Кайнаган тиричиликтен оолак калып,
Жол мына жаңгыз таман бир кез мени
Айлыман алып чыккан жоого аткарып.
Андан бери көп мезгил өттү.

Кыр ашып кеткен кыя жол эми түзүнөн кеткен даңгыраган шоссеге «ээн кырдан карап турат».

Эски деп койгон аны унуткарып,
Антсе да ал жеңишке күбө болгон.

Мен келем ошол кезди эске салып,
Кайра бир өтүп коём ушул жолдон...

Мындай мотивдер С. Эралиевдин ушул тематикадагы ырларындагы кайталоо эмес, так ошол теманы улам чыйратып иштеп, биротоло ийине жеткирүү аракети менен түшүндүрүлөт жана алар улам башкача кырынан коюлуп, дагы бир сыры ачылып келип, идея биротоло толукталат. Эскинин баары эле эстен чыгып кетүүгө тийиш эмес. Чыныгы акындын сезимтал жүрөгү муну даана сезет да, мына ушуну жалпы окурмандарына өзү толкундангандай деңгээлде жеткире алат.

Тарыхтын бир учурун, нечендеген тагдырлардын кыйма-чийме тагдырлаш чиеленишкен жолдорунун эстелигин эске салган, алаамат согушка аттанып кетип, келип же келбей калган аталар менен тагдырлаш так ошол иймеленген эски кыя жол, тоо койнунда жоголгон ээн кыштактын ээси болуп кала берген кемпир, төбөсү түшүп чалдыбары чыккан бузук там, кой десе болбой кыштакты көчүрүп көл тосом деп бараткан жолоочу уста – мына ушунун баары нукура поэзиянын баркын билген, табити такшалып калган окурманды кайдыгер калтырбасынан шек саноого болбойт. Бул багыттагы ырлардын жеке мага катуу таасир калтырганы «Үй жөнүндө баллада» аттуу ыр.

...Тоодогу дагы бир үй.
Жепирейген жаман эски там.

Муну журтка таштап көчө качып кетип калган өз тургундарына нааразы, өз тагдырына, кейиштүү абалына нааразы.

Ойлоп калды:
«Мени чанды, жеришти,
Кайда болсо адам деген ушу да:
Жакшылыгың билбейт кайрып беришти,
Кетет кээде кара санап тузуңа...» –

деп дубал кадимкидей каңырыгы түтөп, төбөсүнөн кар менен жамгыр шорголоп, баягы өзү базар болуп бапырап турчу күрдөөл турмушту эскерип мүнкүрөп турат. Бул драмалуу баян күтүүсүздөн эле

курулушчулардын келип, аны тегеректеп калышы менен андан ары күчөтүлөт. Анткени эски там эми мени биротоло уратып көмгөнү келишкен экен деп ойлойт. Ошондо туулуп өскөн, чоңойгон үч азамат эсине түшөт.

Кейип-кепчип, бугу менен алкынып,
Айрый албай дүйнө чынын, жалганын,
Байкаган жок, аны ичине калтырып,
А үстүнө жаңы үй туруп калганын.

«Үч баланын бири мында төрөлүп,
Дүңгүрөсө... бүт дүйнөгө макталса...
Эл агылып, келип турса: «көрөлүк!»
Ал төрөлгөн үй ушинтип макталса...»
Бул ойлоду:
«Дүңгүрөдү дегени –
Эң кичүүсү болсо керек кыязы?
«Аман жүрсүн, ыраазымын мен эми,
Болгон үчүн анын алтын уясы».
Мына ошентип эскилиги жетти –

деп айрымдар уратып, тегиздеп жибербес тамдар бар экен, унуткарып койбос тагдырлар бар экен, кандай гана жыргалга болбосун өзүнүн киндик каны тамган жергени алмашпас, өзүнүн жаштыгы өткөн мекенинен эч жакка жер оодарбас энелер бар экен. Бул чыгармалардагы негизги идея – тарыхтын бир бүктөмүндө биротоло жок болуп кетпей турган, кийинкилерге да өрнөк боло алуучу асыл баалуулуктардын бар экендигин далилдөө жана даңазалоо, ага карата биздин аздек мамилебиз тууралуу ыйык сөз.

Табият менен адамдын эриш-аркак мамилелерине тиешелүү маселелер жыйнакка киргизилген «Кошойдун жери» аттуу поэмада бир топ жеткиликтүү иштелген. Жыйнактагы көптөгөн ырларда бир шилтем ой, бирин эки штрихтер менен кеткен идеялар поэманын кеңири полотносунда ары кенен, ары терең иштелип чыккан. Өмүрдүн өтөр-кетерлиги, ак-каранын ажырымы сыяктуу философиялык мотивдердин, ошол эле согуштук тематиканын да бар экенине карабастан, алардын

баары адам жана табият тематикасына багындырылган. Поэмада лирикалык каарман көзү азиз болгону менен көкүрөгү сезимтал, табиятты көзү менен эмес, бүткөн турпаты, жан-дили менен даана таанып билип, аны менен органикалык бир бүтүндүктү түзүп турган авасы экөөнүн диалогу аркылуу өзүнүн да ошол табиятты таанып-билүүсүнө, аны менен жуурулушусуна жол ачылгандыгын баяндайт.

Жел аркылуу үндөр келет агылып,
Беттеп бассаң төшүн ачып күрмөнүн.
Төшүң ага барабандай кагылып,
Дүргүйт тышка, ичте жаткан күүлөрүң.
Анткени мен көптөн жерде жүрөмүн
Жерди бассаң жалаңаяк бут менен
Боорукер да жумшак болот жүрөгүң,
Кайрат күчкө толуп кайра бүт денең.
Жерди сезип, тамыр жерден бошонбой,
Турган үчүн тиккен дарак баягы,
Тирүү бойдон.
Адамдар да ошондой,
Анда тамыр – жерди сезген аягы.

Авасы экөө жер кыдырып кетип бараткандагы кезиккен эле тоо, таш, дарак, жел ж. б. атрибут катары сүрөттөлө бербейт. Акын баарыдан мурда алардын гармониялуу карым-катышын, киндиктеш байланышын ачат. Орус акыны Александр Яшин деле өзүнүн «Жер бетинде жыңайлак» (Босиком по земле) деген жыйнагынын атында эле аталып турган негизги оюн «Жер нымында жыңайлак басып жүрсөң бул да бир зор бакыт!» (Бродить по сырой земле босиком – это большое счастье!)» башка дагы бир ырында «жылаңаяк жерди басып жүрүү мен үчүн абдан зарыл» (мне просто необходимо босым по земле ходить) деп кайталап бекемдейт. Евгений Винокуров болсо ошол эле ойду дагы бир капталынан коёт. «Акын жалаң аяк» болсо гана андан бир мандем чыгат». (Есть смысл в поэте только лишь босом).

Эгер жогорку акындарда бул деталь бир штрих менен белгиленип тим болсо, Эралиевде ал белгилүү бир өзөк мотивге чейин өсүп жеткен. Жылаңайлак басып, адам жердин зор күчүн сезип турса:

Жерди сезип, тамыр жерден бошонбой
Турган үчүн тиккен дарак баягы,
Тирүү бойдон.
Адамдар да ошондой
Анда тамыр – жерди сезген аягы, –

деп тереңдетип жалпылаштырылат. Жыйнак жарыкка чыккандан кийинчерээк «Кыргызстан маданияты» газетасына жарыяланган «Таңкы ойлор» аттуу граждандык бийик пафосто жазылган программалык поэмасында акын минтип айтат:

Ырын окуп, көптүн буруп назарын:
«Мен мынакей, мактасаңар акым бар!»
Деген өңдүү адабият базарын
Кызытышып, күпүлдөшөт акындар.
Кимдер калып, кимдин аты өчөрүн
Мезгил билет – өлчөбөгүн, өлчөгүн.

Бул С. Эралиевдин жалпы эле акындык өнөргө жана ошону менен бирге өз чыгармачылыгына да карата койгон талабынын бир белгиси. Ал эми акындын өзүнүн кыргыз адабиятындагы ордун, табылгаларын, анын чыгармачыл эстафетасын андан ары ишенимдүү улап алып кете ала турган потенциалдык мүмкүнчүлүгүн акын Жолон Мамытов эң туура ырга айландырган:

Эл акыны Эралиев Сүйүнбай,
Сиз баскан жол сыймыктуу да, кыйындай.
Кыргыз сөзүн Сиз ардактап бактыңыз
Бабалардан калган асыл буюмдай.
Кыргыз рухун лирикадан таптыңыз,
Кылым арткан жолду басып кыйырлай.
Кыргыз ырын Сиз бапестеп чаптыңыз
Космос көздөй атырылып куюндай.
Акынына эл сыйынмак эмес го
Ыр жазбаса акын элге сыйынбай.

Ошентип, С. Эралиевдин «Кыштак кечтери» жыйнагына карата алгачкы чакан пикирибизди акын Жолон Мамытовдун так ушул таамай ыры менен аяктай туралы. Калганын, албетте, «мезгил билет – өлчөбөгүн, өлчөгүн».

II

Чыныгы акындын чыгармачылыгы тууралуу сөз айтуу жоопкерчилиги кыйын. Ал эми буга чейин поэтикалык далай орошон ийгиликтерди жараткан зор калемгердин дагы бир этаптуу эмгеги тууралуу өзүнө ылайык кеп козгоп берүү – бул дагы өзгөчө түйшүк. Кыргыз поэзиясынын майданына согуштук кийинки мезгилде метеордой от чачып жарк деп чыга келген акын Сүйүнбай Эралиев ошондон бери бул багытта кандай гана залкар ийгиликтерди жаратпады да, башаты байыртан оргуштаган кыргыз ыр өнөрүнүн көркөмдүк мүмкүнчүлүктөрүн канчалык тереңдетпеди. Ошол мезгилден бери карай кандай гана жаңы ачылыштар, батыл эксперименттер, далай адабий полемикаларды жараткан талаш-тартыштар болбосун дал ошол жандуу адабий процесстин алдыңкы чегиндеги поэтикалык чалгындын авангарды катарында анын аты аталып, чыгармачыл изденүүлөрүнүн акыбети кайткан көркөм табылгалары көңүлдүн борборунда болуп келет. Кыргыз поэзиясынын салттуу ыр формасынын образдык көркөм көрөңгөсүнүн чексиз кенен мүмкүнчүлүктөрү айтылуу «Ак Мөөр» поэмасында чегине жеткире көрсөтүлдү. Бул поэтикалык нукура ачылыш ошо таптагы кыргыз поэзиясынын туу чокусу болгонун жана азыркыга чейин алдына ат салдырбай келатканын жалпы окурман журту жакшы билет.

Андан кийинки ошол эле кыргыз поэзиясынын турмушту көркөм чагылдыруу ыкмасынын өзүндө мурда болуп көрбөгөн бейуйкаш, ак ыр формасын кийирүүдөгү чыны менен эң чоң поэтикалык ийгилик катары бааланууга татыган чыгармачыл жеңиш да Эралиевдин ошол кездеги «Жылдыздарга саякат» баш болгон ээ-жаа бербей эргиген албуут сезимдин стихиясынан кристаллдашкан поэма, ырларынын ыкыбалына туура келди. Мына азыркы учурдагы, сексенинчи жылдардагы кыргыз поэзиясынын ал-абалы жана проблемаларына, андагы айрым алгылыктуу ийгиликтерге кайрыла турган болгонубузда да так ушул акындын

кийинки ырлар жыйнактарынын материалдарына оропара келип отурабыз. Анткени айрым бир чоң ийлгилик, адабий белестен ашкан автор азыноолак тыным алат, кийинки жаңы чыйыр алдында бир аз тизгин бошотот дегендей түшүнүктөр менен түк иши жок, ар дайым тынымсыз жан үрөп изденип, улам бир белестен соң изденүүнүн багытын башка жакка буруп, андан да жаңы маңыз чыгарып келаткан акын азыр өзүнүн чыгармачылык эргүү мезгилин башынан кечирип жаткан учуру. Бул айтканыбызга далил катары анын 1987-жылы «Кыргызстан» басмасынан жарык көргөн «Кызгылт багымдат» аттуу лирикалык ырлар жана поэмадан турган жаңы жыйнагын көрсөтсөк болот. Жыйнактын эң алгачкы бет ачар ырында эле даана айтылган:

Бар өзүмдүн сабырсыз жан далбасам,
Жаралгандан бери мага жол кумар –
Ылдам жетип ар убакта, ар качан
Тууган жердин тагдырында болгум бар. –

деген акындын түпкү максаты Мекен энеге, киндик кан тамган ыйык жерге карата перзенттик ыроо мамиле ушул китептеги лирикалык ой-толгоолордун лейтмотиви катары улам чыйралып жүрүп отурат. Ошого куйрук улаш эле кеткен «Мүдөө» деген ырдан окурман жайлоодон кой жайып жүргөн кызга оропара болот да, анын так ошол өзү туулуп өскөн жердин аскаларын, адырларын кыя албай, кашка тунук булактарын таштап кете албай, мал киндиктүү жергесинен башка жердеги жашоого кушу келбеген өз тагдыры тууралуу төмөнкүдөй ой чубатуусун учуратат:

«Мен барбайм, керек болсо келсин деген,
Анча эле жанын таштап сүйгөн болсо,
Дал ушул мен төрөлгөн жер-суу менен
Мен баккан кой-козуну сүйсүн кошо...» –

дейт ошо кыз өзүнүн алыстагы сүйгөнүнө. Эл-жерге карата ушундайча чыныгы граждандык мамиле чабан кыздын жашоо принцибине айлангандыгы, сүйүү, махабат деген ыйык жана бийик сезим элге, жерге, өз өмүрүн арнаган кесибине карама каршы келбей,

тескерисинче, алар менен гармониялык биримдикте жуурулуша шайкеш келгенде гана чыныгы өз өтөсүнө чыга алаарлыгы жөнүндөгү тоолук кыздын аруу тилеги поэзиянын нукура үлгүсүндөгү ыр болуп кристаллдашып, бийик идеяны даңазалап турат.

С. Эралиевдин «Кызгылт багымдат» ырлар жыйнагында акын мурдатан эле чебер колдонуп келген табият кооздугунун мезгилге жараша, учурга карата (кеч, таң, түн, күн, жаз, жай, кыш ж. б.) миң кубулган боёктору, жыттары жана ар бири так ошол өз учуруна гана шайкеш келген атрибуттарынын бирден бир даана, мүнөздүү штрихтер менен берилиши китептеги поэтикалык чыгармалардын реалдуулугуна айныбас далил болсо, ошол эле учурда көзгө илээшпес нюанстык белгилеринен бери камтылган жана алардын көркөм берилиши дүйнөнү чыныгы сүрөткерче кабылдоонун жана аны кайра поэтикалык түрдө чагылдыруунун жогорку көркөм чеберчилигин даана айгинелейт.

Жыйнактагы ырлар баштан аяк традициялык салттуу ыр формасында жазылганы менен, поэтикалык ойдун чабыты жай, салмактуу өнүгүп ол-турганы менен, акыры түбү келип жөнөкөйдөн татаалга, конкреттүүлүктөн идеялдуулукка барып куят да, маанилүү маселелер жагдайында образдуу көркөм ой жүгүртүүгө старттык аянтча болуп берет. Акындын салттуу ыр формасында жазылган ырлары бир караганда баары тең эле түшүнүктүү болуп тургансыганы менен образ сөз, көркөм ой жүгүртүүнүн мыйзам ченеминен тааныш, табити тарбияланган окурман үчүн ал ырлардын катылган сырлары улам дагы бир кырлары менен ачылып, анын жан дүйнөсүнүн (кругозорунун) көрөңгөсүнө ылайык, ошого жараша жаңырыктачу касиетке эгедер деңгээлде жеткире иштетилген. С. Эралиев жандуу сөздүн акыны. «Анда сен» аттуу ырды чогуу окуйлу. Үч строфадан гана турган, көлөмү жагынан чакан эле ырды китепте «Махабат» бөлүмүнө киргизилгендиктен шарттуу түрдө сүйүү тематикасындагы ыр деп коёлу:

Байкасам сени ушунча сагынгамын,
Сагыныч кайра өзүмө тузак болгон...
Мен бүгүн каркыралар сабындамын,
Жазды эңсеп кайра кайткан узак жолдон.

Жел күчөп, бороон улуп ар тараптап,
Айткансып алай-дүлөй жомокторун.
Анда да сен үчүн деп алпараткан
Өзүмдүн жан отгорум жоготподум.

Ооба мен көктө сүзгөн каркырамын,
Келаткан алдыдагы жазын самап.
Анда сен алда кайдан жаркырагын
Гүл болуп жаңы ачылган жашыл сабак.

Лирикалык каармандын каркыралар сабында баратып сагынычынын предмети «сен» деп үч ирекет жалпылаштырып айтылат да, ал эч бир жерде конкреттештирилбейт. Контекстке ылайык «сенди» сүйгөн жар деп биле турган болсок, бул лирикалык чыгарманын тематикасы да, андагы идея да конкреттеше түшүп, образдуу ой учугу өзүнчө бир багыт алат. Сагыныч, үмүт, күтүү, арзуу, умтулуунун жуурулушкан ассоциациялары махабаттын фонунда өзгөчө маанай жаратат. (Муну баягында С. Жигитов Алыкул Осмоновдун «Жибек кийген эрке кыз» аттуу ырын ар тараптан анализдеп келип, андагы көп кырдуу поэтикалык информациялардын багыттарын ачып берген ыкма менен анализдеп чыгуу да өзүнчө кызыктуу маалыматтарды бермек. Бирок биз азырынча кыскача резюме менен гана чектеле туралы). Менин жеке баамымда жогоруда келтирилген ыр жалаң гана махабат лирикасынын жанрдык тематикасынын алкагы менен чектелбейт. «Сен», маселен, Ата-мекен, айыл-кыштак, же лирикалык каармандын жаштык курагы, балалык доору же дагы-дагылар болуп калышы да толук ыктымал. Мындай учурда чыгарманын идеялык палитрасы өтө кеңейет да, анын көркөмдүк образдык багытынын чартактап өскөн бутактары пайда болот. Бири-бирине куюулушуп турган асан-үсөн сыяктуу полифониялуу көп маанилүү маанай жаралат. Берилген бир аксиома катары кабыл алынбаган күндө да биз сунуш кылып олтурган пикир түпкүлүгүндө көркөм чагылдыруунун жана кабылдоонун негизги принциптерине карама каршы келбейт. Анткени, ал так ушул лирикалык чыгарманын конкреттүү фактыларынан агып чыгып жатат. Идеялык-тематикалык өзөгү так ошол сүйүүдөн агып чыккан күндө да мисалга тартылган ырдын

мааниси жалаң гана кайсы бир селкиге карата арзуу менен гана чектелет десек, анда биз бул ырдын идеялык полифониялуулугуна чек коюп, өтө эле конкреттештирип, маани-маңызын тарытып алган болор элек. Анын үстүнө берилген бир конкрет мезгилди сүрөттөп жатып автор ошону менен бирге бир учур (жаз мезгилин, жаштык дооранды) эске алып, каркыралар сабында сызуу аркылуу дегеле мезгил менен мейкиндиктин категорияларын ретроспективдүү планда пайдаланып, жердеги жашыл сабак гүл менен көктөгү жазды эңсеп узак жолдон кайра тарткан каркыралар (мен бүгүн каркыралар сабындамын), эңсеткен кечээги жаз, анан эртеңки учур (келаткан алдыдагы жазды самап) аркылуу органикалык татаал ассоциацияларды жаратып, идеялык-тематикалык көп кырдуу уюлдардын түйүнүн түзөт. Так мына ошондуктан С. Эралиевдин ырларындагы мотивдерди жеке инсандык жана жалпы – коомдук деп, андагы тематиканы бул арзуу, махабат ыры, ал эми бул болсо граждандык лирика деп ажырата бөлүү да кыйын. Алар камыр-жумур, эриш-аркак жуурулушуп кетишкен да, поэтикалык жалпылоочу бийик күчкө эгедер болушкан. Мындай өзгөчөлүккө кененирээк токтолуп жаткандагы негизги себеп – акындын лирикалык чыгармачылыгындагы мүнөздүү бир сапат – ыр мазмунунун полифониялуулугу тууралуу ойду баса белгилөө менен түшүндүрүлөт. Мындан барып чыныгы көркөм чыгарманы кабылдоонун көп баскычтуу, көп кырдуу табияты жагдайындагы маселе келип чыгат. Ал болсо, өз кезегинде ырдын форма жана мазмун жагынан татаалдыгына барып такалат да, көпчүлүк учурда мындай чыныгы көркөм чеберчиликтен жаралган лирикалык чыгармалардын окурмандардан табиттин такшалышын, кругозордун кенендигин, интеллекттин тереңдигин талап кылышы да мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп саналат. Так ушул «Анда сен» деген ырдын көп катмарлуу табияты жөнүндөгү оюбуздун жыйынтыгы «Жерденби?», «Болсоң», «Таарынуу», «Кумар», «Сагынуу», «Күтө алам», «Түшүндө» деген ырлар баш болгон бир топ чыгармаларына да толук туура келерин белгилеп өткүбүз келет. Демек, бул касиет бирин-эки гана ырга эмес, Эралиевдин жалпы чыгармачыл ой жүгүртүү ыкмасына тиешелүү көркөм образ түзүү өзгөчөлүктөрүнүн белгиси экен. Бул тезисибизди иллюстрациялоо үчүн жыйнактагы ырлардын айрымдарынан бир катар мисал тартып өтөлү:

Билинбей күн артынан күндөр кулап,
Өзүмдөн өткөрүүдө жыл эсебин...
Болсом дейм барган сайын акылдуурак,
Каккы жеп калбас үчүн келечегим.
Турмуш бизди зымыратат бир алга,
Тизгинде кол, үзөңгүдө бут талып.

Дагы:

Рейн суусу шашып келип энтелеп,
Жай олтуруп, сунган жерде аягын,
Сексен жашын жаш баладай жетелеп,
Жете келет, тык-тык уруп таягын.

О тууган, менин дагы жылдызым бар
Бу турган үстүндөгү асманыңда.
Алдыңа төшөлсөм дейм көрпө сыңар,
Болсун деп жылуу, жумшак басканыңа.

Келтирилген саптардан көрүнүп тургандай акындын кайсы гана тематикадагы ырларын албайлы анда поэтикалуу ойдун динамикасы басымдуулук кылат да, өзүнчө бир бүткөн жандуу көркөм дүйнө көз алдыга тартылат. Андыктан анын ырларын эскиз, этюд, сүрөт же атүгүл монументалдуу скульптура менен эмес, кыймылдагы жандуу картина менен салыштыруу чындыкка жакын болор эле... Ат ордуна булут чаап келатып күзгү түндө токойдо, жалбырактары түлөгөн, «мас» болушкан дарактардын арасында аргасыз түнөгөн киши анан ошо табияттын мурда көзгө көрүнбөгөн стихиясына кабылат. Бакашака өз тилинде сүйлөшүп, кайра баары карс-карс күлүп каткырып, анан жалпы шакылдаша бийлешип, алда неге тырмак салып аткылап келип, кээде ага жулунуп уңулдаган ыйларын угат. Анан эртең менен мастык тарап соолугуп, шалдайышат денин жыйнап алалбай, мастык менен баштан жулган жоолугун, табалбастан карайлаган аялдай... Ушул эле ырдагы так тартылган динамикалуу кыймылдуу картина кийинки «Токойдо» деген ырда андан да күчөтүлүп берилет. Дегеле, Эралиевдин пейзаждык лирикасы кыргыз жергесинин

палитрасы бай көркөм полотнолорунун кыймылдагы панормасын элестетет. «Урданып колоттордон ат койгон жөө тумандар өзүнчө бир музыка». Дүпүрөп кең талаага кеткен чууруп, жылдардын агытылган үйүрлөрү... Ак мөңгүдөн чыйратылган жип менен кошо жөрмөп койгон кыял канаты... Асманды бекем тиреп ийни менен тон ордуна булут кийип алгансыган тоолук... Алма сындуу сабагында асылган жер шары... Жылдыздарга жонун кашып жаткансыган түнкү жылкылар... Түнкү көктө кылгырган түлкү көздөнгөн ай... Анан ошол эле ай – ат туягынан даңкан болуп учуп, асманда асылып кала берген така... Шүүдүрүмдөр – кирпичтерге илинип турган жаш, түн жоготкон берметтер... Уйкудан калган көздөй кызарган коломтонун чогу... Мындай көркөм табылгалар тоолор жана тоолуктардын акынынын поэтикалык арсеналын даана чагылдырып турганы менен баалуу.

Поэтикалык ойдун философиялык жалпылоочу масштабдуулугу С. Эралиевдин ушул жыйнагындагы «Мүдөө», «Жер менен», «Кадамдар» аттуу бөлүмдөргө топтолгон тууган жер, мекен, тагдыр, жашоо маңызы сыяктуу граждандык лириканын дил тазарткан бийик идеалдарга үндөгөн чыгармаларында ийине жете иштетилген. Жай адам үчүн аба, суудай эле көндүм болгон жөнөкөй бир зат же табияттын баарыбыз үчүн айдан-ачык белгилүү көрүнүштөрүнүн дагы бир жашыруун сырын ачып, алардын түбөлүктүү карым-катнашынын мыйзам ченемдерин жогорку чеберчиликте жалпыштырып берүү жагынан мурдатан эле жасап келаткан ишкердүү аракеттери ушу тапта биротоло баралына толуп, дүйнөнү көркөм жана образдуу чагылдырып берүүнүн өзүнчө бир, так ушул акынга гана таандык көркөм баалуулуктардын системасына айлангандыгын көрөбүз. Поэтикалык учкул сезим чабыты менен жалпылоочу философиялык категорияларга чейин көтөрүлүп жеткен терең ой жүгүртүүнүн чен өлчөмүн туура табуунун натыйжасында жыйнактагы ырлардын дээрлик көпчүлүгүнө уюткулуу ойлор катылгандыгы «Кызгылт багымдатты» катардагы ырлар жыйнагынан башкача, олуттуу мамиле этүүнү окурмандан талап кылып олтурат.

«Кызгылт багымдаттагы» лирикалык чыгармалар бир караганга даана, жөнөкөй, баяндама зарисовка сыңары туюлганы менен алар Эралиевдин чебер талантынан жаралган көркөм дөөлөттөрдүн

үстүңкү гана көрүнөө белгилери. Ал эми астейдил окуп, ырлардын сырларын чубай билген киши үчүн мухит айсберги сыңары ошол эле чыгармалардын дагы далай көмүскө нюанстары катылып жатат. Тил туюму, ыр туюму курч окурман журту бул акындын ар бир жыйнактарын улам кайра окуп, улам бир жаңы табылгаларды өзү үчүн дагы да кайра ачып алып жүргөнү да ошондон улам. Эралиевдин дагы жаңы чыгарма, ыр, поэма, жыйнактарын эңсетип күттүргөн касиет да бир чети так ошол жөнөкөйдүн татаалдыгын поэтизациялаган чыныгы таланттуу жүрөктөн чыккан полифониялуу мазмунга эгедер лиризмдин күчү менен түшүндүрүлөт.

Чыгармачылыгынын ар бир этабында замандаш инсандын жашоо-мүдөөлөрүнүн, умтулууларынын жана болумуштун ойго сыяр бүткүл ку-булуштарынын татаал карым-катнаштарын бар түспөлү, ажайып көрүнүшү менен кошо чагылдырып, мезгил доошуна үндөш ыргактарды жаратып келген акын ушул жыйнагында да коом өнүгүшү менен үзөңгүлөш, эл мүдөөсү менен энчилеш идеяларды поэтизациялап, жогорку көркөмдүктөгү көөнөргүс лирикалык чыгармаларды жазуу менен өзүнүн дагы бир этаптык жыйнагын окурман журтуна сунуш кылып олтурганына күбө болуп олтурабыз. Акындын ушул багыттагы ой толгоолору жыйнактагы лирикалык ырларынын өзөк идеясы катары кызыл жиптей тепчип өтүп, «Таңкы ойлор» поэмасында өз апогейине жетет. Инсандын жекече ички кайрыктары, өкүнүч-кубанычы, умтулуу, арзуу, тилек-максаты, азыркы эл аралык абал, кечээги акын өзү гүлгүн жаштык курагын, ден-соолугунан бери улуу жеңишке берип кайткан кандуу согуш алааматы, «жеңиш үчүн анда чөптөй кыйылган жаш өмүрлөрдүн эң акыркы согушта жүрөбүз деген ыйык тиликтери текке кетпеси» үчүн деп соккон акын жүрөгүнүн кардиограммасы ушул ырларында.

Кайсы бир тарыхы кылымдап өнүгүп келаткан адабияттардын мисалдарынан көрүп жүрөбүз, кайсыл гана жанр болбосун бирин-эки жаңы табылга таап, же беш-алты жаңы уйкаш жаратып, айрым бир башка адабий жанрлардын же ыкмалардын формасын өз адабиятына кийирип же ошол багытта аракет жасаган акындарын алар так ошол жаңылыгы үчүн, ошол ачылыштардын эң алгачкы ачуучусу катары адабий тарыхына алтын тамгалар менен жазып алышат экен. Анан ошол алгачкы азыноолак чыйыр жолду ар кимиси

канчалык кошумча кошуп, дагы кимиси аны андан ары канчалык көкөлөтүп көтөрүп кетти, ушулардын баарын төрт көздөп карап, өз баалуулугуна жараша белгилеп келип адабий тарыхынын «Ак сарайын» тургузат экен. Эң эле жөнөкөйлөштүрүп айтканда, изденүү жана табылга, салт, традиция жана жаңычылдык, ачылыш менен өсүп-өнүгүү деген зор категориялар деле ар бир дарыя булактан башат алгандай жөнөкөй эле түшүндүрсө да боло турган башталмалардан тамырлайт тура. Так мына ушул чен-өлчөм менен алганыбызда Кыргыз ССРинин Эл акыны Сүйүнбай Эралиевдин чыгармачылыгы бизге баа жеткис бай материалдарды бере алат. «Миллион сап «Манасыбыз» бар дейбиз, Алыкулдай акын эми жаралбай калды деп баш чайкайбыз, Айтматов ай-ааламга тарады дейбиз... Анан ошол көөнөргүс көркөм дөөлөттөрдүн чыныгы жүзүн дааналап ачып, баарыдан мурда өзүбүз үчүн ачып алуунун, анан алардын чыны менен эле дүйнөгө таратарлык, сыймыктанарлык касиеттерин иликтеп чыгууга бечелдик кылып жүрөбүз.

Ал эми кыргыз профессионалдык поэзиясында мурда болуп көрө элек поэтикалык потенциалдык мүмкүнчүлүктөрдү ачуу, анын жанрдык алкагын кеңейтүү жагынан С. Эралиев өзүнчө бир чоң ачылыш жараткандыгын айттык. Баарыдан кызыгы – бул чыгармачыл ачылыш биздин поэзияда алтымышынчы жылдардын башына туура келген. Андан бери чейрек кылым өтсө да Эралиевдин ошол чыны менен эле кыргыз поэзиясында өзүнчө революциялык өзгөрүүгө тете келген новаторлугу алиге теориялык планда терең иликтенип, биротоло өз баасын ала элек деп айтаар элек. Бул багытта бизде билек түрүп иштей турган маселелер көп.

... Сүйүнбай Эралиевдин көп кырдуу поэтикалык чеберчилигинин урунттуу белгилерин камтыган жаңы жыйнагы тууралуу өзүнө тете сөз козгоп берүү вазифасы өтө татаал жана оор жумуш дедик. Ошондуктан биз колубуздагы жыйнак тууралуу өз пикирибиздин айрымдары менен гана кыскача ой бөлүшүп олтурабыз. Колубуздагы жыйнак тематикалык жагынан да, поэтикалык чеберчилик жагынан да бир чакан рецензияга сыйбай турган олуттуу маалыматтарды арбын камтыган китеп. Анын ар тараптан иликтениши жана өзүнө тете баасын алышы жалпы окурман журт менен чогуу-чаран жетишиле турган маселе. Анткени:

Акынга чабыт керек алыс, бийик
Үмүткө жарык кылып анын алдын,
Жер четин жылдыздарга жалгап ийип,
Басууга мөөр кылып алаканын...

Акын так мына ушул ыйык жолдо далай ачылыштарды жаратаарына бизди аталган жыйнак терең ишендирип олтурат. «Кызгылт багымдат» кыргыз поэзиясынын ушу таптагы, сексенинчи жылдарындагы урунтуу ийгилиги катары карала турган китеп экенине шек жок.

1987-жс.

Кадырбек Матиев

ЭРӨӨЛ¹

(«Кесир инсан» поэмасы жөнүндө)

Таланттуу акын Сүйүнбай Эралиевдин чексиз муң асиретке, сары-санаа асерге, үмүт-шоолага толтура шыкалган поэтикалык бир дилкаты – «Кесир инсан» дастаны биздин колубузда. Акын төгүн жерден Шиллерден «Акыл-эсиң менен жүрөгүңдү, оюң менен сезимиңди элдештирүү үчүн катуу салгылаш өткөрүүгө сенин кудуретиң жетээр бекен?», – деген эпиграфты келтирбесе керек. Биз, азыркы адамдар, ошондой эрөөлгө катышууга, андай эрөөлдөн абийир менен чыгууга даярбызбы? Эгер даяр болбосок, эгер даяр болууга өзүбүздү мажбурлай албасак, анда Көйгапка кирип кеттик дей бер.

«Кесир инсан» бир эле учурда С. Эралиевдин мурунку дастандарынан кескин айырмаланып да, аларга үндөш, тамырлаш болуп да турат. Тамырлаштыгы мурда айтылган, бирок турмуштук материалдын, ар бир конкреттүү учурдагы конкреттүү чыгармачылык өнөркананын талабына, логикасына, психологиясына байланыштуу толук айтылбай, толук ачылбай калган ойлордун, идеялардын,

¹ Матиев К. Эрөөл. (С. Эралиевдин «Кесир инсан» поэмасы жөнүндө)// Ала-Тоо. – 1988.

образдардын мында ыңгайлуу шартка жараша лиро-эпикалык, трагикалык нукта ырааттуу улантылгандыгында, системалаштырылгандыгында. Айырмачылыгы – акын жеке адамдын турмуштук философиясын жалпы адамдык, планетарлык философиянын даражасына көтөрө алгандыгында. Эки учурда тең акындын инсандык, сүрөткерлик руху көзгө бараандуу урунат. Ал баарын туташтырып турган өзөк. Поэманын башкы каарманы бирде баардык пенделердей эле тирилик деп жанын карч урган кем-өксүгү бар адам катары көрүнсө, бирде тек гана образдуу абстракция – символ катары кабылданат, анын мойнуна доордун, замандын эң жооптуу жүгү жүктөлгөн. Муну биз кеңири сөз кылууга татыктуу чоң ийгилик катары баалайбыз. Дал ушул чыгармасында акындын көркөм ойлоосу катаал тартып, вертикалдык тереңдикте жана горизонталдык кеңдикте чабыт чалган, синкреттик, мифопоэтикалык жана нукура реалисттик туташ ой жүгүртүү ыкмасы ширелише жуурулушуп, органикалык синтезге айланган. Көркөм ойлоонун бул эки тиби же системасы акындын башында, анын дүйнө таанымында эки бөлөк жашабайт, алар бир бүтүндүктү түзөт. А мындай тубаса касиет өтө сейрек кездешет. Мунун классикалык үлгүсүн алгач М. Ауэзовдун, анан Ч. Айтматовдун практикасы бергендиги белгилүү.

Жеке адамдардын интеллектуалдык потенциалын байытууга, аны акыл-эстүү пайдаланууга али да болсо өбөлгөлөр түзүлбөдү. Бирок ушуга карабастан, элдин эртеңине керектүү бирдеме жасап калууга үлгүрүшүбүз абзел. Ким канчалык даражада ушул багыттагы прогресстин, илгери карай жандуу кыймылдын, жандуу өзгөрүүлөрдүн чыгырыгын чимирилтип, көмүскөдөгү күч-кубатыбызды ойготууга үлүш кошо алат. С. Эралиевдин «Кесир инсан» дастаны? Сөз жок, биз муну өтө шарттуу, салыштырмалуу мааниде – мыкты делген эстетикалык көркөм казынанын фонунда айтып жатабыз.

Глобалдык масштабдагы зор проблемаларды поэтикалык иликтөөгө алууга акындын турмуштук, чыгармачылык тажрыйбасы, философиялык-ойчулдук нукта өнүккөн дүйнө таанымы, дасыккан талант-шыгы, чеберчилиги жетиштүү экенин «Кесир инсан» дастаны дагы бир жолу ырастады. Анын фундаменталдык негиздери канчалык тереңдикте жана кеңдикте экенин баамдап, түшүнүш үчүн поэманын ар бир сабына, ар бир строфасына үңүлүп кароо керек,

акындын жалпы эволюциясына да саресеп салуу керек. С. Эралиев өмүр бою адам турмушу, адам тагдыры жөнүндөгү толгонууларын, күдөр үзбөй күтүүлөрүн ырга салды, адамдын социалдык, психологиялык, ал турсун биологиялык турпатын, сапаттарын тегиз иликтөөгө аракеттенди, бул маселеге ал адеп-ахлактык өнүгтөн, этикалык-эстетикалык кароолдон мамиле жасады. Башкача айтканда ал адамдын ар кандай жагдайдагы ар кандай абалын этикалык, эстетикалык категориялардын сыдыргысынан өткөрдү...

Поэманын жалпы концепциясы, татаал философиясы тезис-антитезис-синтез түрүндө өнүктүрүлгөн жана чечмеленген. Биринчи, экинчи бөлүм деп аталбаганы менен чыгарма органикалык түрдө байланышкан, бири-бирин толуктап, шарттап турган эки бөлүмдөн жана конкреттүү наамдары бар чакан бөлүктөрдөн турат. Биринчи бөлүмдө өз алдынча музыкалык увертюранын кызматын өтөп турган «Ой багытындагы» тезис-идея ички динамиканын андан наркы өнүгүшүндө улам тарамдалып бутактап, жогорку чыңалууга жеткен. Акын табият чөйрөсү менен акыл-эс чөйрөсүнүн өтмө катар диалектикалык байланыштарын ачууга бүт дараметин сарптап, космологиялык, космогониялык түшүнүктөрдү социалдык жашоо тиричилигибизге жакындатууга, ошону менен бирге адамдын табиятындагы биологиялык жана социалдык башталмалардын бирде эриш-аркактыгын, бирде теңирден тескери кеткен ажырымдарын, дисгармониясын, бири-бирин жокко чыгарууга умтулган эрегиш-таймаштарын иликтөөгө алат да, коомдун өнүгүү эволюциясына байланышкан глобалдык проблемаларды алдыбызга коёт. Астейдил кулак төшөп, көңүлдү, дилди бүт берип, акындын философиялык кредосун тыңдап көрөлүчү:

Адам, жер, суу, ава – менин поэмам,
Болсо дагы түн мээримдүү, түн куттуу,
Бир окуя кирет дайым түшүмө:
Күтпөс жерден куюн алып турмушту
Көккө чыгат...
Аны жерге түшүрө албай жатып,
кыйналганда ойгонуп,
Мен кылымга бербейм анча түшүнө.

Ачык болду эмне менен бүтөөрү
Табиятка адам эрки таңылса.
А ким танат, өлүм гана күтөөрүн
Эгер кылым акыл-эстен жаңылса?!

Бул строфага сыйдырылган ой-сезимдер, идеялардын төркүнүн чечмелеп отуруунун кажети жоктур дейм, ансыз да баары түшүнүктүү болуп турат.

«Ой багытында» айтылган бул тезис Чернобыль окуясын сүрөттөөдө жана жарык дүйнөнү жоготуп, о дүйнө барып келген лирикалык каармандын толгонууларын баяндаган бөлүктөрдө антитезис түрүндө чечмеленип, «Кыр белде» эки кылымдын тогошуусунда синтезделген, жалпылаштырылган. Жаратылыш, жарык дүйнө тирүүлөргө гана эмес, өлүүлөргө да, жан-жаныбарларга да бирдей эле таандык дейт акын. Ушул идеяны билдириш үчүн түпсүз кыялга, сарсанаага чөмүлткөн «Ой багытынан» чыгып, ал логикалуу түрдө «Чернобыль» кайгысын сүрөттөөгө өтөт. Поэманын негизине алынган бул трагедия тек гана бир тарыхый конкреттүү материал, шылтоо, жүйөө, реалдуу драмалык жагдай. Бирок акын үчүн мындай турмуштук материалдын каршылык күчү абдан катуу. Бул темага көп эле авторлор кайрылды. Азырынча өз алдынча өзгөчөлөнгөн трагедиялык пландагы көркөм реалдуулук жарала элек. С. Эралиев бул поэмасы менен өзүнүн мезгилден озуна ой жүгүртүү жөндөмүн, өз бийиктигинен алды жакты айкын көрө билүү жөндөмүн көрсөтө алды.

АЭСтен агытылган жырткыч окшоп,
Ал кезде сайран куруп атом жүрдү.

Мунун мааниси мында: атомдун радиациясы аралап өткөн, нуру көзөп өткөн табият, адам тулкусу майыпка айланат экен. Анткени, кала берсе жерге көмүлгөн радиатор да 400-500 жылга барып араң «өлөт» экен. Ошондуктан бир караганда демейкисиндей турганы менен радиациянын радиусу жеткен табият, анын ар бир таш, чөп, аба, суу сыяктуу мүчөлөрүндө ажал катылып жатат. Адам мурунку-сундай аларга аралашып, коюн-колтук алыша албайт, ал коркунучтуу жырткыч-мокочо көрүнөт эми. Ошон үчүн лирикалык каарман шагы

ийилген мөмөлүү бак-даракты карап «Татпайсың муну эч качан мындан ары?» – деп кейийт.

С. Эралиевдин поэмасында Чернобыль кырсыгы түздөн-түз сүрөттөлбөгөнү менен ошол АЭСте иштегендердин, ал чөлкөмдө жашагандардын орду толгус, кайта келгис жоготууларын, трагедияга кабылышын баяндаган эпизоддор эң кейиштүү ой-толгоолорго түртөт окурманды. Атом реактору жырткычка, оп тарткан ажыдаарга салыштырылып, кадимки жандуу субъект катары көрүнөт. АЭСте реакторду иштеткен адистер жомоктордо ажыдаарды кыңк эткис кылып өз тилине үйрөткөн аярларды элестетет. Тилекке каршы, атаганат, баардык адистер анын тилин билбейт, толук өздөштүрө элек. Ошон үчүн ушул себептин натыйжасы каргашалуу кырсык болуп отурбайбы. Мурда атом радиациясы жаратылыштын курсагында катылып жаткан. Илим эчен кылымдар бою издеп жүрүп араң тапкан ал «перзент» ажыдаарлыгын көрсөтүп чыга келди. Ал табийгый кырсык эмес, адам колдуу кырсык. Дал ошол АЭСтерди курган, анда иштеп жүргөн адистердин кенебестигинен туулган кесир. Бул чындык Чернобыль кырсыгынын алгачкы курмандары болгон аппаратчы Виктор Соколовдун, өрт өчүргүч Кузьменконун, илимпоз Михайловдун, кемпир Пелагеянын ж. б. монологдорунда, диалогдорунда аныкталган. Агония абалында ооруканада жаткан Михайлов «атом», «реактор», «космос», «радиация» деп ооз көптүрө сүйлөгөнүбүз эмне берди деп кер какшык айтып, «Жададым бул сөздөрдөн, мага 600 рентген эмес, ноль рентгендин да кереги жок эле» дейт. Атом сыяктуу ажыдаарды биротоло ооздуктап, жан-жаныбарларга, адамга зыян келтирбегендей илээсин, айла-амалын табуу али чечилбептир. Илимий-техникалык прогрессти, жаңы ачылыштарды натуура пайдалануу, натуура мамиле чоң трагедиянын башкы себеби. Демек АЭС сыяктуу жооптуу да, кооптуу да объектиге кол учунан, ат үстүнөн мамиле кылуу кандай кырсыктарга апкелерин акын илимпоздун монологунда жакшы көрсөткөн.

Адамдын жакшы-жаман сапаттары чечүүчү сыноолордо бөтөнчө ачыкка чыгары белгилүү го, биринчи кезекте анын адамкерчилиги, ар-намысы, абийири, уяты. Адаттан тышкаркы шарттарда бул сапаттар кишини шердентип, эрдентип, чечкиндүү иш-аракеттерге жетелейт. Мына ошондой каармандын бири Кузьменконун ооруканада өлүм алдында сүйгөнүнө жазган каты:

Мага абийрим:
«Өрттү барып жеңгин» деп,
Буйрук берген, ал болуучу Жетекчим.
Анын туусу турган кезде желбиреп,
Алып калбайт болчу өлүмдөн мени эч ким.
Анткендигим сагынычтуу санаамдай,
Бйык сактап жүрөр элем бул жерди.
Чыгыш калкы салтта сөйкө салгандай,
Мен өзүнө бербей кеттим бир белги.

Бул өңдүү саптарды окуганда иман-жаның козголуп, жашоонун эч нерсеге теңдешсиз кадыр-баркы, куну жана куту элге-жерге арналган өмүрдө экенин айныксыз сезесиң, толгоносун. Конкреттүү кырдаалда, жарык менен караңгынын, өмүр менен өлүмдүн эрөөлү учурунда жаш уландын көрсөткөн эрдигин анализдөө аркылуу анын психологиялык жактан мындай кармашка даярдыгын так туюнтуу аркылуу акын абийирдин туусун бийик кармаган кейипкердин образын таамай тартып, бекем мотивировкалаган. Ушул жерде лирикалык каарман орундуу собол таштайт: эмне үчүн адамдар капсалаңдуу кыйын учурда гана бири-бирине күйүшөт, жамаатка келет? Ал эми бейкутчулукта, жай турмушта бири-биринен жатыркайт, чоочуркайт? Биз муну ушу бойдон калтыралы, окурман поэманы окуп жатып, жооп издесин.

Припять калаасы, Припять дайрасы, алардын айланасына жайгашкан айыл-кыштактардын абалы, ээсин карегинен-терезелеринен күткөн үй-жайлар, дүнүрөйгөн жашыл бактар, жыйылбай-терилбей, орду-ордунда чачылып калган буюмдар, жолдо жаткан бир байлам жоолук ж. б. реалийлердин баардыгы чоң алааматтын күбөлөрү. Көчүрмөгө көчүрүлгөндөр, алардын ичинде жүздөгөн, миндеген ооруга чалдыккан, жараланган өмүрлөр – кызыл-кыргын согуш болгондон жаман элес калтырат. Бул кайгылуу көрүнүштөрдү турмуш-турпаты менен кеңири панорамада көрсөтүүдө акын үшкүрүк чекитин коё албай канчалык азаптанганы сезилип турат. Анткени бул ырасында эле кыйын маселе, кыйын тапшырма.

Ошого карабастан, жемин алаарда тептирип же тиш салдырып албаш үчүн жаныбардын төрт аягы менен башын кабыштыра апчып

туруп, асманга кайкып чыккан бүркүттөй, акын өзү кайрылган теманы, материалды «колго түшүрүш» үчүн оңой күч жумшабаганы, оңой эмгек кылбаганы байкалат. Анткени Чернобылды жазган сүрөткер теманын логикасына, талабына ылайык адам менен ал өзү жашаган табийгый, социалдык чөйрөнү, коом менен табияттын алакасын аттап өтүшү такыр мүмкүн эмес. Ал эми бул проблема аябагандай татаал, чиеленген маселе. Өзү туш болгон кыйынчылыкты автор кандай жеңип, кандай бөктөргөнүнө далил катары аппаратчы Виктор Соколовдун монологуна көңүл буралы:

О табият!
Төрөй элек энеме
Окшоп өзүң мени кошуп денеңе
Жүрөр элең.
Он эки айың-сүйүүм эле он эки,
Ар кимиси алган мени тең бөлүп...

Өмүр сапарынын соңуна чыкпай, бүт жашоо деген үмүт-тилегин, кастарлаган, бапестеген таалай кушун күтүүсүз жерден колдон учуруп, жарык менен түбөлүккө кош айтышып, караңгыга сүңгүп бараткан жаш адамдын ич күптүүсүн, арман-асиретин мындан артык салмактуу, салабаттуу жана күчтүү айтууга болобу? Же «көчүрмөгө кетпеймин, өлөөрүм калды, жок дегенде өз жеримдин бир ууч топурагы буйрусун» деп качып, «Бурчка барып, бүрүшүп бир бүктөмгө» бекинип калган Пелагея кемпирдин жообун келтирели:

Пелагея, – деп чакырды Жер мени,
-Кетпе, биздин тагдырды бир жасаган.
Кагыйлайын короо-жайым, силерди
Сагынганым мени сорор түгөтүп!?

Кайталайбыз: каармандардын мындай диалогдору, монологдору сай-сөөгүндү сыздатат. Жерге, Мекенге кылган мамилелеринде алардын кишичилиги, социалдык, психологиялык турпаты жакшы ачылган. Сезим – туйгулуу кадыресе окурман жан дүйнөдөн сыртка атылып чыккан мындай мундуу кайрыктарды, кейипкерлердин

кимдигин алейне көз алдыга келтирген кылык-жоруктарды, мүнөздөрдүн жандуу сүрөтүн жөн, каймана кабылдай албайт, кош көңүл абалда калбайт. Анын баарын өзүнүн керт башына түшкөн, калайык-калктын шаштысын кетирген көйгөп катары кабылдап, минтип отурсак, эртең кандай болорун ойлоп, зээни кейийт, кайгыланат, тынчсызданат. Дүйнөнүн башка чекиттеринде, булуң-бурчтарында сойлоп жүргөн жанагы ажыдаардан канткенде куткарууну, тарыхыбызды кантип сактап калууну ойлоп ичтен түйшүк тартат. Себептерин издеп, мунун баарын акыл-эстүү адамзат өзүнө өзү жасап жаткандыгына таңданат, шүйшүнөт жана өкүнөт. Анткени лирикалык каарман биздин көз карашыбызды билдирип, азыркы учурдун жана эртеңки күндүн тагдырын ойлоп, камыгып жатат.

Адамдын көөдөнүндөгү кайгы-мунун, күйүтүн музыкалык аспаптардын ичинен эң назиги, эң ийкеми, эң мукамы скрипка гана жеткизе билдирсе керек, скрипка гана жүрөктү мыжыгып, сыздата алса керек. Ошондуктан лирикалык каарман украин элине боордоштук, туушкандык ымаласын, махаббатын айтып, кансыз согуштун запкысынан скрипкадай боздойт. Бул адамгерчилик, акыйкат теңиздиктин, достуктун белгиси го:

Мен жүрөм аны ырымда сездирип да,
Чернобыль – сенин жараң, менин жарам.
Андыктан,
Мен – боздогон скрипка,

Атомдун ойроңдоочу кесепети, кесири эски көз караштарды, догмаларды жокко чыгарып, эми башкача жыйынтыктар жасоого аргасыз кылды, чен-өлчөмдөрдү, критерийлерди жаңыртууга моюн сундуру. Бул тууралуу акын мындай дейт:

Эски ойлор, түшүнүктөр качты кийин,
Догмалар тебеленип, кулап жерге,
Атомдун куйкалоочу илеп-деми
Биздин ой, биздин акыл-сезимдерде
Жаңырып турмак болду дайым эми!...

Чынында эле атомдун кубатын адамга кызмат кылдырууну көздөгөн илимдин эң улуу ачылыштарынын бирине кийинки жылдардагы бир жактуу мамиле, сенек чен-өлчөмдөр акырында кандай тескери натыйжаларды бергени жалпыга белгилүү болду го. Чернобыль каргашасын башынан өткөргөн эл үчүн ал күндөр өзүнчө эле бир кыямат күндөр болду. Аягында ал тегеректеги миңдеген үй-бүлө көчүрүлдү, өмүрлөрдү оп тарткан ажыдаар-реактор көргө көмүлдү. Бирок мунун менен иш бүткөн жок. Анын калтырган жараттарын дарылоого, адам жүрөгүндөгү такты кетируүгө, кыйылган өмүрлөрдү кайра келтирүүгө эч мүмкүн эмес. Ушул максатта ал тарыхка үнүлөт.

Автордун ар багыты барып-келип аны байыркы Сократка жолуктурат. Бет маңдай жүздөшүп, баарлашуу акындын көкөй кести суроолоруна жооп табууга түрткү берет. Бирок «Адам, кимсиң сен өзүң» деген эзелтеден коюлуп келаткан суроого, канчалык убараланбагын, даяр жооп жок.

Эмне үчүн экинчи бөлүм Сократка кайрылуу менен, сырдашуу менен башталган? Мунун себеби адамзаттын философиялык календарында Сократ – акылмандыктын, даанышмандыктын, адилеттиктин, акыйкаттыктын жана эрдиктин символу. Автор мезгил, мейкиндиги жактан бир учурдагы окуяларды мезгил, мейкиндиги жактан ар башка учурда өткөн окуялар менен байланышта, туташ өтүшмөлүктө карап, реалдуу жана ирреалдуу, фантасмогориялык көрүнүштөрдүн контрасттары, карама-каршылыктарынын негизинде адам проблемасын иликтеп жатат. «Баардык ыплас нерселерди биз өзүбүз менен кошо ала кеттик деп ойлодук эле. Жаңылган экенбиз. Силер жер үстүндө жамандыкты көбөйтүп жиберипсиңер», – дейт Сократ. Анын азыркы заманга, адамдарга нааразылыгын билдирүү аркылуу акын өзөк проблемага кирүүгө мүмкүнчүлүк алган. Баса, поэманын подтекстинде таң калардык бир кубулуш жатат. Ал «Кесир инсан» деп аталганы менен контекстте бул социалдык илдетти туюнткан категория бир да жолу учурабайт. Бул түшүнүктүн трагедиялык маңызы, көңүл жипкирткен сүрү подтекстке катышып, окурмандын ой жоорусуна, өз алдынча кыялдануусуна чоң эркиндик берилген.

Акылдын кемеңгери Сократ лирикалык каарман менен баарлашкан соң, ага мындай кеңеш берет:

Бирок берген жообундун
Актыгына калыс турсун ыйманың
Бул тууралуу минтип айтат
Кьеркегор: «Өзүм сүйгөн достор менен курдаштан,
Эң кызыгы – өзүм экем байкасам,
Таап чыгам жалаң гана чындыкты,
Өзүм менен өзүм жеке сырдашсам».

Бул формуланы туура түшүнүш керек. Биринчиден, имандуулук дегениң сулуулук, көрктүүлүк сыяктуу өтө пакиза, назик, ак шооладай үлбүрөгөн рухий кубулуш; ал эзели бирөөгө муш көтөрүп, күч көрсөтө албайт. Задисиз, дилазар кесиринсандар анын ушул сыпайылыгын түшүнгөндө гана өздөрүнүн кесирлигин сезип, иман алдында апкаарый түшүшү этимал. Экинчиден, дегеле адамга ар качан өзүнөн өзү экиге бөлүнүп, өзүнө өзү каршы эрөөлгө чыгып турушу абзел. Өзүндөгү «жакшы» менен «жамандын» кырчылдашкан салгылашындагы оң сапаттардын жеңиши гана анын ниетин түздөп, пейилин оңдоп турат. Башкача айтканда, адамдын турмуштук тажрыйбасында топтолгон субъективдүү реалдуулуктагы руханий күчтөр фактор катары аракетке келип, анын өзүнө таасир этет да, анын жүрүш-турушунда, ишмердигинде калыс, адилет көзөмөлчүнүн ролун аткарат. Анын «тилин» албай койсоң эле, азгырыктарга алдансаң эле балээге калдым дей бер. Акын атактуу философтордун оозу менен окурмандарды ушуга чакырып жатат. Эч кандай зордуктабай, кыйкырып үгүттөбөй, тымызын, билгизбей. Ошондой өзүн өзү сыңдоону адат кылып алган адам гана «Өз ойлорун догма кылып алыштан, өзүнө же шекший албай калыштан» оолак болуп, дайыма чыйралууга көнүгөт, өзүн руханий чыйрак сезет. Айыптуудай жүрбөйт. Муну менен биз өмүр бою өз очогундун айланасынан чыкпай, өз казыгыңа байланып кал деп жатканыбыз жок. Анын тескерисинче: өзүңдү да, өзгөнү да тең кара деп айтмакчыбыз – өзүңдөн сырткы дүйнөгө бар, тышкы дүйнөдөн кайта өзүңө кел. С. Эралиев дүйнөнү таанып-билүүнүн диалектикалык жолун мыкты билет:

Дитин коюп карап туруп башканы,
Эң оболу өзүн тааныйт адамдар.

Карайт жакын,
Карагандай кудум тунук күзгүдөн...

Бир караган кишиге бул саптар К. Маркстын «Капиталындагы» бир жобонун поэтикалык формуласы сыяктуу сезилиши мүмкүн. Бирок биздин оюбузча, акындын өзүнүн чыгармачылык тажрыйбасы, күчтүү өнүккөн интуициясы да ушундай тыянакка апкелиши ажеп эмес. Кызып кетип, мисалдарды көбүрөөк келтирип жибердик окшойт. Чынын айтыш керек – мисалга тартпай коё турган саптар жокко эсе. Чубалжытпай, окурманды поэманын өзүнө жөнөткөнүбүз оң. Бирок Сократтын оозунан чыгып жаткан элдик аңыздын мотивин келтирип коёлу:

Биз дүйнөгө келебиз,
Түйүп эки муштумду:
«Бүт баарысы меники,
Мен эч кимге бербейм» деп,
Чаңырып ыйлап, чаң салып...
Биз дүйнөдөн кетебиз,
Айыптуудан беш бетер
Алаканды кең ачып:
«Карагыла, алганым жок эч нерсе,
Эч нерсенин кереги жок мага!» деп...
Баары – баары эсине ала жүрүшсүн:
Берген эмес энчисине эч кимдин
Бул дүйнөнү, жер үстүн!»

Мына ушундай экен адам өмүрүнүн купуя сыры. Акындын түшүндүрүүсүндө азыркы пенде бир буту менен тээ байыркы жарым-жартылай айбан, жарым-жартылай киши кейпиндеги адепки бабалардын таш үңкүрүнүн оозунда турса, экинчи буту менен Жерди таканчыктап, тээ бийикке – космоско, коңгуроолуу жылдыздарга кол созот. Мына ушул поэтикалык метафорада кандай парадоксалдуу диалектика, кандай терең философия камтылган! Бүгүнкү кейиштүү көрүнүштөрдүн баардыгынын тамыры мына ушул антогонисттик карама-каршылыкта. Бир жагынан адам жарыкты өзү жаратчудай болуп, жаркыраган цивилизациянын туу чокусуна чыгып баратса, экинчи

жагынан жапайылыктын, караңгылыктын тушоосун кырка албай, ого бетер караңгыга умтулууда...

Ушул себептен улам автор дегеле адамдагы социалдык жана биологиялык башталмаларды жок дегенде салыштырмалуу түрдө гармониялаштырууга, шайкештирүүгө болобу? – деген собол таштайт. Дал ушул проблема поэманын өзөктүү квинтэссенциясын, альтернативасыз негизин түзүп, адам жана тарых, табият жана коом, адам тагдыры жана табият тагдыры, адам жана илимий-техникалык прогресс, биочөйрө жана ноо-чөйрө деген жашоонун бир бүтүндүгүн, биримдигин куруп турган атрибуттар биринен сала бири эриш-аркак акындын сүрөткердик сынагынан, ойчулдук тергөөсүнөн өткөрүлөт. Бул башкы идея поэмада түркүн түстөгү, түркүн мукамдагы ассонанс, диссонанска өтүшүп, бирин-бири шарттап турат. Канткенде байыркы гармонияны калыбы-на келтирип, адамзат өз өмүрүн уланта алат?

Ырас, мурда да, азыр да адамдын жеңилбестиги, улуулугу, даанышмандыгы, көсөмдүгү ж. б. бийик касиеттери, сапаттары ырдалып келет. Бирок бара-бара адамдын табиятка жасаган мамилесин түп тамырынан өзгөртүү зарылдыгы пайда болду. Мурдагы «биз табияттан мээрим күтүп отура албайбыз, Тескерисинче, керектүүнүн баарын андан тартып алабыз, аны өзүбүзгө толук багындырабыз», – деген сандырак теориялар, көз караштар бүгүн түккө арзыбаган, жараксыз, зыяндуу догмага айланды. Башка факторлордун жана себептердин ичинде накта ошол эртеңки менен эсептешпеген догмалар адамдарды жаман жакка бузууга «салым» кошкондугун, коом менен табияттын өз ара алакасына шойкондуу таасирин тийгизгендигин С. Эралиев жеткире айта алган.

Коомдун, адамдын табиятка жасаган алкы бузук мамилесинин натыйжасы иретинде кесиринсан антиличность пайда болгондугун, Чернобыльдын, Челленджердин, Хиросима, Нагасаки, Сумгаиттин окуялары, жер титирөөлөр, сел каптоолор, көчкү алуулар, жерде, сууда, абада өткөн кагылышуулар, аба, суунун, жер кыртышынын бузулушу өңдүү толуп жаткан киши колдуу же киши колдуу эмес апаат кырсыктардын түрмөгү далилдеп турат. «Кесир инсан» поэмасынын жазылышына так ошондой кайгылуу көрүнүштөр объективдүү фактор катары себепкер болгондугу талашсыз. Болочок чыгарманын уюткусу акындын башында узак

убакытка бышырылгандан кийин гана 1988-жылы кагазга түшүрүлүп отурат. («Ала-Тоо» журналы, 1988, № 12, 1989, № 1). Арийне, мындай көп пландуу, чоң масштабдуу, көп кыртыштуу чыгарма кыска мөөнөттө жарала койбойт.

Азыркы цивилизациянын колу узун, руханий, интеллектуалдык күчү мол, бирок ошол мүмкүнчүлүктөрдү кандай пайдаланып, анын ыраатын кандай көрүш керек? Жогоруда айтылган кырсыктуу окуялар, согуштар, адеп-ахлактык жардылануу цивилизация заманына, адамзаттын Адам атына сыйышабы, коошобу? Мына ушундай көкөй кести суроолордон улам акын өзүнүн планетардык толгонуусунда материалдык дүйнөнүн биримдигин, адамзаттын биримдигин алдыңкы планга коёт:

Ар кыл башка континентте турушкан,
Адамдардын баары мага туушкан.
Бул туугандык бизге кокус келбеген,
Асман жердин бирдигинен жугушкан,
Тараганбыз эки гана денеден –
Адам Ата, анан Ева -Энеден....

Кандай таамай, элестүү айтылган бул терең маанилүү философиялык идея! Мында эч кандай кургак үгүттүн, кыйкырык-чакырыктын жыты да жок. Акын тогузунчу валдай буркан-шаркан ташкындаган албуут сезимдерди, эмоцияларды күчтүү интеллекттин солк этпес өкүмүнө баш ийдирип, жөнөкөйлүктөн татаалдыкка, татаалдыктан жөнөкөйлүккө, конкреттен абстракцияга, аб-стракциядан конкретке өтүүнүн өтө элпек, ийкемдүү, экспрессивдүү жана универсалдуу жолдорун, ыкмаларын тапкан. Мурунку конъюнктуралык бөгөттөрдү жана өзүнүн ички «цензурасын» жеңип, көп нерсени ачык угуза, эркин айтууга үлгүргөн. Адамзаттын, демек биздин, Жер-Эненин бүгүнкү абалына, эртеңки тагдырына акындын жаны ачып, күйүп-бышканы ушунчалык, кай бир учурда өзүнөн өзү чубуруп, куюлушкан төкмөлүк, экспромт, импровизация үстөмдүк кылып, чулу образдар, идеялар мерчемине жеткире айтылган. Ичине батпай көкүрөк-көөдөнүн тээп, ашып-ташыган, небактан бери кайнап бышкан ойлорун автор куп кана кынабына келтире кынаптаган. Андан калса, поэманын лиро-эпикалык жанры буга толук шарт түзгөн. Бирок эске ала

турган нерсе – жанр авторду жаратып жаткан жок, тескерисинче, жанрды автор жаратып жатат. Демек, ал өзү аздектеген, аң-сезиминде кастарлап жүргөн ой дүкөнүн ачып, андагы асыл мүлкүн түгөлү менен ушул дастандын алкагына сыйдырган. Башкы темага, идеяга тиешелүүсүнүн баары органикалык бир бүтүндүккө интеграцияланып, синтезделип кетиши поэманын эстетикалык нарктуулугун, таасирдүүлүгүн, жугумдуулугун ашырган.

С. Эралиев ар качан поэзияда калыптанып калган стереотиптердин, нормалардын кишенин быт-чыт үзүүгө умтулат. Анын талантынын бул кудуреттүү касиети ушул поэмасында айрыкча чачырап төгүлгөн. Биздин баамыбызда өзүн түк чектебей турган, анын жаратмандык потенциалы жадырап-жайнап ачылышына толук мүмкүндүк берген ушундай жанрда – лиро-эпикалык, философиялык жанрда – глобалдык проблемаларды койгон үлкөн туундуларды берери шексиз эле. Буга ал логикалык түрдө келмек, анын орошон таланты, чар тараптуу ойлом жөндөмү кем-карчысыз жетиштүү. Бул жерде биз «Кесир инсандын» көркөмдүк-эстетикалык сапатын да, акындын түпкү ниетинен чубуруп чыккан табыйгый өнүгүшүн, чектерин да айтып жатабыз. Экинчиден, чындап карай келсек акын иликтөөгө алган теманын же темалардын алкагын оңой-олтоң чектөөгө мүмкүн эмес. Аябагандай эле учу-кыйырсыз: Мезгил жагынан да, мейкиндик жагынан да, тарыхый мазмуну жагынан да, акындын кеңири диапазондуу бай тажрыйбасы, күчтүү өнүккөн интуициясы, кыял чабыты, чеберчилик ыкмалары, өзүнө өзү чек коюу чен-өлчөмү гана чексиздикти чектөөгө, учу-кыйырсыздыктын шарттуу учун («Сократ менен») ортосун (Чернобыль трагедиясы), аягын («Кыр белде») кармоого негиз берген. Ушундан улам ал адамзат тарыхынын узун тилкесинен бир бүтүндүктү, туташтыкты көркөм чагылдырган синтезди жарата алган. Ошол эле учурда поэманын ар бир сабында, образында идеалдык чексиздик жатат: «Түбөлкүлөр көз ирмемге сыйгандай, Бүт адамзат топтолгон бир адамга» – мына ушул образды чечмелөөнүн өзү эле бизди чексиздикке түртөт. Мындай көп чекиттүү чулу идеялар окурмандын өз алдынча ой жүгүртүүсүнө атайын калтырылган жем, гүлазык катары кызмат кылат.

Поэма Аалам алкагын кичирейтилген кейпинде, баш-аягы көрүнбөгөн тарыхый мезгил менен мейкиндикти сыгылыштыра

кыскартылган миниатюра көлөмүндө алаканга салгандай топтоштура, дапдаана көз алдыга тартат. Акын эки кылымдын кошулуш кезиндеги жагдайдын курчтугун, опурталдуулугун таамай элестеткен күчтүү метафоралар менен жашоонун өзгөрүлмө, кубулмалыгын таң каларлыктай сыйымдуу, таасирдүү образдарда сыпаттай алган. Маселен, С. Эралиевдин чечмелөөсүндө дүйнөдөгү эң кубаттуу, эч кимге майышпас, эч кимге багынбас алп күч – мезгил Дарагы. Калган баардык жан-жаныбарлар, заттар, адамдар жана адамзат – анын албан-албан бутак-шагы. Ал эми ушулардын ичинен түзүүчү адам, инсанат – бүлүндүргүч кесиринсан эмес – мейкиндик менен мезгилге тирүү көпүрө. Ошондуктан жүрөктүн ар бир кагышы, адамды сээрине кондуруп алып учкан санаалардын, үмүттөрдүн жакшылык деп талбай канат сермеши ошол мезгил менен мейкиндиктерди туташтырып, жалгаштырып турган тирүү көпүрөнүн – Адамдын өлбөстүгү. Бул эң сонун поэтикалык образ – табылга терең мазмунду, диалектикалык мазмунду өзүнө камтыйт. А мындай жалпылоочу образ-бейнелер поэмада арбын. Бул чыгарманын дүрдүйнө асемдерин бирден тескей берсек, чексиздикке кетебиз. Биз айрым урунттуу компоненттерин гана белгилеп жатабыз.

Мындай көзгө толумдуу көркөм ачылыштарга сүрөткер оңой эле келе койбойт. «Толгоп тарткан кыл аркандай» катуу чыналуу, чымыркана толгонуу, ар бир сүрөттөлө турган предметтин, идеянын ичи-коюнуна кирип чыгуу чыныгы чыгармачылык стихия гана үзүрүн берет. Биздин замандын портретин алейне көрсөтүш үчүн С. Эралиев адамзат тарыхына, басып өткөн кыйма-чийме жолуна чалгын чалып, адам качан, эмнеден жаңылганын түшүнүүгө аракет кылган. Суроо-жооп иретинде эмес, поэтикалык кыял чабытынын, интуициянын, бейнелүү элестердин жардамы менен драмалуу проблемалардын маңызына сүнгүп кирүүгө умтулган. Алды жакта адамды эмне күтөт, кандай күндөр келет – дал ушуга футурологиялык, озунуп ойлоо ыкмасы менен көз чаптырган.

Адам турмушунун мааниси, рухтун, өмүрдүн түбөлүктүүлүгү, муундар ортосундагы өтмө катар байланыштар, жалпы дүйнөлүк тарыхый-табигый өнүгүү кимдерди – кайсы художникти гана кызыктырбаган? «Манас», Гомердин поэмалары сыяктуу элдик эпосторду айтпаганда да, Фирдоусинин «Шах-Намеси», Дантенин «Керемет

тамашасы», Микеланджелонун Данте боюнча фреска-капелласы, Шекспирдин трагедиялары, Межелайтистин «Адам» поэмасы... Биз эмне үчүн С. Эралиевдин «Кесир инсан» дастанын аталган үлгүлөргө катар же жакын койгондон жалтакташыбыз керек? Эмне үчүн кашкайган чындыкты айтуудан, үлкөн чыгарманын үлкөндүгүн угуза айтуудан тайсалдашыбыз керек? Талаш жок, көркөмдүк-эстетикалык реалдуулугу, күчү жана масштабы боюнча алардын ар бири өз алдынча, өз заманынын каарманын алдыга коюп, өз доорунун адамына байланышкан түпөйүл маселелерге, суроолорго жооп издеген. Ошонун сыңары С. Эралиев да кылымдын зор проблемаларын, адамзаттын бүгүнкү, эртеңки тагдыр-таржымалын зор масштабда коюп, көркөмдүк тереңдикте чечмелешти, чын жүрөгүнөн күйүп-жанып, имандай сырын жашырбай төгүп жатышы – натыйжада реализмдин салттарын жаңы ачылыштар, табылгалар менен байытып, чектерин кеңейтип жатышы баардык жагынан колдоого, кубаттоого татыктуу. Бүгүнкү заман көйгөпкө жакындап баратканын, адамзат абдан коркунучтуу, коогалуу чекитте турганын акын кадимки тозокко – Дантенин тозогуна төгүн жерден салыштырып жатпаса керек. Бир чети муну чыгармачылык таймаш десек да болот. Тиги дүйнө менен бул дүйнөнүн кайнаса каны кошулбаган контрасттарын келиштире сүрөткө тартып, автор ал таймашты утуштуу аяктаган. «Жоголгон дүйнөдө» «өлүп тирилген» лирикалык каарман жарыкка чыгаары менен үстөмөндөп жерге жыгылып, чогойнону өөп, миң мертебе табынат. Күнөстүү дүйнөгө, улуу Күнгө зиярат кылып, Гимн ырдайт...

«Кесир инсанга» С. Эралиевдин мурунку поэмаларынан жана 80-жылдарда жарык көргөн ыр китептеринен айырмаланып турган бир касиет таандык. Ал байманалуу касиет-дастандын нукура философиялык кыртыштан өнүп чыгышы. Экинчиден, мурда сүрөттөөнүн реалисттик жана мифопоэтикалык принциптеринин органикалык айкалуусунан турган туташ көркөм ойлоонун көз көрүнөө артыкчылыгын байкайбыз. Поэманын «Сократ менен маск», «Жоголгон дүйнө» ж. б. бөлүктөрүндө ар кандай ирреалдуу кубулуштардын реалдуу турмуш менен сабакташ берилиши ушуну ырастап турат. Адатта биз синкреттик, мифопоэтикалык ойлоону сөзсүз эле мифке ыйгарып, ошого байланыштырабыз. Бул таптакыр натура көз караш. Себеп дегенде реалисттик жана мифопоэтикалык ойлоонун

принциптери – реал-дуулуктан ирреалдуулукка баруу жана ирреалдуулуктан реалдуулукка келүү – ар башка болгону менен дүйнө тааным негиздери, тамырлары бар. Алар мазмундун ар башкача берилиши боюнча гана айырмаланышат.

С. Эралиевдин поэмасында турмуштук идеяларды ар түрдүү шарттуу формада сыпаттоонун каражаты катары синкреттик ойлоо реализмди байытып, өзгөчө сапатка эгедер кылган. Дегинкиси синкреттик, мифопоэтикалык ойлоонун негизинде байыркы гилозоизм, кийинки зороастризм, б. а. заттык жана руханий нерселердин, предметтердин баарын ыйык, жандуу деп түшүнүп, дүйнөнү, адам өзү аңдап-билип, өздөштүрүп жаткан дүйнөнү туташ биримдикте кабылдоо, демек, аң-сезимде аны туташ биримдикте бүкүлү чагылдыруу. Келечекте адамзат, В. Вернадский болжогондой, акыл-эс чөйрөсүн биологиялык же жаратылыш чөйрөсүнө алып өтсө, ага дал өзүнө мамиле кылгандай карап калышы ажеп эмес. Рухтун, маданияттын, имандын бийик деңгээли гана ошого жеткириши этимал. Бул гипотеза реалдуулуктан алыс турган курулай утопия, иллюзия эмес, азыркы адамзаттын экологиялык, этикалык аң-сезими ошого багытталууда. С. Эралиевдин поэмасынын контекстинде да, подтекстинде да ушул мүдөө, ушул идеал ак эткенден так эле ырдалган. Сократтын азыркы адамзатка айткан нааразылыгы, лирикалык каармандын түшүндө аян берген ата-бабалардын арбактары, дагы башка фантазмогориялык тири укмуш көрүнүштөр ошол идеалды эске салып жатат. Акыры адамзат Көйгаптын оозундагы эрөөлдө жеңип чыгып, жарыктын кырына көтөрүлөр. «Жалган дүйнөдөгү» көзгө сайса көрүнгүс караңгылыкка чын эле капталып калбас үчүн өзүн жаңылбай-жазбай тааныр. «Экологиялык түндүн» шарпасын сезген акыл-эстүү жандар биргелешип, тагдыр берген күн чырагын өчүрбөшкө умтулууда. «Кесирирсан» ошол жалпы адамзат хорунун айбаттуу бир жаңырыгы, бийик добулбасы, доошу. Поэма чынында эле көңүлгө от тутантып, сезимди дүрт жандырган, жалпы адамга багытталган чыгарма. Бүткүл жан дүйнөнү шоолалантып, чексиз толкундаткандыктан, авторго терең ыраазылык менен окуйсун поэманы. Бир дем менен. Акын аябай иштеп, бүткүл күчүн, дасмиясын, энергиясын, ышкысын ушул чыгармасына бергендей. Поэманын тулку-баданина сыйдырылган ажайып дүйнө акындын жүрөк жалынынан, өзөк өртүнөн чыгып

жаткандыгынын далили катары ушул жерде дагы бир узун үзүндү келтирүүгө аргасызбыз:

Бул турмуштун кыйма-чийме жолунда,
Көз ирмемде зып деп учуп өтчүнү,
Же былк этпей жатчуну бир орунда,
Мейли канча соксо мезгил өткүнү,
Өмүрлөрдү даңазалуу жашаган,
Шайкеш келип ар кими өз дооруна,
Наадандарды тагдыр чала жасаган,
Адам жанын ыйлуу жана күлкүлүү.
Жер бетинде кубулушту миң түрлүү
Келет бүгүн ачып кайра карагым,
Аңтаргандай эски китеп барагын.
Бүткөндөрдү ач көздүктүн илимин
Келет кууп акыл-эске кийиргим.
Жулуп атом коркунучу астынан
Ушул жерди жаны бирге биз менен
Жонго салып, кең арыштап баскым бар
Бейпилдикке барчу жалгыз из менен.

Аалам панорамасын көз алдыга айкын тутуп, адамзаттын эртеңки тагдырын таразалап, туура өкчөй алган художник гана ушундай ойлоп, ушундай жаза алат. Адамдардын имандык идеалдардан жатыркап, утурумдук көр тиричиликтин капканына белинен чабылып, омурткасынан мертинип калышынын, аңги-дүңгүлүктүн, руханий ыпластыктын ж. б. гносологиялык, социалдык, психологиялык, моралдык-этикалык, саясий ж. б. себептерин изилдеп чыгуу, аны оңдоонун конкреттүү жолдорун, рецепттерин берүү, арийне, сүрөткердин милдетине кирбейт деңизчи. Анын милдети ошол проблемалардын баарын өзүнө камтыган адам турмушун алдыга коюп көркөм иликтөө, собол таштоо. Ушундай шартта табиятка, адамдын өзүнө аралжы болор дабаа, шыпаа табылабы же, акын айткандай, «сезимди майга бастырып», жырткыч айбандык илимден ашпаган макулуктар, табиятты илдетке чалдыктырган индустрия, маданиятсыз инфраструктура дүйнөнү да, адамзатты да тыптыйпыл кылып тынабы?

Бул туюк суроого жооп издеген акыл-ойдун түйшүгү башынан ашат. Континенттер, өлкөлөр, элдер аралык, инсандар аралык мамилелерде калыптана баштаган жаңыча ойлоо, жаңыча түшүнүү, бири-бирине ишеним ыйгаруу сыяктуу оң факторлордун оң таасирин иш жүзүнө мадимиелештирүү, адамдын аң-сезим потенциалын байытуу жана анын өнүгүшүн туура багыттап, туура пайдалануу өңдүү милдет-мүдөөлөрдү, максат-тилектерди коюп отурат акын.

С. Эралиевдин дастанында ырдалган маселелердин келечекте оң чечилиши, реалдуулукка айланышы адамдын кайра жаралышына, жаңыруусуна багынычтуу. Руханий жана практикалык жактан буга убакыт керек. Акын «Бүткөндөрдү ач көздүктүн илимин, келет кууп акыл-эске кийиргим» деп эрмек үчүн айтып жаткан жок. Баса, кыргыз окурмандары бул чыгарманы кандай тосуп алды. Муну аныктай турган бирден бир калыс барометр – окурман калкынын пикири эле. Тилекке каршы, ал азырынча түзүк сезилбейт. Чынын айтышыбыз керек: көпчүлүк кыргыз окурмандары көркөм табити жактан көнүмүш түшүнүктөрдүн, салттык үлгүлөрдүн чегинен жогору көтөрүлө албай келет. Өзгөчө поэтикалык жаңычыл чыгармаларда салттык үлгүлөрдөн, элес-бейнелердин күтүүсүздөй жаңыча трансформацияланышын, жаңы түргө келишин, өтө оригиналдуу синтезин түзүк байкай албай, түзүк түшүнө албай калышууда. Интеллектуалдык мазмуну – акыл-эс, сезим-туйгу мазмуну деп коёлу – татаал үлгүлөр, б. а. атайын эстетикалык даярдыкты, көнүгүүнү, машыгууну, каныгууну – көздү, кулакты, сезимди курчутууну талап кылган нускалуу чыгармалар жеткилең кабылданбай, жеткилең өздөштүрүлбөй, кулакка куюулуп, мээге түйүлүп, кан-жанга сиңирилбей калууда. Демек табитибиз чектелүү, даярдыгыбыз жетишсиз. Акын «Менин эски доорумдун жаңы дарты – АЭС, Чернобыль менен Поэзиям болду сары оорулуу» – дегендей, аны «сары оорулуу» кылып жаткан маселелерди бүткүл образдуу көркөм туруш-турпатында өзүң «сары оорулуу» болгондой кабыл алмайынча поэманын таасирин, маани-маңызын кайдан сезе алмаксың?

Айталы, «Кесир инсан» поэмасы мазмундун табиятына ылайык башынан аягына минордук муңдуу ыргакта, «Табылган дүйнө» бөлүгүндө бир аз мажордук-көңүлдүү ыргакта жазылган. Ритмдин мындай өнүгүшүн турмуштук материалдын термелүү кыймылы, тонуусу,

көмөкөйдөн чыккан үнү, интонациясы шарттап турат. Ошого жараша чыгарма көп стилдүү, көп мундуу, көп түстүү. Демек, эгер окурман поэманын ички демин, тирүү жанын, учкул канатын издегиси келсе, аны ошол ыргактан, ритмден табат. Анткени негизги жүктү аркалап, формага жан киргизип турган күч ритмде. Дастандын ыргактары анын алгачкы элеси, идеясы менен киндиктеш төрөлгөн. Адегенде көзгө көрүнбөгөнү менен акындын жүрөк кылдарында, мээ беренелеринде тынымсыз чертилип, көөдөнүндө ар кыл авазда жаңырып турган, чыгарма ичтен жаралып жаткан учурда ошенткен. Бирок аны кудум акындын өзүндөй жеткире туюнуу, угум менен так, даана кармап калуу бир топ эмгекти талап кылат. Түйүн ушул жерде чиеленип жатат. Себеби буга түшө турган ачкыч таап, ритмди туура туюнганда гана дастанды толготкон автордун өнөрканасына башбагып же шыкаалай алабыз; анын психологиялык, психикалык маанайы кайсы учурда кандай ахыбалда болгонун, адам жана адамзат тагдырына байланыштуу кайсыл жеринде ичтен сыздап, зээни кейигени, көзүн жаштап кылгырганын, кайсыл учурда кайрат-күчү ташкындап кумарлана эргигени, өзүнө өзү маашырланганын тымызын туя алабыз.

«Кесир инсан» өзүнүн поэтикасы боюнча кыйла татаал, жогоруда айтылгандай, көп үндүү, полифониялык чыгарма. Поэманын бай ыргактары анын ички музыкалык мукамын, авазын, кыраатын түзүп, акын эркин да, салттуу ырды да, уйкаштуу жана уйкашсыз ыр түзүлүштөрүн да пайдаланып, жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачкан, бейнелүү жаңы каражаттарды, ыкмаларды тапкан, өзүнүн поэтикалык арсеналын байыткан. Мындагы ритмдин кыймылы бирде туягы жерге тийбей зымыраган кыргыз тулпарынын учканына окшосо, бирде Дон аргымагынын таскагындай текирең алат, бирде жоргонун желишиндей жымылдап сызат. Аргымактын жолунда адыр-түз, аттамактар, өйдөлүштөр, чыңк ылдыйлар, жалгыз аяк чыйырлар учураган сымалы поэманын ритм кыймылы да улам өзгөрүлүп, улам кубула берет. Себеби анын ыр саптары кээде бир же бир нече сөздөн, кээде көп муундуу сөз тизмектеринен курулган.

Кыскасы, «Кесир инсандагы» ритмдин ордун, кызматын, факторлук ролун туура аныктоо, туура аңдап-түшүнүү гана аны кенемтесиз толук кабылдап, кенен ой жүгүртүүгө жол ачар эле. Эң негизгиси – поэмадагы ыргак ырдын сан өлчөмдөрүнүн, муун өлчөмдөрүнүн

бирдейлигине же бирдей эместигине, уйкаштыгына же уйкашсыздыгына, ыр түрмөктөрүндөгү саптардын санына ж. б. тышкы белгилерге көз каранды эмес. Тескерисинче, ошолордун баары поэманын мазмун-формасынын динамикалуу эриш-аркак кыймылынан келип чыккан ритмдин стихиясына багынып турат.

Дагы бир белгилеп өтө турган нерсе – албетте, бир адабий чыгарманы окуп эле, бир спектаклди, кинофильмди, бир сүрөт көргөзмөсүн же жеке картинаны көрүп эле, бир обонду, бир симфонияны, опера же балетти угуп эле адам ошол замат түп тамырынан өзгөрүлүп, оңолуп кетпеши белгилүү го. Ар кандай руханий мүлктү, анын ичинде көркөм наркты туура кабыл алып, өзүнө сиңире билүү акырындап болчу эволюциялык процесс. Демек ал өз жемиштерин акырындап, аста-аста берет. Көркөм чыгарма эле эмес, адам баласы төрөлгөндөн өлгөнгө табият коюнунда энесинин коюнунда жүргөндөй жүрүп жашап өтөт, бирок, атаганат, ошол өзүн курчап турган чөйрөнүн ар кандай оң же терс таасирлеринен, факторлук касиетинен керектүү «аштык» алып, өзүнө өзү зирек карап, дүйнөнүн дуулдагына башы маң болбой, колу бирдемеге жеткенде эсирме тийгенсип эсирбей, өз ордун, өз милдетин, адамдык атын сезип жүрсө... С. Эралиевдин поэмасынын башкы лейтмотиви ушул...

Биз «Кесир инсан» дастаны туурасында азыноолак сөз кыла келип, акын С. Эралиевдин үлгүлүү поэтикалык практикасынан мына мындай жыйынтык-резюме чыгарууга аргасыз болобуз: ретроспективадан алып караганда, поэмада айтылгандай, баарынын үстүнөн адилет өкүм чыгарган мезгил философиясынан, мезгил сотунан өктөм эч нерсе жок экендигине кадиксиз таң бересиң. Көптөгөн социалдык атрибуттардын катарында адамдын адамгерчилик касиеттери да, анын рухани дараметинен жаралган дөөлөттөрдүн да башкаларга жугумдуулугу мезгил элегинен өтүп гана сыналат. Коомдук өнүгүүнүн табийгый-тарыхый мыйзамы бул сынакка туруштук бере албаган нерселердин күлүн көккө сапырып, адамдын жадысынан учуруп жиберет. Инсанаттын жан-жигеринен, мээ түпкүрүнөн жарык дүйнөгө келген кубулуштардын баардыгы сыяктуу эле көркөм чыгарманын эстетикалык наркы, нарктуулугу да мына ошол сындоодо сыналат, тастыкталат. Демек, көркөм процесстин же анын конкреттүү көрүнүштөрүнүн нарктуулугу дегенде сүрөткердин, айталы, С. Эралиевдин

чыгармачылыгынын жалпы прогресске, прогресстин түпкү максат-мүдөөлөрүнө, табийгый логикасына жана перспективасына үндөш, үзөнгүлөш, жамаатташ чыккандыгын түшүнөбүз. Категориялык бул туюнтма көркөм чыгарманын мазмун-форма касиет-сапаттарын билдирет. Бул адамга да тиешелүү. Акын эң таамай, элестүү берген бул идеяны: «Дүйнөнүн куну, наркы сен, Адам баласы!..». Нарктуулук – бул жетиктик, жеткилең мазмундуулук, маани-маңыздуулук, таасирдүүлүк. Ушул критерийлер гана көркөм чыгарманын кур дегенде салыштырмалуу түрдө узак жашашын данакерлейт. Биз анын коомдук аң-сезимге узак мөөнөткө гүлазык болуп кызмат кылуу вазийпасын айтып жатабыз. Дал ушундай критерийлердин кырынан карап, мезгилдин улам катаалданып бараткан сыноосуна С. Эралиевдин нарктуу поэзиясы муңбай туруштук бере аларына биз терең ишенебиз. Анткени, бул акындын ар бир жаңы поэмасы, ар бир жаңы ыр китеби биздин күндөргө, биздин заманга атап тургузулган ажайып рухий монумент-эстелик...

Сүйөркул Тургунбаев

АКЫНДЫК ЧАЛГЫНДА БОЛУУ¹

Адабиятта ар кандай чыгармачыл таланттын дидары ар түрдүүчө кырдаалдарда ачылып, ар кандай деңгээлдерде дааналанат. Бирөөлөрдө бул процесс байкалбай, жай, мыйзам ченемдүү түрдө, улам бир чыгармадан экинчи чыгармага карай жогорулоо жолу менен жүрөт, ошондуктан кээде ал акындын же жазуучунун качан, кайсы чыгармасынан же кайсы мезгилден тартып ушундай даражага ээ болуп калгандыгын конкреттүү, так, кесе айтуу да кыйын. Айтор, бир күнү карасаң эле ал эчак элге таанылып, белгилүү фигурага айланып, татыктуу орунду ээлеп калган болот. А экинчи бирөөлөр – күтүлбөгөн жерден оргуп чыга калган булактай кокусунан пайда болуп, бир олуттуу чыгармасы менен коомдук турмушка шарпа салып, художниктик

¹ Тургунбаев С. Акындык чалгында болуу // Кыргызстан маданияты. – 1975.

кудуретин көрсөтөт да, ошонусу менен окуучуларга таанылып, алардын көңүлүнө бекем орноп, өз даражасынын мыйзамдуу ээси катары кала берет жана кийинки чыгармалары менен ал жетишкендигин улам бышыктап олтурат. Кыргыз ССРинин эл акыны Сүйүнбай Эралиевдин чыгармачылыгы мына ушул экинчи көрүнүшкө жакын.

«Ак Мөөр» поэмасына чейин акын бирин-экин ыр жыйнактарды чыгарган болсо да анын чыныгы жүзүн элүүнчү жылдарда жазылган ушул айтылуу поэмасы даана көрсөттү. Бул чыгарма элдин колунан түшпөй ар бир главасы, ар бир строфасы зор таасир, канааттануу менен окулуп, кыргыз поэзиясына өзүнчө бөтөнчөлүгү, тили, үнү бар дагы бир актандай акындын келгендигин маалымдады. «Ак Мөөр» чыныгы таза сүйүү тагдырларын ырдаган чыгарма катары улуттук поэзиябыздагы фондусунан өз ордун биротоло ээледі.

«...Поэмада патриархалдык-феодалдык коомдогу индивидуалдуу махаббаттын жаралуу жана өнүгүү процесси, акыр-аягында трагедияга кириптер болушу өтө зор акындык күч менен айтылган; өткөн кылымдагы кыргыз турмушунун прозасы жана поэзиясы ошол кездеги социалдык контрасттар жана таптык мамилелер, ар кыл коомдук катмарлардагы адамдардын образдары реалисттик мүнөздө таамай берилген. Ошондой эле бул поэмада акын биздеги көлөмдүү поэтикалык чыгармалардын басымдуу көпчүлүгүнө мүнөздүү жадатма, карандай баяндоо, турмуш көрүнүштөрүн натуралисттик менен тизмектей берүү, канатсыз прозаизм, дидактизм жана схематизм сыяктуу терс белгилерди жеңип чыгып, окуянын динамикалуу өнүгүшүнө, баяндоонун экспрессивдүүлүгүнө, сүрөттөөнүн реалисттик таамайлыгына, ыр саптарынын мукамдуу жана картиналуу болушуна жетишкен» (С. Жигитов. «Издөнүү пафосу», «Ала-Тоо», № 10, 1971-ж. Айта кете турган нерсе – бул чакан макалада С. Эралиевдин ушу кезге чейинки чыгармачылыгынын бүткүл мазмуну эң сонун дааналанып көрсөтүлгөн). Адабий сында бул чыгармага мына ушундай так жана туура аныктама берилди.

«Ак Мөөрдү» дагы көптөгөн муундар окуп тамшанары шексиз. Себеби, анда ошончолук көркөм күч, мазмун, жүрөктү черткен таасирдүүлүк бар. Ошону менен бирге поэма өзүндө камтылган мезгилдин духун туура чагылдырып турат. Ал эми өз мезгилинин духун туура чагылдырган чыгармалар эч качан карыбасы, көөнөрбөсү белгилүү.

С. Эралиев «Ак Мөөрдөн» кийин биздин азыркы гүлдөгөн социалисттик заманыбыздагы сүйүү менен эмгекке ширелишкен жаштардын турмушуна кайрылып «Көк сулуу», «Уяң жылдыздар» аттуу ширин тилдүү поэмаларды жаратты. Бирок, бул чыгармалар адабий чөйрөдө «Ак Мөөрдөй» күчтүү резонанс пайда кыла алган жок. Адабий сын да бул чыгармаларды кандайдыр көнүмүш маанайда кабылдагандай болду. Анткени, буларда көркөмдүк жугум, деңгээл дурус болгону менен алардын мазмунун кадимки эле күнүмдүк көрүнүштөр, буга чейин көп айтылып, көп ырдалган эки жаштын примитивдүү сүйүү машакаттарын лирикалык баяндоодон башка эч кандай актуалдуу проблема, коомдук мааниси бар жаңы ой жок эле. Бирок, чыгармалар ушунчалык жөнөкөй, жупуну мазмундун тегерегинде гана иштелгендигине карабастан окуучуну нааразы абалда калтыргандай (бул да болсо акындын усталыгынын, чеберчилигинин күчү го), тескерисинче аны поэзиянын кереметтүү дүйнөсүнө алып чыгып сергитерлик, суктанарлык деңгээлде жазылган.

С. Жигитов белгилегендей 60-жылдардагы бүткүл советтик поэзияда жүргөн изденүү духу, ал гана эмес айрым жаш кыргыз акындарынын изденүү эксперименттери улам өсүп, улам татаалданып, миң түрлөнүп бараткан социалисттик турмуштун образы, учкул замандын деми С. Эралиевдин табиятынан жаңыга ынтызар акындык чыгармачылыгына таасирин тийгизбей койгон жок.

Жогоруда айтылган чыгармаларында калыптанып калган өзүнүн индивидуалдуу бөтөнчөлүктөрүнүн (стилинин, манерасынын) белгилүү сферасынан суурулуп чыгып, жаңы горизонтторго кадам таштады. Башкача айтканда, чыгармачылык маневр жасады.

Мейкиндикти жеңүү, чектелүүчүлүктүн рамкасынан сырткарыга умтулуу сыяктуу чыныгы художниктерге жана жаратуучуларга мүнөздүү жалпы бир касиет бар (мисалы, Колумбга материк, ал эми Королевго жер атмосферасы тардык кылган сыяктуу) деген кеп айтылат чыгармачылык дүйнөдө. («Клаустрофабия деген дагы бир оору бар, – деп жазат Андрей Вознесенский, – ал жабык мейкиндиктен коркуу деп түшүндүрүлөт. Мына ушул – накта акындардын оорусу»).

Ылайым эле ушундай «илдет» даарыса гана акындарды!)

Акындын изденүүлөрү натыйжасыз болгон жок. Бул поэтикалык чалгындын жемиши катары бир нече эркин формадагы ырлар жана

«Өмүрлөргө, жылдыздарга саякат», «Жол», «Ак жыттар» сыяктуу поэмалар жаралды. Бул чыгармалар С. Эралиев мезгилге жараша өзүнүн палитрасын, боёкторун, интонацияларын өзгөртүп туруучу художниктердин катарына кошуларын, формалык изденүүлөрү тарабында да кыйла жөндөмдүү акын экендигине, ошону менен бирге ал өз поэзиясын кандай формада түзсө дагы көркөмдүк күч менен мазмунду сактап, адам сезимин козгоого, аны ойлонтууга же толкундатууга кудурети жетерлик таасирдүү чыгармаларды жарата аларына ишендирди.

Кезегинде ал чыгармалардын тегерегинде кыйла талаш-тартыш пикирлер айтылып, алар ошол кездеги, ошол чыгармаларды кабылдаган атмосферанын деңгээлин аныктап, тиешелүү жыйынтыктар чыгарылды.

Ал чыгармаларында чындыгында акындын колдонгон айрым метафораларынын жана баарыдан мурда анын формасынын көндүм табитке кандайдыр чоочунураак, одоноорок учураганы гана болбосо мазмундук жагдайында эч кандай деле таң калтыруучу же күдүк туудуруучу негиз жок эле. С. Жигитов туура айтат: «Өмүрлөргө, жылдыздарга саякат» поэмасындагы лирикалык каарман – «космос мейкиндигине алгач жол салган прогрессивдүү адамзаттын бийик максаттагы, гуманисттик көз караштагы өкүлү». Чыгармада мына ушул жаңы адамдын ой-сезими, сүйүүсү, өзү ачкан дүйнөнү кабылдоосу жана ага карата мамилеси акын тарабынан символикалык турдө көркөм шарттуулукта баяндалган. Бул поэма – жаңы доордун илим, техника менен куралданган түзгүч, жараткыч адамынын, анын кубатынын, мүмкүнчүлүгүнүн чексиздигин даңазалаган, ошону ырдаган чыгарма.

Ал эми анын формасы жөнүндө болсо кеп башка – аны мына ушу жогоруда айтылган мазмундун өзү шарттагандыгы чыгарманын түзүлүш турпатынан, өзөгүнөн байкалып турат. Адам миллиондогон доорлор бою өзү жашап келген көндүм дүйнөнүн, белгилүү эрежелердин, түшүнүктөрдүн, традициялардын чегинен сырткары чыкты, дүпөйүл дүйнөнүн көшөгөсүн сыйрып, чагылгандай тездик менен белгисиз ааламды чарк айланып келди. Бул – кылымдын улуу окуясы, адамзат тарыхынын жаңы барагынын ачылышы болду. Ал эмнеден жаралды? Албетте, адамдын өжөр акылынан, анын тынымсыз

чыгармачылык изденүүсүнөн, бийик интеллектуалдык чыңалуусунан жаралды. Поэзия да адам рухунун кереметтүү абалынын, анын бийик интеллектуалдык жана эмоциялык чыңалуусунун жемиши. Демек, поэзия да бул улуу ачылышты ачылыштай деңгээлде, буга чейин такыр айтыла электей жаңы чагылдырууга тийиш. Башкача айтканда, чыгарма бир мүнөт да тынч алып, канааттанып калууну билбеген адам акылынын өжөр демин, кубатын, учкул замандын пульсун камтып, бул улуу негизде туруп колуна калем кармайт. Мына ушундай аракеттен жаралгандыгына карабастан поэма жарыкка чыккандан кийин анын формасы менен мазмуну, андагы лирикалык каармандын образы жагдайында ар түрдүү пикирлер айтылып келди. Алардын арасында чыгарманын пайда болушун дегеле оң көрүнүш катары эсептебеген бир беткей ойлор да болбой койгон жок. Бирок, акын өзүнүн бул поэтикалык изденүүлөрүнүн, жасаган чыгармачылык маневринин кур сөз эмес экенин олуттуу түрдө демонстрациялап, болгон кудуретин, мүмкүнчүлүгүн, бул тараптан тапкан өз чындыгын далилдөөгө, анын өтөсүнө чыгууга чымыркана киришип, лирикалык кунары бийик чыгармаларды биринин артынан экинчисин жарата берди. Анын окуучуларынын аудиториясы да улам кеңейип, акын алардын көңүл кушун өзүнүн жаңы поэзиясына тартып, кызыктыра баштады. Ыр чыныгы акындык жүрөктөн чыкса (ал кандай формада экендигине карабастан) накта поэзия боло аларлыгына ишендирди.

Чындыгында да форма деген нерсе поэзияда болгону анын түзүлүшүнүн архитектуралык гана жолу экендиги, ал мазмундун негизине, табиятына жараша пайда болору, анын компоненттерине композиция, ыргак, рифма, архитекtonика ж. б. кирери белгилүү. Демек, Эралиевде формалык эмес, баарыдан мурда мазмундук же жалпы эле акындык чыгармачылык изденүү болду.

КПССтин программасы советтик адабият менен искусствонун келечегине: «...Жогорку чеберчиликти, өздүк чыгармачылык демилгени көрсөтүү үчүн, чыгармачылык формалардын, стилдердин көп түрдүү болушу үчүн жазуучулардын, художниктердин, музыканттардын, театр менен кино ишмерлеринин алдында кеңири мейкиндиктер ачылат» – деп бадырайта жазды. Эралиевдин жемиштүү изденүүлөрү ушул программада белгиленген мүмкүнчүлүктөрдүн реалдуулугун (чыныгылыгын) далилдеди.

Акын турмуштук кубулуштардын, окуялардын, конфликттердин мазмунун, адамдардын ички ой дүйнөсүндө жүрүп жаткан процесстердин, санаакорлордун жаңы жактарын түргүлөп, жаңы кырларын ачып, талдап, иргеп, терең ойлуу лирикалык чегинүүлөр менен окуучуну улам жаңы бурумдарды көздөй жетелейт. Анын чыгармачылыгынын масштабы, горизонту турмуштун өзүндөй кенен. Анын фонунда негизинен үч каарман башкы ролду ойнойт. Алар: Убакыт, Адам жана анын жүргөндөгү зор күч – Сүйүү. Убакыт менен мейкиндиктин негизин түзүп турган нерсе – кыймыл. Кыймыл өзү тыным менен тынымсыздыктын (башкача айтканда, карама-каршылыктын) бирдиги. Адам мына ушул убакыт менен мейкиндиктин барометри (өлчөм-ченеми), ал эми жүрөгүндөгү сүйүү бул – керемет, бул тирүүлүк ыйманы, анын жылдызы, көркү. Адам мына ушул зор күчтүн деми менен жашайт, ошонун керемети менен улуу эрдиктерди, ачылыштарды жасап, өзүн курчап турган дүйнөнү ансайын ажайыптантып, бийлигин жүргүзөт. Бул улуу жана күнөөсүз сезим кээде тирүүлүктүн эреже-шарттарынын татаал сыноосуно (өлүмгө) да тайманбай тике барат. Мына ушул чындыкты даңазалап жер үстүндө канча ырлар ырдалды, канча опералар созолонду, канча Тайыр-Зууралар, Олжобай менен Кишимжандар, Ромео менен Джульетталар, Ак Мөөр менен Болоттор, Жамийла менен Даниярлар жазылды жана канчалары жазылып жатат.

Бул ыйык сезимдин күчүнөн жердин уулу (космонавт) белгисиз туюк дүйнөгө тайманбай атып чыкты. Анын бүткүл каны, жанын, дилин – Эне-Жерге жана анын кучагында калган ашык жарга болгон чексиз сүйүү бийлеп алган. Ошол ыйык сезим анын күчүнө күч кошуп, канатына канат берип, зор эрдиктерге түрттү. Жүрөгүндө ушундай сүйүүсү бар адам гана жогорудагыдай кулак угуп, көз көрө элек эрдиктерди жасай алмак. С. Эралиевдин «Өмүрлөргө, жылдыздарга саякат» поэмасында мына ушундай сезимдин деми колдогон, ошол шыктанткан адамдын образы ырдалат. Акындын башка поэмаларында, ырларында деле негизинен мына ушундай типтеги – сүйүү даарыган же дүйнөгө сүйүүнүн көзү менен караган каарман сыпатталат.

Ар кандай акын, жазуучу, художник же композитор өз окуучуларын, угуучуларын же көрүүчүлөрүн ээрчибей, тескерисинче, алардын

табитин тарбиялап, өз дүйнөсүнө, өз идеалына баштап жөнөөрү белгилүү. Мисалы, акын өзүнүн окуучулары жөнүндө ойлогондо ал баарыдан мурда өз доорунун эң алдыңкы адамдарын, алардын маданий-эстетикалык деңгээлдерин, аларды эмнелер кызыктырарын, кандай проблемалар көңүлүн өйүп жаткандыгын эске алууга, ошого расчет жасоого, эгерде мүмкүнчүлүгү жетсе, В. И. Ленин белгилегендей, алардан да бир аз алдыда жүрүүгө тийиш. Окуучуларга түшүнүктүү болоюн, ошолордун деңгээлине, табитине ылайык жазайын деп, эгер окуучунун көркөм сабаты ортосаар абалда болсо акын да өз бийиктигинен ошо абалга түшүп келүүгө милдеттүү эмес.

Ар кандай адабият жана искусство чыгармасы окуучуга же көрүүчүгө рахат берүү үчүн гана эмес, аны ойлонтуу, турмушту таанытуу, дем шык, максат, мүдөө берүү үчүн жаралары белгилүү. Аны өз алдынча туура кабыл алуу, туура өздөштүрө билүү окуучунун сезиминин канчалык даражада тарбиялангандыгы жана өсүп жетилгендиги менен өлчөнөт, текшерилет. «Эгер окуучу искусство чыгармасынан рахат алгысы келсе, ал сөзсүз көркөм сабаты бар адам болушу зарыл» (К. Маркс). «Адабият окуучунун сезим-туюмуна ылайык келиши жана ал тарабынан жеңил гана кабыл алынышы керек деп мен эч качан ойлобоймун. Жазуучу окуучуга чырагандын сырткы турпатын, сөлөкөтүн гана берет, ал эми аны жандырып алыш окуучунун үлүшүнө таандык» – деп жазат Леонид Леонов.

Социалисттик реализм адабиятынын күчү реалдуу турмушту чагылдыргандыгында жана ошону менен гана иши болгондугунда. Реализм – адамды изилдейт, анын мазмунун аныктайт, ал эми адам болсо сыртынан баягы эле адам болгону менен ичкертен ар дайым өзгөрүп, жаңырып, башкачаланып турары бышык. С. Эралиевдин мына ушул багытта, адам турпатынын психологиясынын катмарларына терең деп назар салууда аракеттенүүсү кубаттарлык көрүнүш.

Буга акындын өзүнүн 1964-жылы «Дружба народов» (№ 6) журналында жарыяланган «Современность – душа литературы» аттуу макаласындагы төмөндөгүдөй чын дилден айтылган сөздөрү да күбө болуп турат: «Колума калем кармаган мезгилден бери он беш жылдай убакыт өттү. Азыр бир нече китептердин автору болдум. Эми ушу тапта мен өз темаларымдын чөйрөсүн, өз каармандарымды, өз стилимди таап калышым керек эле. Бирок дале өзүмдү жол башында тургандай сезем.

Бул менин алигиче туруктуу бир мерчемге көз токтото элегимдин айынан эмес, турмуштун өзү, анын көп түрдүү, көп кырдуулугу мени өз жетишкендиктериме алымсындырбай, канааттанып, бир жерде токтоп калууга укук бербей, советтик адамдын улуулугун жана сулуулугун мындан да толугураак, жеткиликтүүрөөк чагылтуучу жаңы формаларды, боёкторду, сөздөрдү издөөгө мажбурлап жатат.

... Заман менен тең кадамдап, үзөңгүлөш жүрүүнү, анын көркөм чагылтуучусу болууну каалаган адам акыл-оюн, күч-кубатын ар дайым курчутуп, чыңап, жаңы ачылыштарга, жаңы ийгиликтерге дилгирленип, турмушту тынымсыз изилдеп, үйрөнүп, анын жаңы кырларын, жаңы терендиктерин ачып көрсөтүүгө умтулуп туруусу тийиш...». С. Эралиевдин чыгармачылыгында Улуу Ата Мекендик согуштун темасы да салмактуу орун ээлейт. Анткени, акын, өз өмүрүнүн эң кырчын курагын так ушул улуу айкаштын өртүндө, ошонун алай-дүлөй бороонунда өткөргөн. Ал апаат учурду азыркы күндө акын төмөнкүчө эскерет: «Согуштун каардуу картиналары ушу кезге чейин түштөн кетпейт. Аба ырайы бузула калган күндөрдө эски жаарааттар сыздап, ал күндөрдү эске салып турат». («КМ», 8-февраль, 1973-ж.). Ал эми поэзиясында ал учур мындан да таасирдүү, мындан да айкын формулировкака ээ:

«Ойлосом азыр ал кезди
Бул бутум далай кан кечти.
Бул колум далай ок атты,
Согушта адам жан кечти.
Мен кирбеген калаа жок,
Мен жүрбөгөн талаа жок,
Азапты далай тарткамын
Ар жеримди талап ок...»

Бул темада акын көп чыгармаларын жазды. Алардын баарында адамзатка запкы, кайгы-муң алып келген согушка, аны чыгарган фашисттик баскынчыларга наалат айтылат, согуштун жүрөккө терең баткан тактары таасын образдар, жеткилең ойлор менен баян этилет. «Ар жеримди талап ок» деген саптын өзүндө эле далай нерселер камтылып жаткандыгын туюнуу кыйын эмес.

Бүгүн турмуш мурдагыдан кыйла жакшырды, жеңилдеди, бирок, бул – турмуш жөнөкөй болуп калды дегендикти түшүндүрбөйт, тескерисинче, ал мурдагыдан алда канча татаалдады. Илимий-техникалык прогресс адамга жыргалчылык, жеңилдик алып келүү менен бирге белгилүү өлчөмдө анын рухуна коопсуздук да туудурбай койбосу бышык. Муну «Сыйкырчынын шакирти» деген чыгармасында кезегинде Гете да белгилеген. Бирок, биздин социалисттик коом илимий техникалык прогрессти контролдукка алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Техника адамга кызмат кылыш керек, бирок анын рухун кысымга алып, зыян келтирүүгө тийиш эмес. Тескерисинче, илимий-техникалык прогресс маданий жана рухий прогресске өбөлгө түзүшү керек.

Акын мына ушул күрдөөлдүү доордун, көп кырдуу, татаал турмуштун, закымданган мезгил агымынын эң алдыңкы катарында акындык чалгында болууга милдеттүү экендигин, алдыңкы, асылзаада идеяларды кургак фразаларга айландырып, окуучунун көңүлүн кайт кылган трафарет сөздөр, образдар менен ырдоого акысы жоктугун жакшы билет. Окуучу анын кезектеги чыгармасы менен таанышканда: мен мындайды алиге эч жерден окуй элек болчумун, бул мен үчүн күтүлбөгөн жаңылык деп, төбөсү көккө жете сүйүнүп, ичинен ыраазыланып, таңданып, толкунданып турса акын үчүн чоң сыймык. Анткени, анын жараткан чыгармасы адамдардын аң-сезимине жаңы дүйнө алып келип, аларды алдыга умтултуп, дем берип, жаңы максаттарга дилгирлентип жатат. Чындыгында да ар бир художниктин өмүрүнүн жана чыгармачылыгынын түпкү негизинде мына ушул максат турат эмеспи. Ансыз көркөм чыгарманын жаралышынын жана жарыкка чыгышынын кажаты не.

Осмонакун Ибраимов

ЖЫЛДЫЗ КАЙЫГАН ЫРЛАР¹

С. Эралиевдин «Ак Мөөр» поэмасы 1959-жылы жарыкка чыкты. Чыгарманын көркөмдүк даражасы, поэтикалык күчү көркөм сөзгө кунту бар кандай пендеге болсо да чоң таасир калтырбай коймок

¹ Ибраимов О. Жылдыз кайыган ырлар//Ала-Тоо. –1991. –№9-10. –142-149-б.

эмес. С. Жигитовдун айтканына караганда, поэма кыргыз просодиясынын бардык мүмкүнчүлүктөрүн толугу менен ачып, болгон потенциалын пайдалангандай таасир калтырган экен. Чындыгында ал «Ак Мөөрдүн» алдыга тарткан көркөм заты, чыгарма катары турпаты адабий процесстеги жаңылык, окуя эле. Эмне үчүн? Суроого жооп бериш үчүн дале болсо ошол кездеги адабий ситуацияны көз алдыга келтиришке аракет кылып көрөлү. Биринчиден, 40-жылдары кыргыз поэзиясында Алыкул Осмоновдун чыгармачылык сабактары алдыңкы орунга чыгып, адабиятка согуштан кийинки кошулган муундун өкүлдөрү негизинен «Отуз жаш» менен «Толубай сынчынын» авторунун күчтүү таасиринин туткунунда жүргөн кез болчу. Ушул муундун ал кездеги эң эле чыгаан, эң эле келечектүү өкүлү болуп көрүнгөн Эргешбай Узакбаев да 1949-51-жылдары кудум Сүкөң сыңары удаа-удаа эки жыйнак чыгарып, поэзия күйөрмандарынын жылуу пикирине арзып, бирок өзү кастарлаган, урматтап-кадырлаган Алыкулдун таасиринен чыгып кеталбай (балким чыгып кетүүгө катуу аракеттер да жасабай), кала берген эле. Чоң сүрөткердин тартылуу күчүн жеңе албаганын сезген акын бара-бара активдүү чыгармачылык иштен чыгып кеткен. Ал эми С. Эралиев «Тууган жер» жыйнагынан кийинки тогуз жылдын ичинде чоң адабий камылга топтоп, акын катары кадимкидей жетилген чагында гана айтылуу Ак Мөөр сулуу жөнүндөгү болмушка кайрылыптыр.

Менимче, ушул болмушка кайрылуунун өзүндө ойлонто турган айрым жагдайлар бар. Биринчиден, учурунда бул темага Алыкул Осмонов да кайрылганы белгилүү. Демек, чоң акындын «колу тийип», бир кур профессионал калемдин көркөм сыдыргысынан өтүп калган темага дагы кайрылыштын өзүндө чоң чыгармачылык дымактын белгиси, мурунку көркөм версияларга канааттанбагандык бар эле. Экинчиден, теманын өзү, легендада бугуп жаткан не бир жүрөк толкуткан турмуштук материал, бактысыз махабат жөнүндө айтылуу аңыз, өзүнчө бир тарыхый доорду символдоштуруп турган окуялар тизмеги лиро-эпикалык баян үчүн табылгыс материал болчу. С. Эралиев бул мүмкүнчүлүктөрдү эң сонун пайдаланып, акындык ашкере талантын, сүрөткердик зор эрудициясын кашкайтып ачып бере алды. Поэма авторду дароо эле кыргыз поэзиясынын алдыңкы катардагы чеберлеринин катарына койдү. Деле көркөм чыгармачылыкта өзүн-өзү

таба билүү, автор өз талантынын табиятын, өзгөчөлүгүн даана сезип, ошого ылайык тема, стиль, турмуштук материал тандай билиши – чоң өнөр. Табият ыроологон талант болуп, бирок аны ойдогудай ача албагандык – өзүнчө трагедия. Ушул жагдайдан алып караганда, С. Эралиев мага легендадагы кыраакы саяпкерди эске салат. Жалгыз айырмасы – саяпкер сан күлүктөрдүн арасынан бирди тандап таптаса, Сүкөң өз талантын таптайт, өз талантын жылоолот... Кайсы теманы жазса каалагандай арыш керип, жазса тили «жата калаарын» куп жакшы билет. Элүүнчү жылдардын этегинде Ак Мөөр сулуунун тагдырына байланышкан сюжетти поэмасына негиз кылып алса, андан мурдараак А. Твардовскийдин «Василий Теркин» (1956) поэмасын (жоокер жөнүндө китебин) кыргызчалатты. Кыргызчалатканда да орус акынынын шедеврин таңгалаарлыктай поэтикалык жактан адекваттуу которду, талант даарыса биздин адабий тилибиз ушунчалыкнык, образ жагынан сыйымдуу, бөтөн психологияны, бөтөн улуттук стихияны туюнтууга жөндөмдүү тил экенин дагы бир жолу далилдеди. Деле «Тууган жер» жыйнагынан «Ак Мөөргө» чейин акын таржыма өнөрүнө көп тартылды. К. Бекхожиндин «Егор кызы Мария» поэмасын, каракалпак калкынын дастаны «Кырк кызды» кыргызчага оодарды. Сүкөнүн поэтикалык ойлому калыптанып, тилибиздеги башта белгисиз туюнтуу мүмкүнчүлүктөрүн ачып беришине, образдык каражаттарынын байышына, ийкемдүү болушуна көп жагынан дал ошо таржыма өнөрү өбөлгө болду деп тартынбай айтууга негиз бар. Ошондон бери карай акын төл чыгармачылык менен котормочулук ишти эриш-аркак алып келатат. Белгилей кетчү нерсе, өз талантына үндөш, акындык табиятына жакын авторлорду, көркөм тексттерди таба билүү жагынан С. Эралиев чоң чебер. Менимче, «Егор кызы Мария» жана «Кырк кыз» дастандары менен «Ак Мөөр» поэмасынын ортосунда белгилүү бир үндөштүк, жаңырыкташкан мотивдер, айрым бир жалпы негиздер бар. Ал эми 1962-жылы чыккан лирикалык жыйнак «Уяң жылдыздар» жана анын күүсү менен которулган Расул Гамзатовдун «Бийиктеги жылдыз» (1964) жыйнагынын ортосунда да түздөн-түз байланыш, бир чыгармачылык өмүрдүн жемиштүү белестери жаткансыйт.

Деле 60-жылдарда акындын жан дүйнөсүн бүт бойдон ээлеген көркөм идея, ички руханий талаптар чөйрөнүн, ар түрдүү кол байлаган

шарттуулуктардын тартылуу күчүн жеңип чыгып, мейкин чексиздигин көздөй бой уруу, руханий эркиндикти жеңип алуу аракети болду. Акындын акылын арбап ашык кылган, үч уктаса түшүнөн чыкпаган нерсе – обо стихиясы. Жылдыздар музыкасы болду десем анча деле аша чаппасмын. Ооба, жылдыздар. Башкача айтканда, мейкин кыйырлары, эфир, космос. Эркиндик. Акындын ушул ички руханий талабы «Жылдыздарга саякат» поэмасынын башталышында абдан ачык, бир чети картиналуу шөкөттөлгөн:

Команда: «Көккө учууга!»
Чатырап кыйрап калды жер кишени,
Эркиндик!
Бир азга олку-солку боло түшүп,
Зымырап тарта бердим
ракетам –
Жердин каны куюлуп,
үмүттөрдүн жумшак колу багытталган
шприцтей–
жылдыздарга тике бет алып,
мезгил таштай бир ордунда селейип,
чакырымдар чагылган таштай зырылдап
артка кулашты.
Мейкиндиктер эми-эми бүтчүдөй,
төшүм менен урунчудай дүйнөнүн тиги четине
жоголуп-житип баратам асман «этинге»,
канатсыз жер боорунда жаткан чагым,
алсыздыгым,
эскирген канондорго аралаш кыпкызыл жалын болуп
денемден түшүп шылынып...
Жарк этип жаңы дүйнө ачылып бет алдымдан,
тааныш дүйнөм кала берди
мейкиндик менен кымтынып...

Поэма кыргыз поэзиясындага жаңы сөз, болгондо да, принцибинде, жаңы сөз эле. С. Эралиевдин метафоралуу ойлому «Жылдыздарга саякатта» өзүнүн апогейине, логикалык чекитине жетти.

Профессионалдык поэзия үчүн сөздүн тике маанисинде жаңы көркөм мейкиндиктер ачылды. Эмки милдет (жалпы же улут поэзиясынын алдындагы милдет) – жаңы мейкиндиктерди жакшылап «өздөштүрүп», окурмандардын көзүнө үйүр алдырып, жаңы ачылыштар үчүн потенция топтоо эле. Бул милдетти өтөгөнгө активдүү киришкендердин бири С. Эралиевдин өзү болчу.

«Жылдыздарга саякат» поэмасы менен «Уяң жылдыздар» жыйнагы кыргыз поэзиясына кандай таасир тийгизгени жөнүндө көп нерселерди жазууга мүмкүн. Маселен, ак ыр (верлибр) өңчөй эксперимент түрүндө 40-жылдары анда-санда пайда боло калып жүрсө да, С. Эралиевдин поэмасынан кийин улуттук көркөм аң-сезимге абдан сиңип, өз күйөрмандарын таап, бара-бара кадыресе адабий көрүнүштөрдүн бирине айланды. Р. Рыскулов өзүнүн «Күнмайрам» (1967), «Даңкан» (1970) ыр жыйнактарында ак ыр анын акындык табиятынын, поэтикалык ойломунун ажырагыс бөлүгү, өзгөчө белгиси экендигин көрсөттү. Лирикалык ырдын поэтикасы да бир катар структуралык өзгөрүүгө дуушарланды. Айтор, поэзиядагы жаңыча ойлонуу, метафоризм бүткүл көркөм системаны аракетке келтирип, адабий процессте жаңычыл тенденциялар күчөдү, алдыңкы адабий агымдарды ээрчиген талапкерлердин саны көбөйдү, бүткүл союздук көркөм контекстте кыргыз поэзиясы кадимкидей өз доошу, өз тажрыйбасы менен көрүнө алды. Баарыдан да кыргыз поэзиясында өзүнчө бир агым, стилдик тарам пайда болду. Аны мен романтикалык реализм деп атаар элем. Эмне үчүн жөн эле реализм эмес, романтикалык реализм? Кеп жүйөөсү мындай: 30-жылдардын романтикалык поэзиясы согуш жылдарында бир топ өзгөрүүлөргө учурап, катаал замандын капшабында акындардын, деле жазуучулардын көркөм ойлому баштагыга караганда алда канча кеңейип-тереңдеген кез эле. Анын үстүнө 50-жылдардын этек тушунда, айрыкча, 60-жылдарда проза менен поэзиянын ортосундагы өз ара аракеттенишүү процесси (корреляция) активдүү жүрүп, натыйжада ырда оозеки кептин (речтин) ролу өсүп, прозаизм ырдын поэтикасында, образдык көркөм затында чечүүчү эстетикалык элементке айланган убак болчу. Тескерисинче, проза да поэзиянын күчтүү таасири астында өнүгүп, кара сөздө лирикалык элемент анчейин катардагы көрүнүш сыяктуу кабыл алынып калган. Проза менен кара сөздүн өтмө катары өтүшүп, өз ара канчалык активдүү

аракет этишкенин айкындаган мисал – С. Эралиевдин алтымышынчы жылдардын экинчи жарымындагы жана жетимишинчи жылдардагы чыгармачылыгы деп тайманбай айтууга мүмкүн.

Адабияттын өнүгүү мыйзамдары менен тааныштыгы жок адамдарга проза менен поэзияны жуурулушуп, көркөм каражаттар системасын байытышы туурасындагы пикир кандайдыр өөн учурашы да ыктымал. Чын-чынына келгенде бул адабияттын өнүгүш процессиндеги адеп караганда байкалбаган, бирок эң эле мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп эсептелет. Белгилүү орус адабиятчысы, эң сонун филолог Б. В. Томашевскийдин минтип айтканы бар: «Ыр менен прозаны өз ара түк жуушпаган эки тармак катары карабай, тегерегине реалдуу фактыларды топтогон эки тартылуу борбору катары караган ылайык жана чындыкка жакын. Ошондуктан ыр менен прозанын ортосундагы ажырым чекти издеп отургандан көрө кептин (речтин) эки тибин – ыр түрүндөгү жана кара сөз түрүндөгү речти жана ушул эки типтеги речтин айланасына ар түрдүү адабий фактылар кандайча ыкталышып жайланышканын көңүлгө туткан маанилүүрөөк»¹.

Кыргыз поэзиясынын тарыхында биз байкагандан эки мертебе поэзия прозанын ар тараптуу таасиринин алдында өнүккөн экен. Биринчи жолу – отузунчу жылдардын этек тушунда (ал кезде А. Токомбаев, М. Элебаев сыяктуу акындар өздөрү кара сөзгө көп убактыларын бөлүп, Т. Сыдыкбековдун романдары адабий процесстин аккан агымын аныктап турган), андан кийин 70-жылдарда (Ч. Айтматовдун лирика-психологиялык повесттеринин таасири астында). Эки жолу тең бул көп сайлуу процесс поэзияда реалисттик тенденциялардын күчөшүнө, ырда оозеки речтин стихиясы үстөмдүк кылышына, образды туюнтуу каражаттарынын жаңыланышына, байышына алып келиптир.

Талааларды -
согуш окоп каздырган,
же жолдорду –
согуш мага бастырган,
Калаа менен кыштактарды жана да
Биз бошотуп,
бирок анда аз турган,

¹ Томашевский Б. В. Стих и язык: филологические очерки. – М. – Л.: ГИХЛ, 1959, 11-б.

Кыйын кезде кечебиз деп шашылган
Чоң, кичине суулар аккан сайларды,
Токойлорду -
жоодон бизди жашырган,
Окко учушуп,
достор калган жайларды,

Көрсөм деймин кайра да бир айланып,
Жоо келди эле ушунчалык кайгы алып,
Ошол жерлер азыр кантип калды экен?
Бирок али барбай жүрөм байланып, ж. б.

С. Эралиевдин 1971-жылы чыккан «Сан тоолор» китебине кирген ушул «Качан?» аттуу ыр поэзиядагы реалисттик жазманын мисалы деп айтууга болот. Андан кийинки «Каркыралар», «Кыргыз жаны», «Айыл ырлары», «Кыштак кечтери», «Кызгылт багымдат» сыяктуу Сүкөңүн китептери кыргыз поэзиясындагы дал ошол реалисттик агымдын толкунун айдаган салмактуу жыйнактар. Маселен, өйдөкү ырда сүрөттөлүп өткөн окуяларды же объективдүү дүйнөнүн предметтерин, көрүнүштөрүн акын салттуу кыргыз лирикасынын көнүмүшүнө салып, чырайлуу эпитеттерге шыкап, сезимге жазбай уруна турган метафоралар, салыштыруулар менен текстти «кооздойт». Баягы «Жылдыздарга саякат» поэмасындагы, «Уяң жылдыздардагы» татаалдашкан метафоралар, не бир кылдат поэтизмдер бул жыйнактарда андагыдай жыш эмес. Тескерисинче, 70-жылдардагы, 80-жылдардын башындагы С. Эралиевдин лирикасында троптор океан үстүндөгү аралдар сыңары сейрек, андыктан ырлар бир караганда жупуну, кадыресе биз сүйлөгөн речке жакын. Бирок ырдын көркөм дүйнөсүнө шоола чачкан идея ансайын ашкере, дайын, ансайын поэтикалык ой, ар кыл сезимдер түрмөгү көк кашка дайранын нугунда жаткан ак таштар сымал көзгө бадырайып көрүнөт. Поэзия канчалык жандуу тилдин, табигый речтин (кептин) толкунуна сермелген сайын, ыр менен турмуштун ортосундагы аралык ошончолук кыскаргансып сезилет, ырлардан өзүбүздү өзүбүз «угуп» жаткандай көркөм эффект туулат. Чын эле баары ушунчалык жөнөкөйбү? – деген суроо да туулат. Көрсө, жогоруда биз мүнөздөп өткөн табигыйлык, бир караганга жупунулук, кызыл-тазыл

эпитеттерден алыс поэтикалык айкындык, ачык-жалаңдык максат ченемдүү сүрөткердик эмгектин, бийик чеберчиликтин үзүрү экен. «Сан тоолор» китебинен бир поэтикалык этюдду окуп көрөлү:

Таңында араң токтоду
Түн бою жамгыр чыпкалап.
Үргүлөп турат ноктолуу
Бедеге түнөп чыккан ат.
Терезең ачсаң бурк! этип,
Жаш чөптүн жыты жыттанат.

Башбагып тоодон күн бери,
Өрүшкө барат кой мына.
Торгойдун таттуу үндөрү
Төгүлгөн окшойт койнуңа.
А балдар ойноп жүрүшөт
Асылып жаздын мойнуна.

Байкап караган кишинин көзүнө дароо урунган сыпаттар: ыр саптарынын сыйымдуулугу, боёктордун таамайлыгы, сезимдердин серүүндүгү. Ошону менен бирге ырдагы көзгө илешпеген кылдат техника «чыпкалап», «чыккан ат», «жыттанат» өңдүү аттама уйкаштар сөздөрдүн тыбыштык (фонетикалык) негизине таянып табылган. Экинчи строфадагы уйкаштар да салт болуп калган ыкмалардан алыс. Айталы, «кой мына» деген сөз демейде «ой мына», «той мына» дегендей тартип менен кетмек, ал эми бир өңчөй сөз түркүмүнө таандык уйкаштар поэтикалык ойду ыр түрмөгүнүн аягына чейин улам-улам кайталанууга аргасыз кылмак. Ал эми бир уйкаш сөз зат атооч, экинчиси этиш, үчүнчүсү дагы башка сөз түркүмү болгондой ой айтуу мүмкүнчүлүгү да кеңейип, саптардын эмоциялык жугумдуулугу, маани жагынан салмактуулугу артып, кыскасы, ыр өзүнчө бир чулу көркөм туундуга, чеберчиликтин кылдат үлгүсүнө айланат. Жогорудагы эки түрмөк ыр ушундай үлгүдөгү чыгармалардан.

С. Эралиев кийинки жылдары ак ыр менен жазганды таптакыр токтоткону баарыбызга маалим. Бирок акындын кыргыз ыр түзүлүшүнө мелодика, ритм, интонация жагынан кошкон салымы айрыкча

зор. Маселен, мен «Жылдыздарга саякат», «Жол» поэмаларын ак ыр жазуунун таанымал үлгүлөрү деп санасам да, Сүкөң таржымалаган Уолт Уитмендин «Жалбырактар» (1970) жыйнагын кыргыз профессионал поэзиясындагы, кыргыз просодиясындагы жаңылык окуя экендигин өзгөчө белгилегим келет. Америкалык улуу акындын караманча уйкаш деген эмне экенин билбеген, образдык экспрессия жана мезгил менен мейкиндиктин кучагында эркин кулач урган орошон сезимдердин ширөөсүнөн бүткөн «урчук-туу» ырларын, поэмаларын которууда кыргыз акыны баарыдан мурда өзүнүн канчалык кенен чыгармачылык дарамети, сүрөткердик кудурети, интуициясы бар экенин далилдеди. Биздин сынчылар, котормо өнөрүн изилдеген адистер ушул жыйнакты азыркыга чейин көз жаздымында калтырып, анын чыгармачылык сабактарын, таржымалынан тапкан көрүнөө поэтикалык табылгаларын анализдеп көрбөгөнү чынында эле кейиштүү. «Жалбырактарда» үйрөнө турган, сабак ала турган көп нерселер бар. Бирок антейин десең «Василий Теркин» деле, учурунда сынчыл ой пикир үчүн материал болуп, ез баасын албап-тыр. Адабий сыныбыз чынында эле инфантилдүү, ысыкта ылоологон унаа сыңары ыкшоо белем...

Өйдөрөөктө С. Эралиев кийинки жылдары ак ыр менен чыгарма жазганды токтотконун, «Жалбырактар» китеби акындын ак ырды кыргыз поэзиясына турук алдыруу жагынан акыркы салмактуу саамалыгы экендигин айттык. Эмне үчүн? Байдылда Сарногоев айткан азил сөздөрүндө чындыктын үлүшү канча?

Адегенде уйкашсыз – «Ак ырды»
Сүкөң баштады
Кээ бирөө аны туурайм деп,
Келесоо боло жаздады...
Ачыгын айтсам, Мидике,
«Ак ырың» элге жакпады.

Менимче, ак ыр менен чыгарма жазуу акын үчүн эбак өтүлгөн этап болуп калды окшойт. Ырас, ал этапты акын ийгилик менен өттү, өткөндө да далайлардын бүйрүн кызыта түптөдү. Ал тенденция ушу күнгө чейин үзүрүн бермекте, уланмакта. (Акыйкаттык үчүн айтып

койгон абзел: бул тенденциянын тең жаратуучуларынын бири Рамис Рыскулов). Экинчиден, «Биринчи жаңырык» менен «Тууган жерден» 80-жылдардын этегинде жарыкка келген «Кызгылт багымдатка» чейин С. Эралиев адабиятыбыздын белгилүү бир дооруна мүнөздүү баёо романтизмден жетилген реализмге алып келген революциянын ошол аралыктагы биринчи толкунуна аралаш жаралган урбанисттик поэзиянын үлгүсү катары адабий тарыхыбызда калды. Космос доорунун аптыктырган эпкинин ак ырдын акценттүү кайрыктары, эркин ыр өлчөмдөрү менен туюнтуу абзел эле, анын үстүнө жоргонун жүрүшүндөй жылжыган салттуу размерлерди жаңыртуу, структуралык оппозицияларды негиздөө зарылчылыгы (фоникадан тартып поэтикалык синтаксиске чейин) да эбак күн тартибине коюлган эстетикалык проблема болчу. С. Эралиев, Р. Рыскулов, О. Султанов баштаган бир катар таланттуу калемгерлер ушул мыйзам ченемдүү чыгармачылык милдеттин өтөөсүнө өз убагында чыгышты. Бул милдеттердин өтөөсүнө адеп чыккандардын бири, ошол кездеги адабий өнүгүүнүн алдыңкы катарында жүргөн калемгер С. Эралиев экендигинен эч бир шек жок.

Ошентип, поэзия деген эмне, чоң акындын касиети кайсыда деген ушул макаланын башында коюлган бир аз риторикалык соболубузга кайрылып келели. Албетте, бул соболго кимди да болсо канааттандырган, кимди да болсо мууткан кыска жоопту ме деп илгертпей айта коюш кыйын. Тек, ким да болсо макул көрө турган айрым тыянактарды жогоруда ортого салынган ойлордон, байкоолордон алып чыгууга толук мүмкүн. Маселен, поэзия – адам жанынын көркөм чагылышы, жүрөк тереңи ал жашаган заманынын ырайына жараша калыптанат, мезгил мерчемине ылайык туюнтулат. Андай болгон соң поэзия – доордун сөз менен айтылган дилнаамасы, улуттун рухий тарыхын өзүнө чөгөргөн көркөм структура. Ага мисал – Сүйүмбай Эралиевдин чыгармачылыгы, ырлары менен поэмалары. Кийинки отуз-кырк жылдын аралыгындагы кыргыз тарыхынын рухий элесин, жүрөк тамгасын таанып-билем деген урпак Сүкөнүн чыгармаларын окуп-билмейинче эч качан ал доор жөнүндө толугураак элес топтой албасына түк шек кылууга болбойт.

КЕЗДЕШҮҮ¹

Арабам илкип, кылдырт-кылдырт этет,
Бул менин турмуштагы ыкшоолугум.
Бактым да, байлыгым да окшоп кетет
Күн бою издеп тапкан беш жол ырым,

деп «Өзүм жөнүндө» аттуу ырында акын айтып отургандай, күндө тапкан беш жол ырлардан куралган китептердин баардыгында эле адам тагдыры, эл турмушу көз алдыга даана тартылбасын, мезгилдин деми айкын туюлбасын, окурмандар, асыресе, поэзиянын талапкерлери жакшы билишет. Ырас, өйдөкүдөй ишенимди жарыя айтпаган акын сейрек кездешет, деген менен, бактым, байлыгым деген ошол саптар иш жүзүндө автордун ишенимин актабай, кайчы чыккан учурлар аз эмес. Анан калса, андай китептер өз авторуна эле кайрымсыз кетип чектелбей, окурмандын көз майы менен көп убактысын да коротуп кетет. Окурмандык турмушта көп жолукчу ушундай кейиштүү учурларды ойлой келгенде, жогоруда төрт сабы менен сөз баштап отурган китептен акыбетин кадимкидей кайтып кубанасың, акындын бакыт, байлыгына суктанган абалга туш келесиң. Ал – кыргыз эл акыны Сүйүнбай Эралиевдин өткөн жылы жарык көргөн «Кыштак кечтери» аттуу соңку ыр китеби. Акындын соңку ыр китеби деп, тек, сандык иретине көңүл токтотуп отурган жокпуз, жыйнак баарынан мурда акындын акыркы жылдардагы изденүүлөрүн, чыгармачылыкка жаңыча караган көз карашын күбөлөп турат. Үстүрт көз чаптырган окурманга бул ыр китеп акындын мурдагы жыйнактарынан анча деле айырмаланбаган, кадыресе кезектеги китеби катары арзышы мүмкүн. Бирок, тубаса талант-шыгына шайкеш чыгармачылык өжөрлүк менен өмүрү өтүп келаткан акындын улам кийинки китеби дээрлик бүт бойдон жаңы мазмун, жаңы касиеттерден турбаса да, кайсыл бир жагынан жаңыча белгилери менен окурмандын көкөйүнөн конуш

¹ Эдилбаев К. Кездешүү // Кыргызстан маданияты. –1986. –5 авг.

табат эмеспи. «Кыштак кечтеринен» ушул өңдүү белгилери кайсыл дегенде, алды менен акын үчүн салттуу темалардын жаңы катмарлары чагылдырылышын, натыйжада акынга таандык салттар байып, мазмуну жактан тереңдегенин, чындыкты көркөм туюнтуу өнөрү дагы өрүштөп чыкканын ж. б. айтуу керек. Бул пикир «Кыштак кечтерин» акындын мурдагы китептери менен салыштыра келгенде айкын ырасталар эле.

Маселен, сөз болуп жаткан жыйнактан ар кыл темадагы ырларды окуйбуз. Окуйбуз да, ушул темалар акындын буга чейинки китептеринде деле, айрыкча, «Айыл ырларында» арбын кездешкенин эстейбиз. Бирок, ошол эле маалда «Айыл ырларындагы» темалар жогоруда белгилеп өткөндөй, «Кыштак кечтеринде» жаңы кырлары, жаңыча ыргактары менен көрүнөт. Айталы, акындын тагдыр жолу туш келген Улуу Ата Мекендик согуш мурда төмөнкүдөй үч тараптан: согуш талаасындагы кандуу кармаштарды, Улуу Жеңиш күнүнөн кийинки турмушту жана согуш күндөрүн азыркы күндө эскерүү мазмунунда баяндалып-сүрөттөлсө, кийинки ырларында акын ошол эле салтты өөрчүтүү менен бирге жер жүзүндө тынчтыкты түбөлүккө сактап калуу проблемасына байланыштуу келип чыккан бүгүнкү күндүн эң башкы маселесине бөтөнчө басым коёт. Акын андай саптарында илим менен техниканын учкул жүрүшү акыл-эстин буямасын алган азыркы заман адамзатты мурда кийин кулак угуп, көз көрбөгөн коогалуу жолдун айрылышына туш кылып отурганын кайра-кайра эскертип, эртеңки күндүн бейпил болушун тилек кылат. Адаттагыдай эле акын бул ой-тилегин эч кандай декларациясыз, турмуштун жана мезгилдин сабактарын эскерүү менен таасирдүү туюнтат.

Анда биз ач да болдук,
ток да болдук,
Көп болдук, кайра кемип
жок да болдук.
Сакталып өмүрлөрдө кала
берди,
Кыргында төрт жыл катар
тарткан кордук.
Баары да эч нерсе эмес, тирүүлөргө,

Аман-соо изин таштап жүрү жерге.
Баарыдан кыйын күтпөй кеткендерге
Жеңиштин көшөгөсү түрүлөрдө.
Аларсыз өтпөйт бирок ар бир күнүм,
Эскерем, а кайбирде угам үнүн.
Бул ырым – тогузунчу майда жазган,
Болсо дейм мен аларга койгон гүлүм.

Чындыгында Эралиевдин кийинки жылдарда жараткан согуш темасындагы ырлары акындын чыгармачыл өмүрүнүн жаңы баскычы, согуш жана тынчтык темасындагы кыргыз поэзиясынын катаал реалисттик тамгалар менен жазылган мыкты барактары деп тартынбай айтса болот. Акындын акындык нускасы да, жөнөкөйлүгү да, ашкере зергерлиги да ушул темадагы ырларынын ой түймөгүнүн ар бир сабынан айкын көрүнүп турат.

Китептеги адам турмушунун ажырагыс касиеттери болгон өмүр менен өлүм, кайгы менен кубаныч жагдайындагы акындын поэтикалык толгонуулары да окурманды бөтөнчө таасирлерге кабылдат; лирикалык каармандын жашоонун түркүн көрүнүштөрү менен жазмыштары тууралуу философиялык мазмундагы ой чабыттары жеке бир адамдын керт башына таандык кубаныч менен кайгыны, татынакай үмүттү гана камтыбастан белгилүү өлчөмдө жалпы адамзатты ойлонтуп-санааркаткан идеялар менен ич ара байланышып турат. Ошол эле учурда бул темадагы ырларга акындык куракка таандык психологиялык дүйнө да өз тамгасын даана басканын көрөбүз; акын өткөн турмуштун сабактарын эскере келип, кийинки муундардын, келечек урпактардын өмүр-жолу үчүн өтө зарыл жана кымбат сабактарды ортого салат. Бирок, бул сабактар кийинки учурда поэзиябызда жыш учурап бараткан курулай акыл айтуучулук, окуган кишинин кыжырын келтирген эзме насыят эмес. Тескерисинче, ал сабактар акындын эл турмушу менен чырмалышкан байланышта өтүп келаткан жеке турмушунан, ажайып тагдырынан келип чыккан нускалуу сабактар. Биздин баамыбызда, ыр китептин кийинки урпактар үчүн тарбиялык күчү, олуттуу таасири да ушундадыр.

Акындын жыйнактагы арзуу саптарын окуп олтуруп, чыныгы талант кай учурда, кай жагдайда болбосун өз кудуретин таанытпай

койбосуна ишенесиң. «Кыштак кечтериндеги» арзуу саптарында автор адам баласындагы ашыглык сезимди, тек, кумарлыктын урунуп-беринген абалы эмес, баарынан мурда адам өмүрүнүн социалдык мазмунундагы ажырагыс атрибут, ыйык нерсе катары чоң эргүү менен даңазалайт, атүгүл бир ырында каламдаштарына кайрылып «махабаттын токоюна тор жайганга» чакырык таштайт. Лирикалык каармандын ашыглык абалынан, ыйык сезимге деген мамиле, көз карашынан ширелүү жана адамгерчиликтүү турмуш тууралуу мазмундуу ой-пикирди, терең көз карашты сезүүгө болот.

Ал эми элет темасын ырга салган саптарында С. Эралиев чындыгында элет турмушунун нукура санжырачысы катары көрүнөт. «Кыштакта», «Болор эле», «Таң атаарда» сыяктуу лирикалык сүрөттөр тариздеги чакан кайрыктардан тартып, «Айылда», «Ойгондум», «Тимофейдин келини», «Токмырзанын тегирмени» сыяктуу ырларында жана «Кошойдун жери» аттуу поэмасында акын элет жерин, андагы сыртынан караганда бир түрдүү, иликтей келсе миң сырлуу турмушту, тек, балалыгын эскерткен экзотика катары карабайт, мунун тескерисинче, ал азыркы элет адамынын ой-дүйнөсүн, дүйнөгө көз карашын, жашоо-турмуш тууралуу баамын, акактай таза адеп-ыйманын, элдин эзелтен тутуп келаткан санжыргалуу каада-салтын таасын туюнткан келки-келки картиналарды көз алдыңа жайып таштайт. Ал картиналар кудум кыл калемдин сыйкырынан жана орошон таланттын мээнетинен бүткөндөй колориттүү чыккандыктан, кыйлага дейре кыялыңда элет дүйнөсүндө жашап, жан-дүйнөнү бир сыйра сергий түшөт. Анан, акындын поэтикалык дүйнөсүндөгү жан сергиткен жарашыктуу касиеттерди бир четинен эстеп отуруп, акындын дегеле кыргыз поэзиясында алган орду назарыңа шак дей түшөт. Ошондо: кыргыз ырынын поэтикалык маданиятын жаңы баскычка көтөрүү процессине орчун салым кошкон, анын идеялык-эстетикалык мазмунун байытууга жана жаңылоого, эне тилибиздин катылып жаткан мүмкүнчүлүктөрүн ачууга өжөр эмгек жумшаган таланттуу акындын бараандуу келбети менен кездешебиз. Анан... бул кездешүү кайрадан «Кыштак кечтерине» – акындын Кыргыз ССРинин Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгына көрсөтүлүп жаткан ыр китебине кайрылууга мажбур этет. Ошондо: жеке турмушу коом турмушу менен ажырагыс байланышкан бүтүндөй бир муундун турмуш-жолун,

күжүрмөн тагдырын көрсөткөн бул китеп жана акындын жалпы чыгармачылыгы Токтогул атындагы сыйлыкка бардык жагынан төп келет деген ишенимге кол коёбуз.

Калык Ибраимов

ПОЭЗИЯ – АЖАЙЫП ААЛАМ¹

В одном мгновенье
Видеть вечность,
Огромный мир – в зерне песка,
В единой горсти – бесконечность
И небо – в чашечке цветка.

В. Блейк

Көпчүлүккө белгилүү, 60-жылдардагы телегейди текши камтыган илимий-техникалык төңкөрүш жана аны менен байланышкан социалдык прогресс адамзаттын турмушундагы зор экономикалык-маданий жана социалдык-эстетикалык өзгөрүүлөрдүн себепчиси болуп, адам жана аалам жөнүндөгү жаңы концепциялар, массалык коммуникация каражаттарынын дүркүрөгөн өнүгүшү замандаштарыбыздын аң-сезимин байытып, турмуштун өзүнүн стили, азыркы адамдын «психодинамикасы» (Довженко) кыйла өзгөрүүлөргө дуушар болду. Булардын натыйжасында искусстводо тилдин лаконизмине жана мазмунуна интеллектуалдуулугуна, башкача айтканда, дүйнө тууралуу кеңири информациялар менен аябай камсыздандырылган бүгүнкү көрүүчүнүн, угуучунун, окурмандын деңгээлинде көркөм ой жүгүртүүгө умтулуу зарылдыгы туулуп, образдуу ойлоодо философиялык-концептуалдык, аналитикалык-символикалык башталыштардын ролу күч ала баштады. Бүткүл адабият, анын ичинде поэзия да өзүнүн идеялык-көркөмдүк, тематикалык-проблематикалык чектерин кеңейтүүгө, поэтикасын жаңылоого бет

¹ Китептен: Ибраимов К. Адабият, адам жана дүйнө. – Ф., 1986. – 90-110 б.

алып, доордун учкул жүрүшүнөн артта калбоо үчүн аракеттерди, тайманбас эксперименттерди жасай баштады. Мындай жапатырмак изденүү пафосу тигил же бул даражада дүйнөнүн көпчүлүк адабияттарын өз кучагына алды жана адабий-маданий катнаштардын, өз ара таасирленүүлөрдүн чөйрөсүн кеңейтүү менен аларда типологиялык орток белгилердин түзүлүшүнө алып келди. Ошо жылдары, маселен, европа адабияттарын мындай коёлу, дүйнөлүк цивилизациянын периферияларында турушкан араб элдеринин, Индия, Бангладеш, Филиппин сыяктуу өлкөлөрдүн поэзиясында да адаттагыдай эле негизинен жаңылыкка ынтызар жаштар жана улуттук сөз искусствосунун башка алдыңкы өкүлдөрү тарабынан форма жаатында чымырканган изденүүлөр жүрүп, поэзиянын мындан аркы өнүгүш жолдору тууралуу курч талаш-тартыштар болуп өттү. Иранда традициялуу «Аруз» поэтикалык системасын жаңылоо, анын туюнтуу-сүрөттөө мүмкүнчүлүктөрүн арттыруу маселеси күн тартибине көлдөлөң коюлуп, натыйжада Надер Надерпур, М. Омид, А. Бамдар, Форуз Фаррохзад сыяктуу акындардын активдүү күч-аракеттери менен «Шереноу» («Жаңы ыр») багыты түзүлүп өнүгө баштады. Турцияда «Интеллектуалдык поэзия» деген агым пайда болуп, анын өкүлдөрү Мелик Жевдет Андай, Салахаттин Аксал, Метин Элоглу, Бехчет Нежатибилде поэзиянын формасын, сүрөттөө каражаттарын өркүндөтүшүп, сөздүн маанилик мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтишип, эл турмушунун көптөгөн маселелери, дүйнө кубулуштары жөнүндөгү терең ой жүгүртүүлөргө толгон мазмундуу жана поэтикалуу далай ырларды жазышты. Булар өздөрүнүн чыгармаларында дүйнө кубулуштарын интеллектуалдык-психологиялык маанайда чагылтууга көбүрөөк басым коюшуп, ырларында терең идеялуулукка, конкреттүүлүккө, лаконизмге умтулушту. Япон поэзиясында «Гэндайси» (Эркин ыр) поэтикалык системасынын позициясы бир кыйла чыңдалды. Аталган өлкөлөр менен элдердин поэзиясындагы жаңы толкундардын, «Эркин ырдын» жанданышына жана кадимкидей орун-очок алып кетишине жергиликтүү адабиятчылар менен акын-жазуучулардын белгилөөсүнө караганда 19-кылымдын аягындагы, 20-кылымдын башындагы батыш Европа акындары Аполлинер, Элиот, Бодлер, Рембо, Верлен, Рильке, Верхарн, ж. б. чыгармачылыгы бир далай таасир эткен. Илгертен боло келгендей, поэзиядагы жогорудагыдай жаңы көрүнүштөр сөз болул

жаткан өлкөлөрдүн адабий чөйрөсүндөгү консервативдүү элементтер тарабынан катуу каршылыкка учурап, алар жаңычылдыкка умтулгандарды улуттук салттарга, эне тилдин нормаларына кыянаттык кылуучулар, батышка жүгүнүүчүлөр, формалисттер катары мүнөздөштү. Өз кезегинде тигилер да традициялуу поэтикалык салттарды кашая танышып, ырларында традиционалисттерди көрүнөө да, көмүскө (подтекст менен) да кемсинтишип, айтор, эки жагы тең традиция менен новаторлуктун диалектикасын түшүнө алышпай, бир жактуу субъективдүүлүккө жол беришти. Албетте, булардын баары, сырткы окшоштуктары болгону менен, чындыгында социалисттик өлкөлөрдөгү же өзүбүздүн советтик поэзиядагы жаңылануу, изденүү процесстеринен түп тамырынан бери айырмаланган башкача коомдук-экономикалык шарттардын анын туундусу болгон дүйнөгө карата бөлөкчө көз караштын (мировоззрение) негизинде жүрдү.

Мына ушул интеллектуалдашуу тенденциясы бизде, айрыкча, литва лирикасында эрте байкалып, литва поэзиясы элеттик чектелгендиктен чыгууга, дүйнөлүк проблемаларды талкуулоого умтулуп, кичинекей элдин чыгармачылыгынын бардык башка элдерге жеткиликтүү жана жакын болуп калышына жетишүү үчүн, башкача айтканда, интернационалдык поэзияга айланыш үчүн катуу аракеттер жасады. Аракет текке кеткен жок, литва лирикасы искусствосундагы интеллектуалдык багыттын авангардына чыгып, Э. Межелайтис 1959-жылы чыккан «У подножья звезд» деген ырлар жыйнагында, Ю. Марцинкявичюс «Пуцблицистикалык поэмасында» (1961-ж) ойдун жаралышы жагдайынын өзүн, анын өнүгүш динамикасын поэтикалык рефлексиянын предметине айландырууга умтулушту. Ыр эркин импровизациянын белгилерине ээ болуп, ал эми ой болсо окурмандын көз алдында пайда болгондой элес калтырып, ассоциациялардын тепкичтери аркылуу эркин өнүгүп отурган ойдун мындай жүрүшү так композицияга баш ийдирилбей калды. Верлибр, ак ыр кеңири колдонула баштады. Э.Межелайтистин айрым ырлары композициялык бүтүндүгүн кеңейтип, ансамблдин составында гана жашай баштады. Ошондуктан анын өзөктүү бир ойго багындырылган «Адам» аттуу ырлар жыйнагын сынчылардын поэма деп аташы таң каларлык көрүнүш эмес эле.

Эгерде согуштан кийинки советтик поэзияда айрым окуялардын, көрүнүштөрдүн, кубулуштардын, деталдардын картиналары

басымдуулук кылып келген болсо, 60-жылдардын поэзиясында чындыкты синтетикалык кабылдоо алдыңкы планга чыкты. Ал кездеги жаш акындар Р.Рождественский, А. Вознесенский, Е. Евтушенко, И. Драч, О. Сулейменов, В. Цыбиндер талбай изденишип, Батыш менен Чыгыштын өткөндөгү жана азыркы маданиятына серп салышып, кылымдын башындагы орус акындары В. Брюсов, Хлебников, Северянин, Пастернак, Бальмонт, Маяковскийлердин, 19-кылымдын аягындагы француз символисттеринин, а түгүл 17 – 18-кылымдардын искусствосундагы «барокко» агымынын чыгармачылык тажрыйбаларына чейин кайрылышып, алардын кээ бир жактарынан таасир алышты. Натыйжада булардын ыр-поэмаларында сезим менен интеллекттин чыңалуусуна, образдар менен элес-түшүнүктөрдүн адамды айрантаң кыла тургандай күтүүсүз айкалышууларына умтулуу аракеттери, «демонизм», «аффект», «экзальтация», «көйрөндүк» сыяктуу психологиялык жышааналар, ийкемдүүлүк, риторикалуулук, декоративдүүлүк, театралдуулук, гротеск, аллегориялуулук, шумдуктанган метафораларга, салыштыруулар менен гиперболаларга, экстраваганттуу деталдар менен антитезаларга ышкы коюу сыяктуу стилдик белгилер пайда боло баштады. Кыскасы, поэтикалык ой жүгүртүүдөгү масштабдуулуктун өсүшү, чындыкты образдуу чагылтуунун жана жалпылоонун жаңыча формаларына умтулуу – алтымышынчы жылдардагы советтик поэзиянын мүнөздүү белгилеринен болду. Мындай түп көтөрө изденүү атмосферасы белгилүү деңгээлде кыргыз поэзиясын да өз кучагына тартып, баятан бери кеп болуп жаткан тенденциялардын көпчүлүгү бизде да орун алды. Жаңычылдар менен традиционалисттердин оппозициясы бизде да болду. «Эркин ырдын» улуттук поэзияда жашаш-жашабасы жөнүндө талаш-тартыштар жүрдү. С. Эралиев, Р. Рыскулов, О. Султанов, М. Абылкасымова, Э. Тургунбаев өндүү изденгич акындардын чыгармачылык эксперименттериндеги ийгилик-кемчиликтери талдоого алынды. Бирок адамзаттын көркөм өсүп-өнүгүүсүндөгү кыйма-чийме өтмө-катыштардын, генетикалык жана типологиялык татаал байланыштардын маанисине жакшы кунт коюшпагандыгы, тутунган методологиялык принциптеринин калпыстыгы айрым адабиятчы-сынчыларыбызды бир катар жаңы адабий көрүнүштөргө баа берүүдө бир беткей корутундуларды чыгарууга, негизсиз дооматтарды коюуга алып келди. Айрым адабиятчы

сынчылар С. Эралиевдин «Жылдыздарга саякат» поэмасын, Р. Рыскуловдун дүйнөнү поэтикалык сезип-туюусундагы «космизмди», анын «Космостук манифестин» жалгыз Межелайтистин чыгармачылык тажрыйбасы менен гана байланыштырышып, а түгүл аларды «Адамдын» кунарсыз кайталандысы сыяктуу көрсөтүштү. Эгер алар чын эле өздөрүнүн ушул логикасын андан ары улантышып, Э. Межелайтис өзү ошол космостук стилин, «аягы менен жер шарына таканчыктап, колу менен күн шарын кармаган» лирикалык каарманын түзүүдө кандай рухий-көркөм булактардан азыктанды экен? – деген суроону алдыларына коюшуп, ошого жооп издешкен болсо, анда алар С. Эралиев «Ак Мөөрдөн» «Жылдыздарга...» чейинки жолду басып өткөн сыяктуу эле кезинде Э. Межелайтис да литва элдик чыгармачылыгынын традициялары күчтүү сезилип турган «Боордоштук поэмасынан» «Адамга» чейинки азаптуу жолду басып өткөнүн баамдашмак. Чоң дүйнө менен байланышуу чет өлкөлөргө жасалган саякаттар, ошол сапарларынан алган сан түркүн таасирлер, тынымсыз окуп, изденүү, дүйнөлүк искусствонун Эдгар По, Тувим, Роден, Равель, Уитмен, Чюрленис, Лорка, Пабло Неруда өндүү аталган жана аталбаган көп өкүлдөрүнүн чыгармалары жана эзелки мифологиянын материалдары менен таанышып чыгуу, дагы ушу сыяктуу көптөгөн факторлордун татаал комплекси анын дүйнөнү көрүү өзгөчөлүктөрүн шарттап, поэтикалык ой жүгүртүүсүнүн масштабын, ассоциациялык салыштырууларынын чөйрөсүн кеңейтип, тикеден-тике чагылтуу моменттерин күнүрттөтүп, интеллектуалдык абстракциялоону, шарттуулук менен символиканы күчөтүп, поэтикалык образдын структурасын кыйла өзгөрүүлөргө дуушар кылганына шексиз көздөрү жетмек. Билгенге, Адам уулу өзүнүн интеллектуалдык тарыхынын таңы алдында эле аалам менен өзүн бириктирип турган ассоциациялык байланыштарды чымыркана издеп, ошо учу-кыйыры жок космос дүйнөсүндөгү өзүнүн ордун, ролун аңдап-билгенге аракеттенип, өзү үчүн айлана-чөйрөнү таанып-билүүнүн жападан жалгыз формасы болгон мифологиялык аң-сезимдин жардамы менен тарыхый жактан чектелген тажрыйбасын азыркы космос доорунун адамдары таң кала тургандай баатырдык, өжөрлүк менен кеңейтип, чексиз ааламды бүт камтыганга умтулуп келген. Тээ кийин илимий ой-пикир канча бир курмандыктар, азап-тозоктор менен жеткен астрономиялык жана

космологиялык акыйкаттар адамзат тарыхынын баш ченинде эле Индиянын, Египеттин жана Американын ыйык тексттеринде жазылып калган. Байыркы египеттиктерге жердин мейкиндикте айланып жүргөн шар экендиги жакшы белгилүү болгон. Кечээки Европа илимий кыймылсыз деп эсептеген күн тууралуу эзелки египет тексттеринде «Ну кудайынын (асмандын) койнунда сүзүп жүргөн шар» делинип жазылыптыр. Планеталардын кыймылын жана алардын шар түрүндө экендигин ацтектер да билишкен экен. Алар планеталарды тоголок предметтер же кудайлар ойноочу топтор формасында сүрөттөшүптүр. Ааламдын чексиздиги жана жандуулар жашаган өзүбүздүн жерге окшогон дүйнөлөрдүн көптүгү жөнүндөгү идеяны айткандыгы үчүн инквизиция тарабынан 1600-жылы 17-февралда Джордано Бруно өрттөлгөндүгү баарыбызга эле дайын. Ал эми бул идея андан миң жыл мурун пирамидалардагы тексттерде, байыркы Индия менен Тибеттин ыйык китептеринде эле баяндалган экен. Маселен, «Вишну-Пурана» деген байыркы санскрит китебинде биздин жандуу макулуктар жашаган өзү сыяктуу ааламдагы миң-миллион дүйнөлөрдүн бири гана экендиги түз эле айтылыптыр. Тибет ыйык тексттеринин биринде «Ааламда дүйнөлөрдүн көптүгү ушунчалык, а түгүл аларды Будданын өзү да санап бүтө албайт, алардын ар бири көгүлтүр аба же эфир катмары менен курчалган» деп жазылыптыр. Материянын өлбөстүгү жана түбөлүктүүлүгү жөнүндөгү жыйынтыкка илим биздин убакта гана келди. Биздин замандын башталышынан далай кылым илгери эле белгилүү болгон ушул чындыкты айтыш үчүн изилдөөчүлөрдүн көптөгөн муундарынын канча бир албан эмгеги жумшалбады дейсиз. Жердин күндүн тегерегинде айлануу идеясынын автору катары эстептелип жүргөн Н. Коперник өз эмгектеринде жазаган кириш сөзүндө бул идеяны байыркы авторлордон алганын эскерткен. Жердин тоголок тело экендиги жана анын өз огунда айлануусу күн менен түндүн алмашып турушун шарттарын айткан Платон кубаттуу телескоптор пайда болоордон алда качан мурда Марстын эки жандоочусу жөнүндөгү маалыматтарды билдирген Свифт – булар өз заманынын байыркы окууларга абдан кызыгышкан, эски китептер менен кол жазмаларды жаныгынан жата калып изилдешкен ашкан окумал адамдары болушкан. Өз кезегинде ошол байыркы элдер эгедер болгон жогорку билимдердин тамырлары да тээ замандардын теренин,

азырынча бизге белгилүү боло элек табышмактуу цивилизацияларды көздөй кетет экен. Бу тууралуу азыр илимде ар кандай гипотезалар айтылып жүрөт, ошондуктан кандайдыр бир киши ишенерлик далилдүү бүтүм чыгара коюуга али эрте.

Эзелки адамдын өзүн жаратылыштан айырмалап бөлө албагандыгы анын ой жүгүртүүсүнүн диффузиялуулугуна (субъект менен объекттин, материалдуу менен идеалдуунун, нерсе менен анын атрибуттарынын, жеке менен көптүн, статика менен динамиканын, мейкиндик менен мезгилдин ортосундагы ажырымдардын бүдөмүктүгү), дүйнөнү бүкүлү, эбегейсиз зор масштабдарда, укмуштуудай фантастикалык формаларда кабылдоосуна жана чагылтуусуна себеп болгон. Курчап турган дүйнөнүн предметтерине өзүнүн менчик касиеттерин алып өтүү, макрокосм менен микрокосмду бир бүтүндүктө көрүү адамды жер дүйнөсү менен асман дүйнөсүн бириктирип турган «көпүрө» таризде элестетүүгө, космосту кишинин турпаты, анын бөлүктөрүн болсо адамдын дене мүчөлөрү менен окшоштурууга (Э. Межелайтистин Адамдын башын, жүрөгүн, көзүн жер шары, күн шары, аалам менен ассоциациялык салыштыруусун эске түшүрөлү) алып келген. Жакшылап назар салган кишиге Э. Межелайтистин поэтикалык көз-караштарынын, элес-түшүнүктөрүнүн, айткан идеяларынын бир тобунун башаты мифологияда экендигине чыгармаларынын өзү ишарат берип турат. Алардан байыркы грек мифологиясынын каармандары Икар, Антей, Атлант жана башка ушу сыяктуулардын аттары баамга урунат. Төмөнкүдөй ыр саптары учурайт:

...Көрдү кокус: булуттар коркуп, тарап, чачылды,
Анткени ал, адамдын албан күчүн туюптур,
Капысынан заматта катуу добул басылды,
Көрсө адам көктү эмес, күндү мыкчып туруптур.
Ооба күндү! Күн шарын эки колдоп кучактап....
(Кайдагы бир миф-жомок ойдон чыкпайт, тузактап)¹.

Мифтин классикалык каармандары көпчүлүк учурларда адамзаттын өкүлү катары көрүнүшүп, анан өздөрүнүн ошол турпатында калган табигый космос менен өз ара алака-катышта болушат. Маселен,

¹ Э. Межелайтис. Адам. –Фрунзе: Кыргызстан, 1967, 73-б.

Полинезиянын, Микронезиянын жака Меланезиянын баяндама мифтериндеги борбордук фигуралардын биринен болуп саналган маданий каарман Мау көктөгү күндү кармап алып, анын жүрүшүн акырындатат, шамалдарды жүгөндөп, асманды жогору көтөрөт. Космостук эле түшүнүктөрдүн издери искусствонун байыркы эстеликтеринен учурайт.

Маселен, Швециядан колуна күн шарын кармап турган адамдын сүрөтү табылган. Түндүк Сириянын аймагынан табылган биздин заманга чейинки эки миңинчи жылдыкта таш бетине чегилген сүрөттө эки адам жогору карай сунулган колдорунда канаттуу күндү кармап турушат.¹

Ал эми өзүнүн космостук элирген бийи менен бүткүл ааламдык ыргакты пайда кылып турган индус мифологиясындагы кудуреттүү кудай Шиванын фигурасы – бул не деген кереметтүү фантастикалык масштабдагы баатыр образ. Ушундан кийин Рамис Рыскуловдун асмандарды ары көздөй түртүп ойноп, галактикаларды буту алдында селкинчек кылып тепкен лирикалык каарманына акындын жоктон таап алган теңдешсиз жаңылыгы катары таң кала караштын же аны тескерисинче автордун ээ бербеген кыялынан жаралган капкайдагы бир сандырактык сыяктантып таптакыр жериштин кереги жокко деп ойлойбуз. Анткени бу дүйнөдө, айрыкча, адам баласынын рухий өнүгүүсүндө эч нерсе эч качан жок жерден пайда болбойт жана бул өзү башынан улам биринен бири өнүп-өсүп келаткан үзгүлтүксүз процесс.

Арийне, дүйнөлүк маданияттын тарыхынан анча-мынча кабары барларга белгилүү, антика адабияты бүт бойдон мифология менен мифологиялык космологиядан азыктанып турган. Орто кылым адабияты көбүнчө христиандык диний мифологиянын таасири астында болгон. Орто кылымдагы чыгыш маданиятында будда, индус, дао жана мусулман мифологиясы үстөмдүк кылган. Мифологиянын маданияттагы мындай көсөмдүк абалы тигил же бул өлчөмдө «искусствонун символикалык формасынын» (Гегель) белгилеринин сакталып калышына жардам берген.

18-кылымда Батыш Европа өлкөлөрүндө «Антиномия секталары» иш жүргүзүп, алар «Адам – бул кудай» деген тезисти көтөрүп

---

¹ В. Н. Топоров. К происхождению некоторых поэтических символов (палеолитическая эпоха) – Китепте: «Разные формы искусства», «Искусство». – М., 1972.

чыгышкан; кишинин улуулугун, анын бардыкты жеңүүчү акыл-эсин жана өзү кыялынан жасап алган кудайдай күч-кудуреттүүлүгүн да-назалаган идеяларды жар салышкан. Ошондой секталардын катышуучуларынын бири англиялык сүрөтчү жана акын Вильям Блейк (анын кээ бир чыгармалары бизде С. Маршак тарабынан 50-жылдардын аягынан тартып которулуп, жарыялана баштаган – К. И) 1789–1820-жылдардын аралыгында жазган он китептен турган «Олуя китептер» («Пророческие книги») деген залкар мифологиялык эпосунда адам менен ааламдын адеп жаралыш учурунан баштап көз кайкыган алыскы келечегине чейинки тагдырын бүт камтыганга умтулган. Космостук символдор менен аллегорияларга жык толгон бул өтө татаал чыгарманын тегерегиндеги талаш-тартыштар күнү бүгүн да басыла элек. Бир катар фактылардын көрсөтүүсүнө караганда Блейк Индиянын философиясы жана тарыхы менен жакшы тааныш болуптур; мифологиялык тексттерди түп нускадан окуш үчүн байыркы еврей жана италия тилдерин үйрөнгөн экен. Атактуу «Чөп жалбырактарынын» автору Уолт Уитмен жөнүндө К. Чуковский менен М. Мендельсон «Менин Уитменим» жана «Уитмендин өмүрү жана чыгармачылыгы» деген китептеринде ал өз стилинин көп жактарын байыркы чыгыштын адабиятынан, көбүнесе, Библиядан алгандыгын жазышат.

Мага, – деп жазат 19-кылымдын аягы менен 20-кылымдын башында Рене Гиль,– мына ушул «илимий поэзия» идеясын биздин күндөрдө көтөрүп чыгуу урматы туш келип отурат. «Биздин күндөрдө» деп айтканымын мында өз жүйөсү бар. Анткени деле жеке кишинин бирдемеге башат болушу күмөн нерсе. Анан калса бизге жакынкы жолун жолдоочулары Лукреций, Гёте жана Шеллилер болушкан Күнчыгыштын «ыйык китептерин» жаратышкан акындардын айтылуу традициясын кайта жандандырууга батынып атышымын өзү эле мен үчүн чоң сыймык эмеспи»¹.

Мифология орус символизминин философиясы менен эстетикасында да негизги орундардын бирин ээлеген. Ал эми анын негиздөөчүсү В. Брюсовдун «Орустагы эң маданияттуу» адам болгондугу, бир канчалаган чет тилдерди билгендиги, башкаларын мындай коёлу, ал тургай магия, оккультизм, спиритизм, алхимия, астрология, теософия,

¹ В. Брюсов. Сила русского глагола. – М., 1973. – стр. 147.

«жашырын илимдерге» чейин, быягы араб, еврей жана санскрит тилдеринин грамматикасына дейре окуп үйрөнгөндүгү азыр жалпыга маалым.

Улуу сүрөтчүлөр М. Чюрленис менен Н. К. Рерихтин көркөм дүйнөлөрүндөгү көпчүлүк өзгөчөлүктөр, алардын полотнолорундагы табышмактуу, сырдуу атмосфера, космостук романтика, мифологиялык мотивдер биз уламалап келаткан жалпы адамзаттык идеялык-эстетикалык салттар менен өзөктөш.

20-кылымда байыркы дүйнөнүн маданиятына кызыгуу ого бетер күч алып, илгерки Индия, Тибет, Кытай, Океания, Скандинавия, Египет, Америка жана башка элдердин мифологиясы жана алар тууралуу изилдөөлөр дүйнөнүн бир топ тилдеринде жарык көрдү. Көптөгөн мифологиялык теориялар пайда болду. Мына ушул китептик билимдерди мыктап өздөштүрүүнүн натыйжа-сында Элиот, Паунд, Йетс, Т. Манн, Жойс, Пруст, Астуриас, Г. Маркес, Ч.Айтматов сыяктуу акын, жазуучулар мифологияга атайы кайрылышты жана адабияттагы мифологизм же жалпы жонунан «мифчыгармачылыгы» деген атка конгон идеялык-эстетикалык кубулушту жандандырышты.

Ошентип «космостук учуулар доорунун» рухий мазмунун эстетикалык андоо зарылдыгынан улам келип чыккан поэзиядагы «жер-космос-аалам» трассасында изденишкен акындар өз чыгармачылыктарында ар түрдүү элдер менен замандардын интеллектуалдык-эстетикалык тажрыйбасына таянышып, өздөрүнө чейинки топтолгон бүткүл «ой жүгүртүү материалына» негизденишти; чыгармачылык ой-максаттарына ылайык көркөм чагылдыруунун тигил же бул принциптеринен (реалисттик, символикалык, ассоциативдик жана башка), каражаттарынан пайдаланышты. Албетте, мунун баары ар бир акындын дараметине жана аракетине же адамдык өзгөчөлүктөрүнө жана мүмкүнчүлүктөрүнө жараша ар кандай деңгээлде ишке ашты. Жалпы адамзаттык эстетикалык маданиятка Э.Межелайтисчелик тередеп кире алышпаса да, кыргыз поэзиясынын айрым өкүлдөрүнүн чыгармаларында ошондой аракеттин алгачкы жышааналары, элдир-селдир белгилери канткен менен болду. Адабий сыныбыз кезинде аларды анчейин баамдай албады, тескерисинче, кай бирлерин автордук субъективдүү фантазиянын жарамсыз туундусу катары эсептеп, жериген учурларына өзүбүз күбө болдук. Маселен, белгилүү адабиятчы К. Артыкбаев «Акын С.Эралиевдин изденүүлөрү» деген макаласында минтип жазды: «...IX

главада: «Зор лимон дарагы окшойт асман ушу»... деген салыштыруу бар. Бул конкреттүү салыштырууга караганда акын ааламды («аалам» деген сөздүн дагы бир синоними – «асман») кандайдыр бир чеги бар сыяктуу (мисалы лимон дарагынын көлөмү сыяктуу) көрүнүш катары эсептейт, ал эми бул оюн ал жогоруда биз эскерткен аалам эмес, адам чексиз деген жооп менен биротоло бекемдейт.

Аалам дегенде биз чексиздикти түшүнөбүз. Поэзиядагы «ааламдай же асмандай чексиз» деген салыштыруунун түпкү чыгыш теги да ошол чындыкка байланыштуу чыккан. Демек, ааламды кандайдыр бир чеги бар предмет менен салыштыруу поэзиядагы жаңылык болмок түгүл, тескерисинче, түпкү теги туура эмес, кыйшык түшүнүк болуп жатат»¹. Чын-чынына келгенде, К. Артыкбаев токтолуп жаткан символикалык образ С.Эралиевдин өз башынан чыгарып алган табылгасы же оригиналдуу поэтикалык жаңылыгы деле эмес. Андыктан адабиятчы бул жерде сөзүн багыттачу жерге багыттап, маселенин башка жагына көңүл бурса болмок экен.

Учу асмандан да ары көздөй созулуп, бутактары бүткүл ааламдын үстүнөн самсаалап, тамырлары болсо түркүн дүйнөлөргө таралып кеткен абегейсиз зор **КОСМОСТУК ДАРАКТЫН** образы ар түрдүү элдердин мифтеринде эң эле көп учурайт. Бул образдын жардамы менен эзелки адамдар ааламды конкреттүү бир бүтүн нерсе катары андашкан, башкача айтканда, **ДҮЙНӨЛҮК ДАРАК** (муну ар кайсы элдер ар башкача, маселен, апельсин, дуб, лиственница жана башка ушу сыяктуулар түрүндө элестетишкен адам баласынын дүйнөгө көз караш тарыхындагы бүтүндөй бир доор үчүн ааламдын космостук-мифологиялык модели болгон.

ДҮЙНӨЛҮК (КОСМОСТУК) ДАРАКТЫН образы ар түрдүү доорлордо ар кандай сүрөтчүлөр тарабынан пайдаланылып келген. Алсак, Европа живописинде Босх, Калло, Клеэ, Миро ж. б. чыгармачылыктарында. Алыстан издеп убараланбай эле коёлу, ушул эле образ-концепция Э.Межелайтистин «Адамында» деле бар:

Я стою под звездным небом, надо мною свод
ночной.

Золотинки звёздных яблок нависают надо мной.

¹ К. Артыкбаев. Сын сапары, Ф.: Кыргызстан, 1970. – 103-104-бб.

Ах, как блещут надо мной!
Этой яблоне – вселенной, – изумляюсь
 молча я, –
 С чем планета наша схожа, наша милая земля?
 Как же выглядит земля?
 Я украдкой представляю, что огромный шар земной
 Круглым яблоком свисает, нависает надо мной,
 Словно с ветки – надо мной.¹

Менимче, толугу менен келтирилген бул ырды чечмелеп олтуруштун анчейин кажети жок го. Анын үстүнө, адабиятчы, алда качан эле Гегель «Эстетика боюнча лекцияларында» белгилеп кеткендей, көркөм чагылтуунун символикалык формасында кандайдыр бир предмет же кубулуш аркылуу алардын маңызына анчалык органикалык түрдө байланышпаган башкача мазмун туюнтулаарын, сезүү-туйгуларыбызга элестеген нерсе менен ошол нерсеге катылган рухий мазмундун, б. а. образ менен маанинин ортосунда далмадал келишүүчүлүктүн болбостугун да эсинен чыгарбашы керек эле.

Мифологиялык образдар, сюжеттер, элес-түшүнүктөр алмустактан бери эле кийинки адабият үчүн «парадигмалар» катары кызмат өтөп келе жатат. Мифтердин метафораларга айлануу закон ченемдүүлүктөрү, поэтикалык тилдин жана көптөгөн поэтикалык символдор менен образдардын мифологиялык генезиси Потебнянын, Веселовскийдин, Бахтиндин эмгектеринде жакшы көрсөтүлгөн. Мен аракетчил акындарыбыздын бири Р.Рыскуловдун поэзиясындагы адабиятчы-сынчыларыбыз автордун элирген кыялынан жаралган түшүнүксүз бир нерсе өңдөнтүп анчейин элес алышпай жүрүшкөн айрым поэтикалык формулалардын, элес-түшүнүктөрдүн башаты да мифологиядабы деп божомолдойм. Ошолордун бири «КҮНБАШ КЫЗДАР» деген таң калаарлык, күтүлбөгөн образ. Айтса, айтпаса төгүңбү, биз жогору жакта анча-мынчасын белгилеп кеткендей, мифологиялык аң-сезимдин дүйнөнү чагылтуу өзгөчөлүктөрү не бир укмуш фантастикалык элес-түшүнүктөрдү жаратпаган. Өңгөнү айтпаганда да, өзүбүздүн эле «Саймалуу таштагы» петроглифтерде (алар мындан үч миң жыл мурун, айрымдары андан да илгери тартылган экен)

¹ Э. Межелайтис. Человек. – Вильбнюс, «Вага», 1975, 107-б.

күнбаш кишилердин, күнбаш эчкилердин, күнбаш өгүздөрдүн, күнбаш бугулардын сүрөттөрү ондоп саналат. Менин баамымда Рамис китебине ат кылып коюп алган «КҮНМАЙРАМ» («Праздник солнцеворот») деген түшүнүктүн генезиси да байыркы элдердин мифологиялык көз-караштарында жана ага байланышкан ритуалдык ырым-жырымдарында жатат. Деги Рамис Рыскулов өзүнүн изденүүлөрүндө ар түрдүү доорлор менен өлкөлөрдүн рухий-эстетикалык традицияларынан үйрөнгөнгө түзүк эле ышкысын коюп, ар кайсы улуттук стилдердин тарыхый бөтөнчөлүктөрүнөн пайдаланды жана аларды улуттук сөз искусствосу нускалуу салттары менен белгилүү даражада синтездей алды. Уйкаштары, муун сандары келишкен мизилдеген жыпжылма ырларга жедеп көнүп алышкан кыргыз окурмандарына ал темалардын, образдардын, стилдердин, деталдардын контрасттык айкалышуусунда (эгерде алар бир бүтүн ансамблге бириктирилген болсо), б. а. асимметрия менен диспропорциялуулукта да гармония, поэтикалык илеп болоорун таанытты. Албетте, акындын жазгандарынын баарын эле ийгиликтүү дешке болбойт. Рамис Рыскуловдун дүйнөнү көркөм аңдап-билүү манерасы Евтушенко, Вознесенский, О. Сулейменов өңдүү советтик акындардын поэтикалык ой жүгүртүү стилине жакын тураары анын поэзиясына көз салып жүргөндөргө белгилүү. Мына ошол Евтушенко Вознесенскийдин «Тень звука» деген ырлар жыйнагына жазган рецензиясында өздөрүнө таандык орток кемчиликти абдан туура баамдап, таамай айтыптыр: «Кээде биз, акындар, өзүбүз жашап аткан кымгуут атом заманын ыр кылып жазабыз деп атып өтө эле аша чаап дүрбөлөң түшүп алабыз. Шашпай ой жүгүрткөндүн ордуна ала чапма сезимге алдырып, будуң-чаң боло беребиз»¹. Бул айтылгандардын Р.Рыскуловго да толук тиешелүү экендигинен күмөн санабай эле койсок болот.

Эми макаланын башынан өнүктүрүлүп келе жаткан ойлорду корутундулап келип айтаарыбыз – демейде бизге окшогон маданий даярдыгы ченелүү карапайым пенделер мурда болуп көрбөгөн жаңылык деп туюнуп, башы анчейин жете бербей жүргөн нерселердин көпчүлүгү, көрсө, адамзааданын алдыңкы өкүлдөрү тарабынан замандын талабына ылайык кайрадан ачылган жана андан ары өнүктүрүлгөн, өркүндөтүлгөн эски, унутулуп бараткан чындыктар болот

¹ Евтушенко Е. Чтобы голос обресть – надо крупно расстаться... // «Новый мир», № 8, 1970. 258-б.

экен. Ушуга байланыштуу БЮФФОНдун «Стиль – бул адам» деген белгилүү афоризмин да бир беткей, тар маанисинде түшүнүүгө жарабайт. Анткени, ошол «адам-стилдин» өзү эч нерсе менен байланышпаган туюк, өзүнө-өзү камалып калган спонтандык кубулуш эмес, мындай деп эсептөө анын («стиль-адамдын») адамзат цивилизациясынын органикалык бөлүкчөсү экендигин, чыгармачылык процессин ээси болгон адамга, субъектке турмуштук материалдан тышкары дагы толуп жаткан социалдык-тарыхый, маданий-эстетикалык, профессионалдык-психологиялык жана спецификалык көркөм факторлор тике же кыйыр түрдө таасир этээрин, бир сөз менен айтканда, стилдин жалпы рухий кыймыл менен болгон байланышын эске албагандыкка жатат.

«Литературная газетанын» 1976-жылдагы 32-санында академик Д.С.Лихачев адабиятчы деген ашкан интеллектуал болуш керек экендигин, адабий чыгармаларды, аларды жаратуучуларды жалпы адамзат маданияты менен байланышта кароо, ар түрдүү элдер менен доорлордун эстетикалык көз караштарын, элес-түшүнүктөрүн билүү жана түшүнүү, аларды калың окурмандарга ачып берүү анын (адабиятчынын) профессионалдык милдети-не жатаарын өзгөчө белгилеп кетти. Ал эми адабий-көркөм кубулуштарга баа берүүдөгү кээ бир кесе айтылган бир беткей пикирлердин, жалган дооматтардын көпчүлүгү адатта ой жүгүртүүнүн инерттүүлүгүнөн же А. Шопенгауэрдин сөзү менен айтканда, «ар ким өз аң-сезиминин жеткен чегин дүйнөнүн бүткөн жери» катары санагандыктан келип чыгаарын моюнга алсак, адабиятчы-сынчыларыбыздын алдында акын, жазуучулардыкынан кем эмес канча бир албан чыгармачылык милдеттер тургандыгы өзүнөн-өзү түшүнүктүү болуп чыга келет.

Айталы, азыркыга чейин улуттук сөз искусствосунун алдыңкы өкүлдөрүнүн бүткүл адамзаттык рухий-көркөм маданияттын казынасынан чыгармачылык өздөштүрүү багытындагы алгачкы аракеттеринен пайда болгон айрым жаңы кубулуштарга адабият таануубуз менен сыныбыз объективдүү баа берүү жагынан аксап, акындарыбыздын көркөм аң-сезиминдеги сапаттык жылыштарды жана өзгөрүүлөрдү сергек баамдап, мындай жаңы белгилердин жаралышына өбөлгө болуп берген рухий булактарды айгинелеп, аларды карапайым окурмандарга түшүндүрүп бере албай келет. Бир эле мисал, учурунда С.

Эралиевдин «Ак жыттар» деген поэмасынын атынан эле айып таап, «кыргыздар минтип сүйлөбөйт» деп, кыргыздардын аң-сезимин өзгөрүп-өнүкпөй турган, адамзаттын дүйнөнү рухий-практикалык жактан өздөштүрүү процессинде пайда болгон тажрыйбалардын эсебинен жаңы касиеттерди өзүнө сиңирип байыбай турган сенек нерсе катары санаган профессионал адабиятчыларыбыздын болгондугу азыр эч кимге жашыруун эмес. Ал эми адамдын сезүү органдарына комбинациялык, комплекстик таасир этүүнүн күчү жана сыры эзелки убактарда эле белгилүү экендигин дүйнөлүк көркөм маданияттан анча-мынча кабары бар ар бир эле окурман билет. Маселен, байыркы Египетте храмдын ичине кирген кишиге түркүн түстөр менен дабыштардын, жыттар менен элестердин тутумунан, архитектуралык өзгөчөлүктөр менен живопистин, ыр менен музыканын, скульптура менен сценалык кыймыл-аракет элементтеринин татаал айкалышынан турган эбегейсиз зор кубаттагы эмоциялык энергия таасир эткен. Мунун жардамы менен жрецтер адамдардын акыл-эсин бийлөөдө укмуштуудай ийгиликке жетише алышкан. Жаратылышта жыттардын, түстөрдүн жана дабыштардын ортосунда дүйнөнүн бүтүндүгүн чагылтуучу терең ажыралгыс байланыштардын жашаары, ааламдын биримдигин жана жашоо-турмуштун түбөлүктүүлүгүн адам баласынын сезип-туюшуна мүмкүндүк берүүчү мындай өтмө катар байланыш-катыштардын көркөм чыгармачылыкта да болоорлугу Гофмандын «Крейслериана» деген эмгегинде айтылган жана бул идея анын искусство жөнүндөгү концепциясынын бир аспектисин түзүп турган, Биздин сезим-туюмдарыбыздын өз ара байланыштуулугу жана биримдиги жөнүндөгү ушул эле идея Э. Маненин «Мышык жана гүлдөр» аттуу картинасынын мотивдеринин биринен болуп саналат. Анда мышыктын образы угуу менен көрүүнүн (дабыш менен элестин), ал эми гүлдөрдүн дестеси болсо жыттар менен түстөрдүн символу катары берилген. Бул идея Бодлердин поэтикалык чыгармачылыгында да жетекчиликке алынган. Алсак, анын бир сонети минтип башталат:

Природа – некий храм, где от живых колонн
Обрывки смутных фраз исходят временами.
Как в чаще символов мы бродим в этом храме,
И взглядом родственным глядит на смертных он.

Подобно голосам на дальнем расстоянии,
Когда их стройный хор един, как тень и свет,
Перекликаются звук, запах, форма, цвет,
Глубокий, темный смысл обретишие в слияние.

Акындын бул сегиз сап сонетинен анын дүйнө кубулуштарын баардык сезим-туюмдар аркылуу бир мезгилде ассоциациялык-синтетикалык кабылдоого, б. а. синэстезияга жөндөмдүүлүгү даана көрүнүп турат. Эстетикалык кабылдоо процессинин универсалдуулук касиети дал ушу синэстезия кубулушу менен байланыштуу. Адамдын мына ушул диффузиялуу ассоциациялоого шыктуулугун С. М. Эйзенштейн «ар башка сезим мүчөлөрү тарабынан ар башка жактардан алынып келген ар түрлүү туюмдардын баарынын башын бириктирүү»¹ же болбосо «үндөшүп жуурулушуу» феномени катары мүнөздөө менен аны «синэстетика» деп атаган. Элестердин, дабыштардын жана жыттардын айкалышуусунан бүткөн «ароматы зелёные, как луга» (Бодлер), «ветров синие цыганы ведут взволнованную речь» (Хлебников), «церкви нежные поют на голос свой» (Мандельштам), «красная полоса великих рыданий, которая трепещет и гаснет над миром» (Верлен), «звучащие пучки лунного света» (Ленау), «и гаснет цвет, и звук немеет в оцепененье ледяном» (Тютчев), «и в торжестве неизъяснимом сквозной деревьев хоровод зеленоватым пышет дымом» (Фет), «как глина голубая, пространство под рукой ваятельницы – ночи» (П. Неруда) сыяктуу ассоциациялык-синтетикалык образдар аларды кабылдап аткан адамдын эстетикалык толгонуу диапазонун алда-канча арттырат жана анын жан дүйнөсүн не бир үлкөн руханий гүл-азыктар менен байытат.

Ушундан келип «поэтикалык сыныбыздын» өзүнүн илимий-теориялык деңгээли, рухий потенциясы, интеллектуалдык-эстетикалык даярдыгы канчалык?» – деген актуал маселеге такалабыз. Азыркы кыргыз поэзиясын, андагы жаңычыл көрүнүштөр менен тенденцияларды жаамы адамзаттык рухий-көркөм маданияттын контекстинде кароо кажаттыгын, «жалпы советтик жана дүйнөлүк поэзиянын нускалуу салттарын улуттук көркөм традициялар менен кыйыштырышты» деген өңдүү дүңүнөн айтылган, акыл-сезимге эч

---

¹ Ш. Бодлер. Цветы зла. – М., 1970, 20-бет.

нерсе бербеген абстракттуу формулалардын ордуна колдон келишинче конкреттүү традицияларды жана аларды өздөштүрүп, өнүктүрүп, жаңылап алып жүргөн конкреттүү художниктерди көз алдыга тутууга аракеттенүү керек экендигин айкын туябыз. Бул адабий-көркөм сыныбыздын илимий-таанымдык маанисин күчөтмөк, окурмандарга интеллектуалдык-эстетикалык маалымат жана билим берүү мүмкүнчүлүгүн арттырмак, аны көпчүлүк кызыгып окуй тургандай касиетке ээ кылмак. Ал эми алигидей жалпылама даяр жол-жоболордун артына жашына калуу – бул адатта, айрым адабиятчы-сынчылардын (муну алар мойнуна алышса да, алышпаса да) андан башка жарытылуу бирдеме айтууга жарамсыздыгынан, б. а. эрудициясынын жардылыгынан болот.

Теңдик Аскарров

ОБРАЗДУУ ОЙ ЖҮГҮРТҮҮНҮН ЧЕКСИЗДИГИ¹

Анда сөздөр – жалт-жулт учкан чагылган...

Көп айтышат: «Жадабадың ак ырдан»
Аны укканда сыздап чыгат кабыргам.
А чынында ак ыр менин ар дайым
Калам оозун кое берчү агылгам.
Анда жалаң ат көтөргүс мазмундар,
Анда сөздөр – жалт-жулт учкан чагылган.
(«Жаңыл-Мырзанын керээзи»)

«Ак Мөөрдү» жазгандан кийин Сүйүнбай Эралиев он жылдар бою ушул аталган поэмадай чоң резонанс туудура турган чыгарма бербей «дымып» жүргөнсүдү. Бирок бул таптакыр эле чыгарма жазбай калды дегендикке жатпайт. «Уяң жылдыздар», «Көк сулуу» сыяктуу поэмалар жарык көрдү, кара-калпактардын «Кырк кыз», Г. Бекхожиндин «Егор кызы Мария» поэмаларын кыргыз тилине которду. Ал эми

¹ Китептен: Аскарров Т. Образдуу ой жүгүртүүнүн чексиздиги. –Б., 2000. – 50-91-бб.

А.Твардовский «Василий Теркин» поэмасынын Эралиев тарабынан 1956-жылы ишке ашырылган кыргызчага которулушу конгениалдуу котормо катары бааланууга акысы бар.

Ошентип, ырлар, поэмалар, котормолор акындын чыгармачылык «устанаканасынан» тиешелүү ритмде чыгарылап жатты. Бирок «Ак Мөөр» деген «Ак Мөөр» да. Ага жумшаган күч акындын чыгармачылык потенциалын биротоло «эңшерип» салбаса да, поэтикалык процессти аздыр-көптүр «тормоздобой» койгон жок.

Анткени поэманын ал кездеги «сүрү», элге көрсөткөн таасири, калк арасына тарап кеткен аңызы ошондой эле.

Мындай кырдаалда акындын ошол өзү жеткен бийиктиги кийинки көркөм жаратмаларда сакталып калдыбы, же болбосо ал деңгээл төмөн түшүп кеттиби? – деген сыяктуу суроолор ар кимдии башына келбей койгон жок. Андай суроолордун үстүндө баарынан мурда Эралиев өзү баш катыра ойлонгондой. Андай шартта «Ак Мөөр» сыяктуу дагы бир чыгарманы жаратуу – акын үчүн бүткүл тапкан сүрөтчүлүк кадыр-баркын тобокелге салган менен барабар эле. Жазса, албетте, жазмак, бирок «Ак Мөөрдүн» жанында ал чыгарма кандай чыгармачылык «статуска» ээ болот эле, канткен менен анын көлөкөсүндө калышы толук ыктымал болучу.

Мына ошондой чыгармачылык толгонуу, азап тартуу кездерди акын адатынча ырларынын биринде айта кетет:

Анан да болбоо керек божомолдуу,
Айрыкча жаман нерсе – барды көрбөө.
Анткени, кыйын, татаал акын жолу,
Тырмалап бара берчү өрдөн-өргө.
(Айыл ырлары. Ф., 1975.142-б.)

Ал аңгыча 1961-жылы апрель айында дүйнөдөгү биринчи космонавт Гагарин жердин орбитасына чыгып, адамдын жерди, көктү таанып билүүсүндө жаңы доорду баштады.

Бул тарыхый окуя сөз устаттарынын дүйнөсүнө да жагымдуу, машакаттуу «бүлүк» салганы түшүнүктүү. Ырлар, поэмалар, аңгемелер биринин артынан бири жарык көрө баштады. Космоско адамдын учушу илим менен техниканын гана жеңиши болбостон, жалпы эле

адам рухунун да жеңиши болду. Бул окуя менен, мисалы, көркөм ойлоо ишинде жаңы тилке, жаңы этап ачылды деп айтар элек. Башкаларды албаганда да кыргыз искусствосу үчүн так ошондой процесс башталды. Сүйүнбай Эралиевдин «Жылдыздарга саякат» поэмасы буга айкын күбө. Чыгарманын басылып, элге сунуш кылынышы далай кыйынчылыктар менен коштолгонун автор жаап-жашырбай айтып берген. Анын материалдык жана рухтук, чыгармачылык жана психологиялык жактары болгон. Автордун баяндоосуна жол берели: «Жылдыздарга саякат» поэмасын жазып бүтүп, эч жакка бербей, бир жылча кармап жүрдүм. Ал темада жазгандар буга чейин бизде жок эле. Ырдын түзүлүшү да биздин поэзия үчүн жаңы, атүгүл чоочун эле.

Кийин, нанга такыр тыйын таппай калганда, «Ала-Тоо» журналына сунуш эттим. Анан ал гранкасы жаңыдан окула баштагандан тартып, катуу каршылыктарга учурады. КПСС Борбордук Комитетине чейин жамандап арыз жазгандар болду. Кыргызстан КП БКнын бюросунда талкуулап, мени төө басты кылышты. «Космосту жазгандан көрө, чабандын итин жазбайсыңбы» дегенге чейин барышты. Поэмага гана эмес, менин өзүмө чейин асылышты. Мунун ичинде баштагы досторум да бар эле.

Ошондо бир жолдошум айтты: «Чыгармачылык жактан атаандаш адамдарда душман күтүү опоной. Ал үчүн жакшы бир неме жазып койсоң эле бүттү». Эмнеси болсо да, кыргыз адабиятында ал поэма өз мезгилинен эртерээк жаралып калгандыгы даана эле байкалып турду» (С.Эралиев. Сага айткан сыр. Адам, жер-суу үндөрү. «Ала-Тоо», 1992, № 4-5,95-б.).

Ошентип, «Жылдыздарга саякат» поэмасынын жазылышы жана жарык көрүшү акын өзү эскергендей «катуу каршылыктарга учурады». Мунун объективдүү да жактары бар эле. Чынында да «өз мезгилинен эртерээк» жазылып калганы объективдүү түрдө поэмага ишенбөөчүлүк менен мамиле жасоого шарт түздү. Азыр канчалык өкүнбөйлү, ал кезде китеп окуучуларды айтпай эле коелу, жазуучулардын өздөрү деле көпчүлүк учурда психологиялык, табит-таалимдик стереотиптерден, көнүмүштөрдөн толук бошонуша элек болучу. Мына ошол себептен традицияга көнүккөн көз караш, далай мезгилдерден бери калыпка салынып калган көркөмдүктү тааный билүү жөндөмү поэманы «чү» деген жерден эле туура кабыл алууга, түшүнүүгө жол ачкан жок. Мындан башкача

болмок да эмес. Поэманын бүткүл проблемалык образдык, стилдик ж.б. өзгөчөлүгүнө, түзүлүшүнө көнүгүш үчүн убакыт керек эле.

Бирок, тилекке каршы, алгачта өтө эле субъективдүү, бир жактуу көз караштар, кабылдоолор убактылуу болсо да чыгарманын айланасында чуулгандуу, ыр-чырлуу коомдук, адабияттык атмосфераны түзүп жибергенге жетише алды. Мисалы, жазуучулар союзунда поэманы талкууга салган учурда (1964-ж) жактоочулар жана сындоочулар болуп, отургандар экиге бөлүнүп кетишкен. Ал жагдайда салкын кандуулукту, калыстыкты күтүү кыйын эле. Сөз айтуу, баа берүү, оппонентке жооп кайтаруу ж.б. көбүнчө эмоциялык ашып-ташуунун, буркан-шаркан түшүүнүн кырдаалында жүрдү.

Ал талкууда биз өзүбүз да трибунадан чыгып сөз сүйлөдүк эле. Албетте, поэманы колдоп, анын идеялык-мазмундук жаңылыгын жактап сүйлөгөнбүз. Ошону эстегенде азыр да көнүлүбүздү ыраазы болуу, канагаттануу сезими аралап өтөт. Андай сезим түпкүлүгүндө туура, туруктуу позицияда, платформада турганыбыз үчүн пайда болот да. Анткени ал жыйында поэманы коддоп сүйлөгөндөр ага каршы сүйлөгөндөрдүн арасында кодурадай эле сейрек көрүнгөнү менен, чындык, акыйкаттык айланып келип эле ошол поэманы жактагандар тарабында экени интуитивдүү түрдө баамдалып, туюлуп турду. Ал эми маселенин ошондой экенин турмуш, адабий процесс бат эле көрсөтпөдүбү.

«Жылдыздарга саякат» поэмасы кыргыз поэзиясына мүнөздүү болбогон эркин, ак ыр формасында жазылган. Ошондой эле кез-кезде уйкашкан саптар да жолугат. Бирок уйкаштар барбы, жокпу, ага карабастан көп түрдүү фонетикалык, семантикалык факторлордун жардамы менен көркөм речтин, ойдун жүрүшү, агымы ырдык, поэтикалык форманы жаратып турат. Кыскача айтканда, ыр форманы конструкциялап турган элементтер ар кандай ритмикалык, үндөштүк, тыбыштык компоненттердин кошулушунан келип чыгат. Албетте, мындай учурларда кээде проза менен ырдын жиги билинбей, «жуулуп» кетүү коркунучу пайда болушу мүмкүн. Эралиевдин ушул поэмасында буга иллюстрация болуп кызмат кылчудай саптар көп эле жолугат:

Жер – апам,
алыскы менин жылдызым,

сен азыр кайдасың?
Мени угуп жатасыңбы?
Ооба,
Ооба,
Мен да сени жаңыдан уга баштадым...
... Мына эми карап барамын:
кокус кылт деп түшүп кетип,
бир тамырга илинип калган менин жүрөгүм өңдүү
те төмөндө,
кызыл-газыл алкактарда
имерилип турусун...
Баягыда мен узап уча берерде:
... козголбой, дем алгандан коркуп,
көзүн жуумп, карагандан коркуп,
жалгыз турган энедей болду элесиң.
Азыр да бир орунга тынчый албай
бир чети сүйүнүп, сыймыктанып,
бир чети «аман-соо кайтар бекен уулум» деп
чарк айланып дале басып жүрөсүң,
уйкусуз өтүп түндөрүң ылгый...
Айланам түгөнбөгөн үнсүз калаа,
тумандуу түнгө чөгүп, эч бир жиги билинбей
көчө оттору,
жарык жанган айнектери бир гана
мени талаша жалжылдашкан алыстан.
Кээде аларды аралап,
көрүнбөгөн машинанын фары өтөт түптүз сызылып.
Мен кыйкыргым келет:
иттер үрүп арсылдап,
калкы бүт уйкусунан ойгонуп
жабыла чуркап эшикке
күтсүн үчүн бейтааныш жолоочуну.
(«Жылдыздарга саякат»)

Бул келтирилген ыр саптарында ритмикалык түргө, ыкка салынган «прозаизм» деп аталчу кубулуш бар экендигин байкаса болот. Ушуга

окшогон фактылардын негизинде адабиятчы Осмонакун Ибраимовдун кээ бир байкоолору туура экендигин айткыбыз келет: 60-жылдарда «прозаизм ырдын поэтикасында, образдык көркөм затында чечүүчү эстетикалык элементке айланган убак болчу», «поэзия менен кара сөздүн өтмө катары өтүшүп, өз ара канчалык активдүү аракет этишкенин айкындаган мисал – С. Эралиевдин 60-жылдардын экинчи жарымындагы жана 70-жылдардагы чыгармачылыгы деп тайманбай айтууга мүмкүн».¹

Буга макул болуу менен биз маселеге кошумча акцент койгубуз келет. Ал мындайча. Сүйүнбай Эралиевдин «Жылдыздарга саякат» поэмасынын ырдык түзүлүшүндө, анда жол берилген «прозаизмдеринде» ачыктан-ачык билдирилген полемикалык «дүрмөт», полемикалык аргумент бар сыяктуу. Чыгарманын структурасына прозалык элементтерди киргизүү менен автор кыргыздын традициялуу ырын абалкы нуктан чыгарып, башка жолго салууга болот, анын улуттук поэтиканы реформалоого каршылык көрсөтүүсүн жеңүүгө мүмкүн, – деп айткысы келгендей. Мына ошондуктан акын «прозаизм» деген баягы эле көркөм заттан, түшүнүктөн «жалтактабай», коркпой-үркпөй эле, ал турсун ага атайылап апелляция жасап, поэманын структурасына киргизген өңдүү. Мүмкүн Эралиевдин талыкпай изденүүлөрү кыргыздын ыр «топурагында» «Жылдыздарга саякат» поэмасындагыдай мурда жолукпаган, ал гана эмес жат, чектен тыш көрүнгөн көркөм кубулуштарды, ойлорду, формаларды жаратууга алып келгендир?

Чынында да иш ошондой. Мына ушуга окшогон поэтикалык жаңылыктар анан кантип өз убагында кыргыз жазуучуларын, окуучуларды кооптонтпой, дүрбөлөңгө салбай койсун? Өзүнүн адаттан тыш образдары, метафоралары, салыштыруулары менен акын атайылап эле өзүнө каршы «чабуул» жасоого ыңгайлуу шарт түзүп берген сыяктуу. Бирок ак ыр, эркин ыр ж.б. жаңычыл ыр формалары, түрлөрү, «ченемдери» поэзия майданынан талаш-тартышсыз, дискуссиясыз орун ала коймок эмес. Анын үстүнө традициялык ыр системасынан канчалык алыстап, узаган сайын, акындын алган багыты, баскан жолу улам прозаизмге, прозаизм тарапка эркисизден бурула берген сыяктуу.

Ошентип, Эралиевдин прозаизмге жол бергени, же ага атайылап бет бурганы бир жагынан жалпы адабий тенденциянын объективдүү

¹ О. Ибраимов. Жылдыз кайыган ырлар//Ала-Тоо.– 1990. – № 9. –147-б.

бир көрүнүшү болсо, экинчи жагынан автордун образдуу дүйнө тааным өзгөчөлүгүнөн, субъективдүү чыгармалык каалоолорунан, умтулууларынан келип чыккан.

Акырында дагы бир белгилеп кетчү нерсе. Объективдүү себеби болгон деген тезисибиздин экинчи жагы да бар. Ал так ошол көркөм кубулуштун, көрүнүштүн нукура объективдүү табиятында. Мисалы, «ак ыр» – уйкашсыз ыр эмеспи. Кыргыз элдик ыр түзүлүшүндө уйкашы жок ыр шарттуу түрдө гана ыр деп аталбаса, аны ыр деп эсептөө, кабылдоо кыргыздар үчүн психологиялык ж.б. жактан бир кыйла оор болгон. Ал турсун кара сөздүн өзүн ырдын ыгына, ыргагына салып айтуу адаттары бекеринен эместир.

Же болбосо «эркин ыр». Бул терминдин, кубулуштун артында да объективдүү мүнөзгө ээ болгон, традициялуу ыр түзүлүшүн тануучу элемент, фактор жатат. Поэмадагы ритмикалык чен-өлчөмдүүлүктүн, саптык, строфалык структуралардын жоктугу, же анчалык так сакталбагандыгы, белгилүү теориялык эреже, закондорго катуу баш ийбегендиги, составында бири-бирине көп коошо бербеген ар кандай ыр түзүлүштөрүнүн, формаларынын аралаш жолугушу ж.б. традициялуу ыр түрлөрүн кабылдап көнгөн эстетикалык табит, эстетикалык сезим үчүн оңойго турбагандыгы, ал турсун олуттуу проблема болгондугу түшүнүктүү нерсе да.

«Жылдыздарга саякат» поэмасы башталганда эле окуучунун көңүлүн өзүнө буруп ала турган добуш менен, образдык кескин боектор, сүрөттөр менен башталат:

Команда: «Көккө учууга!»
Чатырап кыйрап калды жер кишени.
Эркиндик!
Бир азга олку-солку боло түшүп.
Зымырап тарга берди.
ракетам.

Бул саптарда космостук ракетанын старт берилген учурундагы абалы, космонавттын туюу – сезүү жөндөмүнүн мурда болуп көрбөгөндөй акыбалга келиши реалдуу чындыкта кандай болсо ошондой сүрөттөлгөн. Космоско учуунун биринчи секундаларында,

минуталарында кездешүүчү илимий-психологиялык белгилер, атрибуттар фактыга, чындыкка ылайык келген түрдө көрсөтүлөт. Жердин тартылуу күчүн акын «жер кишени» деп, таамай, образдуу айткан. Космостук ракетанын старт алып учушу, орбитага чыгышы так ошол сүрөттөлгөн өзгөчөлүктөр менен белгиленери маалым. «Бир азга олку-солку боло түшүп» деген саптардын артында жакшынакай турмуш чындыгы жатат. Байкаган кишиге старт берилгенден тартып эле ракета зымырап учуп жөнөбөйт. Араңдан-зорго жерден бөлүнүп, ажырап, анан бара-бара ылдамдыкты арбыткансыйт. Алгачта болсо космостук корабль чынында эле «олку-солку болгонсуп», учар-учмаксан болуп, артка кайра кулап кете тургансып, анан барып «оңоло» түшөт да, бир аздан соң көздөн «кайым» жоголот. Телевизордон караганда ракетанын старт убагындагы көрүнүшү ушундай.

Бирок Эралиев муну кайдан байкаган? Суурообуз кызык, таң каларлык болуп көрүнбөсүн. Биринчи советтик спутник учурулганда, же болбосо Гагарин космоско учканда, эч качан старт берилген минуталар, кораблдин жерден ажырап, «үзүлүп» көтөрүлүүсү телевидениеден көрсөтүлчү эмес. Ал турсун радио аркылуу да айтылчу эмес. Космос кораблдеринин старт алышы кийин гана, 80-жылдардан баштап, телевизор аркылуу бүт дүйнөгө көрсөтүлө баштаганын билебиз. Ага чейин болсо космонавт орбитага чыккандан кийин гана официалдуу билдирүү телерадио аркылуу жарыя кылынчу.

Демек, Сүйүнбай Эралиев окуяны билбей, көрбөй туруп, художниктик интуиция менен аны туура чагылткан. Жазуучунун сүрөтчүлүк таланты ушул жерден да, кичинекей эле деталдан, эскиздик боек «сүртүмүнөн» жаркырап чыга келген. Мында «билбей туруп» дегенибиз калпысыраак айтылган сөз болуп жүрбөсүн? Анткени поэмада космоско учуунун кээ бир өзгөчөлүктөрү илимдин маалыматтарына ылайык сүрөттөлгөн.

«Жер кишени калды кыйрап». Бул жөн гана метафора эмес. Мунун артында космостук, жалпы ааламдык процесстердин бир орчундуу учурунун образдык «эквиваленти» катылган. Бул астрономиялык, космостук процесстердин бир моментин көз алдыга өтө рельефтүү тартып берген көркөм сүрөттөмөдө каймана, кыйыр түрдө жердин тартылуу күчү – «жер кишени» гана кыйрабастан, традициялуу ыр түзүлүшү, традициялык поэтика да «кыйрап»

калды дегендей жыйынтык жасалган. Мындай ой автор тарабынан ачык айтылбаса да, чыгарманын жалпы идеялык-көркөмдүк тону-сунан концепциясынан, көркөм логикасынан билинип турат. Поэманын жалпы образдык түзүлүшү, айрыкча андагы ыр куруу техникасы, образдуу ой жүгүртүүнүн мурда улуттук поэзияда болуп көрбөгөндөй көркөм каражаттар менен жабдылышы, жаңыланышы – ошол ойго, жыйынтыкка жакшы иллюстрация. Поэманын ак ыр, эркин ыр (верлибр) компоненттеринин кошулмасынан жаралган ыр түзүлүшү кыргыздын салттуу ыр жасоо, ыр чыгаруу техникасынын тартылуу күчүн жеңип чыкты, анын чектеринен, тарыраак рамкасынан суурулуп чыкты.

Поэма жазылгандан бери отуз жылдан ашык убакыт өтүптүр. Андан бери чыгарма жөнүндө ондогон, жүздөгөн пикирлер айтылды. Бирок поэманын идеялык-көркөмдүк табияты, туруму жетишерлик түрдө теориялык талдоодон өттү деп, тыянак жасоо кыйын, же буга али эрте. Мисалга анын бир эле аспекти алабыз. Космос саякатын көркөм сыпаттоого арналган чыгарма тигил, же бул формада илимий түшүнүктөргө, илимий законченемдүүлүктөргө таянып сөз жүргүзөбү, же болбосо поэма жөн гана көркөм фантазиянын жемишиби? – деген сыяктуу суроолорго жооп берилүүгө тийиш.

Тилекке каршы, проблеманын ушул аспекти сын айткан адабиятчылардын көңүлүнө анчалык илине бербегендей. Жылдыздарга саякат – демек азырынча фантастикалык мүнөздө гана кабыл алынчу, түшүнүлчү окуя жөнүндөгү образдуу ой жоруулардын кагазга түшүрүлүшү. Гипотезалык, болжолдуу, кыялыңкы ситуация. Демек, ал жөнүндөгү акындык ой жүгүртүүлөр деле ошол болжолдуулуктун салыштырмалуу, ченемдүү чегинде жүрүшү, ыктымал ж.б. Поэмада фантастикалык көрүнүштөр, кубулуштар менен реалдуу чындыктын, реалдуу кейипкерлердин ой-санаалары, иштери, туюм-сезимдери аралашып келип, бир бүтүн көркөм дүйнөнү жаратышкан.

Мына ушул көз караш, пикир-негизинен туура пикир жана чыгарманын проблемалык, сюжеттик, окуялык ж.б. мазмунун аныктап турат.

Бул позицияны ырастоо, тактоо менен биз поэманын идеялык-көркөмдүк мазмунуна чоң салмак берип турган анын олуттуу аспектинен көңүл бурабыз.

Ал – чыгармадагы илимий-техникалык нерселердин, кубулуштардын көрсөтүлүшү, алардын көркөм образдардагы жашоо формалары, ыктары, аларды «сүрөткө» тартуудагы акын пайдаланган көркөм каражаттар ж.б. Башкача айтканда, илимий-техникалык прогресс менен акындын образдуу ой жүгүртүүсүнүн ортосундагы карым-катнаштын мүнөзү, чыгармачылык деңгээли.

Ракета көктү карай учуп жөнөгөндө «мезгил тамбай бир орунда селейип» туруп калат. Мына ушул сапка караганда Эралиев атактуу физик Эйнштейндин теориясы менен тааныштыгы бар (теория относительности). Ал теория боюнча объективдүү дүйнөдөгү эң эле чоң ылдамдык – жарыктын, нурдун ылдамдыгы – секундуна 300 миң километр. Мисалы, Айдан чыккан күндүн нуру бир дегиче жерге келип жетет. Эгерде космостук корабль ошол жарыктын ылдамдыгындай тездик менен космос мейкиндигинде уча турган болсо, анда ошол кораблдин ичинде мезгил чын эле акын жазгандай бир орунда жылбай, «селейип» туруп калат. Фантастикалык романдардагы фотон ракетасына түшүп, космоско саякатка жөнөгөн астронавтар, мисалы, бир айдан кийин жерге кайрылып келишсе жер планетасында бир кылым убакыт өтүп кеткен болот. Эйнштейндин теориясынын «күчү» ошондой. Поэмада мына ушул теориялык принцип образдуу формада өзүнүн чындыгын тапкандай.

А иш жүзүндө болсо Гагарин учкан «Восток» кораблинин ылдамдыгы-секундуна 10-12 км гана. Демек, андагы убакыттын жылышы жердегидей эле болгон, космонавт жер шарын бир айланып, учуп кайра келгенче «көгүлтүр планетадагы» турмуш-тиричилик өз калыбында эле турган, а Гагарин болсо бар болгону бир-жарым, эки саатка гана «карыган», жердеги, космодромдогу өзүнүн шериктери сыяктуу эле.

Бирок кантсе да ал кездеги жаш акын Сүйүнбайдын поэмасындагы космостук кубулуштарды, процесстерди образдык ыкка, формага салып талдоолор кечээки, же бүгүнкү илимий теоремаларга, формулаларга каршы келбегендигин, тескерисинче алар менен үн алышып тургандыгын айтууга тийишпиз.

Поэмада космостук колорит бар деп атпайбызбы. Ал Гагарин, Титов, Николаев сыяктуу космонавттардын байкоолору, айтуулары боюнча чыгармага киргизилгендиги түшүнүктүү. Корабль жердин орбитасына чыккандан кийин анын ичинде кулак-мээ тунжураган

жымжырттык өкүм сүрө баштайт. Салмаксыздык менен коштолгон андай абал чыгармада тиешелүү боектор, каражаттар аркылуу элестүү, көзгө толумдуу формада тартылган:

Баары тымтырс,
Баары жымжырт.
Өлүү тынчтык
караңгы,
жүрөк үшүткөн ээндик
басып салчудай болот мени.
Мен алгач ичиркенем -
Шыргалаңдуу муздак түндү этиме куюп ийгендей,
Анан кайра ысуулайм -
Койнумдан ойгонушат жерде көнгөн жаңырыктар:
Жалбырак – чөптөр шоокуму,
Жел шыбышы.

Албетте, поэма канчалык космостук боектор, түшүнүктөр, атрибуттар менен жабдылып, же шыкалып турган күндө да аны илимий-фантастикалык жанрдагы чыгарма деп айта албайт элек. Себеби, анын өзүнчө конкреттүү «программасы», максаты, идеясы бар. Бирок да поэмада жылдыздарга саякат «жасоонун» жүрүшү, өтүшү негизинен реалдуу процесстин белгилерин сактоо менен сүрөттөлгөндүктөн автордун глобалдуу маселелерди козгоюн деген максаты толук ишке ашкан. Анын ичинде жер менен адамзаттын ажырагыс байланышы, аалам менен адам акылынын «тиреши», болмуштун чексиздиги жана адам өмүрүнүн кыскалыгы, чектелгендиги, илимбилим жетишкендиктеринин салтанаты жана коомдогу трагедиялуу окуялар ж.б. сыяктуу кызык, көп кырдуу проблемалар бар. Алардын ар бири кыска, афоризм өңдүү ыр саптарынан өзүнүн эстен чыккыс көркөм сыпаттоолорун, сүрөттөөлөрүн тапкан.

Адам баласы менен жердин, космостун, ааламдын өз ара мамилелери, карым-катнашы жөнүндөгү маселелерге Сүйүнбай Эралиев бир гана каралып жаткан поэмасында эмес, башка да чыгармаларында далай ирет фрагментардуу түрдө болсо да кайрылган. Мисалы, «Жер жана мен» аттуу көлөмдүү ырда («Жылдыздарга саякат»,

Ф., 1966. 37-б.) «адамзаттын» монологу аркылуу акын жүрөгүн өйүгөн көп нерселерди, ошонун ичинде дүйнөлүк деп эсептелчү маселелерди талдоодон өткөрөт. Ырдын башкы мааниси – акырындап жүрүп отуруп, адам баласынын өзүндөгү «улуулукту ойготуп» алгандан кийинки коомдун, тарыхый процесстин улам жаңы, улам бийик сапаттык, диалектикалык тепкичке көтөрүлө бергенин көрсөткөндүгүндө.

Мен адамзат бүткөмүн,
Жалаң «жоктон»,
Көрдөй түндүн ичинен,
Топурак,
Суудан,
Желден жорткон,
Жердин,
Көктүн күчүнөн,
Күндүн улуу күчүнөн...
Менин бардык тарыхым
Күрөшүүнүн тарыхы:
Байлык бер деп жер менен,
Балык бер деп суу менен,
Жылыткын деп күн менен.
Мына ошентип,
Алгам аздан ойготуп
Өзүмдөгү улуулукту
Өзүм башта билбеген.

Мына ошентип, өзүн, өзүндөгү аң-сезимди, акылды ойготуп алган адам баласы бир кезде өзү камыр-жумур болуп бирге жашаган жаратылыштын сырын ачканга жана аны багынтканга киришти. Ал эки улуу мезгилдин (адамдын жерден боорун көтөрүп, гомо сапиенс деген атка, наамга татыктуу болгондон тартып, цивилизациянын негизги элементтерин аң-сезимдүү аракеттер менен жарата баштаганга чейинки, жана андан бүгүнкүгө чейинки) аралыгында кишилер тарабынан жасалган, ойлоп табылган нерселерди кыялда да толук көз алдыга келтирүү мүмкүн эмес.

Ал эми Сүйүнбай Эралиевдин «Жылдыздарга саякат» поэмасы новатордук кубулуш катары так ошол адамдын жаратылыштан бөлүнүп чыккандан кийинки улуу доордун бири – космосту багынтуу доорун кыргыз поэзиясында зор шыктануу менен, объекттин маңызына, теренине батылдык менен сүңгүп кирген таланттуу көркөм жаратмалардын бири. Өз учурунда жалпы союздук адабий теорияда, прессада поэма жогорку баага ээ болгон эле.

Поэма жөнүндө өзүнүн акыйкат сөзүн Чынгыз Айтматов толкундануу менен айткан эле: «Появление поэмы-эпопеи о советском человеке, покорителе космоса, этого поэтического монолога человека XX века, я рассматриваю как принципиально новое явление в нашей восточной поэзии. Свободный, раскованный стих дал возможность автору выразить на своем родном языке через большое художественное обобщение духовный мир советского человека наших дней, интеллектуальную глубину космонавта, его гуманизм и жизнеутверждение с такой силой и так, как это не удавалось еще никому не только в киргизской, а, пожалуй, и во всей тюркоязычной литературе. Это поэма – открытие нового берега...» «Новая культура стиха свидетельствует о больших возможностях национальных литератур, дает наглядный пример того, как бурно развивается художественно-смысловая образность литературного языка народов, не имевших до революции письменности»¹.

Мына ушул жалпыланган мүнөздөмөдө, Айтматов белгилегендей, эркин түзүлгөн ыр аркылуу акын космонавттын интеллектуалдык тереңдигин ачып берген, «революциядан мурда жазуусу болбогон» элдердин адабий тилиндеги образдуулуктун «дүркүрөп» өсүп аткандыгын көрсөткөн.

Поэманын пайда болушун куттуктап жазгандардын ичинде Эдуардас Межелайтис, Расул Рза, Корнелий Зелинский, Юрий Гордиенко сыяктуу белгилүү акындар, адабиятчылар бар эле. Учурунда чыгарма жалаң эле Сүйүнбай Эралиев үчүн эмес, ошондой эле көп улуттуу советтик поэзия үчүн да этаптуу, новаторлук поэма деп таанылган. «Жылдыздарга саякат» поэмасы менен Сүйүнбай Эралиев өзү жазгандай кыргыз поэзиясынын горизонтторун «түргүлөп» ары жылдырды, алда канча кеңейтти. Ошол себептен акындын изденүүлөрү,

¹ Ч.Айтматов. Открытие нового берега//Правда. –1964. –15 окт.

табылгалары кийинки муундагы далай жаш авторлор үчүн ээрчий турган, туурай турган үлгү болду. Ушуга байланыштуу Рамис Рыскуловдун, Турар Кожомбердиевдин, Омор Султановдун, Майрамкан Абылкасымованын аттары аталчу эле. Мындай пикирлердин калыстыгын турмуш өзү көрсөттү.

Эркин ыр формасында чыгарма жазуу – иштин бир гана жагы. Ал эми экинчи маанилүү жагы – ошол «эркин» деген түшүнүк поэзияда өзүнө адекваттуу мазмунга, мааниге ээби, же жокпу – деген суроодо турат. Бул жөнүндө Олжас Сулейменов жакшы айткан:

Свободой головы мороча,
мы долго говорим о том,
что надо бы скачать короче
о своем главном и простом:
строчи, поэт, любим калибром,
сади слова любой обоймой,
стих может быть
и не верлибром,
поэзия была б свободной.

Сүйүнбай Эралиевдин «Жылдыздарга саякат» поэмасы эркин ыр түрүндө жазылгандыгы менен гана эмес, өзү эркин поэзия болгондугу менен да окуучулардын жүрөгүнөн терең орун алган чыгарма.

Жалгыз тамчы жер канындай
Галактика тамырлары боюнча
Тызылдап чуркап жүрөмүн
Издеп анын жүрөгүн.

Поэмадагы шарттуулуктун бир көрүнүшү – ушул келтирилген саптар. «Галактиканын тамырлары боюнча» тызылдап «чуркаш» үчүн акындын каарманы секундунда 300 миң километр ылдамдык менен «жүгүрүш» керек. А мындай ылдамдык менен жүргөн адамдын массасы, салмагы нөлгө (0) айланып калат, башкача айтканда салмак жоголот, ансыз космонавт космостук кораблде саякат жасай албайт (фотон ракетасы). Космологдордун жакында алышкан

маалыматтарына караганда 100 миллиард галактика бар экен, ар бир галактикада жүз миллиард жылдыз кездешет ж.б. Биздин жер шарыбыз галактиканын ичинде бир тамчы гана суудай көлөмдү ээлеп турат.

Ошентип, Галактиканын «жүрөгүн» издеген космонавттын убара-керчиликтери, анын «таңыркагыч ойлору» жылдыздардан, башка планеталардан «чагылып» келип эле акындын өзүнүн фантазиясына, анын образдык ой жүгүртүүсүнө кошумча дем, күч берип жаткансыйт.

Акын өзү да азыркы кездеги ыр жазуу иши илим менен техниканын жетишкен деңгээлинде туруш керек дейт: «Атам замандардан бери келаткан акындык өнөр, элде эч качан токтолуп калбас. Бирок азыртан эле ыр жазуу кыйындап баратканы байкалат. Мунун себеби – эл аралык карым-катнаш, информация аябай күчөдү, бир улутта болгон адабий жаңылык башка улутка шамалдай тез кирип келет. Экинчиден, окуучулардын ырга болгон талабы да күчөгөндөн күчөөдө... А жаңы нерселер болсо, күн сайын же саат сайын эле жарала бербейт да. Демек, ыр, поэзия азыркы илим менен техника жетишкен деңгээлде турууга тийиш. А илим менен техниканын кандай тез өзгөрүп жатканы баарыбызга маалым. Аны кууп жете алабызбы? Кеп мына ушунда».¹

Айтылган ушул ойлордон теория менен практиканын жакшынакай айкалышын тапканыбыз туура. Космоско учуу ошол илим менен техниканын улуу жетишкендиги. Аны ырга салуу менен акын өзүнүн поэтикасы ошол жетишкендиктин деңгээлинде турат деген ойду түз болбосо да, кыйыр түрдө окуучуга сунуш кылган. Минтүүгө акындын толук акысы, укугу бар. «Жылдыздарга саякат» поэмасы чынында да ошол ыр жазуу кыйындаган мезгилдин туундусу, окуучулардын ырга болгон талабы күчөгөн доордун жаратмасы, илим менен техниканын жетишкендиктерине шайма-шай келген образдуу ой толгоолордун жемиши.

Сансыз замандар бою ныкталып,
Жыйналып жаткан пружинадай
Үмүттөр демде тебилип,
алып чыкты орбитама.
Жер кишендеринен бошонгон менин ойлорум

¹ С.Эралиев. Сага айткан сыр. //Ала-Тоо. –1992. –№ 4-5. – 106-б.

Жылдыздар боюнча даң салат бүгүн,
миллиондогон атомдорго таралып.
Алар жандуу ракеталар,
от алып акылымдан
жылдыздарга тийип чагылышып жарк-журк этип,
электр эриткичтердей,
жер этегин аларга жамап жатышкан.
Жылдыздар – эртеңки мен...
Түндү жирейм суйкайган аппак таң болуп...
Түн–үкү, көөдөй кара
балбылдатып жагып коюп көздөрүн,
канаты менен далбактап
олтураг бардык жерде.
Жылдыздар өчүп-жанып жатышат
Чырылдашкан чегирткедей.
... – Айтчы мага, – жумшак гана жылмайдың
Гүлдүн жаңы ачылып жаткан чагындай, -
адам чексизби, же аалам чексизби?
Мен сенде тентип кеткен өзүмдү таап келгиче,
өзүң минтип жооп берип жибердиң:
– Адам!
Дүйнө канча кең болсо да
сыят анын бир ууч гана оюна.
Адамдан улуу эмне бар!

«Жылдыздарга саякат» поэмасынын тегерегинде чыккан талаш-тартыштардын уу-чуусу көпкө чейин басаңдаган жок. Ар ким өз оюнда, өз пикиринде калды. Бирок адабий-поэтикалык процесс мурдагы калыбында калды деп, кесе айтууга мүмкүн эмес эле. Мында чечүүчү ролду Сүйүнбай Эралиевдин өзүнүн дүйнө түшүнүүсү, ички ишеними, чыгармачылык принциптери ойноду. Поэмага, анын авторуна коюлган ар түрдүү дооматтар, ал эми айрым учурда аша чапкан сын пикирлер, акыйкаттыктан тайган асылуулар акындын көңүлүнө бүлүк салганы менен ал ээлеген позицияны, ал карманган ишенимди тайгылта да, тайсалдата да албады. Поэзияда изденүү керектигин, ансыз алга жылуу жок экенин акын башынан

эле зар какшап айтып келет. Теги, Сүкөмдүн кандай сүрөтчү экенин, эмнени жактап, эмнени жактай турганын тагыраак билиш үчүн так ошол 60-жылдарда сунуш кылынган анын чыгармачылык кредосун окуучуларга кененирээк тааныштыра кетели. Чыгармачылык изденүү, – дейт Эралиев, – тынымсыз агым, анын кайсы бир элементтери эскирип, урунуудан чыгып жатса, кайсы бирөөлөрү жаңыдан пайда болуп, же калыптанып жатканын көрөбүз. Изденүүнүн али аныктала элек, тигил, же бул өзгөчөлүктөрү жөнүндө алдын ала так кесе айтуу опурталдуу болор эле... Же болбосо жакынкы эле мисалга таяналы: мындан үч-төрт жыл мурда айрым поэтикалык чыгармаларга формализмдин мөөрүн басуу далалаты болуп, алардын авторлоруна тил тийгени да белгилүү. Бүгүн байкап карасак, ал ызы-чуу деле бекер экен...

Поэзиядагы изденүү – биринчи кезекте акын өзүн үйрөнүү, өзүндөгү мүмкүнчүлүктөрдү кен казып алгандай жарыкка алып чыгуу дегенге жатат го. Изденүү – биринчи кезекте өзүнөн табуу, ошол аркылуу башкалардан табуу дегендикке жатат.¹

«Бирок кийинки кездерде, – деп улантат Сүйүнбай Эралиев өзүнүн ой жүгүртүүсүн, – изденүү жөнүндө сөз кылганда (көбүнчө жекирип) ак ырлар менен өлчөмү ар түрдүү ырларды айтып эле тим болуп жүрөбүз. Эгер андай болгондо, чыгармадагы башкы орунду форма ээлеп калар эле, аны мазмундан бөлүп карагандыкка жатар эле. Чындыгында чыгарма – мазмун менен форманын бирдиги да. Буга дагы бир маселени кошуп кароого туура келет. Бизде: «Поэзия деген элпек уйкашып, өзүнөн-өзү музыка чыгарып, тез эле обон күүлөргө келе калгыдай болуу керек» – деген да далилдөөлөр бар. Буга биз макулбуз, бирок андан ары эмине? Ырларга саптардын өзгөрүшү же өзгөрбөсү, уйкаштыктын бары же жогоу, обонго келип же келбей турушу сыяктуу «маскаларды» алып салгандан кийин анын ары жагында эмнелер бар болду экен? Бизди ал кызыктырабы же жокпу? Эгер ичине каткан башка «тасмиясы» болбосочу? Бардык маселе ырдын ичиндеги ойдо, бул же тигил форманын өзүнө көтөргөн жүгүндө эмеспи? Ар кандай чоркок айтылган ой, эгер ал салмактуу болсо, обон-күүгө элпек келген эң сонун ээндиктен алда канча өйдө турары талашсыз. Окуучуну ойго сала албаган, бардык мазмуну үстүндө эле калкып

---

¹ С.Эралиев. Акындарга үч суроо. //Кыргызстан маданияты. – 1968. – 3 апр.

турган, ички тереңдиктен ажыраган «чаптырма» поэзиянын доору эчак өтүп кеткен. Биз фольклорго баратпастан, андан келе жатабыз, канчалык алыс узасак ошончолук жакшы.

Өзүндө топтолгон турмуштук информацияларды кайсы ыр формасында берүүнү ылайык табат, канткенде ал өз оюн жеткире алат – традициялуу ыр мененби, же эркин ыр мененби, бул, акындын жеке иши, анын ички даярдыгына, мүмкүндүгүнө байланыштуу. Кыргыз поэзиясында изденүү ушул эки тарапта бирдей жүрүп жаткансыйт. Алдын ала айтып коеюн, мага анын экөө да кымбат. Чыгарманын мүнөзүнө жараша эркин ырга да, традициялуу ырга да кайрылып жүргөнүмдү окуучулар билсе керек эле. Ошондуктан бул формалардын бирин өйдө, бирин төмөн койгум келбейт. Кээ бир жаш акындардын чыгармаларында бул эки форманы бири-бирине данакерлештирүү аракети байкалат. Окусаң баары эле өз ордунда тургансыйт, бир форма бир форманы жерип, же бир «идишке» сыйбай жатканы сезилбейт. Бул болгондо да көлөмү жактан анчалык чоң эмес чакан гана ырларда. Ал эми жалпы эле поэзияда алардын «чырдашпай» жашай бериши талашсыз. Ушуга байланыштуу: «Эркин ыр менен уйкашсыз ыр кыргыз поэзиясын бузуп жатат», – дегенге да мен ишенбейм. «Бузбастан» өнүктүрүп жүрбөсүн? Албетте, традицияны түзүүгө көп муундардын акылы менен мээнети корогон. Ал адатка, турмушка сиңген нерсе. Бирок ал дайыма бир орунда селейип, таштай каткан, өзгөрүлбөс, өлүү нерсе эмес да. Ал да өзгөрөт, ал диалектиканын законуна баш иет. Анын үстүнө, ошол эле эркин ыр жана ак ыр дегендер башка көп эле элдердин традициясында бар. А бизде эмне үчүн болбойт? Же биздин адабий тилибиз андайга жөндөмсүзбү? Ошондуктан традициянын туусун традицияга каршы көтөрө бергенибиз орунсуз го дейм. Традициянын диваны жайлуу да жана жумшак да. Бирок анда дайым жатууга болобу? Алай-дүлөй болуп шатырата жамгыр куюп, асман жер бири-бирине төш кысышкан же болбосо, океандын тынымсыз буркан-шаркан түшүп жаткан учурун бүгүнкү китеп окуучунун көз карашы менен берүү үчүн кайсы форма талапка көбүрөөк ылайыктуу келээр эле? Менимче, эркин ыр. Поэзияга жаңы формалардын киришинен ал утпаса, уттурбайт, кайра анын мүмкүнчүлүктөрү көбөйөт.¹

---

¹ Ошол эле жерде.

Мындан көрүнүп тургандай, Сүйүнбай Эралиев ыр формаларынын көп түрдүүлүгүн жактайт. Ал эми ырдын традициялуу, же эркин болушу көркөм образга алынып жаткан турмуш кубулуштарынын касиетине, табиятына жараша болот. Маселени мындан башкача түшүндүрүү кыйын. Мына ушул позициядан туруп караганда «Жылдыздарга саякат» поэмасынын жазылышы объективдүү чыгармачылык муктаждыктан келип чыкканы айкын болот. Ошондуктан поэманын ХХ кылымдагы кыргыз адабиятынан ээлеген орду салмактуу, бекем жана талашсыз.

Поэма жалаң эле кыргыз поэзиясына эмес, ошондой эле көркөмдүктү сүйүүчүлөрдүн жана аны жаратуучулардын рухуна, аң-сезимине, болмушту образдар менен таанып билүү жөндөмүнө таасир берди. Бул поэма менен кыргыз поэзиясында жаңы этап башталды. Адабиятка, айрыкча поэтикалык искусствого тиешеси бар ар бир чыгармачыл адам мындан ары мурдагыча ойлоо, мурдагыча жазуу жарабас деген сыяктуу жок дегенде күнөм саноо, олку-солку болуу сезимдерин көңүлдөрүндө терметпей коюшкан жок. Кантсе да поэманын жарык көрүшү менен элибиздин көркөм дүйнөсүндө жаңы рухий кырдаал, жаңы чыгармачылык ситуация пайда болду.

«Ак мөөрдүн» эже-синдиси

Бир убак кулун жаткан желе сындуу
Издерди – сенин ошо керээзинди
Жер сактап кылымдарга апкелгени,
Ошол да эскергени эл өзүндү!
Мына эми, мен да бүгүн келип турам,
Болсо деп «Ак Мөөрүмө» эже-синди...

(«Жаңыл-Мырзанын керээзи»)

«Жылдыздарга саякат» поэмасынын жазылышы менен кыргыз поэзиясында жаңы этап башталды деп айтып жатпайбызбы. Бирок поэма авторго канчалык жакын болбосун, анын акындык изденүүлөрүнө канчалык ыктуу күбө, иллюстрация болбосун, чыгармачылык процесс өзүнүн көп кырдуу кубулуш экенин далилдөөдөн «тажабайт». Мисалы, Сүйүнбай Эралиевдин «Жылдыздарга саякат» поэмасынан кийин

жазылган чыгармаларынын баары ушул поэманын нугу менен жүрүүгө тийиш эле, авторлор болсо жабыла ак ыр, эркин ыр сыяктуу формаларды колдонууга өтүү керек эле деген өндүү абсурддук ойдун айтылышы нонсенс болмок. Акындын өзү да жогоруда келтирилген пикирин эч кимге таңуулаган жок. Жөн гана өзүнүн иштөө ыгын, тигил, же бул ыр формасына сүйкүмүн, симпатиясын билдирди. Акын үчүн традициялык ыр менен эркин ырдын экөө тең бирдей эле «кымбат».

Иштин жайы ушундай экени «Жаңылдын керээзи» поэмасынын жазылышы менен ырасталган. Бул поэмада Сүйүнбай Эралиев традициялык ыр түзүлүшүнө кайрадан кайрылып келген да, анын «тар» экенине, «эскиргенине» карабай, же тагыраак айтканда андай экенин анча деле сезбей, байкай албай туруп эле дагы бир поэтикалык шедеврди жараткан.

Көз жүгүртүп а бүгүн бу дастанга,
Сынтакчулар болбос бекен аз санда?
«Көрдүңөрбү, жүрүп-жүрүп акыры
Кайра келди ал «эскиче» жазганга...»
Менин сүйүүм экиге тең бөлүнгөн,
Жер керекте – керек өндүү асман да.

Жогоруда биз «шедевр» деп атаган «Жаңыл Мырзанын керээзи» поэмасы пролог катары коюлган ушул саптар менен башталат.

Көркөм адабияттын, образдуу ойдун тарыхы көнүмүш салттардын өлчөмүнө, ченине туура келбеген, алардын кылымдар бою иштелген, сомдолгон калыбына сыйбаган кубулуштар менен фактыларга бай экендиги жалпыга белгилүү. Мисалы, кээде өз заманында коомчулуктун, окуучулардын сүймөнчүлүгүнө ээ болуп, таанымалдыктын кыл чокусуна көтөрүлгөн айрым авторлор мезгил өтүү менен тапкан атак-даңкынан айрылышат да, унутуунун, эстен чыгаруунун түпкүрүндө калышат. Мунун айкын мисалдарын Пушкин, Белинскийдин убагында өкүм сүргөн адабий эрежелерден, салт-каадалардан тапса болот. Албетте, мындай фактылардын, закон ченемдүүлүктүн социалдык, же идеялык, эстетикалык факторлору, механизмдери бар, ансыз көркөм процесстин жүрүшүн түшүндүрүү ишин мистикалык мотивдер, себептер аркылуу жасоого жол берилер эле.

Бул сымал окуялардын, фактылардын экинчи жагы да бар. Айрым учурларда эстен чыккан, унутта калган ысымдар, чыгармалар тарыхый кырдаал, саясий өзгөрүүлөр жана бурулуштар аркылуу коомдук аренага кайрадан чакырылат да, андан соң алар экинчи жолу чыныгы өмүр сүрө башташат. Мунун кызык мисалдары польшалык белгилүү жазуучу, эссеист Ян Парандовскийдин «Алхимия слова» аттуу кигебинде көрсөтүлгөн. Кийинки мезгилдеги өзүбүздүн эле тарыхка көз жүгүртсөк, буга окшогон фактылар өтүп жаткан көркөм процесстин негизги белгилеринен болуп калды.

Мына ушул сыяктуу өсүп-өнүгүүнүн диалектикалык өйдө-ылдыйы, карама-каршылыгы, төө өркөч кейптенген кыймылы кээде көркөм процесстин дагы бир өзгөчөлүгүнөн байкалат. Кай бир учурда тигил же бул жазуучунун айрым бир жакшы чыгармасы өзүнө тете теориялык баа берүүгө, ар тараптуу сынчыл талдоо ишине кабылбай, жөн гана купуя өмүр менен жашап келери адабий процесс үчүн анча деле жат көрүнүш эмес. Муну адабий-көркөм турмуштун ар түрдүү объективдүү жана субъективдүү жагдайлары менен шартталган парадоксу катары баалоо дурус. Бир фактыга кайрылалы. Ал – Сүйүнбай Эралиевдин «Жаңыл-Мырзанын керээзи» аттуу поэмасы. Чыгарма 70-жылдарда жазылган, орус тилинде да жарык көргөн. Чынында «Ак Мөөр» сыяктуу акактай тунук, журтчулукка ашкере таанымал чыгармалардан ашса ашып түшкөн, бирок дегеле бир жеринен кем калбаган бул поэтикалык жаратма эмнегедир сынчылардын, же болбосо окуучулардын өзгөчө көңүл буруусуна арзыган жок. Мүмкүн, бул поэтикалык шедевр «Ак Мөөр» өңдүү ырдан бүткөн саябан дарактын далдаасында калган гана жупуну гүл тутумун элестеткендир, же элестетээр?

Албетте, поэма жөнүндө такыр эле сын пикирлер айтылган эмес деш туура болбос эле. Акындын чыгармачылыгына арналган макалаларда, анын жыйнактарына жазылган кириш сөздөрдө «Жаңыл-Мырзанын керээзине» азыноолак, учкай да болсо билдирилген, айтылган баа берүүлөр жолугат. Бирок кептин баары ошол айтылган ойлордун, берилген баалардын чыгармадагы сай ташындай салмагы бар мазмунга адекват келген деңгээлге кетөрүлө албаганында. Андыктан поэма жөнүндө мындан ары да далай изилдөө эмгектери жазыларына ишенебиз.

Ал эми биз болсо өзүнүн реалистүү, терең чагылуусун тапкан бир-эки маселе жөнүндө гана сөз козгоону ылайык көрөбүз. Бул сөз көбүнчө эки проблеманын айланасында өтмөкчү. Биринчиден, тарыхый факторлордун, окуялардын, процесстердин ар түрдүү кырдаалдарда, ар башка мезгилдерде, бири-бирине окшобогон коомдук, улуттук, социалдык рухий ж.б. жагдайларда кайталаныш закон ченемдүүлүгү жана мунун көркөм чыгармачылыкта чагылышып көрүнүшү. Экинчиден, поэмада келечекке кол сунуу, умтулуу, аны боолголоп болсо да баамдоо, анын алдын ала, озунуп чагылтуу сыяктуу сапаттардын, белгилердин өтө кылдат жана ишенимдүү орун алышы, берилиши.

Сүйүнбай Эралиев өз чыгармасын жаратууда белгилүү элдик поэманын калк арасына кеңири тараган үлгүсүнө кайрылган. Эпостун Тоголок Молдо, Ибрай Абдрахманов жана Абдыкалык Чоробаев тарабынан жазылып калтырылган варианттары окуучуларга кеңири белгилүү. Аларды бири-биринен айырмалап турган кээ бир сюжеттик, проблемалык, көркөмдүк ж.б. өзгөчөлүктөрдү эске албаганда сөз элдик бир чыгарма жөнүндө гана болушу мүмкүн. Акын болсо канондоштурулган текстти, мазмунду алат да, ага чыгармачыл мамиле жасоонун негизинде жаңы оригиналдуу көркөм жаратманы жасап чыккан. Кеп бул жерде жазма адабият менен фольклордун ортосунда жаткан айырмачылыкта жана анын конкреттүү көркөм формада ишке ашырылыш тибинде гана эмес. Кеп акындын колдо бар «сырьену», материалды алып туруп, андан сапаттык жаңы рухий, көркөм кубулушту жасап чыккандыгында, образдуу ой жүгүртүүнүн кумар кандырган бийиктигине көтөрүлгөндүгүндө.

Сүйүнбай Эралиев жазган поэманын оригиналдуулугун баалаш үчүн дүйнө тарыхындагы экинчи бир белгилүү фактыга кайрылуу ылайыктуу. Ал – Франциянын элдик баатыр кызы Жанна д'Арк, XV кылымдын башында француз элинин англичандарга каршы жүргүзүлгөн күрөшүн баштаган жана бир нече чечүүчү жеңиштерди камсыз кылган. Акырында чыккынчылардын кесепетинен душман колуна туткунга түшүп, дин бузар катары айыпка тартылат. Руан шаарындагы чиркөө сотунун өкүмү менен отко өрттөлгөн. Ал эми 20-кылымдын башында католик чиркөөсүнүн чечими менен ыйыктардын тобуна кошулган.

Бул терип айтылган кыскача маалымдоонун ичинде чоң жеңиш салтанаты жана улуу инсандын трагедиясы, таза жүрөктүн алга

умтулуусу жана адам пейлинин пастыгы, социалдык катаал процесстер жана андагы коом мүчөлөрүнүн элдешкис мамилелери бүткүл туруму, масштабы менен катылган. Жанна д'Арктын улуу ишке, эрдикке бел байлашы биринчи караганда кандайдыр бир жалган чакырыкка, ишенимге баш ийгендиктин, берилгендиктин натыйжасы катары көрүнгөнсүйт. Анткени баатыр кыз «көктөн», «жараткандан» атайын «тапшырма» алган сыяктуу сүйлөйт, аракет кылат, асмандан аян берген үн уккандыгын кайталайт.

Албетте, мунун баарын мистификациянын бир түрү сыяктуу карап, реалдуу турмушта Жанна д'Аркжетишкен таң каларлыктай ийгиликтерди, же болбосо ал курмандыкка чалынгандан кийинки атак-даңкынын уламдан-улам арбый беришин ошол жалган ишенимге берилүүнүн гана «сыйкырдуу» күчү катары баалоо бизди чындыктан алыстатаар эле. Бирок, мунун экинчи жагы бар. Аргасыздан Маркстын белгилүү ою эске түшөт: «Массаны ээлеп алган идея материалдык күчкө айланат». Айталык, жапжаш «такыячан» кыздын көктөн алган «аянга», «теңир» жасаган иш-аратка ой-бою менен берилип ишениши бат эле Франциянын миң-сан аскер колун да ээлеп алгансыйт. Натыйжада ал ишеним «материалдык күчкө» айланып, англис армиясынын үстүнөн жеңишти камсыз кылат. Өз тагдырына, өз миссиясына ишенген кыздын жалындуу образы Франциянын элин шыктандырган жарык шамга, факелге айланды жана четтен келген душмандын жолун тоскон чеп болду.

Тилекке каршы, мындай элдик, мындай сейрек кезигүүчү сапат Францияны башкарган төбөлдөрдүн дүйнө түшүнүү алкагына сыйбады. Тагдырдын ирониясы деген белгилүү сөздүн кейиштүү бир мааниси ушул жерден көрүнгөнсүйт: метеордой жарк этип бир көрүнгөн аялзаты, түзүүчү, кайратман аскер башчысы Жанна д'Арк өзү тутантып, алоолонтуп жаккан отко өзү кабылып, курман болду, канат бутагы кайрылып жалынга капталган алсыз балапандай аргасыздан жан берди. Жалаң гана Франциянын эмес, жалпы эле адамзаттын асманында жылдыз сымал жанып турган чындыгында эле бул «ыйык» кыздын мисалы өтө сейрек мисал болсо да, анын тарыхтагы, реалдуу турмушташ, белгилүү даражада типтүү көрүнүш экенин айтуу керек. Бул «Орлеан кызынын» образы кээ бир жактары менен караңгылыкка, наадандыкка Прометейдей күч, туруктуулук менен каршы туруп,

адамзатка билимдин жаңы багытын ачып бергендиги үчүн отко өрт-төлгөн Коперникти эске салат.

Дагы бир фактыга кайрылалы. «Орус Жанна д'Аркы» деген атка конгон Алена Арзамасскийдин тагдыры өзүнчө бир кызык. Бир кезде Разин козголоңу орус коомундагы калктын далай катмарларын чайкалтканы, дүрбөлөңгө түшүргөнү белгилүү. Арзамастын алдындагы казак слободасынан чыккан Алена аттуу аял 7 миң кишиден турган дыйкан отрядын жетектеп, падыша аскерлерине каршы күрөшкө аттанган. Ал шаардагы монастырдан бошогондон кийин эл жоокерлерин баштап, бийлик төбөлдөрүн бет алып жөнөйт. Бар болгону балта менен куралданган Аленанын аскерлери регулярдуу армия менен беттешет. Бирок күч тең болбогон соң артиллерияга туруштук бере албаган элдик жоокерлер кыргынга дуушар болот, а колго түшкөн Аленаны падышанын баш кесерлерине тапшырышат. Аны азезил менен тил табышкан деп айыпташып, тирүүлөй бойдон өрттөп жиберилет.¹

Бул жерде Жанна д'Аркка, анын өмүр жолуна кайрылып жатканыбыздын жөнү, объективдүү себеби бар. Мындагы бизди кызыктырган нерсе – бири-биринен жалаң гана географиялык эмес, ошондой эле социалдык, тарыхый, коомдук ж.б. жактан алда канча алыс жаткан, ар башка эволюциялык тепкичте турган европалык жана азиялык эки элдин, эки өлкөнүн эки кыз баласынын тагдырларындагы кээ бир окшоштуктардын, дал келүүлөрдүн, бирин-бири кайталангансыган нерселердин болушу. Албетте, мында биз турмушта кээде кокусунан кездешүүчү материалдык, же рухий кубулуштардын ортосундагы жалпылыктарды, тушташ, өндөш келүүлөрдү айтып жаткан жокпуз. Андай фактылар чындыкта көп эле жолугат эмеспи. Биз айта турган ойдун түбү тарыхый, коомдук кубулуштардын, окуялардын, факторлордун белгилүү шарттарда, кырдаалдарда кайталанып көрүнүш законченемдүүлүгүндө жатат. Ал эми бул кубулушту жалпы гносеологиялык өбөлгөлөр, маселелер, менен байланышта кароо туура болор эле. Таанып билүүнүн табияты, анын потенциалы, объективдүү дүйнөгө жасаган мамилеси ж.б. жөндөм, сапаттар акыры келип, адам акылынын чындыкты туура чагылтуу чамасын, мүмкүнчүлүгүн аныктайт жана ошого жараша тиешелүү методологиялык принциптерди, ыкмаларды иштеп чыгууга шарт түзөт.

---

¹ Н.Рачков. Презирая свое, не любишь и чужого // Правда. – 1990. – 4-март.

Мына ушул теориялык жобонун негизинде чындыкта кездешүүчү айрым законченемдүүлүктөрдүн табиятын баамдап билүүгө болот. Бир кезде Франциянын белгилүү этнографы жана психологу Леви-Брюль биздин жана байыркы «жапайы» уруулардын «ой жүгүртүү механизмдеринин окшоштугу», бирдейлиги жөнүндөгү пикирлердин жасалма, натура экендигин айрыкча баса көрсөткөн эле. Анын ою боюнча «алар жана биз тарабынан бирдей кабыл алынган эч нерсе жок».¹ Мындай көз караштар, албетте, уруулардын, элдердин, улуттардын арасында кескин расалык айырмачылыктар, артыкчылыктар болот деген түбү илимге каршы түшүнүктөрдүн жашашына жол ачат. Леви-Брюльдан айырмаланып, англиялык атактуу этнограф Эдуард Тейлор ушул эле маселеге таптакыр башкача мамиле кылган. Ал «индивидуалдык жана ал турсун расалык айырмачылыктар» да «адам акылына жалпы тиешелүү болгон бүткүл дүйнөлүк касиеттерге багынычтуу» түрдө көрүнөрүн айткан.² Бул пикирдин тууралыгына азыр күнөм санагандардын саны анча көп эместигинде шек жок.

Фактыларга кайрылалы. Жанна д'Арк чечүүчү кырдаалдарда жоокер кийимин кийүүнү ритуал катарында карманат. Ал турсун сот алдына барарда да курал-жарактарын, соот киймин алып келүүнү талап кылат. Жаңылды эске салалы. Жамбы атуу мелдешине чакырып келген хан жигиттерине кайрылып, жарак-жабдыктардан тышкары чопкут, чынжыр, соот сыяктуу жоокердик кийимдерин берүүнү шарт катары коет. Ал кийимдер колго тиер замат Жанна менен Жаңыл экөө тең эр жүрөк кол башчы, сүрдүү аскер башчы болуп чыга келишет.

Жанна бүткүл турпаты менен рыцарлардын турниринде мелдешке чыкчу азаматты эске салат. Жаңыл Мырза болсо, эпостун биринде сүрөттөлгөндөй, эркектер даап кирбеген чытырман токойго кирет да, элдин үрөйүн учурган жолборсту кармап чыгат. Жаңыл-Мырзанын да, Жанна д'Арктын да көңүл арзыган жигиттери бар, бирок үй-бүлөлүк бактыны тагдыр экөөнө тең буйрубайт. «Орлеан кызынын» бар болгону 19 жаш курагында гана жарык дүйнө менен коштошконун эскерүү жетиштүү. «Жаңыл-Мырзанын» Абдыкалык Чоробаев аткарган вариантында «Эр Жаңылдын эрге тийбей» өткөнү баян кылынат. Бирок эң негизгиси – турмушунун ушул өңдүү өксүк жактарын

¹ Леви-Брюль. Первобытное мышление. – М.: Атеист, 1930. – с. 28.

² Э. Тейлор. Первобытная культура. М.: Соцэргиз. 1939. с. 258.

толтурган өтө бир орчундуу нерсе бар: өмүрүн ал «найза кармап, эл коргоп» өткөрөт.

Бул – Жаннанын дагы жашоо, өмүр сүрүү кредосу. Англис армиясы менен кармашуу учурунда Луара суусуна салган көпүрө жанында ал жаа огуна жарадар болот. Бирок ал ок келечекти карай токтоосуз жол тарткан Жанна д Арктын шыр жолун торой алган эмес. Ал жол Орлеан кызын туура эле бүгүнкү күнгө алып келет. Аны басып өтүү, албетте, оңойго турган жок. Жанна жашаган XV кылымдан бери анын атынын, атагынын айланасында толуп жаткан легендалар, уламыштар, жомоктор пайда болуп, жалган менен чындыктын айырмасы жик билинбей жуурулушуп кеткени баарыга маалым. Бул туура-сында 80-жылдардын башында А. Сабов тарыхый ассоциацияларды талдоо тажрыйбасына арналган «Жанна д'Арк жана Европа» деген макаласында кеңири баян кылат.¹

Жанна д'Арктын образы ал жашаган мезгилден берки тарыхый замандардын ичинде искусствонун көп түрлөрүнөн орун алды, далай художниктер үчүн шыктануунун булагы болуп кызмат аткарды. Ага арналган 20 дан ашык көркөм фильмдер бар. 1980-жылдарда Москвада Чоң театрдын сахнасында П.И.Чайковскийдин «Орлеан кызы» аттуу операсы коюлду. Көркөм адабиятта жазылган чыгармалардын тизмеси да бир далай узун. Анын ичинде Франциялык драматург Жан Ануйдун «Торгой» аттуу пьесасы өзгөчө бөлүнүп турат.

Мына ушуларды эске алганда кыргыз элинин Жанна д'Аркы Жаңыл-Мырзага арналган адабий чыгарманын жаралышы закон ченемдүү көрүнүш. Сүйүнбай Эралиевдин поэмасында өткөн кылымдардын окуяларын сүрөттөө аркылуу коомдук, социалдык, рухий ж.б. бир нече орчундуу маселелерди чечмелөө милдети алдыга коюлат жана ага тиешелүү образдык аныктамалар, далилдер, жооптор берилет. Чыгармада улуттук аң-сезимдин тамырлай башташы, элдин, коомдун өзүн-өзү аңдап билүү аракети жана процесси чындыкты өздөштүрүүнүн көркөм формалары аркылуу туюнтулат. Бул жолдун татаалдыгы жана спецификалуу тосмолорго мол экендиги түшүнүктүү. Автор болсо мына ошондой тоскоолдуктардын бар экендигин жөн гана эске салбастан, аларды образдык каражаттардын күчү менен жеңип чыгуунун суктанарлык тажрыйбасын окуучуга сунуш

---

¹ А. Сабов. Жанна д Арк и Европа. «Новый мир». –1980. № 9. с. 185-204.

кылат. Мына ушул жагынан поэманы жалпысынан алганда ошол уруулук, элдик аң-сезимдин көркөм тепкичтер аркылуу жогорулоо, өргө чыгуу процессинин бир көрүнүшү, өтө мерчемдүү, өзөктүү бир этабынын образдык чагылышы катары кабылдоо туура.

Чыгарманын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгүнө так ушул борбордук багыттын призмасы аркылуу караганда өзөктүү эки маселе көзгө урунат. Биринчиден, уруу кагылыштары, уруу жаатташтыгы аныктаган коомдук өнүгүүнүн драмалары, чектелгендиктери, алардын адам тагдырларына, мамилелерине көрсөткөн таасири. Экинчи жагынан, Жаңыл сыяктуу айланадагы адамдардын акылы, жөндөмү жактан алда канча бийик турган аялзатынын көчмөн феодалдык коомдогу басмырланышы, анын мезгилден озгон кадыр-баркынын, жөндөмүнүн теңге алынбоосу жана мындан келип чыккан коомдук, адамдык, инсандык трагедия.

Ал эми сырттан кыздын керт башына байланышкан бул проблемалар – дүйнөлүк проблемалар, патриархалдык-уруулук мамилелердин тар рамкасына чектелбеген жалпы адамзаттык, жалпы тарыхтык кубулуштардын локалдык түрдө көрүнүшү. Акын болсо өз интуициясында, ой жүгүртүүсүндө муну абдан туура баамдаган, жана ага жараша чындыкты образдуу өздөштүрүүнүн улуттук арсеналын мурда болуп көрбөгөндөй сапаттар менен толуктаган, турмушту көркөм иликтөө инструментарийин жаңы каражаттар менен алда канча байыткан. А бул болсо мезгилге багынбаган накта искусствонун белгиси, эн тамгасы.

Сүйүнбай Эралиев поэманын бет ачарында «Жаңыл изин кубалашып», бул дүйнөдөн өтүп кетишкен «улуу-кичүү акындарга» кийинки мезгилдин өкүлү катары таазим кылат. «Жаңылдын эрдигине тең келишке батынгандыгы» үчүн алардын алдынан өткөнсүйт, алардан кечирим сурагансыйт. Мына ушу жерден чыгармага мүнөздүү болгон бир чоң касиет байкалат. Ал өткөн мезгил менен азыркынын, легенда, эпос менен реалдуу турмуштун ортосундагы байланыштын, карым-катнаштын үзүлбөстүгү, айкалыштыгы, тутумдаштыгы. Бул идея төмөнкү саптарда төгүлбөй-чачылбай, айкын-ачык берилген:

... А түгүл куугун мына, уу-чуу мына,
Аттарда жер жарылтып учуу мына!
Аралап андан берки көп заманды

Эрдиктин өлбөс алтын учугуна
Окшогон Жаңыл кыздын жаш элеси
Түз кирип келет ушул учурума...

Турмуштагы мындай «учук» уламачылыктын маанисин акын бир нече фактылар, образдар менен ырастайт, ал эми мындай көркөм сүрөттөрдүн арасында реалдуу турмуштун өзүнөн алынган жана анын чагылышынан турган компоненттер бирдей эле жолутат. Мына ошондуктан автор «Жаңыл-Мырзанын керээзи» «Ак Мөөр» поэма-сынын «эже-синдиси» катары бааланышын каалайт да, муну чыгарманын идеялык, көркөмдүк концепциясынын бир жагын түзүп турган поэтикалык фактор катары туюнтат:

Бир убак кулун жаткан желе сындуу
Издерди – сенин ошо керээзинди
Жер сактап кылымдарга апкелгени
Ошол да эскергени эл өзүндү!
Мына эми, мен да бүгүн келип турам,
Болсо деп «Ак Мөөрүмө» эже-синди...

Жаңыл баатырдын керээзи дегенди автор традициялуу эле тар маанисинде түшүндүрбөйт, керээзди бул жерде дүйнөнү таанып билүүнүн бир формасы катары сунуш кылат. Рухий түрдө жашаган, рухий калыбында кийинки мезгилдерге өткөрүлүп берилген, мына ошол формада мураска калтырылган каалоонун, тилектин комплекси катары, алардын концентрацияланган «сыгындысы», топтомосу катары керээз чыгармада ар тараптан чечмелөөгө дуушар кылынат.

Поэмада керээздин айтылышы, ачылышы эки формада, эки түрдүү берилет. Бир жагынан, Жаңыл Мырзанын өзүнүн дүйнө бетинде төрөлүшү, жашоо өмүрү, жасаган эрдиктери ж.б. бүтүн бойдон укумтукумга калган керээз сыяктуу түшүндүрүлөт. Анткени Жаңыл сыяктуу сырттан тыш аял пендесинин качандыр бир замандарда дүйнөдө жашап өтүшүнүн өзү маселени көнүмүш, ординардуу рамкалардан алып чыгат. Андыктан мындай адам тибинин эл эсинде эч дайынсыз эле жок болуп кетишине тарыхый шарттар да, коом мүчөлөрүнүн каалоолору да жол бербейт. Мында объективдүү да, субъективдүү да

факторлордун өз ара байланышы, биримдиги жакшы көрсөтүлгөн. Демек, Жаңылдын өзү, анын жасаган эрдиктери, бүткүл өмүрү керээз катары, осуят катары окуянын өзөгүн түзүп турат. Бул идея поэмадагы «издерди – сенин ошо керээзинди» деген саптар аркылуу туюнтулган. Жаңыл-Мырза жасаган эрдиктер, анын образы ал калтырган «издерде» материалдаштырылган. Бул жөнүндөгү автордук эскерүү жөнөкөй гана көркөм деталь эмес, концепциялык ойду билдирүүнүн маанилүү жагы. Артка калтырган «издерди» керээз катары кароо – поэтикалык шарттуулук, акындын чыгармачылык табылгасы. Бирок чындай келсе мунун илимий фантастикага такай турган жактары бар сыяктуу. Азыр, мисалы, фантастикалык жоромолдоолор айтылып жүрөт: бир кезде жашаган адамдардын сүйлөгөн сөздөрү, иштери, өндөрү коюуланып, «материалдашып» эфирде, жер катмарларында тигил, же бул формада жашоосун уланта берет имиш. Аларды жүздөгөн, миңдеген жылдардан кийин да адепки калыбына келтирип, тиешелүү формада кагазга, киномагнит тасмаларына түшүрсө болот ж.б. Эгер ушул гипотеза эртедир-кечтир ишке аша турган болсо, анда Сүйүнбай Эралиев бул жерде да «Жылдыздарга саякат» поэмасындагыдай эле өзүнүн ойдон чыгарган образдарын, концепцияларын илимий негизге такап тарткан, жасаган экен да?

Экинчиден, каармандын өзүнүн керээз айтышы чыгарманын мерчемдүү жерлеринде жалпыланган, концентрацияланган түрүндө жолугат. Албетте, мында керээз айтуунун, аны көркөм формада туюнтуунун шарттуулугун көңүлдө кармаганыбыз оң. Ушул жерде Жаңыл-Мырзанын алыскы «эже-синдиси» – Жанна д'Арктын керээзин эске сала кетели. Король Карл VII ге калтырган керээзинде Жанна «Франция үчүн курман болгон солдаттар сыйына турган базилика курдурунуз», – деген экен. Аны аткаруу Карлдын оюна да келбесе керек. Базилика XIX кылымдын акырында гана курулуптур. Ал тургузулган жер азыр келген-кеткен адамдар урматтоочу жайга айланган. Оору-сыркоолуу кары-жаштар, кемпир-чалдар «ыйык Жаннадан» ар кандай дарттан, азап-тозоктон, жол кырсыктарынан коргоону, аман алып калууну суранышат.

Ошентип, «тозок» отуна кабылгандан кийин 4-5 кылым өткөн соң Жанна д'Арктын керээзи толугу менен жүзөгө ашкансыйт. Ал эми эң негизгиси – Франция элинин өзүнүн даңктуу кызына болгон

урматтоо сезими ар кандай кирди-чыкты ойлордон биротоло арылып, Жаннанын образы болсо өз кезегинде улуттук туруктуу символдордун бирине айлангандыгы. Ошондуктан анын баскынчыларга каршы күрөшү текке кеткен жок.

Ал эми Жаңыл-Мырзанын керээзинин тагдыры кандай? Жаннадан айырмаланып, Жаңыл кыз керээзин айтканда көз жоосун алып, түбөлүк сакталар архитектуралык курулушту, же болбосо скульптуралык монументти, чыгарманы көз алдына элестете албады. Кеп мында баатыр кыздын учкул кыялдан, же болбосо дарамет жетер жок дегенде таш, топурактан кандайдыр бир белги калтыруу мүмкүнчүлүгүнөн пайдаланууну ойлой албагандыгында эмес. Кептин баары – Жаңыл жашаган коомдук, маданий, тиричилик шарттарынын таптакыр башка мүнөздө экендигинде. Бирок бул кырдаал көчмөн уруусуна жетекчилик кылган баатыр кыздын урпактарга калтырган керээзинин салмагын жеңилдетпейт, осуяттын келечекке багышталган тарыхый, коомдук, адамдык, психологиялык маанисин төмөндөтпөйт. Жаңыл керээзин өз мезгилине, өз шартына ылайык билдирет, айтат. Мында фольклордо жолугуучу керээз айтуу традицияларын эске салуу ашык кылбас. Же болбосо жазма адабиятта, же кыргыз акын- импровизаторлорунун чыгармачылыгында кездешүүчү укум-тукумга керээз калтыруу салтын көңүлгө салалы. Мисалы, Тарас Шевченконун окуучуларга кеңири белгилүү «Осуяты», же болбосо Токтогулдун «Өлүм алдында ырдаганы» ж.б. Ал эми фольклордогу керээз айтуунун классикалык үлгүсүнө атактуу Көкөтөйдүн керээзи кирет эмеспи. «Манас» эпосундагы Көкөтөйдүн керээзи – эпикалык процесстин жүрүшүндөгү орчундуу эпизоддордун бири. Керээз мында көбүнчө бир адамдын жекече тагдырын, ой санаасын чагылтып турса да, анын эпостогу окуяларга тийгизген таасири өтө эле зор, салмактуу. Албетте, бир адамдын тагдыры дегенибиз менен ал адамдын өзү жөнөкөй, катардагы адамдардын бири эмес. Кыргыздар менен жамаатташ журттун ханы, эл арасында кадыр-баркы чоң, Манас өзү урматтаган баатырлардан. Көкөтөй өзүнүн керээзин катуу ооруп калып, өлөр алдында Баймырза аттуу тууганына айтат. Керээздин лейтмотиви бирөө гана: жыйган малым, алтын-күмүшүм бекер жеринен чачылбасын, казынамдын оозу ачылбасын ж.б.

Бирок окуянын андан аркы жүрүшү, өнүгүшү таптакыр башка нукка түштү. Бакай, Манас башында турган элдин билермандары Көкөтөйдүн керээзин эске алышпастан, ашты мурда болуп көрбөгөндөй шаң менен өткөрүүнү чечишет. Ошентип, ал дагы башталат. Анда жамбы атуу, ат чабыш, балбан күрөш, таздардын сүзүшүүсү, эр сайыш сыяктуу оюн-зооктордун көп түрлөрү уюштурулат. Бирок аш ушуну менен эле аман-эсен аяктабайт. Ар түрдүү элдерден, уруулардан келген баатырлардын мурунтан бери бирде күчөп, бирде басаңдап калчу эрездешүүлөрү, чыр-чатагы кайрадан жаңы күч менен козголуп чыгат. Акырында ал конфликттер Манастын жарадар болушуна жана өлүмүнө алып келди.

Бул жерде философ Ингардендин көркөм чыгарманын структурасы эки ченемдүү («двумерный»), эки катмарлуу боло тургандыгы жөнүндөгү пикири эске түшөт.¹ Көкөтөйдүн керээзинде анын түздөн-түз туюнтулган мазмунунан тышкары, экинчи планда, көмүскөдө жаткан катмары бар экени байкалат. Ал катмар, албетте, концепция түрүндө, идеялык-чыгармачылык фактор катары керээздин структурасынан даана көрүнбөйт. Анын табияты, өзгөчөлүгү интуитивдүү түрдө гана баамдалгансыйт. Манасчылардын өздөрү деле бул маселеге так мамиле жасап, коюлган суроого кесе жооп бериши күмөн эле. Эпикалык аң-сезимдин, ойлоонун логикасы гана образдуу ой жүгүртүүнүн күчүн, потенциясын ошол экинчи катмардагы таасын эмес, бүдөмүк тартылган картинаны, кубулушту ориентир катары кармап тургансыйт.

Чынында эле керээзде ачык айтылбай, бирок «көңүлдө» турган маани, мазмун бар. Ал – аш берүү күтүлбөгөн натыйжага алып келиши мүмкүн деген кыйыр маанидеги тыянак, ой бүтүмү. Көкөтөй керээз айтуу менен өзүнүн жеке башына гана тиешелүү нерселерди белгилеп жаткансыйт. Иш жүзүндө болсо анын осуяты жалпы кыргыз журтунун тагдырына байланышкан маселелерди козгогондугу менен көңүлдү өзүнө бурат. Эки катмарлуу структура дегенде мына ушул кыйыр түрдө туюнтулган идея, мазмун ойго келет. Керээздин структурасында даана сүрөттөлбөгөн, «көмүскөдө» жаткан план бар деген сөздүн мааниси ушунда. «Керегем сага айтам, келиним, сен ук» дегендей, Көкөтөй өзүнүн керээзин уулу Бокмурунга арнап айтып

¹ Р. Ингарден. Исследования по эстетике. М.: изд-во иностранной литературы. 1962. с. 22.

жатканы менен оюнун түбү, максаты башкада. Анткени ал көзүн жумса мал-мүлкү Бокмурундан мурда тууган-туушкандар тарабынан таламайга түшөрү айдан ачык. Көкөтөйдүн көкөйүн кескен ушул сезими, туюму анын жанына жай бербейт. Бул ой, бул сезим – керээздин түзүлүшүндөгү экинчи катмарда, же арткы планда жаткан анын образдык эквиваленти, варианты. «Көмүскөдө» жайгаштырылган ошол образдык катмар эпостун конструкциясында «жүк» көтөрүүчү элементтердин милдетин аткарат.

Ошентип, аш берүү башталган кармашуулар, чыр-чатактар акырында Көкөтөйдүн гана эмес, жалпы кыргыз элинин топтогон байлыгын да жоготууга алып келди, баатырлардын өлүмү менен аяктады. Иштин ушундай болорун Көкөтөй көкүрөгү менен, интуициясы менен боолголоп туйгандай. Бул эпизоддун «Манас» эпосундагы өзгөчө мааниси ушул жерде. Ушундан улам Көкөтөйдүн керээзи келечекте боло турган азап-тозокторду алдын-ала көрүп билүүнүн, туюнтуунун эстетикалык формасы болуп кызмат кылгансыйт. Керээздин эки катмарлуу, эки ченемдүү түзүлүшүндөгү көркөм ойдун өзгөчө абалы, өзгөчө орду мына ушунда.

Белгилүү даражада «Жаңыл Мырзанын керээзи» поэмасы да эки катмарлуу структурадан турат. Эпостун элдик варианттарында Жаңылдын керээз айтуусу жөнүндө, албетте сөз да жок. Бирок Сүйүнбай Эралиев түзгөн вариантта жер жайнаган малын, байлыгын мураска калтырган Көкөтөйдөн айырмаланып, Жаңыл-Мырза кийинки урпактарга рухий байлыкты, дөөлөттү өзүнүн адаттан тышкары акыл-эсин, баатырдык атак-даңкын, жоо сайган эрдигин, ар-намысты бийик туткан аялдык асыл заттыгын, өз заманынан озуп, эртеңки күндө жашагансыган мүнөзүн, дүйнө түшүнүүсүн ж.б. керээзге калтырат.

Керээзди Жаңылга автор «Манастагыдай» бир бүтүн кыска, же узун сабак сөзгө, баянга айландырып, бир монологко, же бир кайрым диалогко топтоп бербейт. Керээз композициялык каражат, ыкма катары чыгарманын башынан аягына чейип «аралап» өтүп, анын жалпы идеялык-көркөмдүк мазмунун аныктап турат. Мында автордун Жаңыл-Мырза менен «бет келишип», аңгеме кургандары, учурдагы, же келечекте боло турган окуялар жөнүндө тилектери, каалоолору сүрөттөлөт. Мындай шарттуулуктар – адабияттын байыртан келаткан

көркөм белгилери, анын түпкү касиеттерине тиешелүү боектор, касиеттер.

Бизге эмне, улут эмес, уруу керек,
Уруунун туусу алдында туруу керек.
Ал үчүн түлкү болуп жойпуланып,
Ал үчүн бөрү болуп улуу керек.
Кеп эмес тепселгени, кордолгону
Бир келчү өмүр деген – улуу белек...

Бул – легендалуу кыз-баатыр тарабынан айтылган сөз. Бүгүнкү биздин турмушка түздөн-түз тиешеси бар. Бекеринен автор: «Жаңыл кыздын жаш элеси түз кирип келет ушул учурума...» – деп айтпайт.

Поэмадагы Жаңылдын «керээзи» – автордук табылга, новатордук ыкма. Керээз аркылуу эпостук чыгарма акындын калеминен таңкаларлыктай метаморфозага учураган, оригиналдуу көркөм жаратма болуп чыга келген. Чынында да керээз тигил, же бул түрдө Жаңылдын өмүрүндө, дилинде, көңүлүндө потенциалдык түрдө жашабай койгон эмес. Анткени ал эпостун жөнөкөй эле кирди-чыкты каарманы эмес, ал Жаңыл-Мырза, баатыр кыз, көзгө атар мерген, эл коргоочусу. Эгерде Көкөтөйдүн керээзи эки катмарлуу көркөм дүйнө катары кабылданса, «Жаңыл-Мырзанын керээзи» үч катмарлуу образдуу кубулуш катары кабылданат, түшүнүлөт. Биринчиден, Жаңылдын баатырдык турмушу; экинчиден – Жаңылдын керээзи; үчүнчүдөн – окуяларды теске салып, көзөмөлдөп турган автордун эрки, баамы.

Поэманын акырында Жаңыл өзүнө арналган чыгарманын келечектеги автору менен диалог курганда, анан соңку муундарга кайрылып, керээзин айтканда өз башынан кечирген окуялардын бирде көңүл көкөлөткөн шаңын, же болбосо бирде улуу башты кичүү кылган татымсыздыгын, адам пенделеринин арстандай айбаттуулугун, же болбосо коендой коркоктугун, а жарык дүйнөнүн болсо, Токтогул айткандай, «келеринде айчыгы алтын туудай» ал эми «кетеринде соолгон кудук суудай» болуп көрүнөрүн каңырыгы түтөп эскергенсүйт, көз алдынан өткөргөнсүйт. Мунун негизи бар. Жаңыл-Мырза Жанна д'Арк сыяктуу инквизициянын отуна өрттөлгөн жок, бирок ал өз мезгилинен алда канча озуп кеткен аялзатынын акыл азабына чалдыкты, өз

доорунан мурда туулган жандын туюкка барып камалган тагдырына туш келди. Ал турсун Нойгут уруусуна башчылык кылуу миссиясын өз мойнуна алгандыгы да аргасыздан болгондугун, тарыхый, ал турсун өзүнчө бир «демографиялык» муктаждыктын айынан жасалгандыгын эскерет:

«Уктуңбу, Какшаалда дейт катын башчы,
Ким жеңсе, ал алсын» деп макулдашты.
Хан, бектер намыс көрдү, уят көрдү
Жөнөкөй эл-журт болуп жакындашты.
Дегендей: «Бака баштуу эркек өйдө,
Ар кандай катынындан алтын баштуу...»
Ушуга жаным кейип, улутунуп,
Өзүмдүн кыз экеним унутулуп,
Кармаша, салгылаша өмүр өттү.
Кыргызда Нойгут аттуу бир ууч урук
Жок болуп кетпесин деп... башка эле го,
Баштаса эр азамат уул туруп».

Мындай кейиштүү жыйынтык жасоого негиз бар эле. Бирок иштин жөнүн тим гана фаталдуу аргасыздыктан келип чыккан жагдайга такоо канчалык туура? Маселенин субъективдүү жагын да ойдо кармоо керек. Анткени «күнөөнүн» баары «мырза» кыздын өзүндө. Белгилүү макалдагыдай, чачы узун болуп туруп эле, акылынын кыска болуп калбаганын, анысы аз келгенсип, эркек аттуулардын бири даап, бет бага албай турган учурда камыш арасында бугуп жаткан жолборсту жылаңач колу менен кармап чыкканын эмне деп айтмакчыбыз? Албетте, поэмада Жаңыл жасаган мындай эрдиктердин баары эле тизмеге алына бербейт – көбүнчө алардын типтүүлөрү, эпикалык кейипкердин мүнөзүн, портретин таасындай турган ирдүүлөрү чыгармачыл процесстин «маласына» тартылат. Анын бири – атактуу жаа тартуу, жамбы атуу сынагы. Азыркыча айтканда «үй камагында» жаткан Жаңыл кызга хан, бектердин атынан «өнөрүн көрсөтүп» кетсин деген өтүнүчтү, же талапты алып келишкен жигиттерге макулдугун берип, Мырза баатыр төрөлөр оюн-зоок курган жерге келет...

Атчандар алга «чу» деп, чамынышып,
А жөөлөр бүлүнүшүп-чалынышып
Карашты... Жаңыл келет, жоо жарагы
Кыңгырап, бир-бирине кагылышып.
Сооту, чопкуттары тийген күнгө
Жалтылдап, төгүлүшүп-агылышып.

«Жаңыл» деп Жаңыл аты угулганы,
Башына кийип жатып туулганы,
Бырс күлдү... Эркиндигин сагынган го
Барчындай көп олтурган туурдагы?!
Ал жакын келген сайын: «Жаңыл!», «Жаңыл!»
Күч алып барат журттун чуулдагы...

Шыр өтүп хандар, бектер тарабына,
Мистейип теше тиктеп карады да:
«Айтыпсыз, тез келсин деп, келдик мына,
Хан аке, каршы келбей талабыңа!»
«Чакырдык... Тойго келип, көңүл ачып,
Кетсин деп, кири болсо ала-була...

Жанына башкаларды теңебеген
Эрлерди, жалгыз бир ок-жебе менен
Жамбы атсын десем – эч ким чыгалбады,
Сен атсаң, анда баарын жеңер элең?»
«Анда эмне, башым бошто болор беле?»
«Бул үчүн акы күтпөс деген элем...»

«Мен атсам, байгеси үчүн болсо да анын,
Бир ирет сөз кезегин бергин ханым?»
«Берейин, а болуптур... башта кызым!»
Аянар кези беле Жаңыл жанын!
Аңгыча жамбы жерге «талп» дей түштү,
Огунан жалт бурулуп тарткан жаанын...

Жамбыны жерден эңип ал алды да:

«Мынаңыз» – таштап койду хан алдына, –
Хан аке, бөркүнүздү ыргытыңыз?!»
Бир азга хан үн катпай камалды да,
Карсылдап күлгөн болду: «Көргүлөчү,
Кыргыздын кыздары да амалдуу да!

Ооба, чын, жамбы атканың байгеге эсеп,
Андыктан убадам бар – бермек кезек.
Ал, мына!» Ыргытты эле тебетейин,
Шатырап канча жебе өттү көзөп!
«Капырай, калбыр кылып таштаптыр» – деп,
Кеп болду турган элде узун өзөк...

Бул эпизоддо Япониянын классикалык театры Кабукинин сахна аракеттерин элестеткен «мизансцена» да, сыртынан жупуну, комсоорок тартылгансыган, бирок иш жүзүндө опсуз терең ойду, драмалык бой тирешүүнү ичине камтыган сүрөт да бар. Мунун баарын жараткан – акындын чеберчилиги, художниктин күч-кубаты.

Жаңыл өз заманынан мурда туулган жан дедик. Бул себептен анын айлана-чөйрөгө ылайыкташып жашоо аракетинен эчтеке чыкпайт, анткени аны менен акыл кура турган адамдардын көбү өздөрүнүн хандык, бектик даражаларына жараша пейил күтүү, менменсинүү дымагынан башка эчтекеси жок кунарсыз байкуштар экени ар бир кадам сайын билинип турат. Жаңыл-Мырза акырында жамбы атуу мөрөйүн утуп алган соң Какшаалды карай жөнөй берет. Бул качуунун символикалык мааниси да бар. Өз учурунан мурда дүйнөгө келген баатыр кыз өзүн жээриген журтчулуктан качат, муну менен эртеңки күнгө алып барчу узак жолго түшкөнсүйт, келечекке жакын-дагансыйт. Мунусу менен жок дегенде кыялында, санаасында бир ордунда жылбай, өзгөрбөй туруп калган опаасыз дүйнөсүнөн озуп кеткиси келет...

Ызанын ташкыны да, кыяны да
Жаралып учкан аттын туягында,
Бүтүндөй бир доорду артын карай
Шыпырып, шилеп барат кыялында.

Мейкиндик как жарылып, ортосунда
Зуулдайт турган тулпар кыябында.

Жаңыл кыз бир туруп, өзү жашаган кыйын кезенди алыскы эртеңки күндүн болжолдуу образы менен алмаштырып, ал күн бүгүн эле башталгандай сөз курат: «Кезиктин кыйын кезде, келечегим...» Философиялык түшүнүк менен айтканда мүмкүндүк менен чындыктын ортосу бул жерде жиксиз биригишип кетти.

Жаңыл Мырзанын «эже-синдиси» Жанна д'Арк туурасында америкалык тарыхчы Д. Ранкин мындай деп айткан: «Жаннаны өз замандаштарынын туура түшүнө албагандыгынын себеби – анын өз мезгилинен өтө эле алдыга озуп кеткендигинде; эми аны түшүнүүгө жок дегенде биздин кудуретибиз жетер бекен?»¹

Бул суроонун күмөндүү-риторикалык мүнөздө берилиши орундуу нерсе. Жан Ануйдун пьесасында Орлеан кызы: «Мен силердин ушул турган мезгилиңерде жашагым келбейт», – деп кесе айтат. Ошондой эле Жаңыл да өз заманын жектеди, өзүн курчап турган айлана-чөйрөнүн, уруу, коом каада-салттарынын адам эркин тушаган эрежелерин, чектелгендиктерин бузууга аракеттенди. Өзүнүн бүткүл оюн, арыбас арманын ал кээде бүгүнкү күндө да актуалдуу сөздөр, ойлор менен туюнтат. Албетте, бул жерде ситуациянын шарттуулугун унутпайлы – автор баатыр кызды мына ушундай сүйлөтүп жатат. Анын сөзүндө кийинки замандарда гана өз укугуна ээ болгон айрым бир түшүнүктөр кездешкенсыйт. Бирок муну өз мезгилинен алда канча озуп кеткен жоокер айымдын дүйнөсүнө тиешелүү табийгый белги катары түшүнгөнүбүз туура. Мына ошол себептен байыркы ай-талаабыздын, Ала-Тообуздун Жанна д'Аркы – Жаңыл-Мырзанын образын бүгүнкү күнгө ой, идея, максат жеткирген жогорку сапаттуу көркөм кубулуш катары баалайбыз.

Мен неге башка кезде төрөлбөдүм,
Көрбөгөн эл кырылып, эр өлгөнүн!
Болбосо, баары менде бар эле го
Жакшы аял боло турган жөрөлгөнүн!...
Жок беле, эч жок десе ата-журтка
Бир бала белек төрөп берер жөнүм?!

¹ А. Сабов. Жанна д'Арк и Европа // «Новый мир». – 1980. – № 9. – с. 186.

Ошентип, Жаңылдын улуулугу да, трагедиясы да ошол карама-каршылыктуу мезгилди өз боюна толугу менен сиңирген, өзү менен кошо алып жүргөн жана эл аңызында мифтик эпикалык даражага, масштабга көтөрүлгөн аял пендесинин, аял баатырынын өз мезгилинен мурда жашап, ошол мезгилдин тарыхый жактан шарттаган кемчиликтери, чектелгендиктери менен конфликтте, элдешпес эрегиште болушунда. Поэманын автору андай дүйнөнү суктанарлык идеялык, мазмундук толумунда, кайталангыс образдык турумунда кагазга түшүргөн. Бул сүрөтчүлүк зор таланттын көзгө урунттуу дагы бир көрүнүшү эмеспи.

Мына ошол себептен акындын «Ак Мөөр», «Жылдыздарга саякат», «Жаңылдын керээзи» сыяктуу поэмалары, жүздөгөн, миңдеген ырлары жана котормолору кайталангыс көркөм кубулуш катары эчак эле кооз адабиятка идеялык-эстетикалык баа берүүнүн бийик критерийине айланган. А бул болсо бүткүл адабий процессти, көркөм ойду алга сүрөөчү күчтөрдүн бири.

Жалпылап айтканда, Жаңылдын керээзи – бул ашкере акылман, эр жүрөк жалгыз адамдын гана башына түшкөн сыноонун поэтикалык баяны эмес. Ал – жалпы адамзаттык проблема. Чыгармада керээз айтуу салты автор тарабынан кээсине чыгара иштелген жана бул түрдө ал – келечекти, эртеңки күндү озунуп, алдын ала чагылтуунун өзгөчөлүү эстетикалык формасы катары сүрөттөлгөн. Поэманын көркөмдүк, идеялык артыкчылыктары бир чети мына ушул оригиналдуу жагдай менен да шартталгандыгы ачык.

Башыбызга дагы бир ой келет. Эгер бизге Сүйүнбай Эралиевдин жалпы поэзиялык «чарбасын» аралап кирүүгө туура келип калса, анда биринен-бири ашкан, же болбосо биринен-бири кем калбаган көркөм жаратмаларга кабылабыз. Мына ушундан улам XX кылымдагы кыргыз поэзиясы дүйнөлүк маанидеги чыгармачылык утуштарга ээ кылчу потенциалга жетти деген анчалык деле «крамольдуу» эмес ойду окуучуларга сунуш кылсак, анда бул жобону ырастай турган далилдердин, фактылардын ичинен биз Сүйүнбай Эралиевдин «Жаңыл-Мырзанын керээзи» сыяктуу поэмаларын жана ырларын жолуктурар элек. Бул болсо акындын чыгармачылык күчүн күбөлөй турган гана нерсе.

Ошентип, биз ушуга дейре Сүйүнбай Эралиевдин негизинен үч поэмасы жөнүндө сөз кылдык. Биздин жекече баамыбызда,

байкообузда ал үч ажайып чыгарма («Ак Мөөр», «Жылдыздарга саякат», «Жаңыл-Мырзанын керээзи») үч бурчтуу көркөм «пирамида» сыяктуу Сүйүнбай Эралиевдин чыгармачылык мейкиндигинин үстүнөн чексиз үстөмдүк кылып турат. Художниктин бүткүл акындык «ааламы» (ырлары, поэмалары, котормолору, прозалык жазмалары, макалалары ж.б.) мына ошол образдык кошундулардан куралган жакшынакай поэтикалык ансамблди пайда кылган. Ал ансамблди түзгөн чыгармалардын ичинен «Көксулуу», «Кесиринсан», «Ак жыттар», «Уяң жылдыздар», «Солдат жана жер шары» ж.б. поэмаларды айрыкча бөлүп айтууга болор эле. Анткени алардын ар бири жалаң эле ансамблдин курамында эмес, өз-өзүнчө алып караганда да адамдын эстетикалык черин жазууга жарамдуу чыгармалардан.

«Көк сулуу» жана «Уяң жылдыздар» поэмалары 60-жылдардын эң башында жазылган жана ошол доордун таанымал белгилерин, ирдүү сыпаттарын, көрүнүштөрүн сүрөтчүлүк жигердүүлүк менен кагазга түшүргөн. Бул эки поэма тең 1962-жылы жарык көргөн «Уяң жылдыздар» аттуу жыйнактан орун алган болчу.

Андан бери туура 38 жыл өтүптүр. А бирок китепти окуганда анда коюлган турмуштук маселелер бүгүнкү күнгө чейин өзүнүн актуалдуулугун жоготкон эмес. Эң негизгиси акындын ошол кездеги проблемаларга жасаган мамилеси азыркы кезге чейин өзүнүн коомдук, эстетикалык маанисин сактап калган. Жыйнак көп жагынан алганда Сүйүнбай Эралиевдин жазуучу катарында өсүп-өнүгүү жолундагы негизги изденүү багыттарын аныктаган басылмалардын биринен болуп калды. Ошондой эле ал жыйнак поэзия көркөм өнөрчүлүгүндө чыгармачылык далай ийгиликтерди камсыз кылууга, ал гана эмес поэтикалык искусстводо диалектикалык секирик жасоого өбөлгө түзгөн эмгектердин бири катары таанылууга татыктуу. Ушул «Уяң жылдыздар» ыр топтомосу басмадан чыккандан кийин эки жыл өтпөй «Жылдыздарга саякат» поэмасынын жарыяланышын эскерсек түшүнүктүү болот деп ойлойбуз.

Ал эми «Көк сулуу» поэмасынын негизги пафосу чындык жөнүндө доордун бийиктигинен туруп ой жүгүртүү болгон. Ушул позицияда бекем турганда гана чыгармада сүрөттөлгөн окуяларга, башкы кейипкер Айжандын жүрүм-турумуна, психологиясына, ички дүйнөсүнө, аялдык сапатына туура баа берүүгө мүмкүн. Ал 10-классты

бүткөндөн кийин фермага саанчылар тобун жетектеп калып калат. Болгондо да «көркү», «келбети артып», «айылдагы боз балдар деген» учур эле. Алардын эч кимисине «кыздын назары түшпөйт». Ага жетпей «шагы сынган» кээ бир жаштар айласы түгөнгөндө «көк сулуу» деп ат коюшат. Аны укканда Айжан «Кежирлигим, көктүгүм болсо болор, ал сүйүүгө бектигим», – деп оозуна алы жетпеген кимдир бирөөлөргө сыймыктануу менен жооп кайтаргансыйт.

Бирок ырасында да турмуштун жолу – татаал жол. Ишинен, телитентуштарынан кадыр-барк тапканы менен жеке турмушунда жаза тайып баскан, жаштык кылып жаңылган учурлары бар. Анын бири – өзү сүйгөн Муратка эмес, мааниси жок майдачыл, пас Тоялыга баш кошкону. Тоялы Айжандын аялдык бийиктигин, рухий таламдарын түшүнүүгө шаасы келбеди. Айласы түгөнгөндө күйөөсүнө: «Алты ай өттү, бирок али билбедим, мени эмне үчүн аялдыкка алганың? – деп, а чык сураганга чейин барды.

Ал эми айылдын турмушу ак-карасы аралаш болгону менен кызык да. Акын муну айылга «балеттин» келишин сүрөттөгөн эпизоддо жакшынакай ачып берген. Бир кездерде айылга артисттердин келиши далайга эстен чыккыс окуя болуп калчу эмес беле. А бул жолу келгенде да балет группасы келет.

Айжан мында да күйөөсү Тоялынын түркөйлүгүнөн аз жерден ажайып дүйнөгө бой кошо албай арманда кала жаздайт. Ал эми автор болсо бул жолу искусство дүйнөсүн сүрөттөөдө акындык бүткүл устаттыгы менен «төгүлүп-агылып» көрүнөт:

А дирижер чыбык учун бийлетип,
Сан куралды бир тил менен сүйлөтүп:
Скрипка ыйлай жаздап шолоктоп,
Виолончелдер коштоп келип болот жок.
Сайрап жатат сурнайлардын ар түрү,
Жанды эритип сагындыргыч арфа үнү,
Жанып-жанып алыс учат кылактай
Кыргыз комуз тоодо тунук булактай.
Шыңгыраган дабыш менен бөлүнө,
Куюп жатат оркестрдин көлүнө.
Бирде катуу, бирде мээлүн актырып

Койгон кезде куу тамырын кактырып,
Зал селеет, өз ордунда байланып,
Балерина элпек гана айланып,
Чыга келет, кол чабуулар жыш анда,
Башын ийип таазым кылган жышаанда,
Артка кайтса дир-дир этип термелип,
А колдору каккан канат сермелип...

Айжан менен Тоялынын ортосундагы пикир келишпестиктер, же тагыраак айтканда алардын акыл, адамдык ж.б. сапаттары жагынан бири-биринен асман-жердей айырмаланып туруулары акыры келип алардын ажырашына алып келди. Ал эми Айжан менен Мураттын андан кийинки мамилелери өтө тунук, назик боектор аркылуу ачылат.

Ал экөөнүн ар кимиси өз кайгысы, өз өкүнүчү менен, өзүнүн аз болобу, көп болобу турмуштук жеңиши, кубанычы менен өзү адашкан, же өзү тандап алган жолу менен бара жаткан кезинде автор аларды калтырат да, окуучуларга «кош айтып», «башка ырларга ашыгып» жөнөйт.

Ким билет, турмуштун өктөм шарына, соккусуна кабылып, аргасыздан пайдалуу сабак алган эки жаш эртедир-кечтир бири-бирине жол табышар? Эмнегедир окуучунун жүрөгүндө ушул ой, ушул каалоо туруп калат. Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбойт эмеспи. Кантсе да алардын көкүрөгүндө бир кезде бекем уялаган ашыктык сезим айла жоктон басаңдаганы менен, биротоло изсиз, калдыксыз жоголгон жок да. Турмуштун түрдүү психологиялык, каада-салттык ж.б. талабына моюн сунбоого бел байлаган Мураттын алдында өзүнүн кыз намысын бек кармаган Айжандын дагы бир «көктүгү» пайда болот. Так ошол салттын бир жобосу, талабы алардын бири-бирине чечкиндүү жакындашына тоскоол болуп туруп алат.

Айжан! Айжан! Бүгүн мынча алыссың,
Тунгуч ирет сүйүү жаккан тамызгым?!
Эсте жүрөт: «тең эмесмин...» дегениң
Бирок али биле элекмин себебин,
«Жубан», «кыз» деп эки айрыган намыстың?

... Сен башка жар таппадыңбы, таптыңбы,
Анда ишим жок, жоготсом да өзүңдү,
Жоготподум сени сүйгөн бактымды.

«Көк сулуу» поэмасы, биздин оюбузча, Сүйүнбай Эралиевдин эн мыкты чыгармаларынын катарына кирет. Бул чыгарма 60-жылдардын реалисттик түспөлүн, ал кездин жалпы эле коомдук, руханий атмосферасын бир жеринен кемитпей, бир жеринен ашырбай сүрөткө түшүрүп берген. Ошол кезде эл кандай жашаса, эмнеге умтулса, эмнени идеал катары карманса ж.б. – так ошого жараша сүрөттөлгөн.

Ушул эмгекти жазардын алдында поэманы дагы бир жолу окуп чыктым. Чыгармадан өзүмдүн рух дүйнөм үчүн, чыгармачылык процессти туура баалоо үчүн керек болгон көп нерсени таба алдым. Жаш кезде окуганда поэманын мазмунунун тереңдиги, башынан аягына чейин бир кылка жазылган көркөмдүгү, проблемалык ар кылдыгы ж.б. мага анча жете бербесе керек. Бул жолу чыгарма бүткүл идеялык-көркөмдүк мазмуну менен ачыла берди. Айталы, Мурат менен Айжандын, же болбосо өткөн кылымда жашап өтүшкөн Ак Мөөр менен Болоттун сүйүүсү орто кылымдагы атактуу чыгыш акындарынын даңазалуу каармандары баштан кечирген ашыктык сезимдерден бир жери кем эмес. Демек, аны жазган акындын сүрөтчүлүк дарамети да ошондой эле деңгээлде, ошондой эле даражада!

Поэма демекчи! Кыргыз акындарынын ичинен Сүйүнбай Эралиевче поэманы көп жазгандар анча деле көп эмес. Акындын акындык күчү өзгөчө ушул жанрдан таасын көрүнгөн жана көрүнүп келе жатат. Буга бир күбө – ошол эле 60-жылдарда жазылган деп биз жогоруда атаган поэма – «Уяң жылдыздар». Бул чыгарма дагы акындын калеминен жаралган кичинекей шедевр. Поэмада анчалык деле көңүлдү уйгу-туйгу кылган пикирлердин, же мамилелердин эрездешүүсү, талаш-тартышы, чыр-чатагы жок, же болбосо масштабдуу социалдык проблемалар деле сүрөттөлбөйт. Бирок ошол «камералык» планда тартылган чындык көрүнүштөрү аркылуу коомдук процесстердин бараандуу жактары, окуучуну көңүлү кошо калтырбай турган өзгөчөлүктөрү чагылтылган. Поэтикалык баяндоонун түйүнүн «үрөн сепкен, кош айдаган албан бозойду, эчен кызды сынаткан укмуш кезди», б.а. берекелүү күз маалын сүрөттөө түзөт. Мына

ушундай «колхоздогу түндөр сонун, түндөр башка, түндөр ак да, түндөр жарык» кезде айылдын татыктуу эки жашы – Асыл жана Ашымдын ашыктык «романы» башталат. Бир дем менен жазылгансыган бул поэма башынан аягына чейин каармандардын ой жүгүртүүлөрү менен сезимдеринин тазалыгын сыпаттаган саптарга «шыкалган», эмгек романтикасына сугарылган.

Алмашып каз, каркыра турактары,
Булбулга үн алышкан булактары.
Кызды анда бозойлорго көп караткан
Жерге анын кофтасындай көрк жараткан,
Жаз ай, жаз! Сен го сүйүү курактары.
Сынаткан эчен кызды, бозойду албан,
Укмуш кез, үрөн сепкен, кош айдалган.
Жүк тарткан машиналар шаракташып,
Кур колот, Ак-Жар жакка барат шашып,
Кыштак тынч, кыштак ичи бошой калган.

Ал эми эмгек «күүсү» басылып, саратан жайдагы, же кыш чилдедеги кыштак көркү, айыл ичи кандай сүрөттөлөт?

... Анда кыш. Ак бургаңак, ак бурганак,
Кар сепкен аркы-терки жакка ыргалап
Аздын канжар тилдүү ызгаарынан,
Ак күмүш кемер алып кыстарынган,
Парк мында... селт дей түшүп бак курганат,
... Сулуудай: «Шаштырбачы баратырым»,
Суйкайып чыкты арыдан таң акырын.
Кыйырсыз мелмилдеген жер асылы
Бул күндө сыр ачканга ыраазыбы,
Торгойлор төгүп кирди санат ырын.

Мына ушул «Уяң жылдыздар» поэмасын Сүйүнбай Эралиев 1991-жылы «Тандалмалар» деген ат менен чыккан ырлар жана поэмалардын эки томдугуна киргизген. Бул «Тандалмага» кошуш үчүн акын чыгарманы түп-тамырынан бери «казып», кайра иштеп чыккан. Бир

эле мисал. Поэма 100 куплеттен турат. Оңдогондон кийин 60 гана строфа калыптыр. Демек, 40 куплети алынып ташталган. Акындын өз кесипчилигине чыныгы зергерче мамиле кылганына ушул факт кепил эмеспи! Кыскарылгандардын айрым куплеттерин эле келтирсек түшүнүктүү болор деп ойлойбуз.

Барды бейм жылдыздарга бул иш жөнү,
Келгенсийт шыңкылыктап күлүшкөнү.
Жашчылык, бейпил эмгек үзүрүң ай
Жарышып ноталардын сызыгындай
Жер жатат сөгүлүшкөн тигиштери.

Темирдей көрүгүндө балкып турган
Күн мына, көтөрүлдү калкып кырдан,
Уялтпай, жакшы узатып кадыр түндү,
Талаалар тыңшай калды шаңырт үндү,
Уста экен күрсө-күрсө барскан урган.

Али жок Асылкечи келем деген,
Ал келсе айтарын бул белендеген:
«Акинтай, үйлөнөлү, жүрөбүзбү
Шум ажал бөлө электе бирөөбүздү?
Жетишер, жол карашып элендеген!»

Кыскарып, тандалмага кирбей калган ушул, же калган 37 куплеттин анча деле оркоюп чыгып турган, же жаратпай салгыдай кем-кертин байкай албадык. Демек, андай болгон соң автордук ыктыярга жол бергенибиз оң. Акыркы сөз автордун өзүндө калат эмеспи. Өзүнө талапты катуу кое билген акын чыгармачылык процеске кандай мамиле кылуу керектигин ушул жерден дагы бир мертебе көрсөтө алган.

Жогоруда Сүйүнбай Эралиев поэмаларды көп жазган акындардын катарында турат деп белгилебедикпи. Бирок жакшы жери поэмалары бирин-бири кайталабайт, алардын ар биринин өзүнчө объектиси, проблемасы бар. Кезектеги поэма жазылганда ага чыгармачылык жаңы «ачкыч» кошо жасалгансыйт, ал ачкыч менен акындын экинчи

поэмасынын көркөмдүк дүйнөсүнө кирүү мүмкүн эмес. Ар бир поэманын өзүнүн гана кескин чектелген, такталган идеялык-көркөмдүк, саясий-социалдык, тарыхый-документалдык, темалык ж.б. объектиси бар. Ошондой эле ага жараша түзүлгөн көркөм каражаттардын да атайын «фондусу» бар сыяктуу. Ал фондунун ичинде уйкаш кураштыруу, образ жасоо, портрет тартуу системалары, адам мүнөзүн, психологиясын ачуу ыкмалары кеңири иштелип чыккандай. Мисалы, рифма жөнүндөгү бир эле маселени алалы. С. Эралиев уйкаш жасоонун чебер устаты экенин ким билбейт?

...Күн батат, көл бетинен тайып нары,
Эл тарап, ээн калып кайыктары.
Байкалат жалаң сууда дир-дир этип,
Жылаңач жылдыздардын кайыкканы...

Биз ырларда жазды далай мактадык,
Жаз деген бир көрк экен го накта, анык:
Түркүн боек, түркүн сүрөт жыш мында
Бирок, достор, сонуну көп кыштын да,
Жер жамынса жылдызданган ак мамык.

Кар бапырап, чаңы бетке жай тийип,
Үргүлөшөт бактар учун кайкы ийип...
Мейли бизди жумшак лира сүрөсүн,
Ошондо да кыштын укмуш сүрөтүн
Тарталбайбыз, тарткан өңдүү Айтиев...

Бул уйкаштар – нуска катары окуу китептерге, хрестоматияларга кирчү уйкаштар. Биз ойлойбуз, эгерде «Кары Гегель» (Маркс) ушул рифмаларды «окуган» болсо, анда сөзсүз Сүкөмө макул экенин билдирмек. Анткени улуу философтун пикири боюнча искусство, же таланттуу художниктин тарткан сүрөтү табияттан жогору турат.

Ал эми биз карап жаткан мисалда баштарын «кайкы ийген бактар» Айтиевдин кистинен чыкса, жаратылыштан ашып кетпесе да, көркү жагынан аны менен теңтайлашарын, атаандашарын акын айтып жатпайбы.

Ушул келтирилген куплеттерди окуганда дагы бир кызык факт эске түшөт. Белгилүү адабиятчы Салижан Жигитов ошол 60-жылдары Чернышевский атындагы китепкананын залынан, же көчөдөн жолугуп калганда Сүйүнбай Эралиевдин жогорудагы куплеттерин жатка айтып, андагы уйкаштарга суктанганын билдиргенде, биз дагы аны менен кошо суктанып, сулуулукка жеңилип, маашырканып бир кумардан чыгар элек. Ушуга окшогон уйкаштар чынында акындын поэзиясынын контекстинде тигил, же бул ыр структурасына карата абсолюттуу мааниси бар сөз, тыбыш бирдиги, үндөштүгү катары бааланууга татыктуу. Сүйүнбай Эралиев 1996-жылы октябрь айында Бишкек гуманитардык университетинде өткөрүлгөн өзүнүн 75 жылдык юбилейине арналган жолугушууда «Мен тагдырдын, кудайдын буйругу менен кайра жаралсам, чыгармаларымдын көбүн башкача жазар элем» – деп айтты.

Бул сөзгө толугу менен ишенүүгө болот, анткени акын чыгармачылык потенциясы ушуга жарамдуу сүрөткер эмеспи. Айтылган ойго болор-болбос гана түзөтүү, кошумча керек, уйкаштык көп вариациялуу түзүлүшкө ээ болгону менен, биздин талдап аткан рифмаларыбыз (кайкы ийип – Айтиев ж.б.) идеалдуу деп айтарлык деңгээлде болгондуктан акын аларды өзгөртпөй ошол бойдон калтырат беле? Анткени көп учурларда уйкаш, уйкаштык жөн гана ритмикалык чен-өлчөмдү, үндөштүктү, уккулуктуулукту уюштуруучу мүчө, фактор болбостон, семантикалык мааниси бар сөз бирдиги да боло тургандыгы Сүйүнбай Эралиевдин поэзиясынан ачык көрүнөт. Андыктан акын жакшы уйкаштарды кокустан өзгөртүп жиберген болсо, анда чыгармадагы тигил, же бул сапта, куплетте, главада билдирилген ой да, жакшы түшүрүлгөн сүрөт да трансформацияланышы, демек жакшы, же начар жагына ооп кетиши ыктымал.

Бир кезде «Ак Мөөр» поэмасы адабиятчылардын, окуучулардын арасында чоң сүймөнчүлүккө ээ болгонуна карабастан кеңири сын пикирлерге арзыбаганын Укаев өз учурунда өкүнүү менен белгилеген, аны иштин баш жагында айттык эле. Ушул сыяктуу белгилүү даражада парадоксалдуу ситуация акындын башка поэмаларынын айланасында да түзүлгөн. Мисалы, «Солдат жана жер шары», «Кесир инсан», «Мезгил вокзалы», «Кошойдун жери», «Ак жыттар», «Көк сулуу», «Жол», «Уяң жылдыздар» ж.б. поэмалар жөнүндө да ушул

эле пикирди айтууга болот. Булардын ичинен орустар айткандай чуть больше повезло поэме «Кесиринсан», анткени ал чыгарма жөнүндө жакшынакай, терең мазмундуу макаланы философ, сынчы Кадырбек Матиев жазган эле.¹

Ал эми Сүйүнбай Эралиевдин жалпы эле чыгармачылыгы жөнүндө ишибиздин мурунку бөлүмдөрүндө аталган эмгектерден тышкары бир далай макала, рецензия, изидөөлөр ж.б. пайда болгон. Ал материалдарда акындын поэтикалык дүйнөсү түрдүү ракурстан, позициядан, көз караштан талдоого алынгандыгын канааттануу менен айтууга тийишпиз.

Эң негизгиси – Сүйүнбай Эралиев биринчи кезекте, оболу мурда өзү жашаган мезгилдин, замандын айкын-ачык белгилерин, касиеттерин, өзгөчөлүктөрүн сүрөткө түшүрүп берди. Ошондуктан акынды өз доорунун ырчысы, сүрөтчүсү деп атайбыз. Бул принципалдуу маселе. Акындын чыгармалары жөнүндө сөз кылып жатып, мындай чыгармачылык, идеялык-эстетикалык, ал турсун саясий маселени коз жаздымда калтыра албайбыз.

Албетте, бул жерде баа берүүнүн, талдоого алуунун илимий туура критерийлерин кармоо, сактоо бир далай кыйын иш. Руханий тармакта азырынча баш-аламандык көбүрөк өкүм сүрүүдө. Муну көз караштардагы, азыркыга, же өткөнгө мамиле жасоодогу плюрализмдин керектиги менен актай алабыз. Көп партиялуулуктун тушунда башкача болуунун өзү мүмкүн эмес.

Абдыкадыр Садыков

АКЫНДЫН ЭСТЕТИКАСЫ²

«Сага айткан сыр» китеби боюнча

Кыргыздын залкар акындарынын бири С. Эралиев тууралуу 1960-жылдардын баш ченинен тартып, союздук жана республикалык басмаларда, жыйындарда пикирлер айтылып, ал окурмандардын

¹ Матиев К. Көйгөп оозундагы эрөөл // «Ата-Тоо», 1991.

² Китептен: Садыков А. Кыргыз залкарлары. 2-том. – Б.: Бийиктик, 2012. – 353–384-бб.

көңүлүн буруп келген. Айрыкча, 1958-жылкы декада күндөрүндө анын «Ак Мөөрү» ошол кездеги В.Семеновдун начарыраак котормосу боюнча да жогорку баага арзыган. Кийинчерээк ал Цыбиндин таржымасында жарык көрдү. Ал мурункуга салыштырмалуу бир топ дурус деңгээлде ишке ашырылган.

1959-жылы ошол мезгилдин жаш сынчыларынын бири К.Укаев «Ак Мөөр» поэмасы жөнүндө жакшы макаласын жазып, акындын чыгармачылык жүзүн эл алдында таамай ачып берген. Мына ушундан тарта акын демденип иштеп, дагы бир нече мыкты чыгармаларын эл-журтка тартуулады. Айрыкча, 1966-жылы жазылган «Жылдыздарга саякат» поэмасы кызуу талаш-тартыштарды пайда кылды. Анда көбүн эсе сөз «эркин ыр» формасы тууралуу жүрдү. Аны бирөөлөр кыргыз поэзиясына жат көрүнүш катарында караса, экинчилери анын келечеги кең экендигин белгилешкен. Ч.Айтматов «Жылдыздарга саякатты» «кыргыз поэзиясындагы жаңы жээктин ачылышы» деп баалаган.

С. Эралиев мына ошондон кийин традициялык жана «эркин ыр» формаларында катар эле ырларын жана поэмаларын жаратып, көп ийгиликтерге жетишти. Анын өзүнүн айтуусу боюнча бул эки форма тең ал үчүн сүйкүмдүү, б.а. Эралиевдин «эки сүйүүсү» сыяктуу.

С. Эралиев азыр да күүлү-күчтүү, өзүнүн чыгармачылыгын активдүү улантып жатат. Ал тууралуу жазылган макалалар, публицистикалар топтоштурулуп, «Акын С. Эралиевдин дүйнөсү» (Б.: 2000) аттуу китеп жарыкка чыкты. Ал адабиятчылар жана сынчылар үчүн табылгыс биринчи булак катары кызмат кылып жатат.

Азыркы замандагы залкар акындарыбыздын бири С. Эралиев чыгармачылыгын бир гана багытта өнүктүрүп келген. Өмүрүнүн акыркы он жылдыгында ал прозага кайрылды, бирок, аны кара сөз деп деле кесе айтыш кыйын. «Сага айткан сыр»¹ аттуу китебин аны каржылап чыгарган Сазыкбай Турдумалиев бенгал акыны Робиндрант Тагордун «Прозадагы ырлар» аттуу чыгармасына туура эле окшоштурган. Демек, «Сага айткан сыр» – бул турмуш философиясы, ал тууралуу көркөм, образдуу ой жүгүртүү. Ал эми «турмуш» деген бир гана сөздүн ичинде канча маани катылган. Турмуш – бул жашоо,

---

¹ Эралиев С. «Сага айткан сыр». – Б.: Шам, 1999. Мындан ары китептин бети текстте берилет.

турмуш – бул күрөш. Анда кубаныч да, кайгы да бар. Ал – аалам менен жердин ортосундагы адамдын көп кырдуу аракеттери.

Китеп кандайча жаралган? Бул тууралуу акын өзү буларды маалымдайт. Ал Таластын башындагы Каракол жайлоосуна үч жылы катары менен чыгып, ошондо бала кезинен достошкон табият менен ого бетер жакын болуп, сырдашууга туура келет. **«Ошентип, – дейт ал, – ээн жаткан кокту-коллоттор, адыр-кырлар бул сапар мени менен дүйнө, турмуш, табият жөнүндө ой бөлүшкөн сырдакана, эски доско айлангандай болду. Бул жазгандарым ошентип башталды».**

С. Эралиев сырды кимге айтып жатат? Биринчи ирээтте табият менен сырдашып, анын сыйкырдуу дүйнөсүн адамдарга туюнтуп берет. Мындайча айтканда, «сырды» эки тараптуу түшүнсө болот. Бирөө табияттын сыры, экинчиси, аны адамдарга арнап, бул дүйнөнүн кереметин кайрадан сезип, туюуга үндөө.

Акын табиятты ушунчалык сүйөт, ага өзүнүн жан-дүйнөсүн кошот. Ташты жарып чыккан гүл, шаркырап аккан тоо суусу, шылдырап музыка чалган булак, жазгы нөшөр, жайкы аптап, каардуу кыш, чыккан күн менен баткан күн, ай жарыгында мемиреген түн – койчу деги, анын калеми тийбеген бир да көрүнүш калбагандай, ошонун баарынан поэзия табат, ашкере бир жүрөк жалынын чачып, мээримин төгөт.

Китептин жанрын акын ой жүгүртүү, эссе, экспромттор деп атайт. «Адамдын ойлобой турган учуру болбойт. Бир уйкудан башка убактын баарында ал ой менен жашайт... Кийинки кездерде мен ойлорумду кагаз бетине түшүрүп жүрдүм. Эч кандай оңдоп, түзөтпөстөн эле башка келе калса, дал ошол бойдон».

Китептин тематикасы абдан кенен. Анда табият кубулуштары тууралуу көп айтылат. Ошону менен бирге адабият, искусство өкүлдөрү, музыка, комуз, ыр жаратуу техникасы, поэзия тууралуу көз караштары баяндалат. Бирок, алар – кургак, супсак айтылбайт, бардык убактарда кадимки поэзия тилинде жаралган чакан эссе-чыгармалар. Кээ бир убактарда ой кичинекей гана деталь-формула менен берилет, ал эми аларды чечмелесе, көп сөз менен түшүндүрүлөт. Биз бул параграфка «С. Эралиевдин эстетикасы» деп ат коюп, анда конкреттүү үч-төрт проблема боюнча сөз кылууну ылайык көрдүк. Албетте, тема

кеңири, бирок, маселенин ыңгайы бөлөкчө. Эстетика – турмуштагы асылдуулукка адамдын мамилесин билдирүүчү илимдин бир тармагы. С. Эралиев да ошол сыңары өзүнүн кооздук, асылдуулук тууралуу көз карашын биз төмөндө атай турган темаларда ачык-айкын туюндурат.

Поэзия дүйнөсү жөнүндө сөз

Поэзия деген эмне? Ал – адамдын жан-дүйнөсүн көркөм сөз, образ менен туюнтуу. С. Эралиев алтымыш жылга жакын өзү айткандай, «өзүнүн ошол аялуу асыл дүйнөсү – ыры менен калкына кызмат кылып келди. Мына, акындын Ата Журт жөнүндөгү ой жүгүртүүсү: **«Ал мага колума калем карматып, «жаз» деди. Бул аябагандай чоң ишеним эле. Аны мен азыркыга чейин кандай актап келдим. Бул менин ээн талаадагы жалгыз келаткандагы ойлорум, бирок, мен өзүм чечүүгө мүмкүн болбогон кыйын суроо да ушул».** Ооба, дейбиз биз. Акын өзү айта албаган менен эл билет. С. Эралиев чыгармачылыгы аркылуу да, советтик кызматкер жана жоокер катары да Мекенге ак эмгек этип келген өтө сый-урматка арзыган адамыбыз. Ал негизги кесиби катары абдан түйшүктүү ишти тандап алыптыр, анткени, ыр дүйнөсү деген сөз менен айтып жеткире албай турган өзгөчө бир керемет дүйнө эмеспи. Өзүнүн «эсселеринде» ал тууралуу акындын көп ойлору бар.

Алгач ыр дүйнөсү менен кандайча жолугушканын ал мын-дайча айтып берет: «Мен кандайча ыр жазып калдым? Бул суроо кээде өзүнөн-өзү ойго келе калат, окуучулар да муну көп сурашат. Дароо жооп табуу кыйын. Бир ирет тоодо кетип баратсам, үстү жагымдан аска бирдеме деп кобурагансып калды. Ага азыр эле маңдайын сылап өткөн желаргы жооп бергендей болду. Бери жакта күрүлдөгөн тоо суусу өз оюн айтып, тамашалап жаткансыды. Алардын ошол кобурун тыңшап келаткан мен жаратылыштын бул сырын башкалар менен бөлүшкүм келди. Бирок, бул үчүн баарынан мурда көркөм сөз табуу керек эле. Биринчи жолу мен ошондо көркөм сөз издедим». Демек, жаш жигиттин сезимин козгоп, табияттын ошол керемет көрүнүшүн ырга кошууга шык берген – бул аны курчап турган, бири-бири менен адамча сүйлөшүп жаткан сырдуу дүйнө – жаратылыш.

М.Горький «Мен жазууну кантип үйрөндүм» аттуу макаласында турмуштук таасирлер өтө көп болгондуктан, мен ошолор тууралуу адамдар менен ой бөлүшкүм келди деген мааниде пикир айтканы эсибизде. Анын сыңарындай, С. Эралиев да табияттын кооздугуна, сырдуулугуна суктанып, аны поэзия тилине салууга кадам тыштаган экен. Атактуу төкмө Казыбек да өзү жашаган Ат-Башынын кооз жаратылышына шыктанып, ыр чыгарган эмеспи.

Акындыктын сырын бардык эле адамдар түшүнө бербейт го. Ал тууралуу өз заманынын атактуу инсаны Алыкул да айткан. Анын акындык даңкын беш тыйынга баалаган нааданга ал татыктуу жообун «Мен кыргыздын акыны» аттуу ырында берген эле. Ошол сыяктуу ахвал Сүкөндүн да башына келиптир. «Эмнелерди эле жазып жатасың, деги эле өбөктөп отурасың, баш көтөрбөйсүн» дешет курбулар. Муну менен алар менин кесибибимди анчалык теңине албаганын сезчүмүн, бирок, бул үчүн аларга таарынчу эмесмин... **Бул же тигил чыгармасы үчүн акын өзүнүн акыл-эсин, ой-сезимин, керек болсо бүтүндөй өмүрүн бергендей болот, аны тирмейип, кумдан алтын издегенсип издейт. Ошентип жатып издегенин тапса го жакшы, а таппасачы?! Чыныгы поэзия дал ошондой түйшүк менен барып гана колго тиет»** дейт С. Эралиев (233-бет). Ыр жаратуунун оордугун А.Осмонов ташчынын эмгегине теңештирген эле. Сүкөң аны «ичиндеги кени терең катылуу шахтага киргенге барабар» (186-бет) коет. Ушул маанидеги анын дагы бир сөзү мындай: **«Чыгармачылык баарыдан мурда изденүү, биринчи кезекте өз жаныңды эч бир чолоо койбой аңтарып-теңтерүү, кандай да болсо жаңыга жол ачууга умтулуу»** (168-бет). Поэзиянын татаал дүйнөсүнө жакшы кире албай кыйналган кезде Сүкөң аны таштап, мал багып да кеткиси келиптир (169-бет), анткени **«ыр жазуу сөздөрдү айдап келип, бир ыргакка камап, аларды үндөштүрө коюу гана эмес, ал ар кимдин колуна келет, а бирок, сөздөрдү чакмак таштардай бири-бирине сүртүп, алардан от алуу чанда бир гана акындын үлүшүнө таандык»** (171-бет). Ошентип, **«чыгармачылык акын үчүн дайым эле шыр эмес. Бул да айыгышкан күрөш. Анын да жеңиши жана жеңилиши бар, бирок, күрөш тышта эмес, акындын өз жанынын аймагында өтөт»** (183-бет). Мындай татаал кармашта акын үчүн эмне маанилүү. Анын милдети эмне? Бардык эле убактарда адабияттын

башкы милдети адамдын ички дүйнөсүн, адам жанынын жашырын сырларын ачуу болуп келген. Канча кылымдардан бери канча бир акындар, жазуучулар аны казып издеп, изилдеп келе жатышат. Тек аягына чыккан эч ким жок» (184-бет). Ооба, туптуура сөз. С. Эралиев да адамды толук ачып бере элек, бере да алмак эмес, себеби, ал чалкыган, жээгине көз жетпеген океан. Сүкөң карыя жашына келсе да, ушундай тынымсыз түйшүктүн үстүндө келе жатат. **«Кээде жарыбаган ойлор башыңа кирип алып, уйкунду уурдайт. Мындай убакта уктабай калган уйкуңа боор ооруйсуң. Ал эми ыр ойлоп уктабай калган уйкума менин эмес, аялымдын боору ооруйт: «Ырдан башка да адамга жашоо керек го» деп кейийт ал утуру ойгонуп. Анда мен башка бөлмөгө барып, иштеп отуруп алам»** дейт акын. Жазуучу дегениң С. Эралиев айткандай, **«жазында эгин эгип, жайлата аны багып өстүрүп, күзүндө түшүмүн жыйнаган дыйканга окшош»** (210-бет). Бирок, акындын баскан-турганынын бардыгы эле ийгилик эмес экен: «Ойдогу нерсени жазам деп жаза албай, жарым күндү бекерге өткөрдүм да, туруп басып кеттим» (114-бет) дейт ал. Анын себеби мындай экен: «Демек, материал чала иштелип, жүрөк аркылуу өтпөй калган. Экинчиден, бардыгын ойго гана ыйгарып, сезимдер эч бир өзүнө милдет албай койгон». Ошондой начар чыгып калган кездерде ал кандай абалда болот? «Мен бир жазып алганымды кайра ондоону жаман көрөм. Ага колум да барбайт. Бул өтө чоң кемчилдик, аны түзөйм деп канча аракет кылдым, бирок, жаратылыш бергенди ким өзгөртө алат?» (168-бет).

С. Эралиев кандай ырды жакшы деп эсептейт? Окурмандардын көбү, – дейт ал, – поэзияны батыраак «аш болумуна» карата тандашат. Ошондуктан, оңой, же болбосо жеңил поэзияны жаратуучулар бизде өнүмдүү... Мен, мисалы, нерселердин көбүнчө ички түзүлүшүнө кызыгам. Изилдөөчү катары менин көзүм ошого үйрөтүлгөн. Бул чыгармачыл адамдар үчүн мүнөздүү. Кээ бирөөлөр жалаң гана кооздугуна ой бөлөт» (167-бет). Өз чыгармасынын деңгээлин башкаларга караганда автор өзү жакшы билет, бирок, көрүнөө айтуудан тартынат. Анын эки себеби бар: эгер мыкты десе, мактагандай болот, начар дешке өз айыбын өзү чукугансып, оозу барбайт... **«Жылдыздарга саякат»** поэмасын жазып бүтүп, эч жакка бербей, бир канча жыл кармап жүрдүм. Ал темада жазгандар буга чейин бизде жок эле.

Ырдын түзүлүшү да биздин поэзия үчүн жаңы, а түгүл чоочун эле. Кийин нанга такыр тыйын таппай калганда «Ала-Тоо» журналына сунуш эттим. Ал гранкасы жаңыдан окула баштагандан тартып, катуу каршылыктарга учурады. КПСС БКга чейин арыз жазгандар болду. Кыргызстан КП БКнын бюросунда талкуулап, мени төө басты кылышты. «Космосту жазгандан көрө чабандын итин жазбайсыңбы?» дегенге чейин барышты. Поэмага гана эмес, менин өзүмө чейин асылышты. Мунун ичинде баштагы досторум да бар эле... Эмнеси болсо да, кыргыз адабиятында поэма өз мезгилинен эртерээк жаралып калганы даана эле байкалып турду» (282-бет).

Ошентип, «эркин ыр» формасында жазылган жаңы темадагы поэманы адегенде С. Эралиев өзү эскергендей, айрым акын-жазуучулар, бир катар окурмандар да жакшы кабыл албай, жерип чыгышты. Ошондо Ч.Айтматов «Правда» газетасына чакан макала жазып, поэманы «кыргыз адабиятында жаңы жээктин ачылышы» деп мүнөздөгөндүгү жалпыга белгилүү. Акырында шарт өзгөрдү. Ал Слуцкий тарабынан эң сонун которулуп, жалпы союздук окуучулар тарабынан жылуу кабыл алынды.

Чыгарма менен окурмандын мамилеси тууралуу С Эралиев мындай бир жакшы сөз айтыптыр: **«Чыгарма тууралуу жаңы төрөлгөн ой алгач жаш бала сыяктуу. Ал кежир, тентек, айтканыңа түшүнбөйт. Сенин милдетиң чыдамкай болуу, үйрөтүү, көндүрүү, камкордук менен тарбияга салуу»** (225-бет). «Жылдыздарга саякат» дал ошондой тагдырга дуушар келгенде, акын өзүнүн чыдамкайлыгы менен жеңди. Аны «төө бастыга салганда» да, поэмага саясий айып такканда да, ал чычалаган жок. Мейли дегендей мамиле кылды да, акыры атмосфера өзгөрүп, ал женишке ээ болду.

С. Эралиевдин чыгармачылык өнөрканасынын бир өзгөчөлүгү ал кайсы бирөөлөр сыяктанып, өзүн жөнү жок кыйнабайт экен. Ар жакта бышып жетиле элек теманы жазам деп ашыкпайт да көрүнөт: «Бар күчүңдү үрөп иштегенде эле мыкты чыгарма жазыла калбайт, – дейт ал, – кайра эркин болуунун, жөнөкөйлүктүн жолу даңгыр. Эки тизгинди жайына коюп, өзүңдү бош карма, оюңду да кыспа, ал дагы өз агымы менен болсун. Кара сөздү билбейм, ырга ушул керек. **Күчтөп, ынтыгып жазылган ыр канатсыз, себеби, сезим эргибейт, ойлор да**

тушалуу» (293-бет). Ал эми ар жакта ой ашып-ташып турса, чыгарма акынды кыйнабай оңой жазылат окшобойбу. Бул тууралуу ал өз башынан кечирген бир тажрыйбаны айтат: «1983-жылы катуу ооруп калдым. Ошондо бир байкаганым жан канчалык кыйналып турса да, чыгармачыл адам көнгөн ишин оңой менен таштай албайт экен. «Таңкы ойлор», «Кызгылт багымдат» китептеримдеги көпчүлүк ырларды мен ошол катуу ооруп жүргөн жылдары жаздым. Тилекке жараша, алар түзүк эле чыккандай болду» (279-бет). Демек, ашыкпаган арабакеч коенду кууп жеткен сымалдуу ар жактан дем, илхам келмейинче көп убараланыштын кажети жок сыяктуу. «60 жашка келгенче мен эки-үч жылда бир, болгону 4-5 басма табактан ашпаган көлөмдө ыр жыйнактарын чыгарып жүрдүм. Андан көп өзүм да жаза алган эмесмин. Жалаң «Ак Мөөр», «Жылдыздарга саякат», «Кесиринсан» поэмаларын жазууга көп жылдар жана күч короду» дейт ал (188-бет). Бирок, жашыраак кезде эмнегедир азыраак жазганына ал кийинчерээк өкүнүп калыптыр: «Жаш курагым, андагы ал-күчтү, жаза турган жакшы учурларды толук пайдалана албай калганыма, албетте, өкүнөм... Жетишпеген турмуш, кээ күндөрү жегенге нан жок, карандай чай ичип, турарга үй жок, бирөөлөрдүн үйүнүн бир бурчун сагалган күндөр да өттү. Айрыкча «Ак Мөөр» поэмасын мен дал ошондой шартта, кыйналып жүрүп жаздым» (324-бет).

С. Эралиев тууралуу сөз жүргөндө анын Улуу Ата Мекендик согуштун катышуучусу экендигин эч качан эсибизден чыгарбашыбыз керек. Анын солдаттык ырларынын бийик деңгээли баарыдан мурда турмуштук таасирлердин күчтүүлүгүндө, ал эми акындык чеберчилик ага кошумча дем берген. Бир эскерүүсүн биз бул жерде кыстарып кетпеске аргабыз жок: «Алар эмне деген боорукер, сүйкүмдүү жандар эле. Өмүрү көрбөгөн бирөөлөрдүн өмүрүн сактап калуу үчүн өз жандарын аябай, жаап турган ок алдында жүрүшпөдүбү! О, андагы дүйнөдө жок жандар. Ата Журттун эр жүрөк периштелери, силер азыр кайдасыңар?! Дайыма бар болсоңор экен!» Бул жалындуу сөздөр майдан талаасынан жаралуу жоокерлерди сүйрөп чыгып, аман сактап калган эр жүрөк, Родинанын чыныгы патриоттору – медсестралар тууралуу айтылып жатат. Ушул сөздөрдү анын төмөнкү пикири логикалык жактан улайт: **«Мен турмушта көп кейидим, көп кубандым, бирок, жашоонун жалгыз рахаты мээнетте экенине**

кол койдум. Эми да мындан аркы мен сыйынчу ыйык нерсе – эмгек»! (95-бет).

Залкар акыныбыз өмүр бою өзү айткандай, бирден-бир ыйык деп эсептеген «эмгекке» сыйынып келди. Ошонун аркасы менен бүткүл эл кадырлаган бактылуу карылыкка жетишип отурат. Бактылуу өмүр дегенибиз – бул максаттуу жашаган өмүр, ансыз адам жөн эле карапайым бир макулукка айланып калар эле: «Адам өмүр бою максат кууп жашайт. Максат болсо улам алмашылып, улам өзгөрүлүп жыш токойго киргендей мезгилди аралап, качканы качкан... Бир учурда гана жайын баштап угуп жүргөн «карылык» айлына келип алгансың. Кандайча келип калганым азыр эсимде жок» (65-бет).

Мына, 80 жаштан ашкан курагында өзү айткан «карылык» деген айылда жашап жатат, бирок, ал ага моюн сунгусу келбейт: **«Жаш кезимде, – дейт карыя акын, – бир аз убакка арабакеч да болуп жүргөм. Ошондо араба аттарын «тр-р» деп токтоткон сыяктуу улам батып бараткан күндү карап, «тр-р» деп коюп, кагазга үңүлөм. Күн да менин көңүлүмдү кыйбай, араң илкип бараткан өңдөнөт».** Биз акындын тилегин коштоп айтарыбыз: Күн! «тр-р», токтой тур, батпай кое тур, Сүкөң дагы бир топ карылык, керек болсо жаштык темасындагы ырларын жазып калсын»!

Устаттар жана замандаштар тууралуу ой

Бул теманы «Улуу Сөздөн» баштоо ылайыктуу, анткени, кылымдарды карыткан «Манас» сыяктуу дастандарды жараткан чыныгы устаттар манасчылар болушкан. Биздин ата-бабалар калтырган эң ыйык мурастар катары С. Эралиев комузду, «Манас» менен ак калпакты эсептейт. Булардын ар бири тууралуу узун сабак сөз салууга мүмкүн. Ошондуктан тизгинди чукулунан буруп, Сүкөңдин бир оюн угуп көрөлү: **«Манас» эпосу биздин даңктанарыбыз. Ал өзгөрүлбөс, түбөлүктүү, соолбос, кыргыз деми... Бул эстелик темирден же жезден, же цемент-таштан, же кыштан да эмес, доорлордон доорлорго, кылымдардан кылымдарга эскирбей да, кажыбай да тура берчү, кыргыз элинин жүрөгүндө, духунда түбөлүк кала берчү көркөм сөздөн курулган таң каларлык улуу**

эстелик. Аны элибиздин генийи жараткан, көлөмү жагынан эч бир теңдеши жок океан – эстелик» (11-12-беттер). Эпос тууралуу кимдер гана эмне деп айтпасын биз С. Эралиевдин ага берген баасын өзүнчө оригиналдуу катары кабылдаганыбыз туура болор, анткени, бул сөздөр анын жан-дүйнөсүнөн агылып чыгып жатканын көрүп турабыз.

Талас жергесинде Манас баатырга байланышкан аттар бир топ. Ал өзү Алтайда туулуп, анан эр жетип, атка мингенден кийин элин Ала-Тоого көчүрмөк болуп, жер чалып жүрүшүп ушул Таласка туш келип, аны жактырган экен. Эмне үчүн? Бул суроого эч ким даана жооп айта албас. С. Эралиев аны мындайча болжолдойт:

Аталар өткөн ак мекен,
Абалтан Алтай жакта экен.
Айтылып ар кыл авазда
Анан соң Талас Манаска,
Кандайча болуп жакты экен?
Токою болуп бүчүрлүү,
Тоолору бийик үчүнбү?
Же канып адам кулагы
Комуздан бетер үч үндүү,
Таңшыган үчүн булагы?
Ортого курса ордону,
Кең Талас окшоп коргону,
Капкада жалгыз бир эшик,
Калган жак түгөл торголуу,
Тоо менен тоолор тирешип. (14-бет)

Ата-бабалар тоолуу жерде көчүп-конуп жашап, душман менен салгылашуу үчүн мындай жер ыңгайлуу болгон экен. Таластын Манаска жагышы мына ошол туш-тушу тоо менен курчалган өзүнчө бир капка сыяктуулуганынбы? Балким, Сүкөң болжолдогондойдур. «Манасты» кылымдар сактап, ушул күнгө чейин жеткирген Сагымбай, Саякбай сындуу улуу таланттар эмеспи. С. Эралиев бул адамдардын генийлигине дайыма тан берип келет. Мына ошолордун салтын улап, кыргыз маданиятынын алтын казынасын байыткан

сыймыктуу адамдарыбыз ого эле арбын. С. Эралиев алардын ичинен биринчи болуп Токтогул Сатылгановду атайт. Ал эми Барпы Алыкулов тууралуу мындай дейт: «Ал бүтүндөй чыгыш маданиятындагы өзүнчө бир дүйнө. Акындын ырлары ал жашаган мезгилдин жандуу портрети. Ал шатырата төгүлгөн нөшөр сындуу татына лирикалык ырлардын автору» (34-бет). Ырас эле төгүлгөн нөшөр сындуу «а» деп оозун ачканда канча бир ыр саптары куюлушуп агып чыкканы – бул улуу таланттардын гана үлүшүнө таандык. Барпы акын өзүнүн дареметин сынатмакчы болуп, Сузактан Кетмен-Төбөгө келген тура. Ошондо устат шакиртине бир нече сөз берип, ошону кошуп ыр жаратуу шартын коюптур.

Токтогул:

Жүрөгүндө оту бар,
Айтымдуу киши жата албайт.
Түбү бузук адамдар
Башкага келип бата албайт.
Белгилүү чечен белен эр,
Сүйлөгөн сөзгө такалбайт.

Барпы:

Октобой мерген ата албайт,
Онтобой оору жата албайт.
Түздөбөй мерген ата албайт,
Түйшөлбөй оору жата албайт
(Токтогул. Чыгар. Ф.:1964, 2-т., 86-бет).

Барпы ошондой эле «болбойт», «менен» ж.б. сөздөрдү жалгаштырып, ыр саптарын чубуркандан кийин **Токтогул:**

Мен көрсөткөн ырымды,
Улабастан койбодуң.
Ажыратпай бир жерин
Кынабастан койбодуң.
Адис акын экен деп,
Бул жериңден ойлодум – деп ага тан берет.

Ал эми Алымкул акынды С. Эралиев «жылдызы өчпөгөн адамдардын» катарына кошот. Эл оозунда мындай бир сөз бар экен: Адам төрөлгөндө асманда аны менен кошо бир жылдыз төрөлүп, ал көзү өткөндө ал да кошо өчөт имиш. Алыкең болсо түбөлүк жашап калган адам экен, анткени, ал калтырган асыл сөздөр эл ичин аралап жүргөнү бир эсеп болсо, баласы Замирбек ата салтын улантып, төкмөлүк өнөрдү өөрчүтүп келгени дагы бир эсеп. Илгери «Манасты» да атадан балага өткөрүп, үч-төрт муун айткан фактылар бар экен. Алыс барбай эле Тыныбек аттуу манасчыны эске алсак, анын баласы Актан, небереси Табылдынын ырчылыкты кесип кылып калышы – бул да кыргыздардын сөз кадырын билген өтө таланттуу, шыктуу эл экенин айгинелейт.

Совет доорунда талпынып, канат кагып чыккан акындарыбыз мурдагыдай төгүп ырдоо салтын жазма маданияты менен байланыштырып, ыр техникасынын жаңы түрлөрүн өздөштүрүштү. Мына ошондой «эски» менен «жаңыны» жалгаштырып, өзүнчө оригиналдуу акын болуп чыккан – бул Жоомарт Бөкөнбаев эле. Ал ырды кадимки төкмөлүк ыкма менен адегенде өзүнчө оозеки бир сыйра айтып алып, андан кийин кагазга түшүргөнүн замандаштары эскеришет. Мына, Сүкөңдин эссе-эскерүүсүнүн бирөө: «Мен жашыраак кезимде Жоомартка жан тартчумун. Анын ар бир жаңы чыгармасы мен үчүн бир дүйнө ачканга барабар болор эле... Кийин Жокемдин жол кырсыгынан каза болгонун угуп, катуу эчкирип ыйладым. Анда мен согуштан жараланып келип, Талас областтык «Ленин Туусу» газетасында иштеп жаткам... **Кийин мен ыр жактан сыйынарым Алыкул болду. Мен аны жетине албай окучумун, ага табынуучумун, ага окшошууга тырышчумун. Көрсө мунун баары табыйгый тартылуу экен. Келечек үчүн ошол эки акын кандайдыр күзгү болуп бергенсиди. Жоомарттан мен агыл-төгүлдүктү, эркиндикти алсам, Алыкулдан салмактуулукту жана ойлуулукту алдым. Өзүмдүн эң биринчи окутуучуларым катары мен алар менен дайыма сыймыктанамын» (300-бет). «Алыкулдун өзгөчөлүгү акындык эркиндик, жокко из салуу, күтүлбөгөн ойлор жана жаңы мазмун. Ал турмуштан адабиятка, адабияттан турмушка жеңил өтө алган» (187-бет).**

Алыкулду С. Эралиев өзүнүн эң сүйкүмдүү устаттарынын бири катары эсептейт. Ал тууралуу мурда да жазган, азыр да айтып жатат.

Демек, кээде боло калуучу талантка жөн эле сыртынан сыйына берчү жасалмалуулук жок. Ал бул өмүр-тагдыры өтө трагедиялуу, бирок, бүткүл жашоосун поэзияга арнаган улуу инсанды чын жүрөгүнөн жактырат, өзү айткандай, ага «сыйынат». Адамдар бир кудайга, бир сүйгөн адамына сыйынат эмеспи. **Алыкул – Сүйүнбай үчүн ошондой ыйыктардын ыйыгы.** Анын өзүнө тийгизген таасири тууралуу абдан таасын айтып жатат: терең ойчулдук, жаңычылдыкка умтулуу, талбай изденүү, өзүнө катуу талап коюп, илхам келбеген убакта деле ыр жазам деп өзүн «зордобоо». Бул – айтканга оңой, бирок, аткарууга кыйын улуу үлгү, улуу сабак.

Жоомартты жашыраак чагында абдан сүйүп окуп, акындагы төкмөлүк өнөрдү («агыл-төгүлдүктү») абдан жактыруучу экен. С. Эралиев нагыз профессионалдуу деңгээлге көтөрүлгөн акын, бирок, анда деле тоо суусундай күр-шар түшүп, төгүлүп-чачылып кеткен учурлар жок эмес. Кыргыз баласы болгондон кийин кандай гана акын болбосун анын жан-дүйнөсүнүн тереңинде элдик поэзиянын жагымдуу илеби жашабай койбойт. Жоомартта ошондой касиет өтө мол экен. Бир түндө отура калып, бир поэма жаза коюш мына ошол улуу таланттардан калган салт, өнөрлүүлөрдүн таасири. Сүкөңдин «эркин» жазган Т.Кожомбердиевди жактырышы анын поэзиясынын Жоомарттыкына окшош музыкалуулугу, тоо суусундай күр-шар, булагындай тунуктугу: «Турар дүйнөдөн өтгү. Ырдын мөмөлүү бир дарагы күрс этип кулап, улуттун бели кычырай түшкөндөй болду. Ысык аптапта жээгине жата калып, башын салып шимирип турчу бир тунук, таза булагынан ажырагандай болду» (127-бет).

Чыгармачыл адам үчүн улуттук негиз, кыртыш – бул биринчи булак. Бирок, ал туюкталып жашабайт да. Бирөөлөрдү окуйт, тажрыйба алмашат, үйрөнөт. **С. Эралиев үчүн ошондой экинчи булак ролун аткарган – бул орус классикалык адабияты, айрыкча алганда – Пушкин.** Ал тууралуу том-том китептер жазылып, миң сан пикирлер айтылса да, Сүкөңдин ал жөнүндөгү ою биз үчүн өтө баалуу, себеби, бул адам – улуттун сыймыгы, улуу инсан. Ошон үчүн анын ар бир айткан сөзүн биз барктап-баалай билишибиз абзел: «Пушкиндин генийлигинин күчү, анын жугумдуу таасири эч нерсе менен ченелбейт, ал чексиз. Адам сезиминде катып жүргөн ыйык түшүнүктү сөз менен айтып берүү оңой эмес. Биз кыргыздар үчүн өзүбүздүн

бүгүнкү маданий жана руханий өнүгүшүбүздү улуу Пушкинсиз, аны окуган сайын моокумунду кандырып, кайра-кайра саматтырып, өмүр бою арбап, коштоп жүрчү көңүлгө дал тийген ажайып ырларысыз, ар бири өзүнчө бир дүйнө роман-повесттерисиз элестете албайбыз» (18-бет). Мында катылып жаткан маани, эгерде биз профессионалдык адабияттын, маданияттын ээси болууга жетишсек, анда биринчи ирээтте Пушкин баштаган орус классикалык адабиятына милдеттүүбүз. Эгерде орус адабиятынын казынасынан терең азыктанбаса, Ч. Айтматов же А. Осмонов ушунчалык бийиктикке көтөрүлүп чыга албайт эле. Кыргыз адабиятынын кайсыл гана көрүнүктүү өкүлүнүнүн тажрыйбасына кайрылбайлы ушул мыйзамченемдүүлүккө келип куят. Орус адабияты, Пушкин тууралуу айтылган ой-пикирлерди топтосок, өзүнчө бир том китеп болот. Ошолордун ичинде С. Эралиевдин сөзү жарык жылдыздардын бири сыяктуу көз алдыга тартылып турат.

Талант талантты баалайт, анын тажрыйбасына таянат, өөрчүтөт, өркүндөтөт. Орус адабиятынан ошондой сыймыктуу инсандар катары С. Эралиев бир нече ысымдарды атайт: **«Менин чыгармачылыгыма көп эле акындар ар кандай деңгээлде өз таасирин тийгизди. Алардын бири – А.Блок. Анын поэзиясы мен үчүн ырдын жана чеберчиликтин эң бир чоң мектеби болду... Ал акын «гармониянын кулуну» деген сөзүнө бек турган»** (79-бет). **«Марина Цветаеваны** окудум. Окуган сайын мен кичирейип, ал чоңоюп бараткансыды. Адам өзүнөн күчтүүнү сезгенде ушундай сезимде болот көрүнөт. Бул мага чоң сабак. Мен өз чыгармачылык тажрыйбамды баштан-аяк кайра бир сын көз караш менен карап чыгышым керек» (139-бет). Келтирилген пикирлерге комментарий бериш ашык, анткени, акын өзү мойнуна алгандай, чоң таланттар менен жолугушканда өзү кичирейип, чыгармачылыгын дагы да кайрадан карап, өркүндөтүү зарылдыгы туулушу – бул таасирдин дагы бир формасы, б.а. мелдешип чыгарма жазуу.

Улут адабияттарынын өкүлдөрүнө келгенде ал литвалык акын **Межелайтис** тууралуу мурун да жазган эле, бул жолу да аны кайрадан эсине алып жатышы – демек, анын жан-дүйнөсүндө жашап жүргөн таланттардын катарында бул киши да өз ордун ээлеп тургандыгы: «Арадан бир топ убакыт өткөндөн кийин Межелайтистин «Адам»

аттуу ырлар жыйнагын кайрадан окуп чыктым. Ал акын – изилдөөчү, жалпылоочу. Анын поэзиясы өз мезгилинде турмуштагы жаңы көрүнүштөрдү, жаңы түшүнүктөрдү жана образдарды ачты. Күтүлбөгөн философиялык ойлорго жана ассоциацияларга багыт берди» (260-бет). Бул терең маанилүү ойду чечмелеш үчүн биз дагы Межелайтистин «Адам» аттуу жыйнагын ачып, баракташыбыз керек. Ошондо биринчи эле баамга урунган жаңы ассоциация – «жер шарына таканчыктап туруп, күн шарын колума уучтап алам» деген шарттуулук мыйзамы менен жаралган эң сонун учкул сөз.

В шар земной упираясь ногами,
Солнце шар я держу на руках.
Я – как мост меж землею и солнцем,
И по мне
Солнце сходить на землю,
А земля поднимается к солнцу.
Обращаются вокруг меня
Ярко – пестрою каруселью.
(Межелайтис. Человек. – Вильнюс, 1961, 15-бет).

Адам ааламга чыккан кездеги көрүнүштү сүрөттөп жатат. Акын космосту багындырган адам акылынын улуулугуна сыймыктанат. Ал адам – советтик адам экен. Ушул ойду оригиналдуу форма таап, таамай сүрөттөп бере алгандыгы бул – Межелайтистин талантынын күчү.

Прозадагы Мухтардан кийин поэзияда дагы бир Мухтар чыгып, ал өзүнүн курч публицистикалык ырлары менен ааламга учуп чыкты: «**Мухтар Шаханов** – күчтүү лирик-публицист. Анын ырлары ойло-рунун масштабдуулугу менен айырмаланат. Алар кудум чагылган отундай көп заряддардан турат... Ал эл үчүн отко-сууга түшүүгө даяр, адам жандуу, улут жандуу, жүрөгү өрттөй дуулдап күйүп турган улуу патриот акын» (35-бет). С. Эралиев Шахановдун поэзиясына мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрдү кыска гана саптарда даана ачып берген. Биринчи эле белгилегени – масштабдуулук, поэзиясынын чагылган отундай көп заряддуулугу, б.а. чагылган «чарт» эткенде адамды «селт» эттирген сыяктуу Мухтардын публицистикалык ырлары окурманды ошондой абалга алып келет. Экинчиси, азыркы

замандын курч проблемаларын камтыган публицистикалуулугу. Үчүнчү өзгөчөлүгү, эл үчүн акындын отко-сууга түшүүгө даяр турган патриоттук сезими, сезими гана эмес, өзүнүн жандуу аракеттери. Баягыда Алматыда казак, орус болуп кагылыша кеткенде ошол туштагы идеологиядан жалтанбай, улут эркиндигин коргоп чыккан Шахановдун ысмы бүткүл Союзга чагылгандай угулган.

Жакшы акын өзүнүн чыгармачылыгы менен да, турмуштук активдүү позициясы менен да айырмаланат. Булар – М.Шаханов өңдүү азаматтар. Андан мурда казактарда Олжас Сулейманов деген бир жигит чыгып, «Аз-и-Я» деген чыгармасы менен чуу салган.

Устат жана шакирт проблемасын биз муундар аралык байланыш темасы менен жыйынтыктагыбыз келет. Элде «жалгыз дарак токой болбойт» деген накыл кеп бар. Анын сыңарындай, улуу муундагылар кичүүлөр үчүн кам көрбөсө, таалим-тарбия көрсөтпөй, өзү менен өзү болсо, анда тигил эл сөзүнө окшоп калат: «Ошол муундагы акындардын ичинен жаштарга көбүрөөк күйүп, аларга чыгармачылык жардамды көбүрөөк бергени Темике болчу. Ал кишинин соңунан дайыма эки-үч жаш талант ээрчип жүрөр эле. Менин акындыкка келишимде да ал кишинин эмгеги бар» (32-бет). Туура, ыр жазып алып, аны кимге көрсөтөрүн билбей, сүрдөп жүргөн жаштар көп эле. Өз мезгилинде «сен ыр жаз, сенде талант бар» деп Жоомарт Темиркулду адабиятка зордоп сүйрөп киргендердин бири экен. Анын сыңарындай, Темике да өспүрүмдөр үчүн кам көрүп, ырларын окуп, редакцияларга ээрчитип барып, сунуш кылып жүргөндөрдөн экендигин С. Эралиев эскерип жатат. Бул да камкордук. Ырлары басма бетинде жарык көрсө, жаш талант канат сермеп, андан ары өз аракетин күчөтөт эмеспи. Айрыкча совет доорунда чыгармачылыкка катуу талап коюлган. Ошого карабай халтуралар да аралап жүрчү, бирок, жаңыдан ыр жазып жаткандарга абдан этият мамиле жасалчу. Мында жеке эле көркөмдүгү эмес, идеялык мазмун да доор талабына туура келиши зарыл эле.

Кийинчерээк Сүкөң да Темике өңдөнүп жаштар үчүн кам көрүп, ырларын окуп, кеп-кеңештерин айтып жүргөнү анын биз талдап жаткан ушул китебинен байкалат. Устат логикасы жок чаржайыт, же формасы жагынан аксаган ыр сөрөйлөргө өз убагында сын айтып жүргөндүгү да бул китебинен байкалат.

Жыйынтыктап айтканда, устат жана шакирт маселеси – бул түбөлүктүү проблема. Ал илгерки манасчылардан тартып, бүгүнкү залкар акындарга чейин уланып келе жаткан салттуу көрүнүш.

Адабият жана искусствого көз карашы

С. Эралиев өзүнүн акындык дүйнөсү, б.а чыгармачылык өнөрканасы тууралуу сөз салуу менен бирге жалпы эле адабият жана искусство табияты темасында да маанилүү ойлорун ортого салат.

Сөз өнөрүнүн ичинен акынга өтө жакыныраагы – бул ыр дүйнөсү. Китептин «Бет ачарында» ал мындай деп жазат: «Мен – акынмын. Менин кесибим ыр жазуу. Ошондуктан поэзия, ошондой эле жалпы эле адабият жана искусство жөнүндөгү ойго келе калган өзүмдүн кайсы бир түшүнүктөрүмдү да ортого салгым келет. Ал эми аларды кандай кабылдайт, бул – окуучунун иши».

С. Эралиевдин пикири боюнча ырды кыйналып, чайналып отуруп жазганча жазбай ак койгон жакшы. Өзү да кээде столго отуруп, бирдеме иштейин деп, бирок, эч нерсе чыкпай, б.а. илхам келбей койгондо туруп алып басып кетчү экен. Андай убактарда табият менен сүйлөшкөн жакшы, анын сулуулугуна, кереметине сыйынып, алаксыгандан өтөрү жок. Поэзия – бул баарыдан мурда сезим, эмоция: «Поэзиядагы эң эле башкы нерсе таасирдүүлүк жана эмоциялык күчкүбүт. Ал эми эмоция ырдагы ар бир сөзгө автордун тирүү сезими киргенде гана пайда болот. Тирүү сезим – поэтикалык кут». Көрдүнүздөрбү, адамдын жан-дүйнөсүнөн эргип чыккан сезимди акын «кутка» салыштырып жатат. «Кут» – элдин түшүнүгүндө өтө ыйык нерсе. Ал түндүктөн коломтого көлкүлдөп эриген боз түстөгү зат түрүндө түшөт. Аны таза адам ак чүпүрөккө чочутпай акырын ороп алыш керек. Эгерде ага кандайдыр ыйманы таза эмес адамдын колу тийсе, ал бокко айланат имиш. Демек, поэзия да ошондой «жандуу, тирүү сезими» жок акын сөрөй бирөөлөрдүн үлүшүнө тийип калса, ал булганып, адам дит багып карай алгыс бирдемеге айланат.

Поэзияга акын дагы мындай көркөм аныктама берет: «**Поэзия – өзүнчө бир ак сарай. Чыккандан тартып, батканга чейин жаркырап күн тийип, анын бардык бөлмөлөрүн нурга бөлөп турат**». Бул – жогорку мисалдагыдай эле поэзияга берилген жаңы түшүнүктөрдүн

бири. Ак сарайга киргенде анын ички кенендиги, бөлмөлөрүнүн терезелеринен төгүлүп турган нур адамдарга кандай жагымдуу болсо, поэзия тартуулаган мээрим да ошого окшош. Ал аны окуган адамдарды башка бир сыйкырдуу дүйнөгө алып кетет да, анын жан-дүйнөсүн тазартат, сезимин козгоп, күн нурундай жылуулук берет.

Чыгарманын жаралышын жаңы төрөлгөн перзентке салыштыруу көп ойчулдарда кездешсе да, ошолордун ичинде С. Эралиевдин тапкан сөздөрүнүн өз орду бар: «Чыгарма ойдо жетилип, башта бышкандан кийин да аны өзүнөн өндүрүп, кагаз бетине түшүрүү акын үчүн өтө жооптуу иш. Сөз аркылуу ойдун дүйнөгө келиши аялдын төрөт алдындагы толгоосу окшоп кетет. Ар бир ыры менен анын өзү да кайра төрөлөт» (156-бет). Туура, жакшы акын чыгармасын «төрөөрдө» толгоо тарткан аялга окшош, б.а. аны турмуш чындыгынан көркөм чындыкка айландыруу процессинде ошондой кыйноо тартпаган акындар – бул жөнөкөй гана кол өнөрчүлөр деп түшүнүү керек. Ал эми төкмөлүк өнөрдүн табияты мындан бир аз башкачарак экендигин эске алууга тийишпиз.

Поэзиянын табияты тууралуу жогоруда С. Эралиевдин үч аныктама – мүнөздөмөсүн айтып өтүк: «**Поэзия кудум фонтан сымалдуу бүтүндөй кыймылдап турат. Анын атылып чыккан ар бир тамчысында, чачылган берметтеринде күндүн нуру менен жарыгы бар. Фонтан жалаң атылууга жаралган. Эгерде антпей жерде жөн эле агып калса, ал анда фонтан боло албайт. Поэзиянын стихиясы да жалаң ошондой бийиктик**» (56-бет). Акындын түшүнүгүндө поэзия – бул фонтан. Ал анын жан-дүйнөсүнөн атылып чыгууга тийиш. Эгерде андай касиети болбосо, ал жөнөкөй гана агып жаткан сууга окшоп калат экен. Акын жараткан ырдын ар бир сабы фонтандан атырылып чыккан чачырандылар сыяктуу «кыймылдуу» болууга тийиш, б.а. «фонтан» деген бир бүтүн түшүнүк экендиги сыяктуу ыр да, бүткүл турпаты менен бир ойду, идеяны түшүндүрүүгө багытталган.

«Кийинки кездерде поэзия эскирди, ал эч керекке жарабай калды деген сыяктуу сөздөр көп айтылуучу болду, – дейт С. Эралиев, – муну укканда жаның кейийт. Поэзия эстетикалык сезим, ал адамдын жаны менен кошо бүткөн... Жазуучу үчүн жалгыз курал сөз. Сөз – анын жашоосу, бүтүндөй тиричилиги» (101, 176-беттер). Акындын

бул оюнда да жүйөө бар. Адам адам болуп жашагандан бери сөздү кадырлап, сөз багып келе жатат. Биздин ата-бабалар ага кандай чоң маани беришкен. Эл арасында сөз устаттары, зергерлери, чечендер деген сыяктуу түшүнүктөр бекеринен чыккан эмес. Сөздүн касиети тууралуу С. Эралиевдин төмөнкү пикири абдан маанилүү: «Сөздү баалай билген кишиге анда үн да, өң-түс жана жыт да бар... Муну менен бирге сөз күчтүү курал да, анын дүрмөтү бар. Ошондуктан аны абайлап урунуу керек... **Сөз акын үчүн музыкалык аспап сыяктуу. Акын сөздөн үн жана күү жарата билген өзүнчө композитор**». Ошентип, абдан таамай айтылгандай, «сөздөн үн да, музыка да чыгат» экен. Улуу устат М.Горькийдин «писать надо так, чтоб читатель видел изображенное словами, как доступное осязанию» деген сөзү азыр көпчүлүккө белгилүү, б.а. сөз кудуретин С. Эралиев да дал ушундай түшүнөт. Сөзгө жан киргизип, аны кол менен кармалап көргөндөй жазуу чыныгы сөз кадырын билген таланттардын гана үлүшүнө таандык.

Сөздүн касиеттери абдан көп кырдуу. Ал маданияттуу, үнөмдүү, образдуу, кыска, так болууга тийиш. «Бирок, – дейт С. Эралиев, – кайсы бир акындар, көбүнчө жаштар, сөздүн үнүн, добушун укпай, анын өңү-түсүн көрбөй туруп эле башка-көзгө койгулап, зордоп апкелип акка кара жамаачы салгансып оркойтуп коюшат... Келечек жаш поэзияныкы. Анын кайсы бир өкүлдөрү биздин салтта жок, адаттагыдай эмес ырлар жазуу менен алек. Анысы мейли деңизчи, бирок, кайсы бирөөлөрүн окуп алып чочулайсың: «Биз кайда кетип баратабыз деги?» Ойлор, сезимдер үзүлүп-чачылып калган» (77, 106-беттер). Абдан туура сын жана туура талап. Сөздү салмактабай, «үнүн, добушун укпай», зордукка салуу чыгармачыл адамдын жоругу эмес. Анан да ойду логикалуу, ырааттуу өнүктүрө албай, кандайдыр бир абстракцияга, баш катырмага берилүү да жаштардын айрымдардына таандык. Алар өздөрүн жаңычылдар катары эсептешет. 60-70-жылдарда ошондой бир агым пайда болду эле, Сүкендин баамдоосуна караганда ал тенденция азыр да байкалып жатса керек. Туура, изденүү керек, илим-техника өнүккөн доордун дегээлинде жазуу да зарыл, анткени, азыркы окуучулардын табити да бөлөк. Мына ушул багытта С. Эралиевдин пикири мындай: «Атам замандан бери келе жаткан акындык өнөр, мүмкүн, эч качан токтолуп калбас, бирок, азыр ыр

жазуу кыйындап баратканы чын. Окуучулардын ырга болгон талабы да күчөгөндөн күчөөдө. Мен мындай ырды окугам, билем, берсен мага башкасын, жаңысын бер» деп талап кылат алар. А жаңы нерселер болсо күн сайын же саат сайын эле жарала бербейт да». Демек, ыр, поэзия азыркы илим менен техника жетишкен деңгээлде турууга тийиш. Ооба, акындын ою менен биз макулбуз. Жаңыны жаратуу кыйын иш, ал үчүн көп изденүү кажет. Көнүмүш жолдон бурулуп, башка чыйырларды издөө талапка ылайык.

С. Эралиев мына ошондой татаалдашкан коом жана адамдардын психологиясына жарашкан поэзиянын белгилери катары төмөндөгүлөрдү эсептейт: **«Бүгүнкү поэзия аллегориядан качып, абстракциялуулукка багыт ала баштады. Ассоциация, каймана же жаңсап айтуу, же болбосо кулак кагыш кылуулар биринчи орунга өтүүдө... Дүйнөлүк алдыңкы поэзия конкреттүүлүктөн шарттуулукка өткөнү көп болду. Кыскасы, жандатып тунгуюгураак айтуу өкүм сүрүүдө. Керек болсо форманын да, уйкаштыктын да, а түгүл өлчөмдүн да кереги жок. Ритм гана болсо болду. Кээде ал да өзгөрүп, бир сапаттан экинчи сапатка өтө берет. Бүгүнкү чыныгы поэзия бир четинен прозага, экинчи четинен музыканын бир демине окшойт. Демек, жөнөкөйлүктөн татаалдыкка айланды»** (217, 151-беттер). Бул пикирге биздин кошумчалаарыбыз, ошондой поэзиянын айрым белгилерин камтыган «Жылдыздарга саякат» поэмасы тууралуу кандай талаш-тартыштар жүргөндүгү тууралуу акын өзүнүн бир сөзүндө эскерген эле. Ал эми азыркы мезгилде С. Эралиев мүнөздөгөндөй, поэзия чыгармасы жаралып да, аны окурмандар туура эле кабылдап жатышкандыгы анык. Демек, поэзияга карата табит да өзгөрүп барткандыгы бышык. «Эски форманын кайсы бирлери жашоосун эбак бүткөн. Аларды жасалма жол менен кайра тирилтем деш пайдасыз бекер мээнет» дейт С. Эралиев. Бул дагы туура көз караш. Өз мезгилинде фольклордук формаларды кайрадан иштеп, жаңы ырларды жарата билген А. Осмоновдун мурастары тууралуу кыйла кайчы пикирлер айтылганы жалпыга белгилүү. Ал бир өзүнчө доор эле. Ал эми азыркы заман үчүн Алыкулдун ыкмасы сөзсүз эскирип калгандыгы бышык.

Чеберчиликтин жолу көп. «Адамдар бирдей ойлошот жана бирдей сезишет, – дейт С. Эралиев, – бирок, чыгармага келгенде акын

андай стандарттан качып, бир беткейликтен бирдей эместикти издөөгө тийиш» (56-бет).

Поэзияны керектөөчүлөр кимдер? Алар карапайым окурмандар да, адистер да болуп эсептелет. Заманага жарашкан татаал поэзияны түшүнүү үчүн ошого тете табит керек. Ал эми С. Эралиевдин айтуусуна караганда «кыргыз китеп окуучусу европалыктардан кеминде он беш жыл артта турат. Биринчиден, окубайт анан китептин оңоюраагына, жеңилине качырат. Ойлор саал эле терең же татаалыраак болсо, тиши өтпөй калат. Көшөрүп ойлонуп окушка мойну жар бербейт» (110-бет). Анын себебин акын туура аныктаган: «Айылкыштактарда болуп, мектеп балдары менен жолугушкандагы байкоолорго караганда азыркы мугалимдердин аларга берип жаткан таалим-тарбиясы анчалык деле канагаттандыраарлык эмес. Мисалы, адабият сабагын алалы. Тигил же бул жазуучунун өмүр баянын кыскача айтып, чыгармаларын тизмелеп өтүшөт. Болду, ушуну менен бүттү. Мектеп программасынан карыш жылмай жок. Сабак бүтөөр замат үйлөрүнө жылт коюшат. Ал күнү кайра мектепке кайрылуу деген болбойт. Бир нерсеге кызыктыруунун үлгүсү болбогон соң, жаны ачылбай кала берет. Өз кемчилигибизди биз ушинтип артка сүрүп келатабыз» (201-бет).

Жогоруда биз акындын поэзия жанрындагы чыгармачылык тууралуу ойлорун уктук. Эми жалпы адабиятка келсек, С. Эралиев айткандай, анын биринчи булагы турмуш: «Адам ар дайым турмуштук материалга көз каранды жана акыркы бийлик да аныкы. Буга кошумча чыгармага катышкан каармандар авторго карата алганда атасына эркелеген тентек балдардай жетилип алгандан кийин автордун тилин укпай, өз билгендерин иштеп коюшу ыктымал. Менин кээ бир поэмаларымдын аягы мурда ойлогондордон такыр башкача чыккан учурлары бар» (83-бет).

Нагыз реалисттик чыгарманын мыйзамы ушундай. Аларда каармандар турмуштун өз нугунда аракеттенет, авторго баш ийбей, өзүнүн мүнөз өзгөчөлүктөрү боюнча жашайт. Бул тууралуу орус классикалык адабиятында көп мисалдар бар. Маселен, Л. Толстой мындай деген экен: «Мен кээде өзүм жазып жаткан чыгармамдан эмне жыйынтык чыгарын билбей калам, мени турмуш кайда жетелеп баратканын түшүнбөйм».

Көркөм адабияттын дагы бир мыйзамы ойдон чыгарып кошумчалоо. Жазуучу тигил же бул образды жаратууда турмуштун өзүнөн эле фактылар таап, образга кошумчалап коет. Алсак, Ч. Айтматовдун короосундагы бооз уюн согуш маалында ууру алып кетет. Турмушта жолуккан ушул мисалды ал Тотой аттуу каармандын образын түзүүдө пайдаланат. Же жазгы кошко даярдалып жаткан аттардын сарайдан уурдалышы да бир нече повесттеринде кездешет.

Ойдон чыгарып кошумчалоо тууралуу С. Эралиевдин да көз карашы бар: **«Турмушту, андагы негизги нагыз чындыкты өзүндөгү ой-кыял менен жууруп, ортодон бир көркөм буюм иштеп чыгарып, анан аны башкаларга тартуулайт»** (69-бет). Бул эмне деген сөз? Акындын «турмушту өзүндөгү ой-кыял менен жууруйм» дегени – жогоруда биз сөз кылган ойдон чыгарып кошумчалоо, б.а. турмуштук материал жазуучунун башында жыйналып, «өлүү» буюм сыяктанып жүрө берет. Анан кандайдыр бир образ жаратар кезде аларды «монтаждап» бир буюмга айландырат. С. Эралиевдин айтып жатканы да ошол. Анын «ортодон бир көркөм буюм иштеп чыгам» дегенди адабият теориясына ылайык «ойдон чыгарып кошумчалоо» деп түшүнүү керек.

Адабият илиминде тема менен идея, мазмун менен форма сыяктуу түшүнүктөр бар. С. Эралиевдин эстетикалык ой жүгүртүүлөрүндө бул проблемалар да козголуп өткөн. Мисалы, тема тууралуу ал мындай дейт: «Жаза турганыңды бир жактан издеп таап же атайлап чакырып албайсың. Ал күтпөгөн жерден өзү келет. Келгенден кийин сен аны көптөн сагынган сыйлуу коногундай күт. Жай олтуруп, ал өзү тууралуу толук айтып бергендей болсун» (313-бет). «Бүгүн бир талаадан ой таап алып, сүйүнгөнүмчү. Коркконум эле жолду катар жоготуп албасам экен дейм» (69-бет). Жазуучунун башында «өлүү» материал сыяктуу жашап жүргөн турмуштук факт, окуя «кыймылга келип», «мени жаз» деп үйүнө келип отуруп алат. Ошондо аны ал өтө сыйлуу коногундай эң жакшы мамиле жасап, «жай отуруп, өзү тууралуу сүйлөп берүүгө» мүмкүндүк түзүү керек, б.а. табылган теманын ой-чуңкурун, аяк-биягын жакшылап карап, терең өздөштүрүп, анан калем сапты колго алып, столго отуруу керек. С. Эралиевдин айтып жатканын биз мына ушундай түшүндүк.

«Ошентип, – дейт С. Эралиев, – сен узакка созулган азаптуу жана түйшүктүү чыгарманды каалагандай бүтүп, акыркы чекитти койгон

кезде сенин жаратканың, мындайча айтканда, «перзентиң» эми башкалардын энчисине өтөт. Ушунун өзү сен үчүн майрам эмеспи». Мына, жазуучу көп жылдык азаптуу эмгектин жыйынтыгын чыгарып, окурманга «перзент» таап берди. Эми алар аны жакшылап багып, чоңойтуп алыш керек. Бул да чоң түйшүк. Башкача айтканда, баланын чоңоюп, эр жетиши, же чыгарманын элге алынып, аны менен бирге жашап калышы – бул да өзүнчө чоң окуя, анткени, акын-жазуучунун кан-жанынан жаралган «перзентти» бирөөлөр кагып-согуп, кээде уруп да коюшу мүмкүн. Чыгарма да ошондой. Ал элге алынганча аны «төрөгөн эне» бир топ санаа чегет. «Кантер экен, эл эмне дейт болду экен?» деген сыяктуу суроолор аны бир топ эзип, кыйнап келет.

Мазмун менен форма – адабият теориясындагы орчундуу проблемалардын бири. Бул эки түшүнүк – бири-бири менен ажырагыс бүтүндүк, б.а. мазмун турмушта табылган материал болсо, форма аны ишке ашыруунун жолу. Жазуучу өзү тандап алган чындыктын кичинекей бир үзүмүн кандайдыр бир ага жарашкан татынакай формада айтып берүүгө аракеттенет. Адегенде жанрдык форма издейт, тагыраак айтканда, аны повесть же поэма түрүндө жазабы, же башка бир түр табабы. Бул да өзүнчө маселе. Кийин ал бул проблеманы чечип алган соң, эми турмуштук материалды көркөм образ аркылуу ишке ашыруу керек. Ал – аябагандай чоң проблема. Жазуучунун бүткүл аракети мына ошого багытталат.

Ошентип, мазмунга жарашкан форма менен жаралган чыгарма хужожиктин бирден-бир табылгасы болуп калат. **«Жакшы кийим адамга жарашкан сыяктуу сыркы форма да ички мазмунга бап келип калса, чыгарма көркүнө чыга түшөт»** дейт С. Эралиев (301-бет).

С. Эралиев көркөм сөз өнөрү менен бирге искусствонун башка түрлөрүнө карата да өз ой-пикирлерин айткан. **«О, искусство! Сен адамдын жан кумары, учкул кыялы, алыска серпилген жүрөк чабыты... Керек болсо, жерде жаткан ташты да, өсүп турган куурайды да музыкага айлантып жиберген сенин сыйкырдуу илебиң го!»** (11-бет). Бул – С. Эралиевдин жалпы эле искусствого берген баасы. Аны жаратуу үчүн кандай гана түрү болбосун «учкул кыял, жан кумары» керек, ансыз көркөм дүйнө тууралуу сөз кылууга мүмкүн эмес. Мисалы, акындын ою боюнча «сүрөт менен поэзия бир тууган, табияты окшош. Бири сызык жана боектор менен иштесе, экинчиси, тыбыштар

жана сөз ыргактары менен иштейт. Экөө тең искусство аттуу бир устаканада узанышат» (129-бет). Демек, сүрөт менен ырды баалоодо бир гана критерий колдонулат. Ал – көркөмдүк.

Эгерде художник жараткан табият сүрөтү же ал тууралуу жазылган пейзаждык чыгарма адамдарды ажайып көркөмдүгү, терең мазмуну менен өзүнө тарта албаса, анда алар өлүк дене сыяктуу болуп калат. «Искусство жандын музыкасы. Ал кубаттуу да, көп кырдуу да. Анын бир бутагы – ыр» дейт С. Эралиев. Ошентип, сүрөт да, поэзия да жан-дүйнөнү козгой турган касиеттүү күчкө ээ болууга тийиш.

Искусствонун ар бир түрүнүн адамдар менен сүйлөшө турган өзүнчө «тили» бар. Лириканыкы – сөз, живопистики – боек, балеттики – бул дене кыймылы. **«Балет деген – ырдаган дене, ал сахнада жазылган дастан»** дейт акын. Бир гана сүйлөм, бирок, ал канча ойду сыйдырып турат. Бийчинин өнөрүн баалаш үчүн сулуулукту түшүнө билүү керек. Балеринанын буттун бармагы аркылуу кыймыл жасап жатканында канчалык назиктик бар. Анан да көпөлөк сыяктуу анын сахнада жепжеңил болуп учуп жүрүшү да өзүнчө чеберчилик. Мында биз балеттин лирикалык жагын гана баамга алып жатабыз.

С. Эралиевдин жогоруда келтирилген сөзүнүн уландысы мындай: «Мына, ак куудай калкып балерина чыгып келет. Жалаң колодон куйгандай денесинде эч бир кынтык жок. Самбы талдай ийилчээк, элпек. Сен сүйгөн обондун назик кайрыктарындай суктандыргыч». Бул мүнөздөмөнү өзүнүн поэзиясынын тилине салганда ал төмөдөгүдөй чыгыптыр:

Бирде катуу, бирде мелүүн актырып,
Койгон кезде күү тамырын кактырып,
Зал селейет көз нокотко байланып,
Балерина элпек гана айланып,
Чыга келет... Кол чабуулар жышаанда,
Артка кайтат дир-дир этип термелип.
А колдору – каккан канат сермелип.
Аны жерден илип алып жөлөгү,
Тик көтөрүп, сайран салып жөнөдү.
Анда бийчи ай төгөрөк тартылып,
Жатып калат алаканга артылып.

«Балерина» аттуу көлөмдүү ырдын бир сабагы ушул. Анда балеринанын сахнага чыгып келгендеги бир гана кичинекей көрүнүшү элестүү тартылып берилген.

Эми бийчинин сахнадагы турмушун «дастанга» салыштырганынын маанисине келсек, анда эмнени айтууга болот? Балерина кандайдыр бир чыгармадагы башкы ролду ойноп жатып, анын маанимаңызын жалаң бий менен түшүндүрөт. Ушул көз караштан алганда, мисалы, «Чолпон» балетиндеги Чолпон – Бейшеналиева чын эле дастандын деңгээлине көтөрүлүп чыгат.

Искусствонун элге кеңири таралган түрү – бул музыка-ыр-күү. «Дүйнөдө жашоо кумары» деген сөз бар. Ал – адам маданиятынын бир бөлүгү. Кез-кези менен адам эстетикага канып турбаса болбойт. Ыр-күү, оюн-күлкү, тамаша, көркөм китеп окуп чер жазуу – булардын баары адамга зарыл» дейт С. Эралиев. Мындайча айтканда, жогоруда саналгандардын баары – адамдарга эстетикалык рахат тартуулап, жан-дүйнөнү тазартып тура турган күчтүү искусстволук каражаттар. Ырас эле, эгерде сен катуу чарчап келип жагымдуу музыка уксаң, бир топ эс ала түшөсүң. Эгерде билсең бир аз комуз чертсең да, көңүл кушуң көтөрүлөт. «Радиодон кыргыз ырларынан концерт берип жатат, – дейт акын, – мен аны качан да болсо иштеген ишимди токтотуп коюп угам. **Ыр-күү адамды бийикке көтөрүп чыкчу канат го...** Буга чейин мен билген ырчылардын ичинен Атай менен Муса өзүнчө бөлүнүп турат. Алардын артыкчылыгы – үндөрүнүн кооздугу, обондорунун жагымдуулугу жана тазалыгы. Атай менен Муса мага ырдоонун же ырчылыктын падышасы өңдөнөт».

Залкар акыныбыз эки ырчыны «ырдын падышасы» деп атап жатышы – бул алардын талантына таазим эткени. Атай менен Сүйүнбайдын жердештик жагы бар. Анын таятасы Орозбай чоң комузчу экен, Атай эки жылча ошол кишинин колунда жүрүп, күү үйрөнгөнүн Сүкөң жаш кезинде угуптур. Бул атактуу комузчу жана обончу тууралуу ал мындай маалыматтарды берет: «Илгери чоң ырчылар алгач тартынып, эч кимге көрүнбөй тоо арасына барып ырдашып, биротоло машыгып алып, анан эл алдына чыгышчу экен. Атай да алгач тоолорго чертип берип жүрүп, комузчу болгон деп айтышат. Он жашынан тартып, байдын коюн баккан. Ал койду айдап, тээ тоолордун кырын ашып кетчү экен. Ал жактан комуз үнү айылга угулбайт, канча чертсе, өз эрки» (172-бет).

Комуз жөнүндө көп жазылды, көп айтылды. Бул темада С. Эралиевдин пикири да абдан маанилүү: **«Атам замандан бери карай биздин элдин жанын эргитип, мезгилдердин ар кандай бороончапкынына моюн бергизбей ушул күндөргө чейин алып келген эки ыйык нерсе жөнүндө биз эч качан унутууга тийиш эмеспиз. Анын бири – ыр, экинчиси – комуз»** (54-бет). «Комуз күүлөрү биздин улуттук эстетикалык кумардын кыл чокусу. Ал элдин рухундагы учкул ой, жандуу сезим, терең философия жана канаттуу фантазиядан жаралган. Ар бир күү – өзүнчө дүйнө». Комуз күүсү тууралуу абдан таасын, жакшы айтылган. Мисалы, Карамолдо Орозов черткен «Сынган бугуну» угуп отурсаң, өзүнчө эле бир дастан көз алдыга элестейт. Анын ар бир кайрыгына терең мазмун сиңирилген. Комуз күүсү жүрөктүн кылдарын чертип, сезимди козгойт, кээде кайгыга да батырат. Аны философия менен тарыхка байланыштырып жатканынын себеби да ошол.

Улуу комузчулардан ал экөөнү өзгөчө сыймык менен атайт. Анын бирөө – таятасы – Орозбай, экинчиси – Карамолдо. «Менин баккан таятам Орозбай эл-журтка өтө белгилүү комузчу болгон, – деп эскерт акын, – кечкисин боз үйдөгү оттун табында эки жеңин билекке чейин түрүнүп, чыкчыйып күү чертип отурган таятамдын жанында мен уйку-соонун ортосунда алдыма не бир кызыктуу дүйнө тартылып, магдырап отура берчүмүн...» (35-бет). «Орозбай таятам тубаса комузчу эле. Аны Таластын баш-аягы гана эмес, Луговой ашырып, Казахстанга чейин алпарып комуз черттирчү экен» (94-бет). Кичинекей Сүйүнбай таятасынын күүлөрүн магдырап эле угуп отура бербей, анын эң сонун кайрыктарын сезимине сиңирип жүргөн экен. Кийин таятасы жалган жалаа менен айдалып кетет да, кайра кайтпайт: «Таятамдан калган жалгыз кымбат белек катары мен ошол кишинин комузун сактап жүрөм, – деп сөзүн улайт акын, – кийин ал кишинин бейкүнөө кеткен арбагы ыраазы болсун деп, өзүм да комуз үйрөнүп алгам. Согуштан мурда бардык күүлөрдү, анын ичинде таятамдын күүлөрүн да чертчүмүн. Бирок, согушта сол колумдун тамырларын осколок кыйып, манжаларым жумулуп калып, комуз черте албай калдым» (172-бет).

С. Эралиев өзү комузчу болгондуктан, анын бул ыйык өнөрдүн ээлерине берген баасы абдан кымбат. Ошондойлордон Орозбай

таятасынан кийин ал Карамолдону атап, мындай дейт: «Дүнүйө» – бул атактуу күү. Ал Карамолдонун акыркы чыгарган керээз күүсү сыяктуу. Бул терең маанилүү философиялык күү ойго бай, көп кырдуу. Аны боюнч балкып, рахаттанып отуруп угасың. Бул күү – тарых. Анда ата-бабалардын басып өткөн жолу жазылган. Аны жараткан Карамолдо Орозовдун элеси да түбөлүктүү» (102-бет).

Ошентип, С. Эралиев Орозбай, Карамолдо, Атай ж.б.у.с. залкар комузчулардын күүлөрүн угуп, талдап, ойлонуп отуруп, анан комуз тууралуу өз оюн мындайча жыйынтыктаган сыяктуу: **«Элдин өмүр баяны, акыл-эси, ой-сезими, тагдыр-тарыхы – бүт бойдон комуз күүлөрүндө. Эл эмнени көрсө, комуз да ошону көрдү, анын жамандык-жакшылыгына, кубаныч-кайгысына ортоктош болду»** (19-бет).

Жыйынтыктап айтканда, С. Эралиевдин адабият жана искусство тууралуу көз караштарынын темасы көп түрдүү жана маанилүү. Ал искусствонун бардык тармактарын жакшы түшүнөт. Өзү черткен комузду мындай койгондо да, балет, сүрөт тууралуу айтканы абдан салмактуу.

Адам жана табият – жан бирге

Табият проблемасы абдан кеңири. Ал тууралуу сандаган китептер жазылган. Ал эми адам менен жаратылыштын карым-катнашы – бул анын бир тармагы. Көркөм адабияттагы пейзаждын аткарган көркөмдүк кызматы – адабий изилдөөнүн предмети. Биз ушул маселеге С. Эралиевдин аталган китеби боюнча тийди-качты жооп берүүгө аракеттенебиз.

Акын «Сага айткан сыр» эссе-ой жүгүртүүлөрүндө адам менен табияттын карым-катнашын поэтикалык формада эң сонун чагылдырып берген.

Табият – туруш-турпаты, түркүн көрүнүшү менен сулуу. Күндүн чыгышы жана батышы, айдын жарыгы, тоодогу мемиреген тынчтык, өсүп турган чөп, жайнаган гүл, нөшөрлөгөн жаан – мына ушул көрүнүштөрдүн баары – ар бири өзүнчө сулуулук. Ал гана эмес кычыраган кыштан да акын кандайдыр бир сонундукту, асылдуулукту көрөт. С. Эралиев өзүн ар дайым жаратылыш менен бирге карап, ага жан мээримин төгөт, жүрөк сезимин арнайт.

Табиятка жандуу катары карап, андагы катылып жаткан кооздук менен асылдуулукту сезе билиш үчүн адамдын өзүнүн жан-дүйнөсү да сулуу болууга тийиш. Сүкең бала кезинде тоодо чоңоюп, табияттын асыл касиеттерин эрте кабылдап, илимий тил менен айтканда мына ошол эстетиканы аталган китебинде ар тараптуу сүрөттөп берген.

Алгачкы сөз табияттын кайталангыс касиеттерине, сулуулугуна, асылдуулугуна суктануу жөнүндө: «Караколдо жүргөндө жай мезгили, анын толукшуп бой тартып турган курагы... Гүл калың өскөн жылгаларды карасаң, кудум кызыл-тазыл кийген кыз-келиндер топтолушуп, майрамдап жүргөндөй» (61-бет). «Таштын коңулунда бото көз булак атылып чыгып жатат. Ал кичинекей шоокумдуу кыздай секирип, бийлеп да, ырдап да келет. Ар бир тамчысы өзүнчө көңүлдүү үн катып, тирүүлүктүн өзү эле бакыт экендигин, башты өйдө көтөрүп, шайыр жашоо керектигин сага эскертип жаткансыйт. Адамдарга музыка менен обонду ушул булак суу берген болуп жүрбөсүн» (104-бет).

Булак менен тоо гүлү жөнүндө жазбаган, айтпаган киши деле жок болсо керек, бирок, Сүкеңдин суктануусунда өзүнчө маани бар. Булак да, гүл да жандуу жаркырап-жайнап, жашоосун улантып келет. Адамга тирүүлүктүн өзү – чоң байлык. Ал дагы жан бирге табият менен кошо өмүр сүрүп, жашоонун рахатын көрөт.

Жашы улгайып бараткан кезде адам балалыгын көп эстейт. Табиятта бала кезди элестеткен көп символдор бар: **«Мына мени тиктеп отурган каакым гүлү – балалык кезимдин асыл тентушу. Аны терип, башыбызга таажы жасап кийип, далай ойнободукпу. Өзү жупуну гана гүл болсо да, адамга бүтүндөй бир жайдын элесин берет»** (161-бет). **Жазгы ала шалбыртта кар арасынан жарык дүйнөгө алгач жүз жарган перзент окшоп байчечекей гүлү кылыят. О, дүйнөнүн жакшылыгы, жердин өлбөстүгүнүн күбөсү»** (127-бет). **«О, кымбаттуу кыргыз арчалары, биздин жердин символдору! Силер бул жарык дүйнөгө менин перзенттик жаным, алгачкы баёо түшүнүгүм менен кошо келип, ошондон бери өзүмдүн бир бөлүгүм болуп калдыңар»** (132-бет).

Мына ушул келтирилген сөздөрдө акын табияттын тирүүлүгүн, өлбөстүгүн, анын адамдын жашоосу сыяктуу бири кетсе, экинчиси кайра келген түбөлүктүүлүгүн даңазалап жатат. «Өсүмдүктөр да

адамдар сыяктуу өздөрүнүн кийинки муундары менен түбөлүктүү» – дейт акын.

Жыл төрт мезгилге бөлүнөт. С. Эралиевдин көз карашы боюнча анын ар бир учуру өзүнчө кызыктуу, өзүнчө рахаты жана сулуулугу бар: «Жаз келатат. Жаз сүйүү учуру. Сүйүү да жаз сыяктуу жалпыга тиешелүү» (146-бет). Жөнөкөй эле айтылган сөздөй көрүнөт, бирок, ар жагында көп маани бар. Жазда табият жанданат, адамдар да кышкы кийимдерин чечип жеңилденет. Жер көктөп, жазгы баарда чымчыктар чыртылдап, жандуу аракеттерин баштайт. Адамдар да түйшүк менен алектенет. Ушунун баары табияттын жагымдуу таасири. Аны менен кошо карыбы, жашпы бири-бирине жаздын жумшак желиндей мээримин төгүп, жадырап-жайнайт. Ушунун баарын Сүкөң сүйүү деп түшүнөт, б.а. **сүйүү – азыркы цивилизациянын терс таасири менен кыз-жигиттердин көчөдө өбүшүп турганы эмес, ал – табиятка, сулуулукка суктануу.**

Жаз. Бул жыл мезгилинин бойго жетип, өзүнчө бир толукшуп турган мезгили го. Элдин көбү тоого – жайлоого бет алышат. Ал жакта жайыт кенен, малга жайлуу. Төрт түлүктүн бардыгы асыл деңизчи, бирок, жайлоо жаныбарым жылкысыз көркү чыкпайт да. Желеде байланган кулундар, азанап үйүрүн коргоп, чарк айланган азоо чалыш айгырлар. Анан эн эле береке бээнин сүтү да, жарыктык: «Жайлоо деген жайлоо. Андагыдай тунук суу, таза аба, жуулгандай кулпурган көк чөп кайда бар! Анан ынак кымызга жакшылап тоюп алсаң, эч нерсеге көңүлүң тартпай, жаның бир мемиреп жай алат дейсиң!» (51-бет). Мына Сүкөң элестеткен жайлоонун рахаты.

Ошентип, мал асырап, ынак кымыздан кана ичип, анан малчылар күздөөгө келишет, ал учурда эгин-тегин жыйналып, айдоо талаалары, чабынды жерлер бошоп калган: «**Күзгү талаа азыр дүйнөгө перзент берип, узак түйшүктөн жаңы эле кутулуп, жаны жай алып жарпы жазылган энеге окшойт**» (124-бет). Күздү Ч. Айтматов төрөттөн кийин магдырап эс алып жаткан аялга окшоштурган жери бар. С. Эралиев бир аз башкача ыңгайда сүрөттөйт. Ал эгин-тегинин жыйнап, кыш камылгасын бүткөн эмгекчил эне сыяктуу. Мунун да логикасы бар. Эне – түйшүкчүл, эне – камкор.

Күздүн дагы бир өзгөчөлүгү ал учурда жалбырактардын бардыгы саргайган, чөп бозоргон. Муздак шамал менен кошо дарактар да

«киймин чечип» жаткан сыяктуу. Бул көрүнүштү С. Эралиев «тазалануу» деп түшүнөт: **«Азыр ноябрь айы. Дарактар эски жалбырактарын күбүп жаткан учур. Алар жыл сайын өздөрүн ушинтип тазалап жана жаңылап алышат... Же ушул дарактар сыяктуу турмушта өздөрүн улам жаңылап туруу бир гана улуу адамдардын үлүшүнө таандыкпы?»** (304-бет). Бул жерде табият менен адам турмушу салыштырылып, маңыздуу жыйынтык чыгарылды. Чын эле, «тазаруу» жаратылышка таандык көрүнүшпү? Адамдар неге антпейт экен. «Тазаруу» – улуу адамдар үчүн ой-пикирлерин жаңылоо, мурдагыдан башкачараак болууга умтулуу.

«Тазаруу» маселесин акын кыш мезгилине байланыштуу да козгоп өтөт: **«Кар жаап жатат. Жалпы эле жаан деген керемет го. Ал – тазалык, ал – табияттын сергиши. Бул зарыл. Кар түшүп, жер тоңголок тартып турса, эшилген жиптей дене чыйрак. Демек, кар дүйнө сыяктуу түбөлүктүү»** (108-бет).

Табиятта кайталангыс, укмуштай көрүнүштөр көп. С. Эралиев добул менен нөшөрдү абдан элестетүү жана адам турмушу менен гармониялаштырып сүрөттөйт: **«Аңгыча болбой үнүрөйгөн, коргошундай оор булуттар ойсоктоп, аркы-терки жүрүш жасап кирди. Көп узабай күн күркүрөп, «замбиректер» атылды. Артына жарык из таштап, кайдадыр «снаряддар» учуп кетип жатты. Эмнеси болсо да, ар тарапта кыйроо-бүлүнүү, ый-мундун бар экендигин белгилеп, жерге аз-аздап «көз жаштар» тамчылай баштады»** (303-бет). Мында добул согуштун башталышы сыяктуу, ошого параллель коюлуп сүрөттөлөт. Окшоштуруу ыктуу эле. Жаандын тамчысы – «көз жаш», ал эми чагылгандын чартылдашы – «снаряддын» атылышы сыяктуу.

«Талаада келаткам. Баятан бери жадырап тийип турган күн заматта бузула баштады... Ала-була боло түштү. Аңгыча күркүрөп катуу добуш берип, асман бир учунан бир учуна чагылганын жиберди. Ал үзүктөй коюу кара булуттарды экиге тең бөлүп, жүрөктүн «кардиограммасы» окшоп, арсак-терсек, өйдө-ылдый из салып өттү. Алгач бирин-серин тамчы менен, анан бытыра аткансып нөшөр куйду. Мен табияттын ушул жаш күчү менен курчтугун өз денемде сынап, былк этпей тура бердим... Асман агыл-төгүл болгон сайын жердин рахатка батканын айтпа, жөн

эле ыңкып, тыноо какпай калды» (163-бет). Нөшөрлөгөн жаан жааганда адамдар безип, корголорго жер издейт го, ал эми мындан да оор сыноолорду көргөн мурдагы солдат денесин сынап тура берди. Экинчи жагынан нөшөрдү жер аябай сагынган экен, тим эле рахатка батып, жыргап жатты.

Адамды жер үстүндө кармап турган табияттагы улуу күч – бул күн. Анын чыккан учуру адамдар үчүн майрам сыяктуу, ал эми батышы – бул кайгылуу көрүнүш: **«Күндүн чыгышы жер бетиндеги өсүмдүктөр дүйнөсү үчүн өзүнчө эле той, майрам. Күн чыгарда алда нени күткөндөй табият бир заматка дымый түшөт. Күндүн нуру тиер замат баары жадырап-жайнап ураалап кыйкырып жи- беришкенсийт. Күн – өмүр»** (144-бет). **«Эртең менен эрте туруп, жаңы чыккан күн менен атайын саламдашып, анан барып тиричиликке кам уруу кайсы бир адамдарда салтка айланган. Бул эң жакшы. Биринчиден, таңкы аба денеге жагымдуу, экинчиден, ааламдагы улуу керемет, жарык дүйнөнүн жалгыз көзү күндү урматтап, ага биринчи салам берүү ыйык салт, себеби, жаңы күн жаңы башталга, жаңы жакшылык. Адамдын андан күткөн үмүтү да зор»** (271-бет). Бул сөздөргө комментарий берүү ашык. Бардыгы ачык айтылып турат. «Күн – өмүр» деген бир гана аныктамага канча маани катылган. Күндүн батышы – өмүрдүн бир үзүмүнүн кетиши: **«Күн батарда көп учурда кызгылт тартып тамылжып, айланасын нурга бөлөп, алда неге күчүркөнгөндөй, кыйналгандай болот... Ар бир баткан күн менен өмүрдү бир четинен көмө берет турбайбызбы. Бир замандарда адамдар күн батып баратса, боздоп ыйлашчу экен. Демек, алар бизге караганда өмүрдүн кымбаттыгын көбүрөөк сезишкен»** (166-бет).

Күндүн батып кетиши жөнөкөй эмес, анда кандайдыр бир оорлук, кыйналуу сезилгенсийт: **«Күүгүм талаш тоолор да, түздөр да, өзөндөгү суулар да бара-бара күндүзгү чек араларын жоготуп, улам эрип, улам агылып отуруп, бири-бири менен аралашып кетти. Алар менен бирге жайлоодогу боз үйлөр да, короодогу койлор да, тышта отурган жалгыз мен да дүйнөнү өз бооруна кысып, тунжурап уюп турган «иңир» аттуу коргошундай оор массанын кучагында калдым»** (51-бет). Кыргыздар иңир кирип бара жатканда балдарын, чоң кишилерди деле уктатпайт, анткени, аба коргошундай оор, жаткан адам кайра

баш көтөрө албай талмоорсуп кыйнала берет. Демек, батып бараткан күндүн коштошуу мезгилиндеги өзгөчөлүгү ушундай.

Жаратылыш тууралуу сөз жүргөндө өзгөчө көңүл бура турган бир проблема бар. Ал – адамдардын табият көрүнүштөрүнө мамилеси. Бул тема атам замандан бери оозеки чыгармачылыкта кеңири чагылдырылып келген. Алсак, атактуу Кожожаш Сур эчкинин тукумун ырайымсыздык менен кырам деп кандай трагедияга туш келди эле. Көрсө, жаратылыштагы ар бир жандык, ал турмак өсүп турган гүл менен дарактын адамдардыкы сыяктуу жаны, керек болсо тили да бар: «Менимче, тал-дарактардын баары угат жана көрөт, – дейт С. Эралиев, – даракты кыйган кезде алар кадимкидей ыйлашканын көп көрдүм. Жерге кулап баратканда ого бетер омуртка сөөктөрү качырап, «кокуйлап» өкүрүп, анан «өх» деп барып сулап жатып калышат» (107-бет). Дагы бир мүнөздүү мисал келтирет: «Таластын Кең-Кол өрөөнү быйыл кызгалдакка жык толо... Жер ушинтип гүлдөрү менен мактанып турганда арадан бир жума өтпөй, ошол жер аркылуу өтүп баратып байкасаң, баягы көрктүн бири жок. Көрсө мектеп балдарын саякатка алып келип, алар тырпын тышына чыгарып кетиптир. Машинанын да кыйма-чийме издери түшүп калган. Мына, биздин кооздукка кылган мамилебиз. А эмне үчүн балдарды биз кооздукту урматтай билүүгө тарбиялабайбыз?» (296-бет).

Ооба, акын абдан туура айтат.Тарбияны мектептен баштап, табияттын эмне экендигин кичине кезинен сезимине орнотуу керек. А чынында андай тарбия такыр жүргүзүлбөйт. Тескерисинче, жаратылышка азыр чындап эле варвардык мамиле күчөдү. Совет мезгилинде арыдан-бери дегендей, бул багытта көп иштер жүргүзүлдү эле. Азыр кудай ... төсүн берсин.

Окуучулар азыркы экрандан эмне деген шумдуктарды көрүп жана басма сөздөрдөн окуп жатышат. Цивилизациянын терс таасиринен улам деңиздеги киттер жээкке чыгып жан берип жаткандыгы тууралуу Ч. Айтматов «Кассандра тамгасында» абдан келиштире жазды. Эми кантебиз? Бул күчтүү агымга кантип тоскоолдук кылабыз? Минтип суроонун үстүнө суроо койгондон башка эмне арга. Ошондо да колду куушуруп туруп калбай, мектеп балдарынын кулагына кумдай куюш керек. «Чымчыктын балапанына тийбегиле. Алар да силер сыяктуу эле жандык» деген сыяктуу сөздөрдү айтып, ал эми

тоо эчки-теке, аркар-кулжа, тоо-токой, көл, агын суу ж.б.у.с.лар тууралуу чоң-чоң масштабда сөз жүрүп, бирок, эч айла кыла албай, С. Эралиев сыяктуу ыйлап гана тим болуудабыз: «Адам эртеңки тукуму жөнүндө ойлобой, жаратылышты, өзү туулган, жашаган үйүн эмитен ушинтип талап түгөтө баштаганы көп болду. Ал жаратылыштын бир кездеги сүйүп тапкан акыл-эстүү чүрпөсүнөн азыр өз энесине кол көтөргөн таш боор уулуна айланды» (67-бет). «Өкүнөм, кейийм сени барган сайын түгөнүп жатканыңа. Адамдар, биз, сени көздүн карегиндей аяп, сакташыбыз керек болчу, бирок, биз ага жарабадык. Өзүн дүйнөгө берген энесин кадырлап күтө албаган кара мүртөз баладай болдук. Кечир бизди» (8-бет). Бүлүнүп, тонолуп жаткан табияттан акын ушинтип кечирим суроодон башка эмне арга кылат? Ал жаратылыш аны менен кадимки жандуу адам, ынак дос катары сырдашат: «Алда неге кыйналган кезде мен түз эле жаратылышка кетем да, ички бугумду ага төкпөй-чачпай айтып берүүгө тырышам» дейт ал. Акындын жаратылыш менен жаны бирге, аны сүйөт, аяйт. Кээде өсүп турган көк жашыл чөптү тепсеп басып кетүүгө да батынбайт. Жаратылыш – эне акынды ушул даражага жеткирди. Анын тапкан уулу болсо, эл алдына ак кызматын көрсөтүп келди жана көрсөтүп да жатат. Бар болуңуз, Улуу табияттын ыр дүйнөсүн ачып берген колу ачык, март инсаны.

**СОРОНБАЙ
ЖУСУЕВ**

СООРОНБАЙ ЖУСУЕВ¹

... Бул окуя 1943-жылы болгон эле.

Колуна курал кармап, боз шинель кийип, өлүм менен өмүр беттешкен кан майдандан жаш жоокер үч бурчтуу конвертке эки-үч ырын салып, «Советтик Кыргызстан» журналынын редакциясына жиберет. Көп өтпөй эле ал журналдын ошол мезгилдеги редактору, кыргыздын көрүнүктүү акындарынын бири Жоомарт Бөкөнбаевдин жазган жооп катын алат. Ал мындай деп жазыптыр: «Ала-Тоолук жигиттер, айыгышкан жоону талкалап, жеңиш менен келсеңер, акындык качпайт. Сиздин жиберген ырларыңыз журналдын келерки санына басылат». Ошол жылы «Советтик Кыргызстан» журналынын окуучулары Жусуев Сооронбай деген жаңы жаш акындын ырларын окушат.

Акындын алгачкы ырлар жыйнагы Кыргызстандын 25 жылдык юбилейине карата 1950-жылы «Эмгек күүсү» деген поэтикалык жөп-жөнөкөй наам менен чыгат. Бул жыйнак жаш акындын ысмын дароо эле окуучуга белгилүү кылып, жөндөмдүү акын чыгарына үмүттөндүрөт. Чынында, жаш акын алгачкы жыйнагында эле, эмгектин адамдарын, шымаланып ак алтын терген Нинахандардын, тоо кулаткан шахтёрлордун, таттуу уйкусунан безип түн узаткан малчылардын, жаш муундарды астейдил тарбиялаган мугалимдердин ишеничтүү образын түзөт. Жаш акын шаблондон кутулууга, поэтикалык «сахнада» өзүнүн үнүн чыгарууга аракет кылганын көпчүлүк ырынан даана байкайбыз.

«Эжемдер эмнеликтен сүйүнүшөт,
Эмне үчүн билектерин түрүнүшөт?
Этегин толтурушуп шыпылдашып,
Булайган пахталарга жүгүнүшөт.

---

¹ Бобулов К. Сооронбай Жусуев//Советтик Кыргызстан. –1958. –16 сент.

Неликтен арабага чеккен аттар
Эргиштеп таскак салып түйүлүшөт.
Эмнеге сигнал берип үстү-үстүнө
Мынчалык машиналар жүгүрүшөт?»

Мүмкүн окуучулар чын эле эмне үчүн деп суроо коюшар, көрсө, иштин мазмуну төмөнкүчө экен:

«Көрсө, ал эмгек таңы аткан экен,
Эжемдер алтын терип жаткан экен.
Тээтиги арабада оюн салган
Мелдештин сырын билген аттар экен.
Шофёр да пункт карай машинага
Толтура ак пахтаны арткан экен.
Машина чындыгында сигнал эмес,
Мелдештин шандуу күүсүн тарткан экен».

Акын анчалык көлөмдүү эмес ырында эмгек кайнаган талаада ак ниет күжүрмөн адамдардын образын түзүүгө жетишкен. Бул ырда куру кыйкырык жок. Ошол үчүн жүрөккө жылуу келип, окуучунун эсинде калган.

Жазуучулар союзу бул жаш акындын келечегин байкап, 1951-жылы Москвадагы Максим Горький атындагы Адабият институтуна окууга жиберет. С. Жусуев орус жана дүйнөлүк классиктерди көп окуйт, көп үйрөнөт, алардан таалим алат. Окуу, үйрөнүү С. Жусуевге чоң жардам бергендиги анын экинчи «Чындык менен ыр» аттуу жыйнагынан даана байкалат. Бул жыйнакта мурдагыдай жалпы темада жазылган ырларды аз кезиктиребиз. Акындын калеми бир кыйла курчуган. Ата Мекенди, туулган жерди кайсы акын мактабаган, кайсы акындын поэзиясын Ата Мекендин кубаты жылытпаган. Жусуев да өз Мекенине, туулган жерине жүрөктөн оргуп чыккан ырларды тартуу кылат.

«О, Мекен, асыл Мекен, жаным Мекен!
Ойлочу сенден кымбат сөз бар бекен?
Чет жактан сага душман көзүн артса,
Чеп болуп чымырканып турам бекем.

Жат бутун сенин жүзүң бастырганча
Жалтанбай жаш өмүрдү курман этем!»

Ооба, туулган жерди ач көз душманга бастырганча, баскынчылардын кордугуна, үстөмдүгүнө чыдап, башты төмөн салып жашап жүргүчө, намысты сактап баатырдык менен курман болгон артык. Андай баатырлардын турпагы торко, даңкы өлбөс болот, андай азаматтарды Ата Мекен, бир тууган эл эч качан унутпайт.

Акындын экинчи жыйнагынын пафостолгон темалары баягы эмгектин күжүрмөндөрү, баягы эле эмгек кайнаган – эмгек талаалары. «Ош – Фрунзе жолунда» деген көлөмдүү ырында Кара-Суунун, Бек-Абаддын, Ленин-Абаддын, Чымкенттин өнөр жайы өсүп, анда эмгек кайнап жаткандыгын, булардын бардыгы совет бийлигинин жемиши экендиги зор эмоция менен баяндалат. Акын өзү жазган ырларында жупуну эмгегине алымсынбагансыйт, Мекен үчүн көп-көп эмгек кылгысы келет. Ушул патриоттук сезимди «Мейман эмесмин» деген ырында толкундануу менен окуучуга айтат:

«Бул заманга келген мейман эмесмин,
Тоюу үчүн нанын, балын жебесмин.
Күн өткөнгө, жашаганга кубанып,
Максатым жок, «кош бол,кеттим» дебесмин».

Сооронбай Жусуев чакан поэмалар түзүп, кыргыз поэзиясына өзүнүн салымын кошууда. Акындын алгачкы сөз кылууга татырлык поэмасы «Өмүр жазы» деп аталат. Бул поэмада кечеги кан майданда Самат деген кыргыз жигити душман менен баатырларча беттешип, кайсы бир кармашууда снаряддын огу чачырап, эки көзүнөн айрылып, азиз болуп калат. Ал ооруканада дарыланат, турмуштун бул кокустугуна кайгырат. Бирок кайгырууда не пайда? Ал айыккандан кийин Галя деген врач кыздын коштоосу менен туулган жерине келет. Жоокерди ата-энеси кубанычы койнуна сыйбай тосуп алышат. Бирок... Саматтын азиздигин көрүп, анын колуктусу Жамал кылчайбай басып кетет. Самат үчүн азаптын үстүнө азап түшөт. Бирок мурдатан жакшы көрүп жургөн врач кыз ага өзүнүн сүйгөндүгүн билдирет. Ушинтип бул эки жаш кошулуп ынтымактуу үй-бүлө куруп, бак

тигишет, гүл өстүрөт, балалуу болушат. Саматтын көзү дагы эле азиз, бирок ал турмуштан үмүтүн үзбөйт. Ал атактуу Филатовго барып, көзүн айыктырып үйүнө кайтып келет. Ата-энени, тууган жерди, сүйгөн жарын, жандай көргөн перзентин өз көзү менен көрөт. Ушунун өзү эле өмүр жазы эмеспи! Жусуев «Өмүр жазынан» кийин «Мөмөлүү бакта», «Бала», «Жаркын», «Үмүт» деген чакан поэмалар жазды. Ошондой эле «Сүйүү менен ишенич» деген ырлар жыйнагын басмадан чыгарды.

С. Жусуев Украина акыны Павло Тычинанын «Эл достугун», А. Бартонун «Балдар үчүн ырларын» жана А. Твардовскийдин, Назым Хикметтин, Иван Франконун, Михаил Лермонтовдун, ошондой эле бир тууган түркмөн элинин акындарынын айрым ырларын которуп, кыргыз окуучулары менен тааныштырды.

Кыргыз искусствосу менен адабиятынын Москвада жакында боло турган декадасына байланыштуу Жусуевдин «Советский писатель» басмаканасынан «Мейман күтүү», Кыргызмамбастан «Туулган жерде» аттуу ырлар жыйнактары жана балдар үчүн «Кызыл жагоо» аттуу аңгемелер жыйнагы орус тилинде чыгууда.

Дүйшөнбай Туратов

«ҮМҮТ»

Үстүбүздөгү жылы Сооронбай Жусуевдин «Үмүт» аттуу ырлар жыйнагы жарыкка чыкты. Жыйнакка акындын «Жаркын», «Үмүт» деген эки поэмасы кирген. Жыйнактан өнүккөн эл, өзгөргөн жер, компартия, Мекен, эмгек, тынчтык жана башка темадагы ырлар орун алган. Мунун ичинен көлөм жагынан болсун, көркөмдүк жана идеялык жагынан болсун басымдуусу «Үмүт» поэмасы.

Өмүр жолу татаал жол, турмушта кандай бактылуу, кандай кайгылуу учурлар кездешпейт. Бирде көөп, бирде мөгдөп, чөгүп кетпестен экөөнө тең туруктуулук менен кароо керек.

Арабызда айрым жаштарыбыз турмуштан өз орундарын издөөдө каршылыктарга, кыйынчылыктарга учураган учурлары аз эмес.

Биз сөз кылып жаткан «Үмүт» поэмасынын башкы герою Болотбек, ошондой жаштардын биринен. Ата-энеси аял алып берип окуудан калтырмак болгондо Москвага качып кетти. Орус тилин жакшы билбегендиктен, жогорку окуу жайына кирүү үчүн экзамен тапшырууда эки жолу кулап, өтө албай калды. Бирок Болотбектин ындыны өчүп калган жок. Ал үйүнө кайтып келүүнү өлүм көрдү, намыстанды. Ошондуктан бир жыл пристанга жүк ташуучу жумушчу болуп иштеп, орус тилин үйрөндү, Москвадагы тоо институтуна кирип, аны бүтүп, турмуш путевкасына ээ болду.

Сүйүү темасы адабияттагы түбөлүктүү темалардын бири. Бул темада чыгарма жазбаган бир да акын-жазуучу жок сыяктуу. Биз сөз кылып жаткан «Үмүт» поэмасынын негизги темасы да сүйүү. Ошондуктан, поэманын аты да сүйүшкөн эки жаштын биринин (Үмүттүн – Надежданын) атынан коюлган.

Болотбек менен Надя бирин бири өтө терең сүйүшөт. Алар окууну бүткөндөн кийин өмүр жолун бирге өткөрүү жөнүндө асыл максаттарын алдыга коюп жүргөндө каргашалуу өлүм Надяны Болотбектен бөлүп кетти. Надя жарык дүйнө менен коштошуп баратса да, Болотбек жөнүндө кам көрөт, анын келечекте бактылуу турмуш куруусун каалап:

«Оттойбу көзү, жылдызбы,
Оруспу же кыргызбы –
Сынап туруп таап ал
Сыйлоочу сени бир кызды»,–

дейт. Ушул саптар аркылуу анын терең гумандуулугун көрөбүз.

Окуяны сүрөттөөдө аны окуучулардын аң-сезимине таасир эткидей кылып берүүдө пейзаждык сүрөттөөнүн мааниси чоң, Жусуев пейзаждык сүрөттөөнү көркөмдүк үчүн гана колдонбостон, идеяны терең ачуу үчүн да пайдаланат.

«Төбөсү түпсүз асманым,
Төгүлдү неге жаштарың.
Аядың бекен Надянын
Айыкпай ооруп жатканын».

Сүйүү – жашоо менен өмүрдүн ишеничи. Ушундай сүйүү Болотбек менен Надянын ортосунда бар болуучу. Ошон үчүн Болотбек Надяны эч качан унутпайт.

Поэма жанрындагы негизги нерселердин бири – образ. Жеке адамдардын кулк-мүнөздөрүн, жүрүш-туруштарын элестүү кылып көз алдыга тартып берүү башкы нерсе. Бул жагынан алганда Жусуев поэмасында бир топ ийгиликтерге жетишкен деп айтууга негиз бар. Акын поэмасынын алгачкы учурларынан тартып эле каармандарга жекече мүнөз берүүгө далалат кылат. Буга карабастан образдарды ишеничтүү деталдар менен ачууга караганда автордук кургак баяндоолор көп.

Биринчиден, Болотбектин ким экендиги жөнүндө көп айтылса да образы ачылбаган. Экинчиден, алар Москвадагы жогорку окуу жайында 3 жыл бирге окуганы, Болотбектин институтту бүтүп чыкканын автордук баяндоодон гана угабыз. Ал эми алардын студенттик кызык турмуштары конкреттүү шартта айрым учурлары көрсөтүлбөгөн.

Бүткүл адамзаттын келечеги болгон коммунизм үчүн күрөштө ак ниет адамдардын айрым бөлүгүн алдоо менен күн көргөн жатып ичер жан бактылар жок эмес.

«Азап тартпай анчалык,
Арзан килем алпарып,
Баасын сатсам ашырып,
Пайда көрөм канчалык»,–

бул поэмадагы терс каармандын биринин жүзүн көрсөткөн саптар. Ушул аркылуу коомдук пайдалуу иштен четтеп, жеке башынын кызыкчылыгынын артынан түшкөн этикасыз жолбундун элесин ачык көрөбүз.

Советтик илимпоздор Ай менен Күндүн жандоочусун учуруп, заманыбыз саат сайын алга карай өсүп баратат. Совет элинин жетишкендиктерине толкунданган Сооронбай:

«Жеңип чыктык, кырк бир жылы жашадык,
Жер шеригин, күн шеригин жасадык.

Алга, достор! Заманыбыз канаттуу,
Айдын сырын, Марстын сырын ачалык»,–

деп кубануу менен башкаларга кайрылат. Мындай лозунг түрүндөгү чакырык ыр саптарын окуганыбызда ар кимдин граждандык сезими козголуп «Айдын сырын, Марстын сырын ачууга» аттанардай делебиз көтөрүлөт.

Азыр айрым жаштар кыздарды сыртынан көрүп жактырып, анын пикири менен эсептешпей, ала качкан учурлар болуп жатпайбы. Мындай турмуштун аягы супсак бүтөрү түшүнүктүү. Ушул чындыкты Сооронбай таасирдүү ык менен берген.

«Көлдүк жигит, токмоктук кызды сүйүп,
Көп суктанып артынан аңдып жүрүп,
Алаксытып, билдирбей уурдай качты
Айылына жеткирди такси күлүк.

Кабак бүркөп, кыз жүрүп оору жандай,
Качып кетти, капырай болду кандай.
Карап көрсөк ал жигит сулуу кыздын
Калган экен жүрөгүн «уурдай» албай».

Акын «Үй жөнүндө» аттуу кыска гана ырында «дунгул мүчө, сөзгө сараң жумушчунун» өз эмгеги менен курган үйүнүн жыргалына батканын көрүп:

«Кейий түшөм: «Ушул үйдөн жылуураак,
Кененирээк, ичи жарык, сулуураак,
Мейман келсе ыракатка баткандай
Менден качан ырдын үйү курулат?» –

дейт.

Сооронбай Жусуевде андай мүмкүнчүлүк бар. Эгер акын эмгек үстүндө талыкпай иштей берсе, көп мейманды ыраазы кыла турган ыр үйү курулары шексиз.

«КӨҢҮЛ КҮҮЛӨРҮ»¹

Акын Сооронбай Жусуевдин өткөн жылы «Көңүл күүлөрү» аттуу жаңы жыйнагы жарыкка чыкты. Бул макалабызда ошол китеп жөнүндө окуучулук пикир айтмакчыбыз.

Жыйнактын алгачкы беттеринен орун алган он бир ыр (алар «Адам жана тынчтык» деген цикл менен «Ала-Тоо» журналына жарыяланган эле) өзүнчө бир бүтүн чыгарманы түзүп турат. Каарманы бул же тигил деп айта албайбыз. Бирок адамдын улуулугун, сулуулугун сүрөттөөдө автордун «аны кылган адам, муну кылган адам» деген жалпы декларациядан обочо кетип, ар түрдүү темада адамдын жан дүйнөсүнүн көп кырдуулугун ачып бергендиги аларды бир бүтүн «организм» катары кароого мүмкүндүк берет.

Акын кубулуштарды, нерселерди ачык боёктор менен тарта билет. Кыймылсыз, өнүкпөгөн нерсе болбой тургандыгын акын таамай штрихтер менен даана тартып берет:

«Даракты кырккан кезде кесип, боёп,
Күн мурун не болорун сезип коёт.
Муңайып балдак болот майыштарга,
Кубанып стол, парта, эшик болот.
Ыйлайт да табыт болот аргасыздан,
Жыргайт да бөбөктөргө бешик болот...
(«Дарак»)

«Оор» дебейт, «жүк» дебейт адамын жер,
Адам менен арбытат кадамын жер...»
(«Салмак»)

---

¹ Калдыбаев К. «Көңүл күүлөрү» // Кыргызстан маданияты. –1967. –11 февр.

Поэзия сезим менен ойдун көркөм бирикмеси болгондон кийин, аны өзүнчө жашаган нерсе катары карообуз туура болбос. Поэзияда живопись да, музыка да болуу керек. С. Жусуевдин акыркы жылдардагы ырларында бул жагдайдын ачык көрүнүшү акындын кылдаттыгын, баамчылдыгын айгинелейт.

Жыйнакта «Жер» деген көлөмдүү ыр бар, Анда автор өзү бир мүчөсү болгон адамзаттын атынан жер жана анда жашаган адамдардын ортосундагы мамиле жөнүндө сөз козгойт. Адам баласынын алгачкы коомунан ушул күнгө чейинки тарыхый окуяларды баяндайт. Бир эргүү менен жазылган жана максатына толук жеткен деп айта алабыз. Маселе болгонду айтып берүүдө гана эмес, кандайча айтып бергендигинде деген жобону акын ак ниеттүүлүк менен актай алган.

«Комуз баяны» негизинен жогорку ырга үндөш. Бул ыр – акындын адамдар менен жерге карата айтылган монологу. Бул ырлар жыйнактын беделин дагы бир тепкичке сүрөп чыккан десек болот.

Акындын «Ак куунун эти таттуубу?» деген ыры да күчтүү чыккан.

«Ар жагымдан мылтык үнү тарс этти,
Ак куулардын бири көлгө жалп этти...
Экинчи ак куу эргип чыкты асманга,
Элден, менден алган өңдүү ал шекти.
Көйрөң жигит кууну сунат кызына:
«Көрчү сага алып келдим канча этти.
Сулуу куштун тартуу кылам терисин,
Суранамын сумсайбачы, жарк этчи?!»
Бирок кыздын «мундуу жүзүн салаа-салаа жаш жууду...»

«Акын менен мезгил» деген бөлүмүндө «Алыкулду окусам», «Жоомарттын ырлары», «Комуздун күүсү ырында» жана «Жакшы ууру» деген ырлар бар. Мында өзү сүйгөн акындар жөнүндө, адамдык жакшы сапат жөнөкөйлүк жөнүндө көркөм ой айтат:

«Акыл алам, таалим алам кыйладан,
Акыным көп мен жүгүнүп сыйлаган.
Анын бири – Алыкулду окусам,
Брдан сүрдөп, ыр жаза албайм кыйналам».

«Жакшы ууру» ыры жакшы ойду камтыган:

«Алыкулдун «Ата Журт»
Үч сатып келсем, үч алды.
Алыкулду аңдыган
Уруулар мында күч алды. ...
Түгөл турат текчеде
Китептерим өзүмдүн.
Анын бирөөн жакшы ууру
Албаганга өкүндүм».

С. Жусуев сөзгө өтө сараң мамиле жасаган акын. Анын стили да эч кимдикине окшобойт. (Ал түгүл кийинки жазган «Тирүүлөргө» поэмасында да формасын жаңылантканына карабастан өз стилин сактап калган.)

Художник каарманынын ички дүйнөсүн, психологиясын, жүрүм-турумун, коомдогу ээлеген ордун ачып берүү үчүн канчалык түйшүккө дуушар болорун түшүнүү анчейин оор эмес. Каармандарын жарык дүйнөгө ишенимдүү далилдер аркылуу алып чыкканда гана художниктин жаны сеп алары бештен белгилүү. Анте албаса ал художник эмес. С. Жусуев «Сагыныч» поэмасын мына ушул талаптарга жооп бере турган деңгээлде чече алганбы?

Поэманын каарманы Султан согушта колго түшүп, кийин АКШга өткөрүлүп берилет. Ал жерден кожоюнунун «тапшырмасы» боюнча Брюсселге бүткүл дүйнөлүк көргөзмөгө келет. Келүүсүнүн себеби – ошол жерге келген кыргыз өнөрпоздорунун бирин алып калуу. Бирок ал жерден элчи таап, кайра өз элине кайтат. Поэманын композициялык түзүлүшү, сюжеттик курулушу жөнүндө андай-мындай деп айтуудан алыспыз. Бул жагынан поэманын белгилүү деңгээлиндеги ийгилиги бар. Поэма а деп башталганда эле Султандын турмушунун оор учурунан кабарлайт. Чоочун дүйнө. Бардык көрүнүштөр Султанга жат. Сунулган кымыз да капкара. Бул чегинүүнүн өзү символикалуу. Ал – түш...

Султан туткундан качам деп кайра колго түшөт. Мына ушундан кийин Султандын турмушундагы будуң-чаң аны жеп бүтөт. Акын бул учурду жүрөк сыздатчу эпизоддор аркылуу берет:

«Ою жетип, көзү жетип Мекенге,
Ойгонсо эле өзү жүрөт чет элде.
Үшкүрүнтүп азгырган да, жазгырган,
Мындай түштүн көбүн көрдү бекерге.
Көкүрөктү өрттөсө да сагыныч,
Айла кайда, арга кайда кетерге?!»

Кетишине Брюсселге келүүсү гана себепкер болду. Брюсселдеги көргөн окуялар, Султандын жүлүнүн сыздаткан, жанын жанчкан муң акын тарабынан чебер берилген. Султан өз Мекенине келди. Зейнеби менен учурашты, сырдашты. Эл-жерин көрдү. Эми Султанда арман жок. Автор мындай бир элестүү, бирок кайгылуу саптар менен поэмасын жабат.

«Табияттын жоомарт уулу – күз күлөт,
Тамылжыган тоолор күлөт, түз күлөт.
Анткен менен ачык күлбөй үч киши,
Бир бирине угузбастан үшкүрөт.
Сыр жашырып, сырды ашырып көбөйтүп,
Сыздап согот айыбы жок үч жүрөк».

Акын муну менен Султандын арманы бар деп айткысы келбейт. Анткени Зейнеп:

«...Суке... Суке... өтпөдүбү далайлар,
Баарын угуп болгондурсуң кабардар.
Өмүр бою бөлүнбөйбүз дечү элек,
Өзүң түшүн башка канча чарам бар.
Аскар болсо сенин жакшы курдашың,
Андан менин жети жашар балам бар» –

деп мурда эле адамкерчилик менен гумандуу да, ишенимдүү да айтып салган.

С. Жусуевдин жыйнагы азыркы кыргыз поэзиясынан өзүнө тиешелүү орунду ээлей алат. Азыркы Жусуев – мурдагы Жусуев эмес. Акын өзүн өзү дайым танып турбаса, анда ал сенек болуп калар эле.

Акын окуучуну ойлонтууга мажбурлоо керек. Эгерде окуучунун ою менен болсо, акын өзүн да, окуучусун да өстүрө албайт. С. Жусуевдин биз байкаган жаздым жерлери да ушул айткандарыбызга тиешелүү. Жакшынакай баштап келет да, аягында окуучунун «даярсыздыгынан» чочулагансып, өзүнүн талантына моюн сунбай, ойлонтуудан куткарып коёт...

С. Жусуев кээ бир бышып жетилбеген ырларын кандайча ой менен ушул жыйнагына киргизип койгонун билүүгө болбойт. Тобокелчилик – чок бастырып да коёрун унутуу керекпи?! «Билет окшойт» ырын толук келтирели:

«Мен барганда таанышымдын күчүгү
Үрдү мага, үрмөк турсун улуду!
Мен ойлодум ыркты билбес бул күчүк
Айырбайт деп кичүү менен улууну.
Бирок секет, сага үрбөдү ыркырап,
Билет окшойт күчүк дагы сулууну».

Бул сулуулукту даңазалообу же...

Анан нөшөр төгүп, бир кыз кол чатырга коргологондо, жамгыр жууган жүзүнөн көзү өтүп, белине колу тийип турганын:

«Канткен менен алкыш сага нөшөрүм,
Кол чатырым, кызматыңа ыракмат»,–

деп айткандан эмне чыкты?..

Окуучу катарында азыркы биз байкаган кемчиликтерди автор кийинки чыгармаларында эске алат деп ойлойбуз. Өсүп бараткан акында кемчилик анчейин болбосо да, ал окуучуга чоң көрүнөт жана ал кемчилик акында экинчи жолу кездешпесе экен деп тынчсызданат...

«КӨҢҮЛ КҮҮЛӨРҮ»¹

Поэзиянын тили жөнөкөй, сыры терең. Жакшы ырды окуп жатканыңызда негедир ал оңой эле жазылган өңдөнүп сезилет. Анткени акын биз көрүп, билип эле жүргөн нерселер жөнүндө жазат. Бирок ал тиги же бу предметти, кубулушту акындык көз менен көрүп, акындык сезгич жүрөк менен кабыл алат. Ырдын кереметтүү, таасирдүү күчү ушунда! «Дарак», «Салмак», «Кол», «Бут», «Жыт» – мына ушул нерселерден эч кандай деле поэзия чыкпоочудай туюлат. Ал эми Сооронбай Жусуевдин аталган темалардагы ырларын окуй келгенде ырлардагы салмактуу идеяларга кубаттанып, эстетикалык ыракат аласың. Э. Межелайтис айткандай: «Поэтикалуу образды комментариялап отуруунун кажаты жок, ал эч кандай түшүндүрмөгө муктаж эмес». Ушул чындыкты билип туруп эле, жогоруда айтылган мактоо сөздөр жайдак калбасын үчүн саналып өткөн ырларынын бирине назар сала кетелик. «Бут» – кадимки эле адамдын буту. Мына ушул адамдын бир мүчөсүнүн поэтикалык образы менен акын өткөн кандуу согушту, ошондогу советтик кишилердин чексиз каармандыгын, тарткан азап-тозогун көз алдыга алып келет:

«Темир таман көп өтүктөр эстеби:
Биздин жерди булгап, оюп, тепседи.
Жер онтоду ошол буттар басканда,
Калч-калч этип кармагандай безгеги.
Жоо абийирин төгөбүз деп төңкөрүп,
Туфли чечип, бутка өтүктү өлчөдүк.
Тысырайган кыздын аппак балтыры
Жооруп жүрдү керза өтүккө өйкөлүп».

Азыр да батыш германдык реваншисттер кайрадан баш көтөрүп, темир таман өтүктөрдүн көчө таптап тарсылдаган үндөрү угулуп турат. Ал эми советтик эл баштагыдай эле өзүнүн тынч түзүүчүлүк эмгеги

¹ Садыков А. «Көңүл күүлөрү» // Ленинчил жаш. –1967. –21 май.

менен алек, алардын максаты – табигаттын татаал сырларын өздөштүрүү, аны адам баласынын жыргалчылыгы үчүн моюн сундуруу.

Жыйнактын дагы бир жеринен «Бет бырышы» деген ырды окудук. Мында да акын жакшынакай поэтикалык табылгалар менен адам мүнөзүндөгү ар кандай кыңыр-кыйшыктарды сынга алып жана да капиталисттик өлкөлөрдөгү эмгекчилердин оор абалы жөнүндө айтып берет:

«Жыгач буту тайгаланып кеч курун,
Жыгылганда майып жолго кынтайып,
Аны карап мадыра баш өспүрүм,
Хы-хы-халап күлүп турган ырсайып.
Ошол шумдук уюп калып эсимде,
Анда да бир бырыш кирген бетиме.
Газетадан окуйм далай сырларды,
Адамдардан көздү кимдер сүйбөсүн.
Ошентсе да чет өлкөдө бир жарды,
Оокат үчүн сатыптыр го бир көзүн.
Ушул шумдук уюп калып эсима,
Эртеси бир бырыш кирген бетиме».

С. Жусуевдин аталган жыйнагын окуп чыгып биз анын поэзиясында А. Осмонов менен Ж. Бөкөнбаевдин таасирлери бир кыйла күчтүү экендигин байкадык. Китепте аларга арналган ырлар да бар. «Алыкулду окусам» деген ырда мындай саптар бар:

«Акыл алам, таалим алам кыйладан,
Акыным көп мен жүгүнүп сыйлаган.
Анын бири Алыкулду окусам,
Брдан сүрдөп, ыр жаза албай кыйналам».

Сооронбайдын Алыкулдан алган таалими ырларынын жөнөкөй образдуулугунан, анча байкалбаган нерседен поэзияны таба билүүдөн, кыска жана жыйынтыктуулуктан сезилет. Кээде Алыкулдун айрым ойлорунун жаңыча оттенка алып, башка образдык каражаттар аркылуу кайрадан көрүнүшүн да байкоого болот:

«Көпкөк асман жерге түшсө жарылып,
Кыян жүрсө жердин үстү тарылып,
Ал кыяндан өтөр элем кыйналбай,
Бир көз караш кубатыңды жамынып».

Алыкулдун «Аялга» деген ыры ушундай куплет менен аяктайт. Ал эми Сооронбайдын «Жүрөгүмө жаз келди» аттуу ырында лирикалык каарман бороонго калып, аттиң ай мурунураак аттанбай деп кейип турганда:

«Аттанарда колум кысып секетим,
Көзү жайнап, койгон кезде бир карап,
Кыш жоголуп, жүрөгүмө жаз келди» – дейт,

Эки ырда тең аял күчү, сүйүү күчү даңкталат. Алыкулдун «Коштошуу» жана Сооронбайдын «Көз жашы» деген ырларынын ортосунда да айрым үндөштүктөр бар (мында биз акындын ырынын оригиналдуулугуна эч кандай шек келтиргенибиз жок). Ал лирикалык каармандардын сүйгөн жарларын «көз жашына» карата болгон мамиле, сезиминен, башкача айтканда, образдык аналогиядан байкалат.

Кыргыз жаратылышын кимдер суктанып ырга кошпогон. Ошол жалпы хордун ичинен Жоомарт Бөкөнбаевдин үнү өзгөчө бөлүнүп турат. Анын ырларында мурунтан элдик поэзиядан бери келе жаткан кандайдыр бир романтикалык шоола, жүрөктү элжиреткен өзгөчө лирикалуулук сезилип турат. Элдик чыгармачылыкка ар бир акын өзүнүн натурасына, эстетикалык татымына ар башка мүнөздө кайрылат, анын ар түрдүү жактарын пайдаланат. Жоомартка көбүнчө элдик поэзиянын лирико-романтикалык духу таасир эткен.

С. Жусуев кыргыз жаратылышына суктанып, ал жөнүндө ырлар жазуусуна бир жагынан чөйрө (ал жердеген, балалык күндөрүн өткөргөн Алайку да тоолуу, кооз жайлардан) таасир этсе, экинчи жагынан улуу муундагы акындардын, өзгөчө Жоомарттын ырлары түрткү болгон. Жоомарттын «Жайдын кечи» деген ыры композициялык жагынан бүткөн өзүнчө бир пейзаждык көркөм полотно. Муну окуган окуучу кандайдыр бир ыракатка батып, өзү табияттын ошол ажайып кооз көрүнүшү менен биригип кеткендей сезилет.

С. Жусуевде да өзүнүн агаларындай кыргыз жаратылышынын кооздугун сезе билүү жана анын көркөм картинасын тартып берүү жагы бир кыйла күчтүү:

«Алтын күн чачып шооласын,
Албыртса боёп тоо башын,
Жарашып жашыл адырга
Жасанып турса жоогазын,
Жамалы кыздай жайдары,
Жанымдай сүйөм тоо жазын».

«Жоомарт менен чындык» деген ырында жайкы түндүн жан жыргаткан мээримин жана тоо айлынын бейкут эмгеги эң сонун көркөм сүрөттөлүп берилген. Акындын «Ысык-Көл» темасындагы ырлары да оригиналдуу жана көркөм. Ал бул жагынан башка акындарды кайталабай, алар көрбөгөн, сезбеген жактарын ачууга аракеттенген.

Эскерте кетчү нерсе, С. Жусуев «Асмандан жерге көз салып» деген ырында самолётто баратып, жердеги көрүнүштү сүрөттөйт. Бул типтеги ырлардын мыктысы Ж. Бөкөнбаевдин калемине мүнөздүү («Көк менен»), анын салыштыруулары да так, таамай жана кайталангыс эле. Ошон үчүн Сооронбай Жоомарттан бөлөкчө кылып жазам деп бир топ түйшүккө түшкөн шекилдүү. Натыйжада айрым ыңгайсыз, анча жакшы угулбаган салыштыруулар кирип кеткен.

Жоомартта:

Көк тиреп турган катар тоо,
Көшүлүп чөккөн нарга окшойт.

Сооронбайда:

Көрүнгөн дөбө кыздын эмчегиндей,
Көбүрөт шаркыратма сүттөй болуп.

Жоомартта:

Чытырман токой, калың бак,
Чырымтал бетте түккө окшойт.

Сооронбайда:

Бадалдар карыянын таза кырбай,
Апсыйган алкымында сакалындай.

Дагы бул жерде Жоомарттын «ийнеде учук жипке окшойт» деген салыштыруусу «булактар ийри жибек жиптей болуп» деп алынат.

Жыйнакта сүйүү лирикаларына да орун берилген. Бул топтогу ырлары да акындык табылгаларга бай. С. Жусуев ынтымакты, достукту жана сүйүүнүн бекемдигин адамдын эки көзүнө салыштырат. Эки көз чогуу ачылып, жарыкты көрсө бир көрөт, жамандыкка чогуу ыйлайт, жакшылыкка тең кубанат.

Жыйнактагы «Мамбет» аттуу поэма да жаштар темасында жазылган. Анда Мамбет карыянын уулу Бейшендин образы аркылуу алдын-ала кыз менен сүйлөшпөй, көчөдөн улакча эле качкан айрым адепсиз жаштарды жана акча үчүн алардын жаман ишине кириптер болгон шофёрлорду сынга алат. Мамбет болсо ак ниет, адилеттүү, эмгекчил кыргыз карыясы. Өзү да мурунку кезде зордук-зомбулукту көрүп калган адам уулунун жарабас кылыгын байкагандан кийин «келинин» өзү таксиге салып, шаарга жеткирет.

Улуу Ата Мекендик согуш аяктагандан бери 20 жылдан ашык убакты өттү, бирок согуш темасы күн тартибинен түшө элек жана түшмөкчү да эмес.

С. Жусуевдин мурда «Ала-Тоо» журналына басылып, азыр ушул жыйнакка киргизилген «Сагыныч» поэмасынын негизги духу, пафосу да согушту айыптоо, жектөө, экинчи жагынан чет жердеги колго түшкөн адамдын тагдырын, мекендин, туулган жердин улуулугун көрсөтүү.

Эрксиз туткунга түшүп кетип, 15 жылча империалисттик «кожоюндарда» иштеген Султандын СССРге, кыргыз жерине карата болгон тоодой сагынычы поэмада аз сөз менен сезимге таасир этерлик деңгээлде сүрөттөлөт:

«Өз тилинде Султан сүйлөп көрө элек,
Башка менен жүрөк сырын бөлө элек.

Эч болбосо бирөө келип сөксө дейт,
Бирок эч ким кыргызчалап сөгө элек...»

Өз элине карата болгон назик мээрим, ичтен сызып телмирүү ушул саптарда айкын айтылып турат. Мейли тилдесин, мейли урсун, туулган жердин топурагын бир жыттасам деп эңсейт. Бирок Мекен аны тилдеген жок. Анткени адамдын тагдырына кайдигер кароочулуктун жаман адаттары бизде эчак жоюлган, кайра Брюсселдеги советтик посол анын туткундан бошонуп чыгышына активдүү жардам берет.

Жыйынтыктап айтканда, С. Жусуевдин «Көңүл күүлөрү» жыйнагы акындын өсүү жолундагы маанилүү учурлардын бирин көрсөтөт.

Кадыркул Даутов

«АКЫН ЖҮРӨГҮ»¹

Акын Сооронбай Жусуев 1965-жылы китеп окуучуларга өзүнүн «Акын жүрөгү» деген ырлар жыйнагын тартуу кылды. Жыйнакка бир канча түрдүү темадагы ырлар жана Жоомарт Бөкөнбаев жөнүндө жазылган бир поэма кирген. Сөз ушул жыйнак тууралуу болмок. Акын мейли космосту багынтып мурда эч бир тарых билбеген биздин элдин баатырдыгын ырдайбы, бардык адамзаттын бактысы – тынчтыкты күүгө салабы, ак ниет адамдын эмгегин ырга кошобу, достукка арнап поэзиянын добулбасын кагабы – баары тең чыныгы жүрөктөн чыгып, сезимдин сересинде ысык илепке бууланган ыр саптары аркылуу айтылат. Акындын кайсы гана ырын албайлы анын ар биринде белгилүү ой айтылып, ар бири өзүнчө бүткөн жыйынтыктуу чыгарма катары кабыл алынат. Жусуев жазып жаткан предметине кош көңүл мамиле кылбайт. Чын ыкластан мээримин төшөп, бүткүл көркөмдүк сезимин жумшап, эргүү менен ырдайт. Табигый түрдө жүрөктөн эркин чыккан ырлар ары жагымдуу да, ары угумдуу. Бул жыйнак акындын поэтикалык горизонтунун кыйла кеңий түшкөнүнүн күбөсү.

¹ Даутов К. «Акын жүрөгү»//Ала-Тоо. –1967. –№6

Жыйнак «Эки шер» деген ыр менен ачылат. Акын али тарых билелек советтик баатырлардын эрдиктери жөнүндө бийик тон менен ырдап келип:

«Иш көп кезде болгон жакшы ыр кыска,
Жер жүзүнө атак, даңкы көп тарап,
Баатыр орус жолду салды жылдызга,
Кезек күтүп турган чыгар көк карап,
Кара тору тоголок бет кыргыз да...»

Сыртынан караганда анча деле жаңы ой жоктой, баса бул темада далай эле ырлар жазылбадыбы. Ошолордун эле катарында тургансыйт. Улуу орус агасынын артынан «кара тору тоголок бет кыргыз да» учаар деген тилек жатат деп гана ырдаптыр дешиң мүмкүн. Эгер ырды ушундай түшүнсөк бир беткейлик болор эле. Бирок сырдуу үч чекиттин наржагында окуучуну тогуз толгонтуп, граждандык намысын козгой турган ой жатат. Бул андай укмуштуу татаал ишти, таң каларлык эрдик жасоого, миң кырдуу техниканы өздөштүрүүгө али «тоголок бет кара тору кыргыздын» күчүнүн келбей жатканына, бирөөнүн эрдигине маашырланып бейгамыраак жүргөнүнө акындын граждандык намысы келип жаткандыгын көрсөтөт. Ошондой эрдиктердин ээси болууга сенин деле кезегиң келип калды, жаның болсо бир умтулсаң боло дегени. Мында образ да, ой да бар. Ырдын негизи – лейтмотиви ушунда жатат. Ырда тилекке караганда окуучуга болгон акындын талабы күчтүү.

Ырас, Жусуев мурда бир да акындын каламы тийбеген жаңы темаларды таап жаткан жери жок. Баягы эле тааныш турмуштук темалар. Бирок бизге акын ошол эле темаларды өзүнчө чечип, өзүнө – Жусуевге таандык үн менен, жогорку көркөмдүк менен ырдап берет. Тек гана мурдагы жазылгандардын кайталанмасы эмес, тескерисинче, акындын адабияттагы жүзүн ачык көрсөткөн, ажарын албыртып турган эң сонун жандуу көрсөтмө куралдарга айланышат. Чынында, улуу Белинский айткандай, турмуш бар жерде поэзия бар. Турмуш күндө өзгөрүп, жаңыланып, кечээги жок нерселер бүгүн пайда болуп турат. Мына ошол жаңылык, ошол өзгөрүү сен үчүн тема, жаза бер, сөз чебери! Ал үчүн ырды асмандан издеп, кургак романтиканын кулу болуунун кереги

жок. Сен турмуштан чыгып да кеталбайсың, турмуштан сырткары жаза да албайсың. Чыгарманы турмуш гана жаратат.

Тынчтык тууралуу канча ырлар жаралбады дейсиң. Бар болгону: бири 8 муундуу өлчөм менен жазылса, бири 11 муундуу ыр өлчөмү менен жазылган, койгон темалары гана башка. Ушул эле тынчтык темасына акын Сооронбай Жусуев да кайрылыптыр. Акындын чебер каламынан жаралган «Укпаса экен» деген ары таасирдүү да, ары оригиналдуу да чыккан. Анда согуш – өлүм, согуш – кайгы, жашасын тынчтык деген кургак риторикага жетеленүү жок. Ырда согуштун кесепеттүү бороону сай-сөөгүнө жетип, отуз эки омурткасын сыздаткан, согуш эмне экенин, күн менен түндөй ажырата билген, эми андай согушту мындан аркы адамзат жана муундар билбей, укпай калса экен деп, жан дили менен таңдын атышын күткөн торгойдой бүткүл ааламга тынчтык каалаган, адамзаттын бактысы үчүн күрөшкөн ак жүрөк адамдын образы түзүлгөн. Бул ыр улуу максатын аткарып, жүзүнө жайдары карап турган адамдай болуп көзгө сүйкүм, көкүрөккө жакын көрүнөт. «Адам кадыры» аттуу ырды окуганыңды ого бетер акынга чын пейлиңен ыраазы болосуң. Бул ыр жаңы ачылган өрүк гүлүндөй болуп алда кайдан бажырайып карекке түшөт, өзүнүн гана жакшы чыкканы менен эмес, акындын каламынын да алда канча курчуп, алда канча чебердикке жетишип баратканынын күбөсү. Ыр анчалык көлөмдүү эмес. Андыктан толук бойдон эле окуп көрөлү:

«Бутту басып, же тийишип эки ийин,
Кокус бирөө сураганда кечирим,
Адамы көп, кыймылы көп шаарыман
Жадачумун тургум келбей эки күн.
Жалгыз өзүм тоо-токоюн аралап,
Тинтисемчи, тентисемчи дечүмүн...

Тоого келсем калың токой калды ороп,
Кыбыр эткен жан дагы жок, мал да жок.
Буттарыма тоонун чөбү чулганып,
Булак ырдайт айткан окшоп ал жомок.
Күкүк байкуш таңдай катып муңканып,

Жалгыз күүсүн жүз кайталайт, айла жок.

Жашыл чөпкө коюп жатып желкеми,
Жалгыз болдум тоо койнунда эрке эми.
Антсе дагы көп узабай көңүлүм
Айыл жакты, шаар жакты эңседи.
Алдыман чык, бачымыраак көрүнчү,
Адам, адам, барктабапмын мен сени!»

Бул ырда кайсы жагынан алсаң да сонун жаралган ыр дегенден башка сөз кошо албайсың. Ооба, ойду таасирдүү жана таамай бериш үчүн Жусуев ушундай сюжет түздү. Жөнөкөй жалпы жобого салып үстүртөн: Адам эле, Адам! деп үнүң бүткүчө кыйкырсаң да чыгарма таасирсиз, супсак чыкмак. (Андай ырлардын бир канчасын окудук ко.) Бул ырда болсо такыр башкача, окуп жатып адамды кадырлайсың, сагынасың, эч убакта адамдан бөлүнгүң келбейт, адамсыз миң кулпурган жер көркү, токойлуу тоонун ажайып сүрөтү, табияттын таңшыган жарчысы күкүктүн үнү, шылдыраган мөлтүр булактын не бир сонун күү курап агышы – баары-баары эч нерсеге татыбай калды, ал турсун, жадай баштады. Эки көзүң төрт болуп адамды көрөр бекемин деп, айыл жакты, шаар жакты эңсең. Чын эле ишенип, дал сенин башыңан өтүп жаткансып, лирикалык каарманга кошулуп алып көөдөн толо эңсөө, жүрөккө сыйгыз сагыныч менен көңүлүң элеп-желеп болуп: – Адам! Адам! – деп, кыйкыргың келет. Мына чыныгы поэзиянын дараматы! Өзүнүн сыйкырдуу күчү менен сени окуучулук укуктан ажыратып, лирикалык каарманга кошуп таштады. Мындай ырларды жашасын дегин гана келет.

Чыныгы акын бир гана өз элинин – тууган элдин камын ойлоо менен чектелип калбайт. Ал үчүн бардык эл боордош. Акын алардын да тагдырына талапташ, оюна ортоктош. Алардын бактысы – акындын да бактысы. Жусуевдин достук темасында жазылган «Кыргызстан Латвия», «Кучакка кысчы, Рига», «Латвия, сага тилеймин» аттуу ырлары бар. Акын үчүн Кыргызстан – Латвия, Латвия – Кыргызстан. Бир эле ушубу! Акындын каарманы бул жерлер, шаарлар үчүн кан кечип, түтүн жыттап жүрүп, топурагына канын калтырып жүрүп түбөлүккө жакын кылып алган. Алардын келечек бактысын кошо тилеп

жатканы да бекер эмес экен. Бул ырлар көтөрүңкү интонация, күчтүү сезим, чебер ыкма менен чыныгы жүрөктөн чыккан достуктун күүлөрү. Энени баладан бөлүп болбогон сыяктуу эле Жусуевдин ырында бул республикалар экинчи бир Кыргызстан, адамдары ошол эле республикада жүргөн кыргызстандык адамдар. Акындын «Көлдүн чебер достору», «Кубаттуу эмен», «Жамгыр», «Акын жолу», «Менин жообум» жана башка ырлары чеберчилик менен жазылган татынакай ырлар. Ар бири өзүнчө ой айтууга татыктуу. Анткени менен да акындын «Ала-Тоолук жаштарбыз», «Болсоң» сыяктуу ортосаар ырларын окуп көркөмдүккө болгон көксөөнү кандыра албайсың. Каалооң канааттанбай арасаат болосуң. Албетте, бул ырлар Жусуевдин акындык мүмкүнчүлүгүнөн төмөнүрөөк чыгып калган. Бул ырларда акындын каламы эмнегедир өзүнүн таандык изин ташка тамга баскандай даана түшүрө албайт.

Жыйнактын негизги бөлүгүн таланттуу акын Жоомарт Бөкөнбаев жөнүндө жазылган «Акын жүрөгү» поэмасы ээлейт. Айтылуу акыныбыз Алыкул айткандай, чыныгы акындардын эки өмүр, эки жазы бар эмеспи. Жоомарт да ошол эки өмүр, эки жаздуу акындардан эле. Ырас ал табийгаттын берген өмүрүн кыска, бирок даңктуу кылып жашап кетти. Экинчи өлбөс өмүрү болуп ырлары калды. Эгер Жоомарттын чыгармаларын баштан-аяк көңүл коюп барактап чыксаң катардагы карапайымыраак боз уландан эң жогорку марксисттик-лениндик идеяны алып жүргөн, ички дүйнөсү бай, жөнөкөйдөн татаалга чейин өсүп жетилген көз карашы бар, эч бир жанга окшобогон жалындуу акын-гражданиндин бир бүтүн образы чыга келет. Ал турсун, Жоомарттын чыгармаларын толук окуп чыккан сүрөтчү көрбөй туруп анын жакшынакай портретин тартса болор эле... Бул көрүнүш чоң акындар үчүн мүнөздүү. Орустун айтылуу лирик акыны Сергей Есенин өзү жөнүндө жазган бир макала – эртеңине ишенич менен карап, аткарылган ойлоруна сыймыктанып турбайбы. Ушул бөлүм жалпы эле поэманын лейтмотивинин рационалдык данын түзөт. Мындан ары карай чыгармадагы окуялар, турмуш чындыгынан жаралган жагымдуу сюжет өнүгүп, жакшынакай элестер башталат. Окуя биринен сала бири өнүгүп, биринин себебинен бири туулуп отурат. Айрыкча сюжет түзүү жагынан Жусуев эң сонун ийгиликке жетишкенин айтсак аша чапкандык болбос. Жоомарттын

бүткүл өмүрү: ак тилеги, адал ою, жалыны азайып, деми суубас күрөшү, учкул поэзиясы биригип келип ата-журтка тагдырларын байлашкансып, чыгарманын сюжеттик өнүгүшүндөгү бүткүл окуялар, бүткүл көрүнүштөр, өсүш менен өзгөрүштөр, жашоо менен жаңы өмүрлөрдүн бардыгы тең ушул эстеликке тагдырларын байлашкан. Ушулардын баары эстеликтин алдынан акындын аткарылган тилектеринин күбөсү болуп чууруп өтүп турат. Эгер ушул эстеликти сюжеттен алып койсок чыгарманын бардык элементтери жанып кеткен пружинадай болуп шалдырап, ар кайсысы ар жерде жатып калмак. Жусуев негизги оюн дал ушундай аспектте берип, каарманга азыркы турмушту, азыркы өмүрдү көрсөтүп туруп, анан анын өткөн өмүрүнө алып барышы кубаттоого татырлык. Мына бир мээрман эне кызыл жагоо тагынган баласын жетелеп келип, эстеликке карап калды.

«Көптү эсине салып койду көрүнөт
Көрүнүшү эне менен баланын.
Тааный койдуң те алыскы кыраңдан
Сени ээрчиткен Алтынайдын караанын...»

Акындын ою тээ балалык кездерине кетти. Ушул «Азап» деген главада каармандын төрөлгөнүнөн тартып жетим болушу, атасынан айрылышы, Борбунун колуна кайтып кеткенге чейинки өмүр жолун көрдүк. Чынында ушул бала менен энени тек гана Жоомарттын балалык кезин эске салуу үчүн алып келген жок. Андагы турмуштук көрүнүш, боорукер, мээрман, бирок укуксуз Алтынай эненин, Жоомарттын жашаган күндөрүн азыркы эне-баланын жашаган күндөрү менен контрасттык мүнөздө сүрөттөп жатат. Алтынай менен Жоомарттын ошол күндөрү кандай эле. Эмне деген кордукта өттү эле. Ал эми бул турушкан эне-баланын турмуштары кандай сонун. Жоомарт өткөн өмүрүн, өзүнүн балалык чагын, көргөн кордуктарын азыркы жыргал көрүнүштөр болбосо, балким, эсине салбас эле. Эне-бала эми узары менен бир кыз келип жай отуруп «Ленин жарыгы» ырлар жыйнагын барактай баштады.

«Кол кармашып өткөн кезде
Кыз-жигиттер жанашып.

Көзү тойбой кылчакташат,
Көркөм гүлдү карашып.
– Көрсөң, Жапар, кандай гүл – деп,
Бир кыз айтты баратып».

Ооба, бул тек гана кооздукка өстүрүлгөн гүл эмес, Жапарлардын («Сыноо» деген бөлүмдө) каракчылар менен кармашып жатып капчыгай ичинде төгүлгөн канынан, анын өлүм алдында улуу «тапшырман» аткаралбай калганын айтып, душмандарды кабардаган катын Канткомдун катчысына түндөп жеткирген кунанчан жетимдердин иштери менен сүйүүлөрүнөн жаралган гүл азыркы турмуш! Тиги кыз менен Жапар болсо ошол Жапарлардын азыркы өмүрлөрү эмеспи.

Биз чыгарманын сюжеттик өнүгүшүндөгү келтирилген фактыларга атайылап эле кайрылып жатабыз.

Анын образы жансыз сөлөкөт эмес, тирүү Жоомарт элестейт. Чыгармада негизги ойлор, каармандардын мүнөздөрү көп учурларда кичинекей гана таамай штрихтер менен ачылат.

Чыгармадан ошол кездеги тарыхый шарт, турмуштук көрүнүштөрдөн кадыресе кабар аласың.

Поэманын тилине келсек жөнөкөй, бирок кулакка угумдуу, сезимге жугумдуу ыр саптары менен жазылган. Горький: «Көркөмдүк жөнөкөйлүктө» – дейт. Кеп чыгарманын окуучунун жүрөгүнө жетип, сезимин козгой ала турган болуп жазылышында, образдардын ачылышында. Сыртын жылтыратып ойку-кайкы саптар менен «космос», «ракета», «планета» деген сөздөрдү аралаштырып койгон менен эле ал чыгарма боло койбойт. Поэманын мындай жөнөкөй элпек тил менен жазылышы, көпчүлүк главаларда акындын образын ачууда Жоомарттын ыр түзүү стилине абдан жакын кылып бериши Жусуевдин окуучуларын Жоомарттын поэзиясынын духуна ого бетер жакындатып турат.

«Акын жүрөгү» поэмасында азыраак болсо да кемчиликтер байкалат. Биз Сооронбай Жусуевдин тили жөнөкөй, бирок элестүү, кулакка угумдуу, сезимге жугумдуу дедик. Бирок ошол жөнөкөйлүк кээде өтө эле жөнөкөйгө айланып кетет. Натыйжада ыр саптары эмоциялык күчүнөн ажырап, жүүнү бош сөз тизмектерине айланат.

Экинчи бир кемчилик – акын окуянын анча мааниге ээ болбой турган майда-чуйдаларына көңүл бургандыгында.

Аз да болсо мындай кемчиликтерден арылып коюу керек. Чынында Жусуевдин «Акын жүрөгү» аттуу поэмасы – максатына жеткен чыгарма, биз жогоруда сөз кылган Жоомарттын үчүнчү өмүрүн жараткан чыгарма. Сени Жоомарт сыяктуу эл-жерибиздин ак жүрөк уулу, акыйкатчыл күрөшүүчүсү болууга, Ата Журтка Жоомартча кызмат кылууга чакырган чыгарма.

Жээналы Шериев

СТИЛЬ ЖАНА ЧЕБЕРЧИЛИК¹

Чеберчилик ар бир жазуучунун көркөм сезиминде жашайт, ар бир жазуучуда ар башка, ар түрдүү болот. Мына ушунун өзү социалисттик реализм методундагы стиль менен форманын ар түрдүүлүгүн түзөт. Дал ушунун өзү акынды да, прозаикти да, драматургду да өзүнчө стилге, жазуучулук «паспортко» ээ кылат.

Чеберчиликтин төркүнү – турмуш. Ар бир акын турмушту түрдүүчө көрөт, түрдүүчө кабыл алат, түрдүүчө сезет, түрдүүчө толкунданат, түрдүүчө каарданат же жек көрөт. Ошого жараша ыр ар кандай чыгат, идеялык-көркөмдүк жагынан да бирдей болбойт, турмуш ошондой көп кырдуу, көп сырдуу.

Көркөм чыгарманын каармандарынын ички дүйнөсүн, психологиясын терең ача билүү, кызыктуу сюжет куруп, ыңгайлуу композиция түзүү көркөм тилди жандуу пайдалануу дасыккан жазуучунун гана колунан келет. Ушуга жетишкен жазуучуну гана чебер, өз стили, сүрөттөө манерасы бар жазуучу дейбиз.

Кыргыз поэзиясы согуштан кийинки мезгилде масштабы жагынан да, көркөмдүгү жагынан да бурулуш жасады. Бул мезгилде адабият майданына келген жаш акындар фольклор менен катар совет жазуучуларынын бай традициясынан пайдаланышты, үйрөнүштү

---

¹ Шериев Ж. Стиль жана чеберчилик//Кыргызстан маданияты. –1968. –31 янв.

(мындай абал алгачкы этаптарда сөздүн толук маанисинде болгон эмес), экинчиден, орус жана дүйнөлүк адабият менен кеңири таанышуу мүм-күнчүлүгүнө ээ болушту. Мына ошондой акындардын катарына Жусуев, Сарногоевдер кошулушат.

Албетте, өзүнчө чыгармачылык стиль табуу оңой-олтоң иш эмес. Алардын ар бири өздөрүнчө чыгармачылык азапты, кыйналуу, толгонууларды баштарынан өткөрүштү. Биз төмөндө С. Жусуев менен Б. Сарногоевдин чыгармачылыгына кыскача токтолуп, алардын акындык өзгөчөлүгү туурасында азыраак сөз козгомокчубуз.

Сооронбай Жусуев менен Байдылда Сарногоевдин кийинки он жыл ичинде жарык көргөн жыйнактарындагы негизги темалар – Ата Мекен, кыргыз жергеси. Ошол, Ата Журт жөнүндөгү темадан да биз С. Жусуев менен Б. Сарногоевдин бири-бирине окшобогон эки башка лирик акын экендигин көрөбүз.

«Алыска кетсем өзүңдөн,
Айрылгансыйм күчүмөн.
Ак булут көрсөм тоого окшоп,
Аскалар кетпейт түшүмөн.
Жүрөгүм тоодо экенин
Жүргөндө түздө түшүнөм».

(С. Жусуев)

«Жылгасы жыпар жыттанат,
Жыттуулук жактан кыз калат.
Бетеге гүлү кол булгап,
Беркел деп турат туш-тарап».

(Б. Сарногоев)

Бул келтирилген куплеттерге комментария берүү артыкбаштык кылат. Алар ар кандай окуучуга жетет, сезимин козгойт.

Кыргыздын Ала-Тоосу Ата Мекендин символу. Ала-Тоо жөнүндө Токтогул, Тоголок Молдодон тартып, биринчи калем кармаган жаштарга чейин жазып, ырдап келишет. Бирок ар бир жазуучу жалындуу патриоттук сезимин ар түрдүү деңгээлде, ар башка планда берери бышык.

Жогоруда биз келтирген эки акындын ырларына мүнөздүү көрүнүш – каармандын элге, жерге карата болгон лирикалык сезиминин курчтугу, назиктиги жана кылдаттыгы. Поэзиядагы жөнөкөйлүк, жатык тил чеберчиликтин бир белгиси. Элестүү сүрөттөөлөр жана ойчулдук Сооронбай Жусуевдин ырларынын көркүн ачып, окуучуну да ойлондурут. Ал эми Байдылда Сарногоевде болсо ойду тереңдеткен таамай салыштыруулар менен катар акындын өзүнө гана таандык поэтикалык ыкмасы жана каражаттары бар.

Азыркы учурда, коммунизмди кеңири куруу мезгилинде, партия менен Өкмөтүбүз белгилеген негизги милдеттин бири коммунизмдин жаңы адамдарын тарбиялоо.

Бул маанилүү маселени чечүү үчүн советтик жазуучулар, анын бир отряды болгон кыргыз жазуучулары бардык чыгармачылык күчтөрүн жумшоодо.

Б. Сарногоевдин «Мен киммин», «Кымбаты ким», «Мекеним», «Ук, Жер эне», «Улуумун», «Жыл тосуу»; С. Жусуевдин «Канаттуу заман», «Келечекти ойлонуп», «Сыймык», «Бүркүт» сыяктуу ырлары ушул максатка жооп бере турган чыгармалар.

Жыл мезгилинин эң сулуусу, эң кызыктуусу – жаз. Жазда табият кыймылга келет, жанданат. Адатта акындардын өздөрү сүйгөн жыл мезгилдери болот. С. Жусуев менен Б. Сарногоев жаз мезгилине арнап көп ырлар жазышкан:

«Жаңырып баары кубулуп,
Жаз менен келди сулуулук.
Карылар өзүн жаш сезет
Калгансып кайра туулуп.

Бардык куштар сайрашып,
Бакадан өөдө чардашып,
Жаз келсе ырчы болушуп,
Жандана түштү жайнашып».

(Сооронбай Жусуев)

«Көктөм келсе күндү карап күн күлөт,
Бугуп жаткан булбулга да тил кирет.

Бардык жерде махабаттын сезону,
Магдыратып баштаганын билдирет.

Көктөм келсе жатып албай очоюп,
Былтыркы эски «төшөнчүсүн» которуп,
Ишин иштеп ийининин оозунда
Суур деле отурбайбы чочоюп».

(Байдылда Сарногоев)

Мында акындарыбыз учурдун мүнөздүү белгилерин көрсөткөн образдык сүрөттөөлөрдү, көркөм деталдарды колдонуу менен, жаз мезгилинин маанисин, анын жылдын башка мезгилдерине окшобогон кайталангыс өзгөчөлүктөрүн чыныгы поэзиялык тил менен бере алышкан.

Нечен жылдардан кийин деле жаз ушундай келет, бирок жаз мезгилин сүрөттөгөн бул акындарга мүнөздүү көркөм өзгөчөлүктөр кайталангыс болуп кала берет.

Каардуу согушту өз башынан кечирген С. Жусуев тынчтык жөнүндө акындык эргүү менен жазат. Согуш, согуш ал жаш менен карыга, кыйышпас жаштык сүйүүгө, ата менен балага, деги эч нерсеге карабайт эмеспи. Мына ошондой адамдарга чексиз трагедия алып келген согуштун жек көрүндү кебетеси акындын бир катар ырларында көркөм боёктор менен ачылат.

«Көп сөз угуп, баарын жаттап алса экен,
Жакшы сөздүн маанисине канса экен.
Ошентсе да «согуш» деген бир сөздү,
Менин чүрпөм укпай, билбей калса экен»,

Жакшы айтылган ой! С. Жусуев согуш жаман, кан төгөт, элди азап менен кайгыга батырат, сүйгөн жарды күйөөсүнөн, баланы атасынан, энени баласынан ажыратат деген сыяктуу көп ойлорду «согуш» деген сөздү билбей калса экен деген кичинекей гана деталь аркылуу жеткире айтып койду.

Поэзиянын эң негизги элементи ой жана образдуулук. Биз сөз кылып жаткан Б. Сарногоев менен С. Жусуевдин поэзиясына да ушул касиет таандык.

Жусуевде көбүнчө куюлушкан атоочтук уйкаштар, ал эми Сарногоевде этиштик уйкаштар көбүрөөк. Мына ушунун өзү да бул эки акындын чыгармачылык стиль жагынан болгон айырмасын көрсөтүп турат. Демек, ар бир акындын өз үнү, өздүк ыкмасы болууга тийиш.

Байдылда Сарногоев ырга жан киргизген образдык курулмаларга, учкул сөздөргө бай акын.

«Ойносом деймин кошулуп,
Окшошпойм, бирок локуюп».

Кандай сонун салыштыруу, «локуйуп» күндөлүк тиричиликте көп колдонулуучу сөз, бирок бул жерде балалыкка карама-каршы коюлуп, ал өзүнүн толук маанисине чыга келген сыяктуу.

Көрүнүктүү советтик акын Е. Винокуров: «Ырды өлтүрүү үчүн көп күчтүн кереги жок, анын нервине гана бир уруу жетиштүү, ал параличке айланат... Чыныгы ырда сөздөр темир сепилге окшоп бири-бири менен бекем ширетилген... Бир эле тетик алмаштырсаң ырда тең салмактуулук жоголот...» – дейт.

Ушул ой Б. Сарногоевдин ырларына толук мүнөздүү. Дагы бир мисал:

«Талантың таңкы чолпон жылдыз эле,
Таптаган мүнүшкөрүң турмуш эле.
Аялдар акын төрөйт, баатыр төрөйт,
Сендейди сейрек төрөйт кыргыз эне».

(«Мидин»)

Мындай ырлар Б. Сарногоевде ондоп саналат, анын бардыгы жөнүндө сөз кылууга мүмкүнчүлүк жок.

Сөз кезеги келгенде айта кетчү нерсе Б. Сарногоевдин ырларынын ичинде поэзия жалынына чөмкүбөй муздак, супсак калган ырлар да бар. Акындын Социалисттик Эмгектин Баатыры Ө. Атабековага арнаган «Баатыр эжеме» деген ырын окусаң, анда шыдыр уйкаш бар, бир карасаң жакшы эле ыр өңдөнөт, үңүлө түшсөң, «торгойдон эрте турат, аялдын нурдуусу, жылдызы бар, ак маңдайын тер баскан» деп

санап олтурат, эч нерсе эсинде калбайт. Окуучуларды толкундата турган Байдылдага мүнөздүү учкул сөздөр жок.

Ою тайкы, көркөмсүз айрым ырларды С. Жусуевден да жолуктурабыз. «Пахта талаасында» деген ыры «Чабыкчы», «Тракторчу», «Сугатчы» деген үч бөлүктөн турат. Буга мүнөздүү кемчилик да жөнөкөй фактыны баяндоо, б. а., чабыкчы гозонун түбүн бошотот, отоо чөптөрдөн арылтат, тракторчу култивациялайт, «Майлуу колунан эмгектин балы тамат», «Суу сырын билген Канышжан суу буруп жүрөт» деген сыяктуу санактар басымдуу.

К. Федин көп жылдар бою Максим Горький атындагы Адабият институтунда проза секциясынын жетекчиси болуп иштейт. Ошондо жүргүзгөн байкоосунун негизинде мындай дейт: «Мен узак убакыттар бою көп студенттердин, келечектеги адабиятчылардын, көбүнчө шыктуу жаштардын ишин карап жүрдүм. Жакшы ийгиликке, эреже катары, жеңил-желпини жазгандар эмес, кыйналып эмгектенип жазгандар жетишкендигин байкадым».

Менимче, бул чыгармачылык тажрыйбанын, байкоолордун негизинде келип чыккан адилеттүү пикирдин бардык жаш жазуучуларга тиешеси бар. Чеберчиликтин чеги жок. Ага талыкпай эмгектенүүнүн, тынымсыз иштөөнүн, үйрөнүүнүн натыйжасында гана жетишүүгө болот. Акындык оңой иш эмес, ал Ала-Тоонун эч ким чыга элек чокуларына чыгууну талап кылат.

Жээналы Шериев

ПОЭЗИЯ КҮҮНҮ ТУРМУШТАН АЛАТ¹

Орус тилинде «литературная обойма» деген сөз тизмеги бар. Эгерде биздеги котормо ыкмасы менен алсак, анда ал түшүнүк кыргызча «адабий обойма» болот да! А чынында «адабий обойма» деген сын макалаларда, обзорлордо, докладдарда, сөздөрдө бир канча жазуучулардын же акындардын ысымдарын дайыма чогуу, бир калыптан өзгөртпөй айтылышын билдирет. Маселен, биздин адабиятыбыздын

¹ Шериев Ж. Поэзия күүнү турмуштан алат//Ала-Тоо. –1969. –№7.

алгачкы этаптары жөнүндө сөз болгондо Аалы Токомбаев, Түгөлбай Сыдыкбеков, Темиркул Үмөталиев жана башкалар, ал эми кийинки акындардын мууну жөнүндө сөз болгондо дайыма Сүйүнбай Эралиевдин, Сооронбай Жусуевдин, Байдылда Сарногоевдин ысымдары бир аталат. Алар көп жылдар бою жаш акындардын тобу менен бир аталып жүрүшүп, кийин-кийин гана белгилүү кыргыз акындарынын ысымдарына катар коюла башташты. Мында эч кандай кокустук жок, айтса-айтпаса кыргыз адабиятына кошкон көркөм кошумчалары жагынан болсун, чыгармаларынын карандай эле көлөмү жагынан болсун, чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрү жана чеберчиликтери жагынан болсун, алар башкалардан кем калышпаган эмгек жасап коюшту көрүнөт. Экинчиден, аталган акындардын чыгармачылык жолдору да белгилүү даражада кыргыз совет поэзиясынын акыркы он беш-жыйырма жылдардагы өнүгүшүнүн негизги тенденциясын өзүндө чагылдырды. Деги алардын чыгармачылык жолунан биздин поэзиянын өнүгүшүнүн айрым этабынын урунттуу белгилерин көрүүгө болот. Анын үстүнө ал акындардын ар биринин индивидуалдуу изденүүсүн, стиль жагынан өз алдынчалык үчүн аракетин, карама-каршылыктарда өсүп-өнүгүүсүн, бүткүл поэтикалык тажрыйбасын териштирип, иликтеп, жалпылап чыгууга да мезгил жетип калды. Мына ушул аспекттен алып караганда акын Сооронбай Жусуевдин чыгармачылык жолу да абдан кызык байкоолорду, ой жүгүртүүлөрдү, жалпылоолорду туудурушу ыктымал.

Сооронбай Жусуевдин чыгармачылык жолу али адабият тарыхынын энчисине биротоло өтө элек, анын акындык өнөрүнүн башталышы, биринчи жыйнагынын чыгышы, андан кийин улам өрдөп өсүп олтурушу азыркы окуучулардын дээрлик көпчүлүгүнүн көз алдында өттү.

Сооронбай Жусуев адабият майданына согуштан кийинки жылдары келди. Анын алгачкы ырлары ошо кездеги жаш акындардын ырларынан анча деле айырмаланган жок. Бирок ал аздыр-көптүр аты чыга баштагандан тартып эле аябай активдүү иштеди, ар түрдүү ритмикалык жана өлчөмдүк формаларды арбын пайдаланды, ырдын карандай техникалык жагына көп көңүл бурду. Натыйжада ал ырдагы сөздөрдүн өз ордунда турушуна, ыр саптарынын мукамдуу угулушуна, уйкаштын таамай жана уккулуктуу болушуна бир кыйла жетише алды. Муну 50-жылдардын эң башында чыккан биринчи ырлар

жыйнагы «Эмгек күүсүнөн» айкын байкаса болот. («Тынчтык багы», «Таң жели», «Уча бер» ж. б.) Бирок ал жыйнакта нукура поэтикалык касиетке ээ болгон ырлары бирин-серин гана болчу. Көпчүлүгү бүтүндөй даңктуу даталарга арналган эле, аларда эмгекчи адамдардын образы жансыз жана кунарсыз түзүлүп, негизинен күндөлүк окуяларга байланыштуу жазылган эле. Аларда оригиналдуу акындык ой жетишсиз болуп, алар ошо кезде газета-журналдарда кайталанчу стереотивдүү түшүнүктөр менен фразалардын уйкаштырылып коюлган кайталамасы болгон. Анын үстүнө ал жыйнакта жалган пафос, карандай декларация, турмуштук көрүнүштөр жөнүндө жөн гана абстракттуу ой жүгүртө берүүлөр да үстөмдүк кылган. Мына ушулардын бардыгын, албетте, жалгыз гана Сооронбай Жусуевдин жаштыгынан же тажрыйбасыздыгынан көрүүгө болбойт.

40-жылдардын аягы, 50-жылдардын биринчи жарымында жалпы эле совет поэзиясында, ошондой эле кыргыз поэзиясында эмгек адамдарынын лирикалык портретин түзүү кеңири өөрчүйт, бирок бул портреттерде жандуу конкреттүү адам мүнөздөрү эмес, каармандын профессиясы, адистиги башкы белги катары алынат да, натыйжада сюжеттик стандарттар пайда болот. Сооронбай Жусуевдин «Агроном», «Почтальон», «Саяпкер» сыяктуу ырларына мына ушул айтылган белгилер толугу менен мүнөздүү.

«Агроном» деген ырын көрсөк, мында жыл мезгили жөнүндө бир-эки сап айтылат да, эгиндин мол түшүмүн өстүргөн бул биздин иш билги агроном Жунуш деп жыйынтык чыгарылат:

– Тигил ким буудай жиреп келе жаткан,
Кубанып мончок тери беттен аккан,
Токойдой бийик чыккан кыналышып,
Буудайлар башын ийип саламдашкан?
– Түгөнгүс түшүм деген кенчке ээ болгон,
Ал биздин Жунуш деген агроном.

(«Эмгек күүсү», 29-бет.)

Мында эч кандай поэтикалык ой жок, курулай гана фактыны кайталоо. Ушундай эле абал биздин дасыккан акындарыбызда да болгон. Азыр деле бул илдеттен толук ажырай албаган айрым

акындар бар. Сооронбай Жусуев чыгармачылык ишке адабият үчүн кыйын учурда киришти. Согуштан кийинки учурларда биздин адабий чөйрөдө көркөм адабияттын, асыресе поэзиянын табияты, милдети, мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө бир кыйла калпыс көз караштар өкүм сүрүп, ал көз караштар айрыкча жаңыдан өсүп келе жаткан жаш акындардын өз алдынча ой жүгүртүшүнө, изденүүсүнө, умтулуусуна кедерги болду жана аларды даяр схемалар боюнча ой жүгүртүүгө, жазууга кириптер кылды. Ал турсун, жеке адамдын кээ бир түшүнүгүнө жараша ар кандай стиль изденүүлөр формалисттик көрүнүш катары каралып, поэзияда коёндой окшоштук, бир беткейлик өкүм сүрүп турган эле. Мисалга, акын Сооронбай Жусуевдин алгачкы жыйнагындагы сүйүү ырларынын бирөөнү – «Эмнеликтен сүйөмүндү» алып көрөлү, мында каармандын ички сезимин конкреттүү ачуунун ордуна, жалпы мүнөздөгү декларативдүү үстүртөн баяндоо, терең психологиялык кайгырууларды берүүнүн ордуна анын эмгегин, эмгекке жасаган мамилесин берип, ошол аркылуу гана сүйө тургандыгын билдирет.

«Мен сүйбөймүн сенин белиң кымча деп,
Кызыкпаймын кырка күмүш тишиңе.
Сылыксынып күлүмсүрөп айтып кеп,
Карасаң да жал-жал этип кишиге.
Сүйгөндүгүм эпкиндүү кыз дедирип,
Иштегениң жерге берип келбетти.
Сүйөм сени ошондуктан берилип,
Өзүң дагы сүйгөндүктөн эмгекти».

(«Эмгек күүсү», 58-бет.)

Албетте, социалисттик коомдо адамдын өмүрүнүн баасы жана мазмуну биринчи иретте анын эмгеги менен ченелет. Эмгек темасы советтик адабияттын генеральный темасы. Бирок ошол улуу теманы көп сырдуу адам турмушунун бардык сфераларына алып келип жамай берүү, сөзсүз, ал теманын баркын гана төмөндөтөрү бышык. Дал ушул сыяктуу эмгек темасынын беделин түшүрүп, таптакыр тескери трактовка кылган, адамдагы асыл сезимдердин бири махабат сезиминин мазмунун жардыланткан мотивдер ошол кездеги орус

поэзиясында да абдан көп жолуга турган. Бул жерде жаш акын ошол мотивдерди механикалык түрдө кайталап, туурап олтурат.

Баса, биринчи ырлар жыйнагында Сооронбай Жусуевдин өзүнө гана тиешелүү стили бар беле? Албетте, мындай суроого бир жактуу жооп бериш кыйын, анын өзүнчө себептери бар. Баарыдан мурда стиль, тактап айтканда, чыгармачылык стиль деген эмне экенин, анын урунттуу белгилерин ачык-айкын айтып, ташка тамга баскандай көрсөтүп берген стабилдүү эмгек али жазылган жок. Стиль маселеси талаш-тартыштан башы чыкпай, алигиче аныкталбай келатат. Ошол себептен тигил же бул художниктин стили дегенде кээ бир сынчы-адабиятчылар ал колдонгон эстетикалык принциптердин жана приемдордун суммасын түшүнүшсө, кээ бири художниктин ой жүгүртүү оригиналдуулугун, тигил же бул турмуштук көрүнүшкө көз карашынын өзгөчөлүгүн түшүнүшөт. Жазуучунун стили дегенде жалаң гана ырдын ички техникасына, көркөмдүк сапаттарына, формасына гана басым жасоо туура тыянакка алып келбейт. Көрүнүктүү адабиятчылар Л. Тимофеев, Л. Г. Абрамович жана башкалар жазуучунун стилин анын жалпы чыгармачылык ишинин натыйжасынан келип чыккан жана конкреттүү чыгармада ишке ашкан негизги идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрдүн (идея, тема, мүнөз, тил ж. б.) кошундусу катары карашат.

Стиль маселесине байланыштуу экинчи бир пикир Достоевскийге таандык: «Стиль – бу адам, стиль – бу жазуучу». Демек, бу пикир боюнча стиль дегенибиз конкреттүү бир художниктин жекече башкалардан айырмалуу адамдык (личностный) сапаттарынын көркөм чыгармачылыкта ачылышы. Эгерде биз жогорудагы эки көз караштын биринчиси менен карасак, биринчи жыйнагында Сооронбай Жусуевдин жекече акындык белгилери аздыр-көптүр бар экендиги байкалат. Анткени ал жыйнакта акындын өзүнө гана тиешелүү поэтикалык ыкмалар, ыр куруу системасы, теманы иштеп чыгуу принциптери бар. Бирок чын-чынына келгенде жаш акын Сооронбай Жусуевде өз алдынча чыгармачылык стиль али ачык-айкын көрүнө элек болучу. Ал эми өзүн толкундаткан коомдук, турмуштук табигый көрүнүштөргө өз алдынча мамиле кылбастан, аларга өзүнүн акындык көзү менен карабастан, ошо кезде үстөмдүк кылган стереотиптүү түшүнүктөрдүн призмасы аркылуу караган.

Сооронбай Жусуевдин «Чындык менен ыр» деген экинчи жыйнагында биринчи жыйнагына тиешелүү айрым ийгиликтер да, кемчиликтер да андан ары өнүктүрүлдү. Акын өзүнүн жеке турмуштук тажрыйбасына кайрылганда, өзү башынан өткөргөн окуялар тууралуу сөз кылганда, өзү сүрөттөп жаткан предметке карата активдүү идеялык-эмоциялык мамиле жасаганда, анын ырлары ишенимдүү, таасирлүү чыгып, кадыресе поэзиянын бардык касиеттерине ээ боло алган. Буга анын аталган жыйнактагы «Тоодогу түн», «Тынчтык гүлүн коргойбуз», «Эсимде», «Лат-виялык трактористкага» сыяктуу ырлары айкын далил. Ал эми акын өз башынан кечирбеген, акыл-эси жана эмоциясы менен жеке түшүнбөгөн, бирок ошо кезде башка акындар тарабынан көп айтылган темалар тууралуу жазганда анын ырлары таасирсиз, супсак, декларативдүү чыгып калган. Экинчи жыйнагында, тилекке каршы, мына ушундай мазмундагы ырлар басымдуулук кылат. Жалпысынан баалаганда «Чындык жана ыр» деген жыйнагы, ичинде айрым дурус ырлардын барлыгына карабастан, акындын чыгармачылык жолундагы кандайдыр бир алдыга шилтенген чечкиндүү кадам боло алган эмес. Ал жыйнакта автор өзүнүн индивидуалдуу үнү менен ишенимдүү сүйлөп кете албаган.

Сооронбай Жусуевдин чыгармачылыгындагы байкаларлык алдыга карай жылыш бири-бирине удаама-удаа чыккан «Өмүр жазы» (1955-ж.) жана «Сүйүү менен ишенич» (1956-ж.) деген жыйнактарынан башталды. Баарыдан мурда ал поэзиядагы ири жанрларды өздөштүрүүгө аракет кылып, «Өмүр жазы» деген көлөмдүү поэмасын жазды.

«Өмүр жазы» – согушта эки көзүнөн ажыраган кыргыз жигитинин кыйын тагдыры жөнүндө баян кылат. Поэманын башкы каарманы Самат Бекпоев кан майданда азиз болот. Жанындай жакшы көргөн досу Сергей Попковдон ажырайт, госпиталда сестра кыз менен таанышат, ал кыздын аты – Галина – Сергей Попковдун антташкан жары болуп чыгат. Галина Саматты коштоп айылына келет. Айылына келгенде Саматтын сүйгөн кызы Жамал андан баш тартат, Ормон деген бир орой шылуунга тийип кетет. Самат өлгүсү келет, бирок аны Галина сактап калат. Башкача айтканда, Самат менен Галина баш кошот. Балалуу болгондо алар уулунун атын Сергей коюшат. Поэманын акырында Самат академик Филатовго барып, көздөрүн ачтырып

келет да, бала-чакасы менен бактылуу жашап калат. Ал эми Жамал Ормондон ажырашып, ара жолдо бактысыз болуп калат.

Албетте, акындын бул поэмасы ошол кездеги Орто Азиялык адабияттардагы согуш темасына арналган ири поэтикалык чыгармалардын сюжеттик схемалары жана мотивдери боюнча жазылган. Ал улуу согуштук катаал практикасында көп эле жолуккан фактыларды өз алдынча трактовка кылып, оригиналдуу сюжетке айландыра албай, даяр сюжеттик стандарттардын инерциясына жеңдирип жиберген. Анын үстүнө каармандардын кылык-жоруктары, капыстан кылган иштери психологиялык жактан мотивировкаланган эмес. Реалдуу турмуштун ар кандай кырдаалдары ишенимдүү чагылган эмес. Окуялар да көбүнчө карандай автордук баяндоо аркылуу үстүртөн берилет, диалогдор да автордук баяндоодон айырмаланбаган, жандуу интонациядан айрылган кургак сөздөрдөн куралат, стилинде чыныгы поэтикалык экспрессияга караганда жадатма прозаизм үстөмдүк кылат. «Өмүр жазы» жалпы жонунан алымсынарлык даражага жеткен эмес. Бирок ал поэмада Сооронбай Жусуевдин кийинки эпикалык чыгармаларына мүнөздүү бир белги бар, ал белги – акындын моралдык-этикалык темага айрыкча көңүл койгондугу. «Өмүр жазынын» пафосу негизинен убадага туруктуулук жана туруксуздук эмеспи.

Акындын «Сүйүү менен ишенич» жыйнагына кирген «Мөмөлүү бакта» поэмасында да нравалык маселе козголот. Балалуу аялды мөмөлүү бакка, баласыз аялды куураган даракка салыштыруу поэманын образдык идеясын түзөт. Ушул идея күнүмдүк кызыкчылыгы үчүн түз жолдон азгырылып, акыреттик жарынан айрылып, өмүрүн башка жактарда өткөрүп, акыры мөмөсүз дарактай какжайган кокой башын көтөрүп өз айылына келген Берметтин жана ага контраст кылып коюлган мурдагы күйөөсү Ашым менен Зыйнанын тагдырлары аркылуу берилет. Поэманын негизги окуясы айыл чарбасын коллективдештирүү учурундагы тап күрөшү күчөп турган окуялардын фонунда өтөт. Ошон үчүн анда молдонун, басмачынын, «кой терисин жамынган» кызматкердин традициялуу жана шаблондуу образдары кирет.

«Мөмөлүү бакта» поэмасында деле «Өмүр жазына» тиешелүү кемчиликтердин дээрлик баары бар. Анын үстүнө поэмадагы негизги моралдык проблема өтө эле жөнөкөй, бир кыйла тайыз, эски

патриар-халдык көз караштардын духунда чечилип калган. Образдарда түз сызыктуулук, бир беткейлик, стандарттуулук күчтүү. Бирок сюжет куруу, окуяларды экспрессиялуу баяндап берүү, каармандардын образын жасоо жагынан бул поэмада «Өмүр жазы» поэмасындагы караганда бир топ артыкчылыктар бар.

«Өмүр жазы» жана «Сүйүү менен ишенич» жыйнактарындагы Сооронбайдын лирикасында анын кийин таасын ачылган индивидуалдуу стилине мүнөздүү белгилер аныктала баштады. Ырас, ал жыйнактарда теманын айланасында жалпы жонунан сөз кылган, өзү эстетикалык жагынан кайгырбаган нерселер тууралуу жазылган, тамтыгы чыккан поэтикалык ойлор кайталанган чабал ырлар бир кыйла бар эле; ал тургай, кээ бир ырларында реалдуу турмуштан эле алынган фактылар адабий фактыга айлана албай, поэтикалык касиетке ээ болалбай, жөнөкөй гана газеттик информациянын деңгээлинде калган. Бул айтканга акындын «Пахта талаасында», «Желпинген жеңемдикинде», «Көпкөн Көөдөков» деген ырларын мисал кылса болот. Бирок ошондой начар ырлардын фонунда «Жеңиш сааты», «Бүркүт», «Карындашыма», «Түндө», «Жаңы үйдөгү эски адат» дегендей ырлары дапдайын бөлүнүп турат. Бул аталган ырлардын айырмачылыгы эмнеде? Биринчи иретте ал ырларда конкреттүү поэтикалык ой бар, дал ошол поэтикалык оюнун конкреттүүлүгү ырдагы сөздүн көбүрүп-жабырып ашкере көбөйүп кетишине жол бербей түйүлгөн муштумдай чыйралып, кыска жана таамай болуп турушун камсыз кылган. Акын поэтикалык оюн конкреттүү бир фактыдан баштайт да, дароо гана акылга жана сезимге жете турган урунттуу деталдар аркылуу өнүктүрүп отуруп, керектүү жерге жеткенде тык токтотот. Ошону менен теманын айкын жана терең ачылышын камсыз кылат. Ушул эффектке жетиш үчүн акын көп учурда кадимки эле салыштырууну жайып, кеңейтип, узартып жиберет. (Муну орусча «Развернутое сравнение» деп коёт.) Мисалга, анын «Бүркүт» жана «Түндө» деген ырларын алалы: алыска учуп, кайрылбастай болуп кайкып бараткан бүркүт акыры чаалыгып аскага конот. Себеби ал учуш үчүн кубатты жерден алат. Анын күчү жерде; анын сыңары ырдын лирикалык каарманы (акын өзүдүр, балким?) да канчалык алыска кетпесин, кайрадан туулган жерине кайрылып келет. Анткени тууган жерсиз ага өмүр жок. Же болбосо лирикалык каарман түндөсү асманга карайт.

Ар кыл топ жылдыздарга көз жиберет. Алардын арасынан Алтын казык жылдызын көрөт, алыстагы сүйгөн жарын эстейт; көпкө жүрүп дагы асманга караса, башка топ жылдыздар орун которуп кетишсе да, Алтын казык баягы ордунда кыймылдабай туруптур. Мына ушундан акын мындай жыйынтык чыгарат:

«Жылдызды түбөлүктүү турган жылбай,
Суктанып карай бердим алымсынбай.
Жаркыным, сен да дайым туруктуу бол,
Дал ошол Алтын казык жылдызындай».

(«Сүйүү менен ишенич», 78-бет.)

Демек, Сооронбай Жусуевдин биз дурус деп атап өткөн ырларында кадыресе поэтикалык касиеттер бар, алар ырга уста боло баштаган жана эстетикалык көз карашы өнүгүп калган адам тарабынан билгичтик менен жазылган, бирок жалпысынан жакшы чыккан ал ырларда рационализмдин белгилери да бир кыйла бар. Сооронбайдын жаңыдан кылтыя баштаган ушул акындык сапаттары анын кийинки жылдардагы чыгармачылыгында аябай өркүндөдү жана тереңдеди. «Өмүр жазы» жана «Сүйүү менен ишенич» жыйнактары Сооронбай Жусуевдин Москвадагы адабияттын таалим берчү атайын жогорку окуу жайында жазылган чыгармалардан куралган эле. Акын Москвадан өз жерине олуттуу адабий билим, кадыресе бийик, жалпы маданият, белгилүү даражадагы профессионалдык тажрыйба алып кайтты. Деги борбордук адабий чөйрөдө беш жыл бою аралашып жүрүү анын духовный өнүгүшүнө, жалпы жана эстетикалык көз караштарынын аныкталышына абдан зор таасир тийгизди. Москвадан окуп келгенден кийин Сооронбайдын өмүрүндөгү жаңы бир тилке башталды – адабияттагы үйрөнчүк шакирттиктин доору бүтүп, чыныгы чыгармачылык эмгектин жана олуттуу изденүүлөрдүн кези келди. Дал ошол учурларда биздин өлкөбүздүн коомдук турмушунда чоң саясий окуялар, урунттуу өзгөрүүлөр болду.

Кийинки учурда советтик адабий турмушта нукура партиялык негиздеги чыгармачылык изденүүлөр менен катар айрым идеялык олук-солкулуктар, кээ бир аша чапмайлар да жолукту. Деги коомдук жана адабий турмушубуздагы өнүгүш жылма, бир кылка, оңой-олтоң

эмес, карама-каршылыктуу болуп, күрөш-тартыш менен өттү. Мына ушундай татаал кырдаал ар бир адамдар, асыресе художниктерден өз алдынча ой жүгүртүүнү, ар кандай нерсеге өз алдынча мамиле кылууну, өз көз карашындагы айрым түшүнүктөрдү кайрадан карап чыгып, өзүнүн саясий-философиялык жана эстетикалык позициясын тактоону талап кылды.

Сооронбай Жусуевдин нукура чыгармачылык изденүүгө түшүшү жана акын катары калыптанышы дал ушул доорго туш келип калды. Ал баштагыдай ашкере көп жазгандан, жыл сайын китеп чыгарганга ашыккандай баш тартты, сөзгө сараң карап, акындык чеберчиликке өтө көп көңүл бурду. «Сүйүү менен ишенич» аттуу жыйнагы чыккандан төрт жыл өткөндө гана 1960-жылы «Үмүт» аттуу жыйнагын жарыкка чыгарды. Ушул жыйнак менен Сооронбай Жусуевдин чыгармачылык өтө жемиштүү, бышып жеткен, ийгиликтүү доору башталды. Анда акындын чыгармачылык почерки даана аныкталып, индивидуалдуу стили токтомдуу боло баштады.

Эмесе «Үмүт» ырлар жыйнагында Сооронбай Жусуевдин акындык өнөрүнүн кайсы белгилери, ийгиликтери даана көрүндү?

Мурдагы жыйнактарында кылтыйып гана жаңыдан ачыла баштаган белгилери, тактап айтканда, поэтикалык ойду кандайдыр бир турмуштук факт же окуя аркылуу ачып берүү жана жекече фактыдан чоң жалпылоолорго умтулуу касиети тереңдеди. Жыйнактагы «Музыкант иниме», «Көз жөнүндө», «Жер шериги учканда», «Эмне үчүн көлдө сулуу көп» сыяктуу бир катар ырлары поэтикалык татымы күчтүү, ою кыска, конкреттүү жана таамай, интонациялык жагынан ыкчам жазылган.

Сооронбай Жусуевдин поэзиясына мүнөздүү бир ыкма кадимки эле салыштырууну жайылтып, кеңейтип берүү мүнөздүү экендигин жогоруда белгилегенбиз Ушул эле ыкманы акын андан ары ийгиликтүү өнүктүрө алды. Далил катары «Жер шериги учканда», «Музыкант иниме» сыяктуу ырларын келтирүүгө болот.

«Жер шериги учканда» ырында лирикалык каарманга иниси келип, өмүрлөшү Майрамдын уул төрөгөндүгүн айтат; бардыгы бешик тойго келип кубанычтуу, жакшы тилектүү тост көтөрүлө баштайт. Сөз кезегин алган Кайратбек кубанычтуу:

«– Жарым Майрам кече уул тапканда,
Жаш баласы алгач ыйлап жатканда,
Жеңип чыгып биздин өлкө бардыгын,
Жер шеригин учуруптур асманга».

Кабыл келген салтанаттын кучагына бөлөнгөн тойдогулар:

«– Узун болор бул баланын кадамы,
Укмуш болор ал жашаган заманы?!
Болочокто Кайратбектин бул уулу,
Болор экен кай планет адамы?!» –

дешип, уйкудагы баланын тагдырына чексиз суктанышат. Ырда өз заманына сыймыктануу идеясы совет адамдарынын турмуштук идеялы катары күчтүү эмоция менен берилген.

«Музыкант иниме» ыры антитеза формасында жазылган. Мында согуш колунан кылкыягын сууруп кеткен, сакал-мурутуна ак кирген окутуучу менен анын кыяктын мукамдуу үнүн созолонткон окуучу-сунун образы салыштырмалуу берилет.

«Оштонуп сен өскөнгө кубангандыр,
Ошого мөлтүр жашы кулангандыр.
Же колдон кылкыягын сууруп кеткен
Согушту ичтен каргап мунайгандыр»,–

деген ырынын бүтүмүн окугандан кийин бактысыздыктын булагы болгон согушка наалат айтасың, бир жагы кубаныч, бир жагы кайгыга тушалып, терең ойго батасың. Мында акын ойду берүүнүн конкреттүүлүгүнө жана сарандуулугуна ийгиликтүү жетишкен.

Акыл менен жүрөктүн лирикасы деген түшүнүк бар. Албетте, ар кандай ырда бул экөөнүн туура айкалышынан күчтүү лирика жаралат. Бул бардык акындарда, ал турсун, ар кандай ырларда ар башкача болушу мүмкүн. Чындыгында булардын катышсыз лирика болбойт, ошондой болсо да кээде айрым ырларда же акыл, же сезим үстөмүрөөк болушу ыктымал.

Сооронбай Жусуевдин «Үмүт» жыйнагындагы «Көз жөнүндө», «Эмне үчүн көлдө сулуу көп» ырлары ушул акыл менен сезимдин

өзгөчө айкалышынан жаралган чыгармалар деген ойду тартынбай айтууга болот. Акындын «Көз жөнүндө» ырына байкоо жүргүзүп көрөлү. Ыр тарыхый болгон окуянын негизинде 18 жаштагы египет уланы Мухамед Махрам Османдын Порт-Саидде жараланып калып, душмандын колуна түшүп, эки көзүнөн тирүүлөй ажырагандыгына байланыштуу жазылган. Ырды чыйралтып, идеялык-эстетикалык мазмундуулугун аябай күчөтүп турган көрүнүш англиялык басып алуучулар, талоончулар менен өз элинин эркиндиги, көз каранды эместиги үчүн күрөшүүчүлөрдүн ортосундагы саясий конфликт. «Көз жөнүндө» ыры баяндоо ыкмасында жазылган, бири-биринен ажырагыс эки бөлүмдөн турат, биринчисинде, жер астын-үстүн болгон согушта жараланып колго түшкөн египеттик жигиттин жайнаган эки көзүн алып, «кан жуткан касап врач» англиялык солдаттын көзүнө салгандыгы, өз элинин патриоту Мухамед «кайгы жутуп көпкө жатып» качып кеткендиги жөнүндө баяндалат. Ырдын экинчи бөлүмүн лирикалык каармандын чечкиндүү айтылган монологу түзөт:

«Солдат, сен сүйгөнүңө жетип барып,
Ыржайып ууртунду кенен жайып
Күлсөң да сенин чоочун көзүң күлбөй,
Түнөрөөр, жаш чыгараар кара түндөй
Пальмалуу Египетин эске салып.

Сен дагы, лондондук кыз, сүйүнөрсүң,
Жигитиң келген кезде жүгүрөрсүң.
Бирок да сезе коюп чоочун көзүң,
Жек көрүп караганын байкап өзүң,
Жаныңдан ошол замат түнүлөрсүң.

Жырткыч, сен жаш өмүрдүн кыйрын кестиң,
Жигиттин таза көзүн оюп кеттиң.
Кубанып жаш-карыны кырсаң дагы,
Кууланып бир миң амал кылсаң дагы,
Көзүң сен оё албайсың Египеттин».

(«Үмүт», 39-бет.)

Бул чакан сюжеттүү публицистикалык ыр поэманын күчүнө ээ, анан калса күчтүү сезимге сугарылган сюжет окуучунун колонизаторлорго каршы ченемсиз жек көрүүсүн туудуруп, кыжырын кайнатат. Бул учурда «кумсарып, каны кайнап түптүз тиктеп» турган Мухамеддин, «кан жуткан касап врач» менен «ыржайган англиялык жырткыч солдаттын» элеси көз алдында турат. Биздин оюбузча, акын чоң дастанга арзырлык окуяны чакан лирикада камтый алган. Албетте, бул жерде акындын тил байлыгын, анын каражаттарын чебер пайдалангандыгы, ар бир каарманга берген жайылма эпитеттери чоң мааниге ээ.

Акындын «Үмүт» жыйнагындагы ырларынын басымдуу көпчүлүгү Ата Мекен, анын кооздугу, ажайып жаратылышы, меймандос, мээнеткеч адамдары, алардын ашыктык жөнүндөгү тунук ойлору жөнүндө жазылган. Бул жерде Т. Аскараровдун «Акталган үмүт» аттуу макаласындагы «Бүткүл ырларды аралап, башкы өзөктүк линия өтөт – бул өз эл-жерине суктангандык, Айга вымпел жеткирген советтик элдин акылмандуулугуна жана «канаттуу заманына» сый-мыктангандык сезимдери» деген пикирине толук кошулууга болот.

Акындын Ата Журт жөнүндөгү бир катар ырлары көркөмдүк жагынан башкалардан эч айырмаланбай, чоң жалпылоонун деңгээлине жетише албай калган учурлары да бар.

«Үмүт» жыйнагынан тартып акындын поэтикалык тили дагы ийкемдүү, көркөмдүү, ширелүү боло баштаган. Ошону менен бирге акындын ырды инструментвокалоого устаттыгы уйкаштыгынын так, жаңы, угумдуу болушун камсыз кылат. Бул өзгөчөлүктөрдү акындын жыйнактыгы көпчүлүк ырларынан кездештиребиз. Кала берсе, аны Жусуевдин котормолорунан да толук байкоого болот. Ал Симоновдун «Күткүн мени», «Жат киши» аттуу ырларын оригиналдын поэтикалык деңгээлин сактоо менен чебер которо алган.

Поэзиядагы ойдун конкреттүүлүгү анын негизги критерийлеринен, ошондой болсо да Жусуев кээде поэтикалык ойду конкреттүү фактынын негизинде берүүгө умтулуп отуруп, рационализмди күчөтүп жиберген учурлары да бар. Ошентип, акын ырды кээде поэтикалык эрудициясына, профессионалдык тажрыйбасына гана таянып жазып коёт. Жыйнактагы «Москва менен кыбыла», «Атасы менен балдары», «Былык ойлуу меймандар» аттуу ырлары ушундай ыкмада

жазылган. Ошону менен бирге Жусуевдин бул жыйнагында али да болсо майда темалуулуктан (айрым альбомдук ырлар да жок эмес) арыла электигин, кээ бир ырларында бир нече көрүнүштү камтууга аракет кылуунун натыйжасында анын чыныгы көркөм ажарын тумандатып жиберүүгө жол бергендигин да белгилөөгө болот. («Эки курбу», «Дос деген ким», «Жүрөгүн уурдай албаптыр» ж. б.)

Жыйнакка киргизилген ырлар кадимки эле традициялык формада жазылган. Ага карабастан, ар бир ыр өзүнчө тыкан поэтикалык ой-сезимди билдирип, конкреттүү мүнөзгө ээ болуп турат. Акындын бул жыйнагындагы ырлары форма жагынан мазмунга ылайык келип, тили жатык жана жөнөкөйлүгү менен анын чыгармачылыгындагы ийгилик катары каралууга татыктуу. Жыйнакты окуп чыккандан кийин өзүнчө поэзияга киресиң да каласың. Мунун өзү акын өзүнө башкаларга окшобогон поэзиянын жолун таап алган деген ойду бекемдейт.

Жыйнакка «Үмүт» жана «Жаркын» поэмалары киргизилген. Бул экөө тең чакан лирико-психологиялык поэмалар. Мында да акын нравалык проблеманын улам тереңдешине карай багыт алат. «Жаркын» поэмасы башкы каармандын ысмы менен аталган. Жаркын согушка чейин өз сүйгөнү Кемел менен романтикалуу бейпил турмушта жашашат. Каргашалуу согуш ачылып, Кемел фронтко кетет. Поэманын ушул жерине келгенде Жаркын менен Кемелдин ичтен сыздаган абалына окуучу аргасыздан аралашып, адамдардын турмушундагы сонундукту трагедиялык супсактык менен тирүүлөй алмаштырган фашизмге каршы жек көрүүсү күчөйт. Жаркын менен Кемел сыяктуу жаңыдан көз ачып, турмуштун өзүнчө жолуна түшкөндөрдүн көз жашын көрүп кайгыга батасың. Бирок поэманын каармандары биротоло пессимизмге батып, келечектен үмүт үзбөйт, келечек жөнүндөгү таттуу кыялдан ажырабайт. Согуш да бүтөт, жеңиштин салюту атылат. Кемелден кат да жок, кабар да жок болот. Ушинтип жүргөн учурда анын госпиталда жаткандыгы жөнүндө туюк кабар келет. Жаркын госпиталга барып, эки көзүнөн ажыраган Кемелди үйүнө алып келет. Анын көзүн айыктыруу үчүн Москвага чейин барат. Бирок ошол мезгилдеги медицинанын күчү жетпейт. Кемелдин көзү ачылбай калат. Ушул сюжеттик коллизияны акын кыска формада берет да, согуш алып келген адамзаттын оор кайгы-мунун ишеничтүү

берет. Белгилей кетүүчү нерсе – бул поэмасында да Жусуев советтик адамдардын нравалык күчтүүлүгүн, ак сүйүүгө туруктуулугун бир топ ишенимдүү берүүгө аракеттенет. Ушуга байланыштуу башкы каармандардын ички кайгыруулары, психологиялык оор учурларын дурус сүрөттөгөн. Ошондой болсо да автор окуяны курулай баяндоо ыкмасы менен берип, кээ бир учурда каармандардын жасаган кылык-жоругуна, окуянын өнүгүшүндөгү динамикалуулукка толук ишене берүүгө болбой турган кемчиликтерди жиберген.

«Үмүт» поэмасы азыркы учурдагы жаштардын турмушунан алынып жазылат. Поэманын башкы каарманы Болотбек – советтик жаштарга мүнөздүү асыл сапаттардын алып жүрүүчүсү. Автордун бул каармандын мүнөзүн ачууда жетишилген ийгилиги катары аны бир нече турмуштук курч ситуацияларда көрсөтүп, бир нече тоскоолдуктардан ишенимдүү алып өткөндүгүн көрсөтүүгө болот. Болотбек советтик чечкиндүү жаштардан. Ал ата-энесинин куру намыстуулуктан жасалган аракетине тикеден-тике каршы болуп, окууну эңсеп качып кетет. Бирок Болотбектин иши ушуну менен эле оңунан чыкпайт. Ал эңсеген окуусуна да кирүү сыноосунан өтпөй иштеп калат. Бирок ал иштеп жүрүп, эңсеген окуусуна өтөт. Окуп жүрүп Надежда аттуу кызды сүйөт. Бирок сүйүү да Надежданын өлүмүнө байланыштуу ишке ашпайт. Болотбек окуусун бүтүп келип, иштеп калат. Поэманын кыскача фабуласы ушундай. Албетте, поэманын сюжеттик өзөгүн минтип кыскартып айтуу окуучунун оюнда ишенимдүү бир пикирди туудурушу кыйын. Бирок биздин айтайын дегенибиз, автор каармандын мүнөзүн бардык жагынан ачып берүү үчүн аны бир нече кабатталган турмуш тоскоолдуктарынан ишенимдүү алып өткөндүгү болуп эсептелет. Эгерде согушка чейинки жана согуштан кийин деле эпикалык формада жазган көп жазуучуларыбыз көбүнчө каарманды бир жактуу, же жалаң анын оң жагын шыдыр өсүү абалында, же тескерисинче көрсөтүп келишсе, кийинки мезгилдерден баштап каармандын мүнөзүн турмуштук курч ситуацияларда, ар түрдүү кагылыштарда ачып берүүгө багыт алгандыгы колдоого татыктуу көрүнүш. Бул тенденцияны колдоп, аны дагы өркүндөтүү жагын эсте тутуубуз керек. Биз сөз кылып жаткан поэмада автор ушул жалпы союздук аренадагы багыттын нугуна үңүп кирип, чыгармачылык жагынан туура жыйынтык чыгара алган. Поэмадагы Болотбек менен

Надежданын сүйүүсү өзгөчө сөз кылууга татыктуу. Автор кыргыз жигити менен орус кызынын чыныгы сүйүүсүн берет. Надежда өлөр алдында калтырган катында мындай дейт:

«Күү чыгып жылга тараптан,
Күүлөнүп суусу шар аккан
Ала-Тоого салам айт,
Ак булут сылап бараткан.
Ажалга көнбөй тырмышкан,
Анык дос күткөн кыргыздан,
Жерине салам айта бар,
Жетпестен кеткен бир кыздан».

(«Үмүт», 129-бет.)

Мында Надя Болотбекти чексиз аягандыктан өзүнүн акыркы сөзүн анын көзүнчө айтып бералбай, кат аркылуу кайрылып, ыйык сүйүүнүн күчтүүлүгүн билдирет. Андан калса, кыргыз адабиятында канонго айланган ыкмадан чыгып кеталбаса, Сооронбай Жусуев да Болотбек менен Надежданы окууну бүтүрүп, баш коштуруп, бактылуу жашатып коймок. Чыныгы сүйүү улуттук чекти билбейт, бирин бири сыйлоого, урматтоого жана дайыма ар кандай учурда болсо да аёого негизделген сүйүү эч кандай каршылыкты этибарга албайт. Болотбек менен Надянын сүйүүсү да дал ушундай сүйүү. Автор булардын сүйүүсүн жеңил-желпи примитивдүүлүккө, схематизмге салбастан, ишенимдүү, поэтикалык чындыкка жеткирип берет. Анткени эки жаштын ортосундагы мамиле турмуш чындыгынын негизинде улам чиеленип олтурат.

Поэмада автор советтик жаштарга мүнөздүү алга умтулуучулукту, өз максатына ишенгендикти жакшы берген. Бул айрыкча Болотбектин образы аркылуу ойдогудай ишке ашат. Биздин максат акындын лирикалары боюнча ой жүгүртүү болгондуктан, анын поэмалары боюнча кыскача гана байкоолорду берүү менен чектелдик.

Жыйынтыктап айтканда, Сооронбай Жусуевдин «Үмүт» жыйнагы, анын чыгармачылыгындагы бурулуш этабы катары каралууга тийиш. Анткени ушул жыйнагы аркылуу дасыккан, калемги төшөлгөн акын катары көрүндү. Үмүт акталды.

Сооронбай Жусуевдин «Ала-Тоо» журналына (1964-жыл, 2-саны) жарыяланган жаңы ырларына байланыштуу жазылган макаласында («Дружба народов» журналы, 7-саны) адабиятчы Л. Лебедева: «Акындын чыгармачылыгы азыркы күндүн темасы менен өзөктөш, негизинен анын оюнун чордонун биздин заманыбыздын сезими жана ой-пикири бурат. Карапайым адамдардын жүрүш-турушунан, алардын бири-бирине, тууган жерине, өздөрүнүн эмгегине болгон мамилелеринен адамдык чон мазмунду, лирикалык тереңдикти табуу – мына ушулар менин байкашымда Сооронбай Жусуевдин поэзиясынын ички өзөгүн түзөт»¹ – деп жазат. Бул адилеттүү пикир Жусуевдин кийинки мезгилдеги поэзиясына да толук тиешелүү. Чындыгында акынды тынчсыздандырган, поэтикалык толгонууга дуушар кылган заманыбыздын карапайым адамы, анын асыл сапаттары Жусуевдин «Адам кадыры» аттуу ыры «Акын жүрөгү» жыйнагынын лейтмотиви сыяктуу. Ырда турмуштагы адамдын баркы жөнүндө жөнөкөй гана ой айтылат. Бирок ушул жөнөкөйлүктүн тереңинде акындык философия – тирүүлүктө адамды, анын кадырын сыйлоо идеясы ачык көрүнүп турат.

Чынында эле шаарда жүрүп, адамдын, кыймылдын көптүгүнөн кээде жадап, ээн-эркиндикти эңсейсиң. Бирок бул эңсөө өз чегине жетет. Ошондо акындын «алдыман чык, бачымыраак көрүнчү, адам, адам барктабапмын мен сени» деген поэтикалык бүтүмүнүн толкунунда турмуш, анын агымы жөнүндө акын менен кошо дагы бир жолу философиялык ой жүгүртүүгө аргасыз болосуң. Акын «Акын жүрөгү» жыйнагында ала-тоолук жаштар, жылдыздарга жол салган космонавттар, эми сүйлөөнү үйрөнүп жаткан наристелер, боордош элдер жөнүндө, адабият менен искусствонун атактуу адамдары жөнүндө жазабы, кыскасы ким жөнүндө жазса да карапайым адам, анын улуулугу жөнүндөгү борбордук идеялык өзөк аралап өтөт. Жыйнактагы «Акын жүрөгү» поэмасынын да негизги идеялык мазмунун дал ушул адам, анын өлбөс-өчпөс эмгеги түзөт.

Сооронбай Жусуев акын-лирик катары кийинки жылдары жарык көргөн «Көңүл күүлөрү» жыйнагы аркылуу айрыкча ийгиликке ээ болду. Бул жыйнакка кирген ырлардын ар бири өз алдынча автономиялуу сыяктанып көрүнгөнү менен алардын баарын бириктирип,

¹ *Лебедева Л.* «Тогуз ыр жана традиция жөнүндө талаш» // *Ала-Тоо*. – 1964. – № 10, 105-бет.

бир көркөм организмге айландырып турган туташ бир идеялык-эстетикалык өзөк бар. Ал өзөктү адамдын, дүйнөнүн, жашоонун эң түпкү касиеттери жана маанилери, тарыхы жана келечеги, алган орду жана милдеттери жөнүндөгү акындын тынчсызданган ой-пикири түзөт. Курч поэтикалык ой мазмунга ылайык формага ээ болгондо гана ыр чыныгы көркөм чыгарманын деңгээлине көтөрүлөт. Жыйнактын башында берилген он бир ырдан турган циклинде ушул касиет бар. Акын азыркы учурдун эң маанилүү проблемасы – бейпил жашоону адам, анын эстафетасын улантуучу бала менен тыгыз байланыштырат да адамсыз, адам коомусуз дүйнөдөгү колдун да, жыттын да, гүлдүн да, дарактын да, салмактын да, жарыктын да, сулуулуктун, кыскасы, табигаттын бардык кооз көрүнүштөрүнүн эч кандай мааниге ээ эмес деген лирикалык-философиялык жыйынтык чыгарат. Бул жерде акын жогорудагы жаратылыш көрүнүштөрүн курулай саноо менен чектелбейт. Тескерисинче, алардын ар биринин ички маңызын ачып, аларды адамдын тагдыры менен диалектикалык бирдикте карайт. Албетте, философиялык лириканын аймагы (сферасы) чексиз, бирок ошондой болсо да анын мазмунун адам, анын өлүмү менен өмүрү, бактысы менен келечеги түзөт. Жогоруда көрсөтүлгөндөй ал ырлардагы адамдын келечек тагдыры жөнүндөгү ой биринчи иретте бала менен байланыштырылат, баланын образы бардык ырларында куду лейтмотив сыңары улам-улам кайталана берет.

«Күн чыкканча дүйнө дагы өзгөрөт,
Жарык көрөт, өмүр көрөт көп бөбөк.
(«Күндүн сыры»)

Жер жүзүндө төрөлөт канча бала.
(«Салмак»)

Сыласын эне колу бала башын.
(«Кол»)

Эне танбайт эч качан бала жытын.
(«Жыт»)

Талпынып бала күлөт, бала жыргайт.
(«Жарык»)

Бардыгыбыз бала бутун кармайбыз.
(«Бут»)

Адам тойбой сулуулукка өмүрдө
Жүрөт экен куштар бойдон, ач бойдон».

(«Сулуулукка суктануу»)

Адам, аны менен сыймыктануу идеясы дал ушундайча акындын кийинки мезгилдерде жарык көргөн «Акын жүрөгү», «Көңүл күүлөрү» жыйнагынын идеялык-эстетикалык башкы линиясы катары өтүп турат.

Лирикалык роддун бир өзгөчөлүгү катары айрым бир ырда каармандын образ-мүнөздүн деңгээлине жетише албагандыгы болуп эсептелет, анткени лирикадагы мүнөз толук жана жетилген абалга жетише албайт, бир бүтүн жандуу мүнөз түзүлбөйт. Л. И. Тимофеев: «Лирикада мүнөздүн айрым абалдары гана берилет» – деп көрсөтөт. Чындыгында ар кандай бир лирикада адамдын кайгырууларынын белгилүү бир жагы берилет. Буга карап лирикада образ-мүнөз болбойт деген жыйынтык чыкпайт. Лирикадагы мүнөз акындын бүтүндөй бир жыйнагында же жалпы чыгармачылыгында түзүлөт. Далил катары жогорудагы белгиленген циклдеги ырларга токтолуп көрөлү. Бул циклге кирген ырлар: «Адам каны», «Дарак», «Салмак», «Эндик жана жымжырттык», «Урук», «Кол», «Жыт», «Жарык», «Бут», «Гүл – боорукер досубуз», «Жылуулук» – деп аталат.

Бул ырларда акыл адам тагдырына, кыйраткыч согушка байланыштуу трагедиясына жашоонун түбөлүк экендигине, анын адамсыз болбой тургандыгына терең философиялык ой жүгүртүп, адамдын табигат кооздугуна жасаган мамилесин жогорку чеберчиликте бере алган. Ушул жагынан алганда Жусуевдин бул ырлар циклиндеги идея Э. Межелайтистин «Адам» аттуу чыгармасынын идеясы менен үндөшүп турат. Бул үндөштүк советтик чындыктын негизинен келип чыккан закондуу көрүнүш. Бирок бул үндөштүккө карап, чолок бүтүм чыгарууга болбойт. Бул үчүн эки акындын тең бирдей «Кол» деп аталган ырларын салыштырып көрөлү.

Э. Межелайтис «Колдор» аттуу ырында гүлдөп турган дарактын образы аркылуу берет, «Жашыл көкүрөктүү дарак чымыр колдору менен зор эмгектин сыноосунан» өтөт. Ошентип, ырда эмгек менен эркиндиктин биримдиги, совет адамынын эркин эмгегинин жемиши символдоштурулган кол аркылуу күчтүү эмоция,

тыкан интеллектуалдуу ыкта берилет. Ал эми Сооронбай Жусуевде «Кол» аттуу ыры төмөндөгүдөй ыкмада жазылат, башкача айтканда, мурда колго ода айтылат. (Кол бул жерде жалпыланган символикалык образ катары айкын көрүнүп турат), андан кийин акын конкреттүү фактыга – согуш мезгилине өтөт да ошол мезгилдеги колдун тагдыры, абалы жөнүндө баяндайт. Андан соң акын ар бир адамдын колу болсун, «сыласын эне колу бала башын» деп жалпылоого келет.

Аталган циклдеги акындын көпчүлүк ырларында поэтикалык ойдун кыймылы ушундай ыкма менен өнүгүп отурат. Акындын «Жарык» деген ырын да алып көрөлү: мында да мурда жарык жөнүндө ода айтылат. Башкача айтканда, турмуштагы жарыктын ролу, мааниси караңгылык менен карама-каршы коюлуп баяндалат да, андан кийин согуш, анда көзүнөн ажыраган жоокерлердин бойго жеткен балдарынын жүзүн көрө электиги жөнүндөгү конкреттүү факты баяндалгандан кийин ырдын акырында жалпыланган жыйынтык чыгарылат.

Акындын бул циклдеги ырларына, жалпы эле ушул жыйнагындагы башкы белги катары жалпы адамзатка ой-тилеги менен, акындын ой-пикиринин тыгыз айкалыша келгендигин белгилөөгө тийишпиз. Адабиятчы Л. Лебедева жогоруда көрсөтүлгөн макаласында Жусуевдин эң күчтүү жактарынын бири анын «эне тилин сонун билгендик, стилди сезе билүү, жанрдын спецификасын түшүнүү» деп карайт. Бул пикир журналдагы тогуз ырга байланыштуу айтылган. Ошого карабастан бул пикир Жусуевдин кийинки мезгилдеги жалпы эле чыгармачылыгына тиешелүү деп айтмакчыбыз.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында жазылган ырлардын бир даары түздөн-түз агитациялык мүнөздөгү күчтүү чыгармалар болгон. Албетте, бул ошол мезгилдин, турмуштун талабына ылайык келген, мындай өзгөчөлүк жеке кыргыз адабиятында эмес, жалпы союздук адабиятка тиешелүү болгон.

Муну ар бир эле кыргыз акындарынын чыгармаларынан көрүүгө болот.

Акыркы мезгилдерде согуш жана тынчтык темасында жазылган чыгармаларда мурдагыдай дидактикалык мүнөз, түз сызыктуу чакырыктар дээрлик жок, тескерисинче, согуш учурундагы окуяларды

терең психологиялык аспектте жайынча баяндоо манерасы менен сүрөттөө аркылуу согуштук трагедиянын маанисин терең ачуу басымдуу болуп баратат. Ошол мезгилдеги совет адамдарынын жана согуштун кесепетинен чыккан оор кайгы-мунун курч конфликтилерде чагылдыруу менен турмуш эч качан токтолбостугун, жашоонун түбөлүктүгүн көрсөткөн чыгармалар союздук аренада аябай өнүгө баштады, бул өнүгүү жеке эле лирикада эмес, башка жанрларда да өзгөчө курч коюлуп жатат. Буга К. Симонов, А. Твардовский, Е. Винокуров сыяктуу улут адабиятынын көрүнүктүү жазуучуларынын чыгармалары далил болот. Ал эми акын фронтовиктер Мих. Лухонин, С. Орлов, Борис Слуцкий, С. Гудзенко сыяктуу акындардын поэтикалык жүзү негизинен согуш темасына байланыштуу жазылган чыгармаларынан көрүнүп отурат.

Кыргыз жазуучулары да жалпы союздук адабий тенденциядан четте кала алган жок. Эл жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун негизги чыгармачылык жүзү да ушул темадан көрүндү. Ал эми Эл акыны Темиркул Үмөталиев, акындар С. Эралиев, С. Жусуевдер согуш жана тынчтык проблемасын чыгармачылык ишинин негизги бөлүгү катары эсептешет.

Согуш жана тынчтык темасы азыркы учурда адамзаттын алдында турган, жүрөгүн өйүгөн эң негизги маселе. Анткени анын келечеги согуштун болушуна же болбой калышына түздөн-түз көз каранды. Албетте, бул чындык азыр дүйнөдөгү ак ниет адамдардын бардыгынын аң-сезимине айкын жетип калды. Демек, прогрессивдүү адамзаттын авангардында бараткан совет калкынын адабиятында согуш жана тынчтык темасынын дайыма козголуп, иштелип отурушу бекеринен эмес. Бирок Сооронбай Жусуевдин согуш жана тынчтык темасына кайрылышы башкаларды туурагандыктан, же кандайдыр убактылуу модага азгырылгандыктан, эл жазган теманы мен да жазып калайын дегендей ниеттерден чыккан эмес. Ал теманы акын өзүнүн тажрыйбасынан азаптанып жүрүп таап алган. Ал темага акындын көп кайрылышынын себеби, анын өзүнүн согуштун жүгүн көтөргөндүгү менен жана адам, анын тагдыры жөнүндө кам көрүүгө байланыштуу каралууга тийиш, анан калса бул идеялык өзөк акындын бардык чыгармаларын бириктирип турган идеялык, тематикалык түйүндүн милдетин аткарат эмеспи. Ошол себептүү акын эмне жөнүндө жазса да, компастын жебесиндей болуп, идеялык-эстетикалык жыйынтык

согуш жана тынчтыкка байланыштуу келип чыгат. Ошентип, жоокер акын Жусуевдин поэзиясында бул тема улам интенсивдешип, анын чыгармачылыгында жетектөөчү проблемага айланып бара жатат. Акын ошон үчүн эмне жөнүндө жазса да адам тагдырын, анын келечегин тынчтыкка байланыштуу карап жыйынтык чыгарат:

«Адам каны дайра эмес ага берген,
Жамгыр эмес жер нымдап тама берген.
Адам каны кыпкызыл боёк эмес,
Адам каны акча эмес таба берген.
Адам каны жүрөктөн бөлүнбөсө,
Адам каны адамга көрүнбөсө».

(«Көңүл күүлөрү», 5-6-беттер.)

Бул темадагы жазылган акындын ырларынын ичинен «Дарак» айрыкча көңүл бурууга татыктуу. Дарак жалпылаштырылган символдук мүнөздө адам коомун, анын тагдырын билдирип турат.

«Даракты кырккан кезде кесип, боёп,
Күн мурун не болорун сезип коёт.
Муңайып балдак болот майыптарга,
Кубанып стол, парта, эшик болот.
Ыйлайт да табыт болот аргасыздан,
Жыргайт да бөбөктөргө бешик болот».

(«Көңүл күүлөрү», 8-бет.)

Акын бул ырында жаратылыштын ар кандай көрүнүштөрүнө карата сабырдуу ой жүгүртүп, дарак да табигаттын башка көрүнүштөрү сыяктуу согуш учурундагы трагедияны сезгендигин, аны башынан кечиргендигин жандандырып берет.

«Майданда снаряддар даракты урат,
Жоокердей бир кыйкырып калат сулап.
Башкасы курбусуна башын ийип,
Унчукпай аза күтүп карап турат.
Азыр да токойлорду араласаң,
Согуштан мунжу болгон дарак турат»,—

деп, жапа чеккен дарактын портретин тартуу менен, адамзатты тынч-тык, бейпилдик үчүн күрөшүүгө үндөйт. Ырдын аягында акын чоң эргүү менен жыйынтык чыгарат.

Лирикалык поэзияда акындын жеке керт башы чоң роль ойной тургандыгы белгилүү. Бул же тигил акындын жекече стилинин башталышы чыгармачылык личносттун өзүндө, башкача айтканда, анын өмүр баянынан, анын личностунан башталат. Ушул жерде Гегелдин «бүтүндүк өз башталышын жүрөк менен сезимден алат»¹ деген пикирин эске алуу керек. Айрыкча чыгармачылыктын алгачкы этабында бул өзгөчөлүк ачык, болгондо да примитивдүү байкалат. Анткени ар кандай жаңыдан чыгармачылык ишке кирише баштаган акын биринчи эле өз айылынан, өзү окуган мектебинен же өз өмүрүндөгү айрым фактыдан баштап ыр жазат. Коомдогу ар кандай көрүнүш өзгөрүп-өнүгө тургандай эле дээринде бар акындардын ар биринин өзүнчө өсүү эволюциясы болот. Сооронбай Жусуевдин да өзүнө ылайык эволюциялык өсүү жолу бар. Анын чыгармачылык диапазонунун улам кеңейип отурушу ар бир жыйнагынан ачык байкалат.

«Көңүл күүлөрүндө» акын турмуш галлактикасын чабыттап чыгат. Анын канчалык татаал, канчалык байлыгына карабастан, өзүн эркин сезет. Турмуш, анын көп кырдуу көрүнүштөрү жөнүндө да-сыккан акын катары терең ой жүгүртөт. Акындын жогорудагы атап кеткен циклдеги ырларынын кайсынысы жөнүндө сөз кылбайлы, ал бекем данакерлешкен бирдиктүү бүтүндүктү түзүп турат.

Сооронбай Жусуев жогоруда биз белгилегендей өзүнчө личность, анын өз көз карашы, өз түшүнүгү бар. Ушуга байланыштуу акындын «Жер» деген ырын алып көрөлү. Кыргыз адабиятында жердин образы жаңыдан коюлуп отурган жок. Бул жөнүндө өз мезгилинде Жоомарт Бөкөнбаев «Ажал менен ар-намыс» аттуу поэмасында тар планда Жер эне деп айтып кеткен. Жердин образын Чыңгыз Айтматов «Саманчынын жолу» повестинде ийгиликтүү түзгөн. Мындай болгон соң Жер эне жөнүндө Жусуевдин аларды кайталап ыр жазышына жол болсун дегендер да чыгып калышы мүмкүн. Кеп алардын темасынын бирдигинде эмес, иштин жайы алардын ар кимисинин жагдайына жараша, аны ар башкача чечкендигинде, Чыңгыз Айтматов Жер эненин тагдырын Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги

---

¹ Гегел. Чыгармаларынын XIV тому, 1958, 293-бет.

дүйнөлүк трагедияга байланыштуу көрсөтөт. Анын образын ошол мезгилге байланыштуу адабияттык чоң формада чечкен. Ал эми Жусуев – лирик акын. Ал Жер эненин образын лириканын башка тектерге караганда сыйымдуулугуна ылайык ийгиликтүү түзө алган.

«Согосун, соккон үчүн сен жүрөгүм,
Үстүндө биздин жердин мен жүрөмүн.
Жер менин тууган үйүм, менин жайым,
Сен балкы, кең жүрөгүм, элжирегин,
Жерди ырда, сен ырдасаң мен ырдайын».

Бир ушундай пролог менен башталат. Мында акын масштабдуу планда жалпы адамдардын өкүлү катары өзүнө милдет тагып олтурат. Андан ары акын адамдын турмуш аренасына келип, үңкүрдө жашаган мезгилинен тартып, азыркы космос дооруна чейин адам коомунун турмуш картинасын экспрессивдүү баяндап берет. Бул узак мезгилдин негизги тарыхый окуяларын бир өзөккө бириктирип турган Жер эненин образы. Ырдын чиеленишкен сюжеттик бирдиги Жер эне менен адамдын карым-катнашынан түзүлөт. Айтса-айтпаса, адам коомунун бардык мезгилдеги турмушунун, тарыхый окуяларынын күбөсү Жер эне го. Жер – адамзаттын жашоо булагы. Мына ушул идея чыгарманын башынан аягына чейин улам чыңалып отурат. Негизги тарыхый окуялар, эркиндик үчүн жүргүзүлгөн адам баласынын күрөшү хронологиялык жагынан борбордук идеяга баш ийдирилип, бир бүтүндүктү түзүп турат. Жер үстүндө болгон адилеттүүлүк менен адилетсиздиктин, ажал менен ар-намыстын ортосундагы тынымсыз жүрүүчү күрөш да Адамдын жашоо тагдырына баш ийдирилген. Бул ырды акындын жалпы адамзатка кайрылып айткан көркөм публицистикалык монологу деп айтууга болот. Сооронбай Жусуев «Көнүл күүлөрү» жыйнагында күчтүү граждандык пафос менен бийик интеллектуализм терең поэтикалык ой менен жөндүү эмоция тыгыз байланышта көрүнгөн.

«Учат, издейт жалгыз калган куу аны,
Угуп койбой бул жигиттин кулагы,
Камырабай ыйкай тартып бычагын,

Кайран куунун назик мойнун бурады...
Куу тоорулат, куу далбастайт, куу боздойт.
Куйкалады, уйпалады муң аны...
Көргөн кезде мерт болгонун курбусун,
Көктөн жерге боюн уруп сулады...
.....
Мулуңдабай карасаңчы кызына,
Муңдуу жүзүн салаа-салаа жаш жууду...»

Ысык-Көлдө ээн-эркин эки ак куу сүзүп жүрөт. Көйрөң жигит анын бирин атып алат да, аны сүйгөн кызына мактана сунат. Курбусунун мерт болгонун билген экинчи ак куу да боюн уруп өлөт. Поэзия деген ушул.

Эгерде ушул окуяны кара сөз менен канчалык айтпагын, лирикада окуучуга жетүүчү ырдын музыкасы, ритмикалык түзүлүшү жалпы поэтикалык ою жетишсиз болуп, жөн гана факты катары калар эле. Бул ырда терең ой, курч сезим бар. Ошондой эле конкреттүүлүк да, образдуулук да ачык. Ошону менен бирге ой менен сезимге айкалышкан көркөмдүк да бар. Мына ушуну биз лирикадагы синтез деп коёбуз. Экинчиден, бул ырда ак куулар сүзүп жүргөн көлдүн, кызы менен жүргөн көйрөң жигиттин, анын айлана-чөйрөсүнүн жана үчүнчү жактын Жусуевдик боёк менен тартылган картинасы да бар. Мына бул поэзиядагы чыныгы ассоция. Жусуевдин бул жыйнагына кирген ырларынын көпчүлүгүнө бул касиет мүнөздүү. Анын кыргыз жери жөнүндө жазылган ырлары да ушундай мүнөзгө ээ. Ошентип, «Көңүл күүлөрү» жыйнагында акын поэтикалык ойдун конкреттүүлүгүнө, лаконизмине, таамай түзүлгөн образдуулукка жетишет.

Алгачкы чыгармаларында кездешкен «өндүрүштүк», «чарбалык» мүнөздөгү ыр-очерктерден азыр акын таза арылган. Акындын кийинки мезгилдеги поэзиясынын бир өзгөчөлүгү катары муну да белгилөөгө тийишпиз.

Поэзиядагы бул белгилерди өздөштүрүүдөгү чыгармачылык ийгилик тил каражаттарын, байлыктарын ыкчам пайдалана билүүгө да байланыштуу. Биринчиден, акын укмуштай салыштыруу, метонимия сыяктуу көркөм сөз каражаттарынын артынан куубайт. Албетте, аларды да ыксыз пайдалана берүү ырдын көркөмдүгүн

солгундатып, интонациялык биримдигин бошотуп жиберет. Жусуевдин поэзиясында кыргыздын кадимки карапайым сөздөрү жеткилең көркөм салмакка ээ болуп, бирдиктүү поэтикалык ойдун бөксө жерин толуктап турат.

«Кой сүйлөбө, жашың кымбат сөзүңдөн,
Кош бол жаным, бир кучактап жөнөйүн,
Жалган айтпас, жаш кылгырган көзүңдөн
Жан эрите, жан оорута өбөйүн...»

Ушул строфанын ыр сабындагы сөздөрдүн бирөөнү алып таштоо аны «параличке айландыруу» (Е. Винокуров) дегендикке жатат. Андан калса, акын строфанын аягына көп чекит коюп, окуучуга «жем» калтырып отурат. Сооронбай Жусуев ушул жыйнагында поэтикалык көп чекиттерди абдан көп пайдаланган. Бирок баары өз орду, өз жайы менен келет. Албетте, бул да акындык чеберчиликтин бир белгиси болуп эсептелет.

«Жал-жал көз, шок көз бир келин
Жабырды тартсам билбедин.
Жытыңды мага таштапсың
Шагыңа сүртүп жийденин».

(«Көңүл күүлөрү», 101-бет.)

Ушул келтирилген төрт сап ырда эки гана эпитет (жал-жал, шок) бар, башка эч кандай көзгө көрүнгөн троптун түрүн жолуктура албайсың. Бирок көз алдыңа кыргыздын көзү жайнаган шок келининин, жийде менен каармандын элеси тартылып турат. Бул жерде «ж» тыбышынын аллитрациясы менен табигый куюлушкан уйкаш да ырдын көркүн чыгарып турат.

Сооронбай Жусуевдин жалпы поэзиясына мүнөздүү бир өзгөчөлүк катары анын ырларындагы аллитрация жана ассонанстардын мол кездешүүлөрүн белгилөө керек.

«Күн кызарып бүркө берип жалынды,
Күмүш булут чоктун түсүн жамынды.

Күлмүң этип жылып-жылып төмөндөп,
Күндүн чети көлгө барып малынды».

Сооронбай Жусуевдин ырлары дээрлик традициялык формада (кээ бир эркин ритмикалык ыкта жазылган «Комуз баяны», «Ак куу» сыяктуу ырларын эске албаганда, бирок буларда уйкаштык бар) жазылат. Силлабикалык ыр системасында жазылган поэзияда уйкаштык чоң роль ойной тургандыгы белгилүү. Андай болсо Жусуевдин поэзиясынын уйкаш-тыгы кандай деген суроо туулат. Акындын ырларында уйкаштык табигый түрдө, шыдыр жаралып, анын бардык түрлөрү кездешет. Уйкашкан сөздөр ар кыл сөз түркүмдөрүнөн келе берет. Эгерде алгачкы чыгармаларында уйкашкан сөздөр көбүнчө этиштик сөздөрдөн болсо, азыркы учурда акындын ырларынын уйкаштыгын бардык сөз түркүмдөрү аткара берет.

«Жесирлер тыя электе кошокторун
Дыйкандар кош айдоого бошотту орун.
Ок жезин жер бетинен шилеп таштап
Түзөттү согуш казган окопторун».

«Сагыныч» – акындын кийинки жылдары жазылган поэмаларынын ичинен өзгөчө орунду ээлейт. Поэманын негизги каарманы – Султан. Ал Улуу Ата Мекендик согушка катышат. Кан майданда бутунан жарадар болуп колго түшүп кетет, кийин фашисттерден АКШнын колуна өтөт. Иштин түйүнү дал ушул жерден башталат. Бул түйүн эл ичинде кеңири тараган «эл сагынбас эр болбос...» деген учкул ой менен үндөшүп турат. Албетте, мындай эл-жеринен эркисизден ажырап, ага жетпей кайгы-мунга батып, күкүк менен зейнептей жеталбай какшагандар ар бир элде болот. Ошондуктан бул адабиятта өзүнчө тема катары каралат. Ал турсун оозеки адабияттан да мындай фактыларды көп кездештиребиз. «Манас» эпосундагы Сыргак менен чатакташкандан кийинки Алмамбеттин: «Элинен азган кор экен...» – деп буркурап өкүнүшү, Төштүктүн жер алдында жүрүп, эл-журтуна жетүү үчүн жасалган укмуштуу эрдиктери буга далил болот.

Кыргыз совет адабиятында бул темага биринчилерден болуп чоң форма аркылуу кайрылган акын А. Токтомушев болду. Акындын

белгилүү «Какшаалдан кат» поэмасынын башкы каарманы Сайра Кы-тайда калып, анын сагынган жерине жазган каттары коомчулукка кеңири белгилүү.

Акын С. Жусуевдин «Сагыныч» поэмасындагы Султан да Сайрадай болуп бөлөк эл, бөтөн жерде эркисизден туткундалат. Биз бул жерде эки поэманы салыштырып кетели деген ойдо эмеспиз, жөн гана тематикалык жагынан окшоштугун көрсөтүүнү эсте туттук. Албетте, эки акын эки башка учурдун окуясын алып, эки түрдүү ыкмада, бири-биринен айырмаланган көркөмдүктө чечишкен.

Ар кандай чыгарманын аты белгилүү символдук мааниде туруп, анын идеялык мазмуну менен үндөшүп турат эмеспи. Жусуевдин «Сагыныч» поэмасынын аты да ушундай мааниге ээ. Автордун бул поэмада койгон эң негизги максаты эл-жеринен эркисиз ажырап, туткундуктун тузагынан чыга албай жүргөн Султандын сагынычын, ичтен сызган муңун берүү болуп эсептелет. Султандын эл-жеринен ажырагандан кийинки трагедиясы акын тарабынан абдан аянычтуу берилет. Муну автор өзү да эскертет:

«Европада анын көргөн азабын,
АКШда анын көргөн мазагын
Жазсам десем жүрөк оору болгудайм,
Кантип анан, кантип чыдап жазамын?
Ансыз деле ый жыттанып саптары,
Ансыз деле муңдуу болор казалым».

(«Көңүл күүлөрү», 164-бет.)

Автордун өз каарманынын тагдырына болгон мамилеси ушундай. Чындыгында өзү да аксап, тагдыры да аксаган адамдын азабын жазуу оор түйшүк.

Султанды кыргыз жеринен, сүйгөн жары Зейнептен башка дүйнөнүн эч кандай кооздугу багындыра албайт. Ал дайыма түш көрөт, анда элине, Зейнепке жакындайт, бирок эч жетпейт, алысташат, кайра ойгонот. Ал ойгонгондо өзүн жооткалай турганы таргыл мышык. Аны шаарда, анын жасалгалгалары да, чылым соруп, кока-кола шимирип, өткөндөрдөн үмүт кылып отурган кыздар да, кыскасы, эч нерсе кызыктырбайт. Анын эңсегени – эл, Ала-Тоо, жары Зейнеп. Автор Султандын

ичинде кабатталып чөгүп жаткан мунду Брюсселдеги кыргыз комузчулар ансамблинин концерт берүү сценасында жеткире көрсөтөт.

«Жакшы күүлөр жашартышат өмүрдү,
Жакшы күүлөр тазартышат көңүлдү.
Күү төгүлдү, күүгө удаалаш Султандын
Аккан жашы акырекке төгүлдү.
Кырка отурган жигиттердин калпагы
Ала-Тоонун кыркасындай көрүндү».

(«Көңүл күүлөрү», 171-бет.)

Жок дегенде «бирөө кыргызчалап сөккөнүн» угалбай жүргөн Султан мындан башка абалда болушу мүмкүн эмес.

Кыргыз комузу, анын коңур күүлөрү Султанды Ала-Тоону бүт кыдыртып чыгат да, анын ички мунун бөксөртө коёт.

Султанды америкалык «кожоюну» Брюсселге бекеринен жибербейт, ал аркылуу (аны жөнөр алдында аябай кийиндирип, «господиндин» кейпинде жиберет) америкалык турмуштун «артыкчылыгын» көрсөтүп, «Адам үчүн Америка бейиш» деп комузчу кыргыздардан өзүнө кошуп Америкага алып келүүгө үгүттөө максатын колдогон. Султан элге кайтуу үмүтүн акыр аягына чейин таза сактайт. Анын жашоо идеалы бирөө гана, ал – Ата Журтка кандай болсо да жетүү. Америкада жашаганын тыйынча көрбөй, карандай Кыргызстанга кетүү идеясы менен гана жашап жүргөн Султан ушундай маскалуу алдоого көнмөк беле?!

Тескерисинче, ал биздин элчиге кайрылып, элине келүү мүмкүнчүлүгүн алат. Өзү туулуп өскөн айылына келет. Бирок Султан кеткенине он беш жыл толуп, «кара кагаз» аркылуу өлдү деп угузгандардын катарында болгондуктан, айылында анын ойлогонундай абал жок эле. Зейнеп Аскарга (Султандын досу) турмушка чыгып, бир балалуу болуп калган. Султан эли-жерине келгенине чексиз ыраазы болсо да, анын ички трагедиясы сакталып кала берди:

«Табияттын жоомарт уулу – күз күлөт,
Тамылжыган тоолор күлөт, түз күлөт.
Анткени менен ачык күлбөй үч киши,
Бир бирине угузбастан үшкүрөт.

Сыр жашырып, сырды ашырып көбөйтүп,
Сыздап согот айыбы жок үч жүрөк...»

Буга ким күнөөлүү? Албетте, каргашалуу согуш. Акын поэманын бүтүмүн ушундайча чыгарат. Адам баласынын Ата Мекенине болгон терең сүйүүсү ал үчүн өмүрүнүн аягына чейин кызмат кылуу, кан төккүч согушка каршы күрөшүү. Анткени ал адамдарды же алты санынан, же эки көзүнөн, же түбөлүккө сүйгөн жарынан ажыратканына негизги көңүлдү буруп, окуучунун оюнда ушундай асыл сезимдерди пайда кылат.

Поэманын сюжети татаал эмес, композициялык жагынан тыкан, тили так жана көркөм жаралган. Адамдын ички сезимдерин терең ачып берүүдө табигаттын кубулуштарын, кооз пейзаждык сүрөттөөлөрдү өз орду менен пайдаланат. Таамай салыштыруулар, көркөм жандандыруулар да акындын чебер калемине баш иет.

Ошентип, биз С. Жусуевдин алгачкы «Эмгек күүсүнөн» «Көңүл күүсү» жыйнагына чейинки поэзиясына, айрыкча лирикасына токтолдук. Художниктин чыгармачылык жолу – ал изденүүнүн, тынымсыз түйшүктүү эмгектин жолу. Ата Мекендик улуу согуштан бери С. Жусуев да ушундай чыгармачылык жолду басты. Көркөм чыгарманын төркүнү – реалдуу чындык, кайнаган турмуш. Жазуучулардын кимиси болсо да ошол турмуштун белгисиз сырларын ачууну максат кылып, чыгармачылыктын улуу сапарына чыгат. Турмуш – искусствонун түгөнгүс жана дайыма ийип турган булагы. Поэзия да күүнү турмуштан алат. Ырахаттын кайыгында термелткен кыргыздын атактуу комузчуларынын ар биринин өзүнө гана тиешелүү күүлөрү аны башка комузчулардан айырмалап тургандай эле, акындардын да өзүнчө поэтикалык күүсү бар. Мына ошондой өзүнчө поэзиялык күүсү бар акындарыбыздын бири С. Жусуев чыгармачылыктын отуз жылга жакын жолун басып өттү. Бул мезгил ал үчүн өсүүнүн, изденүүнүн, табылгалардын жолу болду.

Эгерде акындын алгачкы жыйнактарына киргизилген ырларында тематикалык чаржайыттык, көркөмдүк жагынан жетиле электик, тили жагынан кездешүүчү мүчүлүштөр болсо, ал улам кийинки жыйнактарында бул кемчиликтерден кутулуп олтурат. Натыйжада курулай декларация, схематизмден кутулат. Граждандык пафосу күчтүү

интеллектуалдуу, образдары так чыгармаларды жаратат. Согушка байланыштуу бирдиктүү тематикалык өзөк табат. Ал анын көпчүлүк чыгармаларын бир бүтүн поэтикалык организмге бириктирип турат.

Акын акыркы жыйнактарында каармандардын кесибине, өнөрүнө эмес, алардын терең ички дүйнөсүн ачып берүүгө жетишет. Анын өзүн турмуш агымынан четте кармай албайт. Ал дайыма турмуштун кайнаган жеринде болуп, анын ар түрдүү көрүнүштөрүнө кайдыгер кала албайт. Адамдарды кызыктырган проблемалар жөнүндө ой жүгүртүп, андан поэтикалык ой чыгарат. Акындын сезиминин ушунчалык курчугандыгынан ал үчүнчү жак аркылуу эмес, өзү тарабынан сүйлөйт. Ар кандай коомдук көрүнүшкө тикеден-тике өзү кайрылат. Бул учурда да ал жалпы адамдардын атынан сүйлөйт.

Эгерде Жусуевдин поэзиясында жалпы эле адабиятыбыздын 40-50-жылдарда өкүм сүргөн эмгек адамынын портретин тартуу мурдагы жыйнактарында үстүртөн болуп келсе, ал акыркы жылдары жандуу, конкреттүү адам мүнөздөрүн, анын терең ички дүйнөсүн ачып берүүгө жетишет. С. Жусуев кээде айтпай коё албагандыктан жазбастан, адабий инерция боюнча профессионалдык тажрыйбага таянып жазып коёт. Экинчиден, акындын айрым ырларында рационализмдин элементтери үстөмдүк кылып кетет. Келечекте буларды эсте тутуу керек. Акын Сооронбай Жусуевдин поэзиянын жаңы-жаңы күүлөрүн жаратышына тилектешпиз!

Теңдик Аскарров

АКТАЛГАН ҮМҮТ¹

Биздин алдыбызда С. Жусуевдин «Үмүт» аттуу ырлар жана поэмалар жыйнагы тууралуу окуучулук пикир айтуу ниети турат.

Баса, макаланын ушул бүткөн көрүнүшүнө бир кыйла себепчи болгон, акырында анын композициялык курулушун аныктаган бир окуяны эске сала кетпесек жарабас... Күндөрдүн биринде Өкмөт үйүнүн

¹ Китептен: Аскарров Т. Эстетикалык жаңы сапаттарга. – Фрунзе, 1980. – 127-145-б.

алдындагы сквердеги бош орундукка келип отурдум. Көп узабай эле колдорун жаңсап, негедир бир нерсе жөнүндө кызуу талашка түшүшкөн эки жигит мен отурган скамейкага жакындашты да, бош учунан орун алышты. Алардын аңгемесинин предмети эмне экендигин мен таңазар алганым жок. Экөө тең жеңил костюмчан, биринин үстүндө көгүш түстүү, экинчисинде бозомук пиджак. Моюндарында галлстук. Бир көз карашта бирөөнү студент, экинчисин же инженер, же артист дешке болот эле. Бул сырткы айырмачылыктарына карабастан, алар бири-бирине теңтуштар сыяктуу байкалат. Мен бир азга алдыдагы кызыл кум төшөлгөн жол менен өтүп жатышкан адамдарды карап, алаксып кеткен экенмин. Аңгыча, кулагыма кандайдыр тааныш сөздөр чалдыга түштү. Алар менин оң жагымда отурган жанагы эки жигитке таандык эле. Таңданган түр менен экөө тарапты эркисизден жалт карап алганымды сезип калдым. Алар аңгемесин уланта беришти.

– Менин оюмча жыйнакта берилген кыргыз жаратылышы жөнүндөгү бир канча ырлар ушул эле темада жазылган башка акындардын ырларынан айрыкча бөлүнүп турбайт. Ысык-Көлдү, кыргыз тоолорун, сууларын Алыкул да, Жоомарт да жазышты, сүрөттөштү. Эми алардан кийин ушул эле теманын өзүнө кайрылуу кандай акын үчүн болсо да бир далай жооптуу иш го дейм. Анын үстүнө акын Ала-Тоону, Ысык-Көлдү же Ак-Буура дарыясын ырдаганда ар бирине тең эле сезиминин бирдей толкуусун арнайт, аларга жүрөгүн бүтүндөй калдыксыз берет. Албетте, бул акындын кыял дүйнөсүнүн кеңдигин күбөлөй алышы мүмкүн. Бирок да эмне үчүн ошол көрүнүштөрдүн бирөөнү алып туруп, анын кеңири сүрөтүн тартууга болбойт?

– Түшүнүктүү. Бир сөз менен айтканда Алыкул Ысык-Көлдүн, Темиркул Аркыт менен Арстанбаптын унутулгус элестерин жазышкан өңдүү, акын да «өзүнүн» Аркытын, «өзүнүн» Ысык-Көлдүн тапса деген ойду айтып жатасың го. Мунун адилеттүү жагы бар экенин танууга болбойт. Анткени менен да бул кубулушту мындай сүрөттөсө жакшы болмок экен деген талапты дайыма эле кесе коюу көпчүлүк учурда акындын чыгармачылык эркин, табиятын кысымга алып, пайдасыз рецепт жазуу адатына түшүп кетүү коркунучун түзөөрү ыктымал.

«Москва» журналынын 1962-жылдагы № 2 санында биздин художник Чуйковдун өз чыгармачылыгы жөнүндө жазганын окубадыкпы.

Анда художник мен табиятым боюнча бирди – кыргыз жаратылышын гана сүйөм дейт. Ошону менен бирге бул ага кээде башка жерлердин көрүнүшүн да тартууга тоскоолдук кылбай тургандыгын айтат. Сенин жүрөгүңдү өйүгөн ойго ушул сөздөр ачык жоопту берет го деп ойлойм. Кай жердин көрүнүшүн ырдасаң да, өзүңдүн акындык өзгөчөлүгүңдү бек карма, өзүңдүн кубулуштарды көрө билүү касиеттеринди сакта. Ушул жагынан алганда жыйнактагы кыргыз жаратылышына арналган бир канча ырлар анын авторунун акындык жүзүнө айырмалоо белгисин калтырат. «Дем берип турчу, Ала-Тоо» деген ырынан бир эле куплет окуп берейин:

«Алыска кетсем өзүңдөн,
Айрылгансыйм күчүмөн.
Ак булут көрсөм тоого окшоп,
Аскалар кетпейт түшүмөн.
Жүрөгүм тоодо экенин,
Жүргөндө түздө түшүнөм».

Акындын минтип ырдашы – кургак фраза эмес, анын бүткүл ой ишениминин поэтикалык формага келтирилгени...

Тигилердин аңгемеси ушул жерге жеткенде андан ары чыдап тура албадым да, алардын колундагы китепке көз кырымды салып өттүм. Мына кызык! Китеп С.Жусуевдин «Үмүт» деген жыйнагы болуп чыкты. Азыркы алардын ортосундагы жандуу пикир алмашуунун объектиси да ушул китеп экенин эми түшүндүм. Көктөн издегеним жерден табылгандай абалга туш келгенимди окуучу сезип жаткандыр. Көпкө буйдалып калганым жок. Чөнтөгүмдөн дептеримди сууруп чыктым да, диалогдун жүрүшүн жазып алууга кириштим. Өзүмдүн жыйнакка карата болгон жекече көз карашым жана симпатиям бул эки тараптын кайсы жагында тургандыгын түшүнүп алуу окуучу үчүн анчалык кыйын болбос. Диалогдун катышуучуларын бири-биринен оңой айырмалоо үчүн шарттуу түрдө бирөөнү «М» деп, экинчиси – «Х» деп атап коелу.

– Акындын «Ак булут көрсөм тоого окшоп» деген саптары ар бир кыргыз окуучусу үчүн түшүнүктүү, ага жакын, – деп улантты Х сөзүн, бир аз ойлонуп тургандан кийин. – Тоо ал үчүн айланасындагы

дайыма учуроочу көрүнүштөрдүн ажырагыс бөлүгү болуп калган. Түрмөктөлгөн ак булуттар менен мөңгүлүү тоо чокусунун ортосундагы ассоциациялык элес мен үчүн эмнегедир дайыма айтып берилген окшоштук иллюзиясын жаратат. «Комедиянын атасы» Аристофандын «Булуттар» аттуу комедиясында дыйкан чал Стрепсиад философ Сократтын сен асмандан кентаврга, букага, карышкырга окшогон булуттарды көрдүң беле деген суроосуна, көргөм деп жооп берет. Чынын айтсам мен үчүн бул кызык нерсе. Жаш чакта жайкы күн уясына кирип кеткенден кийин балдар болуп, күүгүм кучагына ала баштаган асман бетиндеги булуттардын тизмегине көз жүгүртчүбүз да, ар кимибиз аюуга, карышкырга окшогон түрмөктөрдү табууга аракеттенчүбүз. Кээде төө өркөч тартып, же арстан кейпинин, бир нече секундага, же бир пас минутага чейин бузулбай туруп калган булут катмарларын таап алып, муну мен мурда көрдүм деп, капдайдыр бир шаттык суктануу сезими менен көз айырбай тиктеп калчубуз. Анан ошол жан-жаныбарларды элестеткен булуттар соккон шамалдын күүсүнө туш келгенде ойку-кайкы формаларынан ажырап, улам коюуланып бара жаткан иңирдин тереңине сорулуп, жок болуп кетүүчү. С. Жусуевдин ырындагы бул куплетти окуганда менде так ушул өңдүү ойлордун, кыялдын агымы жаралды, булуттардын арасынан ажайып көрүнүштөрдү издеген бала чак көңүлгө түштү. Акындын ыр жазуудагы негизги максатынын бири окуучунун али козголбогон сезимдерин, эскерүүлөрүн ойготууда, өз санааларына анын кызыгуусун туудурууда турат эмеспи. Андай болгондон кийин Жусуевдин «Дем берип турчу, Ала-Тоо» деген ыры өз максатына жеткендигинин бир далилин ушундан таап жаткан жокпу?

М. Бул талдоого каршы эмесмин. Бирок сөз ушул темадагы жалаң гана бир ыр жөнүндө жүрүп жаткан жок. Жыйнакта өзүң көрүп тургандай «Май», «Ысык-Көл», «Толкун менен ыр», «Жаз», «Кечинде жашыл жайлоодо» деген сыяктуу ырлар бар. Сенин оюңча ошол ырлардын бардыгы эле бирдей даражада окуучунун жүрөгүн толкутаар деңгээлде жазылганбы?

Х. Албетте, минтиш бир беткейликке жатар эле. Бул ырлардан автордун шаттуу көңүлдүн акыны экендигине күбө болуучу далай куплеттер, саптар кеңири жолукса да, көпчүлүк учурда кубулушту үстүртөн сүрөттөөлөр, ар кайсы окуяларды пайдасыз тиркей берүүлөр

алардын кээ бирлеринин окуучуга көрсөтөр таасирин басаңдатып коёт. Мисалы, жыйнактын биринчи эле беттериндеги «Май» деген ыр. Ал ушул темадагы жүздөгөн башка ырлардан эч айырмаланбайт. Мындай, бийигирээк аянтчага чыгып алып, демонстрациядан өтүп жаткан сансыз адамдардын агымын кинохрониктерче төкпөй-чачпай поэзия саптарына тизмектей бериш акындын милдетине жатпастыгын адабиятчылар жетишерлик эле кайталап келе жатышат.

Чакан ырдын ичинде бардык нерсе жөнүндө айтып калууга умтулуунун кесепетинен чыныгы көркөм ажарынан айрылып калуунун мындай мисалына жыйнактагы «Кечинде жашыл жайлоодо» аттуу ырды келтирүү керек. Бул ырда тогуз куплет бар жана тогузунун ар бири өзүнчө нерсени, өзүнчө көрүнүштү сүрөттөйт. «Желеден кулундардын бошогону», уйлардын «ыксырап жай жатканы», «ар үйдөн жылт-жылт от чыкканы», «секелек кыздын сепаратор айлантканы», «радионун шаңкылдаганы» ж. б. бул ырдан ырааты менен орун алган. Чынында ушул ырдын ар бир куплетин өзүнчө алып, аны өзөк кылып, башка жаңы жакшынакай ырларды жаратууга болор эле. Мисалы, мына бул куплетти окуп берейин:

«Бир сулуу кыз четки үйдө,
Бышып жатып кымызын,
Боор жактан үн чыкса,
Боло калат тымызын...»

Бул дурус куплет. Автор муну көп чекит менен аяктаса да маанисинин тереңдиги окуучу үчүн жабык бойдон калат. Чыгып жаткан үн, балким, же жылкычынын, же койчунун кымыз бышкан сулуу кызга карата жиберген шарттуу белгисидир? Менин көз алдымда кыздын жүзүндө пайда болгон кубанычтын жылмаюсу, алдыдагы жолугушуунун таттуу минуталарын күтүү кыялдары даана тартылып турат.

М. Баятан берки биздин сөзүбүз жыйнактагы кыргыз жери, анын жаратылышы жөнүндөгү ырлардын айланасында жүрүп жатат. Эми бул ырлардагы тигиндей мүчүлүштөрдү китептеги башка темадагы ырларга да тиешелүү кылып кароого болобу? Сен азыр эле чеберчилик менен жазылган деп эскертип кеткен ырлардын кээ бирлеринин

өзгөчөлүктөрүн мага көрсөтүп берерсиң. Мен өз кезегинде жыйнактагы ырлардын мага жаккан бир касиетин белгилөөнү каалайм. Автор ырларынын көпчүлүгүндө айтылууга тийиш болгон поэтикалык ойду жыйынтыктап, акыркы куплетке берет. Мына ошол ырдын аякталышы мурунку саптардын логикалык өнүгүшүнүн натыйжасы катарында көрүнөт да, автордун позициясын, максатын, анын оюнун багытын аныктайт. Мисалы, мен бул өзгөчөлүктү жыйнактагы «Кайта келбес студенттик күндөрдө...», «Атасы менен балдары», «Дос деген ким?» сыяктуу ырлардан табам.

Х. Чынында сен кызык сөздүн түйүнүн таштадың, бул жөнүндө өз пикиримди айтууга мен абдан дилгирмин. Бирок, сөз бир баштан болсун. Эгер жаңылышпасам, биздин жанатан берки аңгемемизди «Үмүт» жыйнагындагы чыгармаларды жанрдык жагынан, же тематика боюнча бөлүп кароону көздөгөн пикир алмашуунун бир моменти деп эсептөөгө ыкыластуу окшойсуң? Тигил же бул жыйнагындагы тематиканын байлыгы анын терең иштелип чыккандыгы менен акталса, анда автордун койгон максатынын туура аткарылгандыгына далил. Бирок, мен тематиканын ар түрдүүлүгүн идеялык-көркөмдүк жагынан чыгармалардын жардылыгын жаап-жашыруу үчүн пайдаланууга багытталган аракеттерге каршымын.

С. Жусуевдин бул жыйнагында элдин көп кырдуу турмушу жетишерлик чагылган. Бул артыкчылык акындын бардык нерсени камтыган поэтикалык сезиминин универсалдуулугунда эмес, жыйнактагы чыгармаларды уютуп турган жетектөөчү, негизги идеянын бардыгында. Бүткүл ырларды аралап башкы өзөктүк линия өтөт – бул өз эл жерине суктангандык, айга вымпел жеткирген советтик элдин акылмандуулугуна жана «канаттуу заманына» сыйыктангандык сезимдери. Ал сезимдер акындын тынчтыкты каалаган умтулуусун билдирсе да, өз ырларынын окуучулар ичинде көңүл бурууга татыктуу болуп жаткан учурларын айтса да, өзүнүн ашыктык санааларын чыгарса да, же океандын ары жагынан келген «былык ойлуу меймандардын» бетин ачса да, саптар арасынан бизге дайыма ачык туюлуп турат. Ошондуктан бул жыйнакты окуганда, сен жол бергендей акындын жаратылыш жөнүндөгү ырлары башка ырларынан айрым кароону туура эмес деп эсептейм. Акындын өздүк чыгармачылык жүзү тигил же бул даражада жаратылыш туурасындагы, ошондой эле

башка темадагы ырларынан да бирдей эле ачылып көрүнөт. «Үмүт» жыйнагындагы көпчүлүк ырлар ойду берүүнүн конкреттүүлүгү жана сөзгө сарандыгы менен айырмаланат. «Музыкант иниме» деген ырда автор музыканттын колунан «кыл кыягын сууруп кеткен» согушка каргышын айтат.

Кургак ураанга толуп, поэзия наамына далалат кылган ырларга караганда, бул ыр ички сезимдин буулуккан толкунун, кыжырда-нуунун кубаттуу резонансын өз боюнан таратып тургандыгы менен окуучунун оюн бийлеп алат. Чебер колдордун жеңил кыймылдарынан ажырап чытып жаткан музыкалык үндөр бир кезде бул суктанта ойногон жаш жигиттин насаатчысы болгон мугадимдин сыймыктуу сезимдерин козгоп, ушул устат салаалардын эркин кыймылына мейкиндик берген тынчтыктын урматына аты жок прелюдиядай угулат.

Ал эми «Эмне үчүн көлдө сулуу көп?» деген тамашалуу интонацияда жазылган ыр өзүнчө боёкторго ээ. Акын «көзүндө жаштык учкуну» бар көлдүк сулуу кыздын көркүнө суктанып, артынан басканына карабай жетпей калат. Акырында «эми мындайды таппайм» деп кур кайгы тартканы бекер экендиги билингенден кийин, мына бул жыйынтыкка келет:

«Көл бойлоп жүрүп көз тойду,
Көп сулуу менен көрүшүп.
Көрсө,
Көл сулуу берет турбайбы
Көркүнөн элге бөлүшүп».

Бул ырдын уккулуктуулугу жалаң гана лирикалык толгоосунда эмес, ошондой эле андагы берилген гармониялык көрүнүш жөнүндөгү идеянын, автордук ойдун эң ылайыктуу формада, ыкмада ачылгандыгында.

М. Оозуңан сөздүн жулуп алгандыгым үчүн кечирип кой. Бирок, мынчалык дифирамб ырдай тургандай бул ырдын ашып кеткен артыкчылыктарын таба албадым. Көп элге көркүнөн бөлүшүп берет турбайбы деген сөз жаш балдарды эле ишендирбесе, мен үчүн олуттуу айтылган ой эмес. Экинчиден, ырда ачык коюлган алдыңкы идея жок, автордун эмнени айтайын дегени күнүрт.

Х. Шашпай тур. Сен койгон антитезистерге жооп кайтарууга мага кезек берсең го деген үмүт...

М. Үмүт менде чоң дечи. Албетте, жаңылышпайсың. Бул жагынан укугубуздун бирдейлигин сактап турган ортобузда кол коюлбаган келишимибиз бар эмеспи.

Х. Туура. Андай болсо сенин бул ырдын чындыктан алыс экендиги жөнүндөгү далилинди карайлы. Мындай айтуу менен сен башкы нерсени – поэтикалык чындыкты биздин айланабыздагы дайыма жолуктуруп жүргөн кадыресе көрүнүштөрдөн ажыратып карабай жатасың. Экөөнүн ортосунда айырмалоонун жигин жүргүзүү керек деген талап эч качан поэтикалык чындыкты реалдуулуктун антиподуна айландырып жиберүүгө шарт түзбөйт. Бул көркөм жалпылоонун өзүнчө табияты бар экендигин гана аныктайт. Эгер акын балык сууда жашайт, кийиктер чөп менен тамактанышат деген сыяктуу бир кезде Чехов жалпы сөздөр деп жактырбай айткан ойлорду гана билдирүү менен чектелсе, анда акын менен сен экөөбүздүн арабыздагы айырмачылык жокко эсе чыгып калар эле. Акын кааласа, балык сууда эмес, абада жашайт деп айта алат жана муну ынандыруу кылып сүрөттөп да бере алат. Сенин мыскылдуу жылмайышыңды көрүп турам. Бирок сенин бул жылмаюундун адреси так эмес экендигине өзүң ишенесиң.

«Вопросы литературы» журналынын 1962-жылкы биринчи санында жарыяланган Иоганнес Бехердин адабият жөнүндөгү ойлорунда, жашап турган чындыкка көркөм кайра жаратылган чындыкты кошкондуктан, художник чындыктан да жогору турган нерсе деп айтылат.

Буга эмне демекчисиң? Генрих Гейне ырларынын биринде мен көктөгү жылдыздардын сүйлөшкөн тилин билем, мага сүйгөнүмдүн жарык жүзү грамматикалык кызматты аткарды дейт. Эмне үчүн мындай ырларды курганда сенин төбө чачың тик турбайт? Ал эми «Эмне үчүн көлдө сулуу көп?» деген ыр ушуга окшогон акындык фантазиянын эргилинин бир гана мисалы.

Ырдагы автордун тапкан чындыгы – бул поэтикалык чындык. Акын аны тапканда окуучуга мен айтканга сен да ишенгин деп өз пикирин тануулоону максат кылып койбогон. Автор анын өзүнүн ой жүгүртүүсүнүн жүрүшүнө да, фантазиясынын иштешине да

жетишерлик орун калтырган. Мына ошого жараша акындын айтайын деген ою ого бетер салмактуу, көп маанилүү жана ишенимдүү болуп чыккан. Менин оюмча, акын бул ырында окуучуга кайрылып, жалаң гана ариптерди тиктебей, жалаң гана айтылган ойду, айтылган бойдон кабыл албай, өзүң да алысыраак жакка көз салып көрчү, балким мага анчалык көрүнө бербеген элестердин, кыял жодорунун башка жактары сага ачылып калар деп суроолуу карагансыйт. Чыгармада окуучунун фантазиясына художник тарабынан анча-мынча «жем» калтырып коюу керектиги жөнүндөгү маселе кызык маселе. Бирок бул тууралуу сөз бир аздан кийин.

Азыр сенин Жусуевдин ушул ырында алдыңкы идея жок деген пикириңе кайрылалы. Идея бул догма эмес деп Белинский айткан. Идея акындын чыгармасында илимий аныктама сыяктуу формулировкаланып берилиши керекпи? Идея деп, көркөмдүктөн ажыраган, жалпыга белгилүү чындыктын тиш каматкан жоболорун окуучуга тартуу кылуу учурлары – адабиятты сүйүүчү катарында менин дилимде жашаган эң кескин антипатияларымдын бири. Ырдагы же поэмадагы идея, поэтикалык ой автордук комментарийларсыз эле чыгарманын духуна, курулушунан органикалык түрдө туюлуп турууга тийиш. Жыйнактагы ушул «Эмне үчүн көлдө сулуу көп» аттуу ыр сен козгоп жаткан жакшы идеялардан кур эмес. Аларды мен эмнеден табам? Көлдүн кооз фонунда анын көркүнүн бир танабын өз боюна жашырган тигил белгисиз кыздын назик басышынан, сулуу жүзүнөн. Бул ыр мага жыйнактагы «Ысык-Көл», «Толкун менен ыр» деген эки ырдын кошумчасы, жыйынтыгы катарында кабыл алынат. Ал эки ыр автордун оюн ишке ашыруудагы алгачкы эскиздер өңдүү. Акын ал эскиздеринен жүрүп отуруп, картинасынын эң акыркы идеялык-эстетикалык жана композициялык жактан түптөлүшүн ушул ырында ишке ашыргандай. Балким, менин бул ой жүгүртүүм бир аз эркинирээк кетип жаткандыр. Бирок акындын тигил же бул ыры эрежелердин жыйындысы эмес экендигине кадиксиз ишенгендигим, мунун өзү табигый гана нерсе деп таануума төгүнсүз далилди келтирет. Мүмкүн сен бул ырлардын ортосунда эч кандай байланыш жок дээрсиң. Бирок мен өзүмдү ырлардын ортосундагы үндөштүктү, жакындыкты жалаң гана барактардын жанаша жаткандыктарынан издөөнү жактоочулардын бириненмин деп эсептебейм. «Толкун

менен ырда» акын оюн билдириш үчүн көлдүн стихияларынын бир жагын, бир учурун – «жээктерге шарп урган» толкундардын жүрүшүн алган. Алыкул ырларынын биринде Ысык-Көлдүн бетинен «толкун эмес ак кууларды» көргөнүн суктануу менен жазган эле. Жусуев болсо өзүнүн бул ырында «көлдүн ар бир шарынан» «Алыкулдун акак түстүү ырларынын» угулуп тургандыгын жазат. «Бир сырдуу сендей жолдош күткөн жокмун» – деп Ысык-Көлгө Алыкул бекер кайрылбаса керек. Албетте, ушул сөздөр Ысык-Көл өзүнүн тилсиз сырларын бир гана Алыкулга ачып, башка акындар үчүн сыр кулпусун чаптырып койгон экен го деген тыянакка алып келбейт. Жусуев бул ырында көлгө капысынан туш келип, суктана кароонун таасиринде турган абалды сүрөттөйт. Бул учурда сезимге толкундардын шарпылдоосунун сүрдүү шоокуму гана өзгөчө ачык кабыл алынары табигый иш. Ошондуктан акын болсоң эрксизден толкун күүлөрүнө кулак салып, Алыкулдун образдарын жарга урунган ак көбүктөрдүн арасынан издейсиң да. С. Жусуев өзүнүн «Толкун менен ырында» көңүл эргүүнүн так ушул даражасын берген. Эмне үчүн көлдө сулуу көп» деген ырда болсо, акын демиккенин басып, көлдүн алыскы горизонтторуна да, айланасына да көз чаптырып карагандай байкалат. Жигит көрсө «аргасыз туткуну болор» көлдүк кыз менен акындын күтүлбөгөндөй жолугушуусу да ошол моментте өтөт. Анын жүрөгүндө кыздын унутулгус элесинен калган из көл менен адамдын ортосундагы түзүлгөн гармонияны толук камтууга жарамдуу кенен жолго айланды. Менин оюмча «Толкун менен ырдагы» жекеден-жалпы ой корутундусуна, бүткөн картинага өтүүнүн маңызы ушунда. Бул ырдагы жалгыз кыздын образынын ары жагынан анын ондогон, жүздөгөн теңтуштарын, ал гана эмес көл жээгинде жашаган бүтүндөй элди көрбөй калыш ырдын маанисин эсепсиз жардыланткандыкка жатар эле. Ырды окуганда көлдүн жээгиндеги эл көлдүн көз кумарын кандырган кооздуктарын бойлоруна сиңирип алышса го деген таттуу эңсөө туюлат. Анткени, орус түздүктөрүнүн чексиз мейкиндиктери ал жерде жашаган адамдардын кулк мүнөздөрүнөн, шаңдуу ырларынан жана бийлеринен чагылып көрүнгөндөй, көлдүн тунуктугу, бой сергиткен абасы жана көркөмү, анын жээгинде тургандардын мүнөздөрүнөн, кебетелеринен, адамдык сапаттарынан чагылып көрүнсө деген ойдун билдирилишин закондуу нерсе да. Ыр көл көркү

менен элдин турмушунун гармониялуу айкалышынан туулган сүрөттү тартууга арналган. Акырында, бул ырдын пафосу – коммунисттик коомдун адамы ар тараптан гармониялуу өсүүгө тийиш деген идеянын иш жүзүндө аткарылгандыгын өз көзү менен көрүүнү каалагандыкта жатат дээр элем.

С. Жусуев ушул жыйнагында өзүнүн алдына бир далай сонун тилектерди коет, ошол тилектер аткарылса кандай жакшы болор эле деген кыялын билдирет, Мисалы, «Үй жөнүндө» аттуу ырында үйлөрдү курган жумушчунун эмгегине суктанат да, ал үйлөрдөй кенен, жарык «менден качан ырдын үйү курулат?» деген тилегин айтат. Ушул эле идея акындын «Келечекти ойлонуп...» аттуу ырына да негиз болуп берген. Бул мотив жалаң Жусуевде гана эмес, башка далай акындарда да кездешет. Албетте, ырдан келишимдүү имарат куруу идеясы – ар бир акындын турмуштук идеалы. Бирок ушул жакшы эңсөөнү, умтулууну акындар кээде ысыраптык менен эле ар кайсы майда, орунсуз ойлорго бытырандылатын жиберешкендиги байкалат. Үй куруучу имаратты салуудан мурда анын келечектеги архитектуралык формасын, жасалууга тийиш болгон курулуш каражаттарынын көз алдына даана келтирип, андан кийин иштин өзүнө киришет эмеспи. Акындын ырдан үй куруу аракети, менин оюмча, мындан такыр башкача тартипте өтөт, тагыраак айтканда, поэзиялык имаратты тургузгандан кийин, акын анын туруктуулугун, бекемдигин аныкташ үчүн убакыттын өкүмүн күтөт. Антпесе, кээ бир акындар бир жыйнагын эптеп чыгарып алса, же кээде бир-эки ырын журнал бетине басып алса, Пегасты биротоло жүгөндөп минип калгансып, өзүм өлсөм да ырларым кылымга жашайт деп тайманбай жаза беришет. Андай акындар кылымдын чек арасына жетүүдөн мурда өз мезгилинен балоонун «паспортун» алуу керектигин ойлонушат бекен? Бул жагынан алганда Жусуев акын катарында сыналчу мөөнөттү абийир менен өткөндүгүн жарыкка чыккан бир канча жыйнактарынан көрөбүз. Мүмкүн, акын азырынча өзү идеал кылып алган ыр имараттарынын бүткөн ансамблин кура электир, ошентсе да аны аяктоо үчүн бекем түптөлгөн фундаменттин үстүнө поэтикалык кирпичтерди эпчилдик менен кынаптап бара жаткандыгы айкын.

М. Сен бир аз мурдараак окуучунун фантазиясынын өз алдынча иштеши үчүн художник тарабынан анча-мынча «жем» калтырылышы

керектиги жөнүндө сөз козгодуң эле. Ошол маселе боюнча эмне айтууну ниет-тенгендигинди билгим келет.

Х. Албетте, аны унуткан жокмун. Менде бул маселе жөнүндөгү ой жанагы сенин «Кайра келбес студенттик күндөрдө» өңдүү ырлардын өзгөчөлүгү тууралуу көз карашыңды уккандан пайда болду. Сен айрыкча ырда автордук так жыйынтыктын бар болушун жактыраарыңды айттың. Сөзсүз, сага тилектештигин билдиргендер жетишерлик табылат. Бирок мен бул маселенин экинчи жагын эскерип кетүүнү каалар элем. Көпчүлүк убакта акындардын ырларынан бүткөн ойду, жыйынтыкты, аксиоматикалык жобону бир беткей талап кылуулар алардын калемдеринен ар түрдүүлүктүн жана поэтикалык сезгичтиктин жылбышып түшүп калууларына себепчи болуп жатышат го деп ойлойм. Бул бир чети окуучуга жетишерлик ишеним көрсөтпөгөндүктүн да мисалы, «Тиши чыккан балага чайнап берген аш болбойт» дегендей, дайым эле ырдын аягында төрт тарабы алакандагыдай дайын болгон тыянактарды жасай бериш окуучунун көңүлүндө аргасыздан буга каршы турган иммунитеттин иштелип чыгарылышына шарт түзүп жүрбөсүн? Анткени, бир түрдүү козгогучтардын жандуу организмге ырааттуу таасир берүүлөрүнө жооп катары шарттуу рефлекстин пайда болуу закону бар эмеспи. Мына ошондуктан автордук ойду бут-бучкагына чейин аңтарып туруп, окуучуга сунуш кылуу – эч кимди канаатандырбайт.

М. Демек, сенин оюңча акындар баш катырма түзүшүп, же болбосо «тептим терекке чыктым» деген табышмактай ырларды жазышып, окуучуларга тартуулашы керек экен да.

Х. Мен мындай ойду айтууну каалаган жокмун. Эгер өз көз карашымда бекем туруп жатсам, мунун да белгилүү негиздери бар. С. Маршак «Новый мир» журналынын 1958-жылдагы 7-санына жарыяланган «Чеберчилик жөнүндөгү заметкаларында» «художник-автор өзүнө иштин жарымын гана алат, ал эми калганын болсо элестетүүсү менен «художник-окуучу» толтурууга тийиш» дейт. Меним өбөлгөлөрүм эмнеге таянып айтылгандыгын эми түшүндүң го дейм. Чынында эле жыйнактагы сен айткан кайта келбес, студенттик күндөрдө...» деген ырга кайрылалы. Туура, ырдагы сүрөттөлгөн моралдык маселе маанилүү жана автор бир далай таасирдүү сөздөрдү таба алган. Бирок автор өз идеясын кантип айтты? Кеп ушунда.

Ыр студенттик кезде баш кошушкан жаш адамдардын алгачкыдагы бактыларын, анан арадан жыл өтүп, «баштагыдан өзгөрүп», «жибек халат» жамынган учурларындагы алардын ортосундагы ынтымактын, сүйүүнүн «каркырадай алыс учуп кетке-нин» сүрөттөйт. Автор оңой жолго түшкөн да, «сүйүүнөр баштагыдай эмес экен» деп, фактыларды жөнөкөй айгинелөө менен ырды бүтүргөн. Иш жүзүндө ырдагы эң акыркы куплеттин кереги жок, ал ашык. Андагы ой мурунку куплеттегинин гана пайдасыз чечмелеп берүүнүн кызматын аткарып калган. Автор мунун ордуна бир-эки салмактуу деталь аркылуу, же жагдайдын атмосферасы аркылуу бүткөн картинаны түзүп кое алмак. Мисалы, сыртта бороон-чапкын катуу экендигине көп сөз коротпой эле дарактарды башы жерге тие ийилип жатты деген фраза аркылуу эле билдирүүгө мүмкүн. Бул жагынан алганда жыйнактагы «Табышмактуу узатуу» деген ыр өзүнүн жакшынакай ыкмасы менен окуучу-га бир далай ойлоо түйүндөрүн берет.

Албетте, бардык учурда эле ырда жыйынтыктан качууну талап кылуу туура эмес. Жыйынтык пикирди «жылаңачтап» айтуу керекпи же жөн эле ишара менен чектелүү керекпи – бул ырдын мазмунуна, автордук максатка ж. б. шарттарга багынычтуу. Кеп бардык мурда автордук ойдун бүдөмүк берилбөөсүндө, чар жайыттыкка жеңдирилип жиберилбестигинде. Антпесе, кээ бир акындар ырды жазып-жазып келип, аягында кандай ойду билдирерин таппай, окуучуну ара жолго таштап кетиши мүмкүн. Ошондуктан «художник-окуучу» берилген штрихтерди ырааттуу сызыкка айландырып, автордук ориентир боюнча белгиленген чекке адашпай келе алат.

М. Макул, сен айткандай ыкма ырлар үчүн мүнөздүү болсун дейли. Ал эми поэмалардан да ушундай эле касиеттерди талап кылуу – штампка баш ургандык. Менин оюмча «Үмүт» жыйнагындагы «Жаркын» поэмасынын артыкчылыктарынын бири – анын аякталышында. Поэманын бүтүшү эки ача ойду жаратпайт. Автор окуучунун алдына бир гана жолду койгон жана анын «картасын» ар бир ийри-буйруларына чейин түшүрүп берген. Ошондуктан окуучу үч айры жолго туш келген жомоктогудай «түнөгүнө» кайсы тарабынан түшсөм деп бушайман абалда калбайт.

Х. Сөз болуп жаткан ыкма жобо катарында адабияттын бардык түрлөрүндө колдонулууга тийиш деп мен айткан жокмун. Ар бир

конкреттүү учур өзүнө ылайыктуу ыкманы тандап аларын азыр эле эскергем. Ошону менен бирге тигил же бул ыкма өзүнүн тандап алган «территориясына» ээ, андан бир кадам да чыгууга акысы жок деген көз карашты жактабайм. Ал аңгемеден да, поэмадан да, повесттен да аракет кылуу сферасын табышы ыктымал.

Ал эми «Жаркын» поэмасы жөнүндө болсо менин пикирим сеникине карама-каршы. Сен артыкчылыкты көргөн жерден мен кемчиликти табам. Сен поэманын аякталышы айрыкча жагарын белгиледиң. Менимче, чыгарманын аксаган жери ушунда. Эмне үчүн? Автор жакшы оюн жалган пафоско жеңдирип ийген. Поэмада эки көзүнөн согушта ажырап келген Кемелдин өз алсыздыгына нааразылыгы, ага карата Жаркындын таза сүйүүсүнүн суубагандыгы баяндалат. Автор ал экөөнүн андан аркы тагдырлары кандай болушу керек деген татаал суроону койгон да, ага туура жоопту тапкан. Жоопту тапкан да, аны кайсы интонацияда, кандай формада, кайсы ситуацияда айтарын билбеген. Кемел өзүнүн айыгышын эңсеп, докторго көрүнүш үчүн Жаркын менен Москвага келет. Бирок медицина азырынча жардам көрсөтө албайт. Ындыны өчкөн Кемел докторго кулак салат. Доктор Кемелге акылын айтып, анын жары Жаркындын сапаттарын санап мактайт. Анан «Чыныгы жар сенин жарың Жаркындай», «жанаша басьш» жашай бергиле дейт. Доктордун ушул сөзү Кемелге сыйкыруудай таасир көрсөтөт. Кемел кеңешке ыраазы болуп, доктордун «ак сакалын өөп-өөп жиберет». Бул такыр эле ылайыксыз. Жаркындын жан кыйбас жар экендигин Кемел ага чейин сезбей жүрдү беле? Анын сүйүүгө туруктуулугу, жакшы сапаттары Кемел үчүн мурда туюк болгон эмес. Каармандардын ортосундагы турмуштук татаал проблеманын мындай жөнөкөй чечилиши сезимдин сабырдуулук менен билдирилишине караганда, автордун аффектацияны артык көргөндүгүнөн чыгып олтурат, С.Жусуевдин чыныгы поэтикалык талант менен жазылган «Үмүт» аттуу поэмасын анын «Жаркын» поэмасынын жанына коюп карасак, экөөнүн айырмачылыктары алда канча таасындуу тартылат.

М. Билишиме караганда сен Жусуевдин «Үмүт» поэмасын жогору коюп, анын көркөмдүк сапаттарына суктангандардын бири болушуң керек эле.

Х. Туура айттың. Бул поэма жөнүндө өзүмдүн көңүлүмө топтолгон бирин-эки пикиримди ортого салууну өтө эңсегендик менен

күткөнүмдү сезип тургандырсың. Эгер Жусуевдин башка ырларын, жыйнактарын билбеген учурда да ушул «Үмүт» поэмасын окуган киши анын авторунун жайдары талантын, поэзия стихиясында өзүн толук укуктуу кожоюн катары кармаарын мойнуна алар эле. Бул жыйнактын чоң үлүшү поэмага тиешелүү. Чынында «Үмүт» поэмасы кыргыз поэмасында акыркы жылдарда пайда болгон, нагыз поэтикалык шыктануу менен жазылып, кайра-кайра окуп чыгууга ынтызар кылган поэмалардын бири. Азыркы кыргыз жаштарынын турмушуна кайрылгандыгы, башынан аягына чейин көркөмдүгү жагынан бир кылка жазылгандыгы, майтарылбас оптимизми, куунак юмор – ушулардын бардыгы поэманын артыкчылыктарына айкын күбө. Китептин туш келди барагын ачып, поэманын көзгө урунган эле куплеттерин окуйлу:

« – Балким ал чыгар жакшы кыз,
Бир эмес бирок бактыбыз.
Жүрөгүм койбойт козголуп –
Жүрөктөн болот жактырыш...

Мина бар өңдүү астымда,
Мен үйдө коомай бастым да.
Колума алып чемодан
Короого чыга качтым да».

М. Бул поэманын башкы каарманы Болотбектин окууну эңсеп, орто мектепти бүтүргөндөн кийин айылынан узап чыккан жери эмеспи.

Х. Ооба, Болотбектин башынан өткөн далай окуялар ушундан уланат. Анын «Үйдө коомай басканы» эмнеликте экени-эсинде бардыр. Окууга камынган кезде ата энеси «окууга кетсе» балабыз, оңкулдап кантип калабыз?», – ошон үчүн:

«Келин алсак камданып,
Келбетине алданып
Каралап Болот үй жайга,
Калып калар байланып...», –

деген чечимге келишет. Мындай күтүлбөгөн окуяга «Кайратым бар го теминем, канткенде артка чегинем деп!» – деп максат койгон Болотбек моюнсунуп калган жок. Тандап алган жолун узарта берди. Каармандын тагдыры кыргыз жаштарынын ондогон, жүздөгөн өкүлдөрү үчүн мүнөздүү. Поэманы окуганда алардын далайлары мында менин турмушум, менин өмүрүм баяндалган турбайбы деп айта алышат. Чыгармадагы каармандын баскан жолу үмүт менен сыноонун айкалышынан согулган эле. Анын алга карай үмүттөнүүсү чоң-чоң сыноолорго учурады, Ал сыноолорду ийгиликтүү өтмөйүнчө үмүтүнүн оту жанбайт болчу.

Теги, үмүт бүткүл жыйнактын рефрени сыяктанат. Ал рефрен «Жаркын» поэмасындагы доктордун «Илгер жактан үзбөө керек үмүттү» деген сөзүндө кайталанат. К. Симоновдун «Күткүн мени» аттуу ырындагы «Сен күтө бер, баары менден үзүшсө да үмүтүн» деген саптарынан угулат. Анын кыргызчага которулуп жыйнакка киргизилиши да кокустук эместей. Акырында, ал үмүт акындын сонун чыгармаларды жазсам деген кыялдарында жана поэманын өзүндө уютулган түрдө берилген.

Поэмада Болотбек турмуштун өйдө-ылдыйына кабылат. Дароо эле анын максаты ордунан чыкпайт. Кирүү экзамендеринен кулайт. Ошентсе да, каармандын мүнөзүндөгү тырышчаактык, намыстуулук акыры келип аны туура жолго салды. Ал өзүнө Аркадий деген дос табат, жумушчулар менен таанышат, анан эң негизгиси өмүрүндө унутулгус эстелик калтырган мээримдүү орус кыз Надежданы сүйүп калат. Поэмадагы негизги окуялар ушулардын айланасында өтөт.

«Үмүт» поэмасы башкы каармандын баяндоосу аркылуу берилген. Бул автор үчүн бир далай кыйынчылыкты түзсө да, окуялардын өрчүшү биринчи жактын горизонтуна камалып калбаган. Каармандын образынын терең иштелгендиги буга башкы себеп. Болотбек өзүнүн башынан өткөргөндү аңгемелеринде кубулуштарды жалаң гана өз керт башына тиешелүүлүгү жагынан алып карабайт. Ал нерселердин, окуялардын бири-бири менен байланыштуулугун, себептүүлүгүн да ачууга аракеттенет. Болотбек экзаменден кулап калгандан кийин, окуучуга кайрылып:

«Чын-чынына келели,
Чычалап эмне кереги,
Кээ мектеп орус тилинен,
Кеңири билим береби?
Мектепте орус тилинен
Тың дегендин бири мен.
Азыр минтип мүчүдүм
Айта албай ойду дилимен», –

дейт. Бул чындык. Кечээги эле сабак берген мугалимдерине койгон адилеттүү талап. Орундуу, таамай репликасы менен коомдук мааниге ээ маселеге көңүлдү бура алды. Каарман кээде өзүнүн кемчиликтерин жашырбай айтып, жумшак күлкүгө алат. Бул анын натурасынын күчтүүлүгүнө, тазалыгына күбө. Каармандын жылмаюусу, өзгөчөлүү юмору анын кыймыл-аракеттерин, сөздөрүн, жоруктарын чыгарманын башынан аягына чейин коштоп жүрөт. Өзүнүн кыял-жоругуна сын көз менен карашы туура түшүнүктөрдү бат өздөштүрүүсүнө алып келди. Москвага жаңы келгенде:

«Көп үйлөр бийик заңкайып –
Көргөндө калам аңкайып.
Кебетемден турдум го
Келгендигим байкалып»

деген Болотбек, кийин шаарды аралап, маданиятка үйрөнүп, өзүн үйдөгүдөй сезет. Айрыкча анын Надеждага жолугушуусу турмуштук сабак болду. Надежда жалаң гана «орус тилин үйрөтүп ондурган» жок, Болотбекти сүйүү сезимин баалоого үйрөттүү. Поэмада экөөнүн ашыктык сезимге курчалып, бирге басып, бирге жүрүп сырдашкандарын сүрөттөгөн эпизоддор – эң сонун, толкундуу жерлер. Алардын сезимдеринин көп кырларын ачуу үчүн акын боёктордун ар түрдүү түстөрүн издөөдөн чарчабаган Болотбек:

«Кыргызча ырдап бер дечү,
Кыйналып чекем тердечү:
«Ойгоном», «Эсимдегилерге»
Обонум анча келбечү» –

деп эскерет. Куплетте көп нерсе айтылган. Көз, алдыбызга тартылган сүрөт – көп ырандуу, ой-сыйымдуу.

М. Сен айткандай эле Надежда менен Болотбектин мамилелерин сүрөттөөдө автордун калеминен өөн табуу кыйын. Өзгөчө Надеждынын жөнөкөй, акылдуу, шайыр мүнөзү унутулгус. Ошентсе да менде күнөм санаткан туюгураак ой калып жатат. Надеждынын:

«Ала-Тоого барганда
Ата-энең тосуп алганда,
Карылар менен сүйлөшпөй
Каламбы деймин арманда», –

дегени, «акыл коротуп жатып» Болотбектин атын орусчага которгону, чын ниетинен айтылып, иштелип жатса да, аша кеткендик, куру пафоско жеңдиргендик, кыздын образын идеализациялагандык, ал эми өмүрүнүн акыркы күндөрүндө Болотбекке жазган каты мелодрама-нын эпкинине бой таштагандык деп бүтүм жасоого себеп түзбөйбү?

Х. Мындай көз карашты жактоо менин оюмча, адилетсиздик гана болбостон, героинянын образынын тунуктугун, чындыгын абдан бурмалагандыкка жатар эле. Баарыдан мурда кыздын сөздөрү жасал-малуулуктан, жалган наздануудан алыс. Интонациясынын тазалыгы анын адамгерчилик сапаттарынан эле табигый түрдө келип чыгат. Надежде сөздөрүнүн чын жүрөктөн айтылгандыгын иш жүзүндө көрсөтүүгө да даяр. Болотбек өзүнчө:

«... Ал экөөбүз баралы,
Айлабыз го баягы.
Көчөлөрү топурак,
Көңүлүнө жагабы?..
Шаардан начар кыштак чын,
Шарты да башка биз жактын.
Көнүкпөй турган Надянын
Көңүлүн буруп кыстапмын», –

деп, арсар болот да, өзүнүн бул күмөн санаган оюн Надеждага билдирет.

Мындай жаңылыштыгы үчүн Надежда аны жемеге алат. Кыздын жообунда кылдай жалган жок:

«Мейли кыш, мейли жайында
Мен жүрүп көнөм айылга.
Сезбеймин кылдай кыйындык,
Сен болсоң болду жанымда...»

Ал эми Болотбекке анын жазып калтырган каты эмоциялуу, толкундабай окуй албайсың. Бул каттан сезимдин тереңдиги, жүрөктүн жалындуу кагышы угулат. Мындан сен айткандай, сентименталдуулуктун же мелодраманын жыт-жыбырын болсо да издөө адашкандык. Автор ушул сценаларда сүрөттөөнүн, каармандардын ой-сезимдерин билдирүүлөрдүн чен-өлчөмдөрүн жазбай таап, аларды кылдат пайдалангандыгы байкалат.

Тилекке каршы, каармандын келечек жөнүндөгү эңсөөлөрү күтүлбөгөн кырсыкка туш келип, орундалбады. Бирок Болотбек эстен чыккыс мезгилдерден тапкан үмүтүн таштабастан, «Кен издеп, жүрөгү сүйөр тең издеп» жүргөн чактарга да аны маяк кылып алып, алга бара жатканын поэманын акыркы куплеттери бизге канааттануу менен кабардайт.

М. Сен бул поэманы окуганда бир да кемчиликти кездештирген жокусунбу? Менимче, Акылбайдын образы чыгармада ашык.

Х. Ашык деген сөздүн ордуна башканы колдонсок дурус го дейм? Ал образдын автордук ойдун белгилүү жүгүн алып жүрөрү шек туудурбайт. Бир гана талуу жери образдын штамптык кээ бир атрибуттар менен «жарактандырылгандыгында». Натыйжада ал чыгарманын тулкусунан чала сомдолгон уюлдай урчуюп чыгып турат. Акылбай өз кемчилигин атайлап эле айланасындагыларга антара көрсөтүп, «мен акмак, менин жашоодогу принципим арамдык жол менен болсо да көп акча табуу» деген сөздөр жазылган баракты далысына чаптап алган адамды элестетет. Акылбайга үстүртөн карабай, образын дагы сыйдалай түшсө, ал өз калыбына барып отуруп калмак.

Чынын айтсам поэманы окуганда кемчилиги канча экен деп эсепке алуу түк эсиме келген жок. Анткени анын жеңил, элпек келген баяндоо манерасы, кынаптап жасалган куплеттери, окуучунун көңүлүн тарта алган образдары ар кандай ишенбөөчүлүктү четке шилеп

салат. Азыркы кыргыз жаштарынын өзүнүн турмуш жолун чарчабай издеген өкүлү жана анын орус кызын сүйүп калуусун поэтикалык эргүү менен сүрөттөгөн поэманы жаратышы – С. Жусуевдин чыгармачылык ийгилиги.

Жыйнакты окуп чыккандан кийин болсо, автордун көркөм талантына койгон окуучунун үмүтү толук бойдон акталат. С. Жусуев жалаң гана жакшы чыгарманын башкы каарманы Болотбекче өз үмүтүн чындыкка айландыра биле тургандыгын колубуздагы китеп айкын далилдеп турат...

Күмөн Ырсалиев

ЫРГА МЕН ӨМҮР ТИЛЕДИМ¹

1980-жыл. Октябрь айынын аяк чени. Оунчу беш жылдыктын акыркы күзүндө республикабыздын пахтачылары элге беришкен убадаларынын өтөөсүнөн чыгууга күчтөрүн үрөп жаткан кезде биз Базар-Коргон районунун Фрунзе атындагы колхозуна барып, андагы атактуу он алты кыздын эмгекке болгон ынтаасын, терим маалындагы жигердүү иштерин көрдүк. Бул түйшүк акын Сооронбай Жусуевдин бир ырында:

«Пахтакердин маңдайда терин көргүн,
Терин көр да, ал баскан жерин көргүн.
Тери тамган кургак жер жибий түшөт
Күндөр өтсө куралып апта болуп.
Анын тери гүл болот гозолорго,
Андан кийин ачылат пахта болуп»,–

деп эң сонун берилген эмеспи.

Чынында эле береги ыр саптарында айтылгандай пахтачынын тери гозо үчүн суу да, азык-зат да, гүл да болуп, а анын өзү үчүн

¹ Ырсалиев К. Ырга мен өмүр тиледим//Кыргызстан маданияты. –1982. –29 июль.

сыймык да, кубаныч да алып келери, ал эми акын сезимине өткөндө жакшы ырга айланары кадиксиз эмеспи!

Сооронбай Жусуевдин ырларын окуганымда менин көз алдыма кыргыз жеринин ажайып кооздугу, керемет касиети элестейт. Түштүктүн обо мелжиген улуу тоолору, «Асманды жоодур караган, Ала-Тоонун көзү сымалданган Сары-Челеги», «Көгүш асман, көгүш тоо, көгүш булуту», «Кичине-чоңу дебей таалайга карк болгон татынакай бейкут кыштактары», а баарыдан мурда ошол бейкутукту, молчулукту камсыз кылып жаткан күжүрмөн адамдары көрүнөт. Акындын ырлары жан дүйнөмө берекелүү түштүк табыятынын көркүнөн, дагы «керме тоонун түзүндө кебез терип, жүздөрүнө күндүн кызгылт тилле (алтын) ыраңын» сиңирип жүрүшкөн теримчилеринин эмгеги менен асыл сезимдеринин ширөөсүнөн бүткөндөй таасир калтырат. Үр саптарынан акындын өзү туулуп өскөн жердин өзөн-булагынын шылдыры, шапатасынын илеби, дарак жалбырагынын шыбырты булбул кайрыгынан чыккан тариздүү өтө жагымдуу угулат.

Бул, албетте, кокустук эмес. Бул сыягы акындын көп ырларынын турмуштун өзүндөй көп кырдуу келип, анын ар бир түрмөгүнүн, ал гана эмес ар бир сабынын көркөмдүккө каныгуу менен не бир терең, не бир кызык ойлорду камтып тургандыгынан болуу керек.

Бирок мындай ырларды жаратуу үчүн акынга:

«Ашыгым поэзияга
Арналды көп жыл, көп күчүм.
Кээ күнү учуп чабыттап,
Кээ күнү кемип өксүдүм!» –

деп өзү жазгандай көп жылдар бою талыкпай изденүү керек болду.

* * *

50-жылдардын башында Сооронбай Жусуев өзү курдуу, ошондой эле адабиятка бир аз кийинчерээк кирген талапкерлерден ырларынын көркөмдүгү боюнча өзгөчөлөнгөн деле эмес. Сын макалаларда белгиленип жүргөндөй анын акындык жүзү окурмандардын калың катмарына 60-жылдардын башынан тартып кеңири тааныла баштаган.

Мезгил ошол жылдардагы жаш талапкерлерди шыгынын чаркына, изденүүсүнө жараша өз-өз ордуна койду. Ыр жазгандардын коюу чаңынан суурулуп чыккандардын, башкача айтканда, акын атка конгондордун саны кадыресе азайды, ал эми алардын арасынан поэзия алдындагы, эл-журт алдындагы жоопкерчилигин ыйык деп түшүнгөн таланттар болсо бармак менен саналып калды.

Мына ушул жерден Эл акыны Сүйүнбай Эралиевдин мындан алты жыл мурда С. Жусуевдин элүү жылдык юбилейине карата жарык көргөн «Тандалмаларына» жазган баш сөзүндөгү бир ойду эскере кетүү жөндүү. «С. Жусуевдин ырларынын, жалпы эле чыгармачылыгынын бир өзгөчөлүгү – оор басмырттуулук же бир калыптуулук, муну токтоолук десек да болот. Аны менен бирге ченемди сезүү бар. Ашык айтып жиберип же чала айтып калуудан сактануу бар сыяктуу. Кээ бир сынчылар бул үчүн аны «рационализмге» таяп, жемелөөдөн да оолак эмес. Андай пикирге кошулууга болбойт. Анткени ыр жалпысынан жайбаракат жазылгандай көрүнгөнү менен, анда сабырсыз ойлор бар, салмактуу образдар бар. С. Жусуевдин ырларында ойлуулук менен эмоциялуулук айкалышып тургандыгын, анын кургак риторикадан оолак экендигин, ал ырдагы көркөм образга, мазмундуулукка, музыкалуулукка көп көңүл бургандыгын байкоого болот».

Чыгармачыл ишке табиятынан аяр мамиле жасап, өзүнүн чыгармачыл жүзүн акырындык менен тааныткан бул чоң акынга тиешелүү болгон мүнөздүү өзгөчөлүктү Сүйүнбай Эралиев туура баамдаган.

Ырас, мындан жыйырма жылдай мурда Сооронбай Жусуевдин жазган ырлары жөнүндө мындай ой айтуу мүмкүн эмес эле. Себеби дегенде анын акын катары калыптанып келаткан кезинде С. Эралиев байкаган касиеттердин кээ бир белгилери ошол мезгилдерде эле учураганы менен алар азыркыдай дааналанып, чыгармачыл өзгөчөлүктү, дидаарды көрсөтө алган эмес.

Ошентип, акындын көбүнчө кийинки жылдарда жазылган ырларына мүнөздүү эң сонун көркөмдүк, философиялык терең ой, лаконизм – бул баарыдан мурда жанды жай алдырбай талантты өстүрүүнүн, изденүүнүн жана мезгилдин жемиши болду. Мына ошондуктан акындын чыгармачыл зор эмгегин партия менен Өкмөтүбүз, элибиз жогору баалап, 1981-жылы ага «Кыргыз ССРинин Эл акыны» деген ардактуу наам берилди. Бул чын-чынына келгенде акын үчүн

гана эмес, анын поэзиясын урматтаган миңдеген окурмандар үчүн да, жалпы эле элибиз үчүн да чоң кубаныч болду.

Сооронбай Жусуев ырды он сегизге жаңы караган курагында колуна курал кармап, легендарлуу генерал И. В. Панфиловдун дивизиясында жоого каршы салгылашып жүргөн кезинде жаза баштаган. Анын «Алдыга жүргүн, кыргыздар!» деген тунгуч ыры 1943-жылы «Советтик Кыргызстан» журналына жарыяланат. Поэзияга талапкер жаш жоокердин согуш мезгилинде жазган мындан башка да бир нече ыры болгон, бирок алардын бирин-экиси гана жарык көргөн.

Арийне, Сооронбай Жусуевдин согуш жылдарында жазылган бирин-экин ырынын көркөм чыгарма катарында адабият үчүн азыр анчалык деле мааниси жоктур. Антсе да, биздин оюбузча, колундагы куралы менен гана эмес, сөзү менен да жеңишти жакындатуу максатында ак дилинен «ыр жараттым» деп жазган ошол бирин-экин ыр бүгүнкү чоң акындык чыгармачылык шыгынын башталышы болгон. Ал ырлар дал ушул жагынан маанилүү.

Ал эми ыйык майдандагы унутулгус салгылаштар, окуялар, совет адамынын оптимизми, эрдиги, гумандуулугу акындын окурмандарды толкундаткан ырлар менен поэмаларынын жазылышы үчүн баалуу булак болуп кызмат аткарып келатат.

Сооронбай Жусуевдин «Панфиловчу досторум», «Гвардия кайраты», «Панфиловчулар», «Бала солдат» дегендей ырларынын жана «Кызыл дептер», «Белгисиз солдат» ж. б. сыяктуу поэмаларынын жазылышына турмуштук ар кыл көрүнүштөр, окуялар түрткү болгону шексиз.

Акындын Улуу Ата Мекендик согуштун окуяларына байланыштуу жазган ырлары жана «Тирүүлөргө», «Сагыныч», «Кызыл дептер» өңдүү поэмалары жөнүндө газета, журналдардын беттерине алардагы жетишилген чоң ийгиликтерди, кээ бир мүчүлүштөрдү белгилеген бир топ эле сын пикирлер жарыяланган. Бирок панфиловчулар тууралуу сөз козголуп жаткандыктан бул жерде бизге «Кызыл дептерге» дагы бир жолу кыскача назарыбызды бура кетүүбүз керек болуп отурат.

Бул чыгарма адегенде эле окурманды өзүнө тартып, улам окуя тереңдейт да аларды бириктирип турган өзөк барган сайын чыйрала берет. Минтип айтканыбыздын себеби, Ата Мекендин эркиндиги

үчүн мындан көп жыл мурда кан күйгөн майданда салгылашкан панфиловчул гвардиячы жоокердин бу дүйнө менен кош айтышы, ошол эле учурда экинчи бир гвардиячы жаш жоокердин көз алдыда турушу, башкача айтканда, эки муундагы гвардиячылардын – ата менен баланын жашоодогу максаттары, «акыркы ирет маңдай тосуп жарыкка» табытта жаткан жарты бойлуу адамдын тагдыры жана төшүндө «гвардия» белгиси бар күйүттөн буркурап турган жаш жоокердин абалы окурманды бир саамга да кайдыгер калтырбайт.

Ошентип, окурманды «Кызыл дептердеги» окуялар өз нугу менен ээрчитип отурат да аны каармандын – гвардиячы солдаттын ички дүйнөсү, ой толгоосу, кайгы-кубанычы, жашоого карата оптимизми аркылуу алып өтөт.

«Кээде узак тунжурап,
Бир колумду ээгиме таяймын.
Терезден адамдардын баратканын,
айрыкча мен аяктарын караймын.
Бала бутун аз көрүп,
Көрөм дайым буттарын
абышканын, аялдын.

Көргөнүмдө копол жыгач буттарды,
же буттарды таяк, балдак жандаган,
Ошолорго зээним кейип,
Ошолорду аяймын...

...эске түштү бала чак
Билбейм анда жинди белем, жаш белем –
Талга конгон таранчынын бир бутун
Таамай уруп үзө койгом таш менен.

Ал таранчы жалгыз бутчан сорондоп
Жерден терип жем чокуп,
Түшкө кирип же эсима түшкөндө
Жүрөк шуу деп, селт этемин мен чочуп».

Бул саптардан күлгүн курагында майдандан мунжу болуп кайткан жигиттин жүрөк эзген кайгы-капасы, а чынында майыптыгынан улам келип чыккан бут жөнүндөгү түбөлүк арманы, ой жүгүртүүсү, ошондой эле анын өзүнө окшош башкаларды аяп, аларга боор орушу ачык сезилип турат. Дагы качандыр бала кезинде бир бутун сындыра койгон таранчынын эми көз алдынан кетпей сезимине жан кыйнаган бүлүк салып жатышы өтө таасирдүү, кадимки турмуш чындыгы ушунчалык көркөм таасын, ушунчалык ишенимдүү берилген.

Жусуевдин каарманы чыныгы оптимист, советтик жаңы адам. Ал тагдыр башка салган азапка моюн бербей, турмуштан өз ордун табат, үйлүү-жайлуу болуп тукум улайт. Ошентип, ал алты саны аман кезинде өлкөнү коргоп жоо беттеп, майып болгондон кийин башкалар катары эмгек кылып уулун тарбиялайт. Мекен алдында, эл-журт алдында адамдык милдетин аткарат. Анын жашоодогу чоң жеңиши – уулу Канаттын өз ордун басышы ал сыяктуу гвардиячы болушу жана Мекендин бейпилчилигин сактап, аскер кызматында жүрүшү.

«Кызыл дептер» – бул согушта майып болгон, бирок духу, аң-сезими бийик, таза, акындын сөзү менен айтканда «гвардия ар-намысы, кайраты» канына сиңген панфиловчу солдаттын – советтик адамдын жашоо кумарын, адамкерчилигин даңазалаган мыкты дастан.

Дегинкиси акын көп ырларында, поэмаларында согуш алааматын таамай жана чебер сүрөттөйт, адамзатка сансыз кырсыкты, азаптозукту алып келген фашизмге жана бүткүл эле империализмдин ашынган реакциячыл согушчан чөйрөлөрүнүн кылмыштуу аракеттерине бардык болгон күчү менен каршы турат, алардын арамзаалыгын, адамды жек көргөн табиятын ашкерелейт. Мына ушул көз караштан алганда Сооронбай Жусуевдин 1980-жылы «Ала-Тоо» журналына (№ 5) жарыяланган «Белгисиз солдат» аттуу поэмасы өзгөчө көңүл бурууга арзыйт.

Бул поэманын негизинде Мекенибиздин эркиндиги, келечеги үчүн, ошондой эле бүткүл адамзатты фашизмдин кулчулугунан сактап калуу үчүн жүргүзүлгөн улуу согушта курман болгон жоокерлердин урматына коюлган эстелик жөнүндөгү акындын философиялык ой жүгүртүүсү жатат.

Поэма окурмандар туура белгилеп жүргөндөй негизги идеяга биригип турган бир нече монологдон турат. Мына ушунун өзү акынга

көп сөздүүлүктөн көлөмдү ыксыз чоңойтуп жиберүүдөн качууга, ойду терең, ишенимдүү ачууга мүмкүндүк берген.

Поэмада белгисиз солдаттын көрүстөнү – символдук эстелик катары тирүү, болгондо да түбөлүк өлбөс, жеңилбес жаркын күч катары сүрөттөлөт. Ага белгисиз солдаттын бир учурдагы майдандашы, ушу кезде чачын ак чалган согуш майыбы, дагы эле маршал, космонавт, Советтер Союзунун Баатыры Дүйшөнкул Шопоковдун жубайы, Социалисттик Эмгектин Баатыры Керимбүбү Шопокова, Батыш Германиялык турист, советтик солдат жана колукту кайрылат. Эркиндик, адилеттик жана келечек үчүн курман болгон солдаттын элеси, анын эстелиги биздин укум-тукумдарыбызды дагы жаңы жеңиштерге шыктандырат. Бул ар бир монологдун маңызынан, ошондой эле бүтүндөй поэманын идеясынан көрүнүп турат.

Белгисиз солдат – бул акын жазгандай орус да, украин да, белорус да, өзбек да, казак да, кыргыз да эмес, айтор, көп улуттун өкүлү. Ал жалгыз да, миллион да. Себеби ал өз элинин, ошондой эле башка элдердин эркиндиги үчүн өмүрүн кыйган миллиондордун бир түшүнүккө бириктирилген ыйык элеси. Мына ошондуктан поэмада белгисиз солдат негизги каарман катары берилип, анын баатырдыгы, гумандуулугу, кыскасы – адамдык бардык мыкты сапаттары монологдордон улам белгилүү боло берет.

Сооронбай Жусуев Улуу Ата Мекендик согуш темасы боюнча дайыма изденип келе жаткан акын. Бул темада советтик башка көп акындардай эле кыргыз акындары да улам жаңы ырларды, поэмаларды жаратып жатышат. Кыргыз совет поэзиясында бул жагынан Темиркул Үмөталиевдин согуш учурундагы жана анын изи сууй элегинде, кийин С. Эралиевдин жазган ырлары менен поэмаларын айтпаганда ушул жаатта Сооронбай Жусуевдин такай жана жемиштүү иштеп жатканын баса белгилей кетүү адилдик болор.

Эми сөз тизгинин «Бийик асманга» буралы.

Албетте, биздин баамыбызда эң алды менен эле мында окурмандын көңүлүн өзүнө сонеттер бурат го деп ойлойбуз. Арийне бул андагы «Маек», «Камылга», «Жеңишчилердин ыры», «Алма дарак» сыяктуу ырлардын, ошондой эле «Өлүү эмес, тирүү эмес», «Абийир» деген поэмалардын кыйла дурус жазылганын жокко чыгарбайт.

Биринчи поэмада акын Мекенди, эл-журттуу сөз менен эмес иш менен, жүрөк менен жакшы көрүү керек, эне деген да Мекендей эле улуу жана ыйык экенин бул түшүнүктөр бири-бири менен ажырагыс байланыштуу келерин, энесин сыйлабаган адам Мекенин да баалай албасын, тынчтык кезде кооз сөздү туу кылып, ага жамынган, калк башына оор күн түшкөндө өз жанын калкалап, сатылып кеткен чыккынчынын жийиркеничтүү тагдыры аркылуу сүрөттөсө, экинчи поэмада адамдын абийири, ак ниеттиги жөнүндөгү проблема козголот. Биздин күндөрдөгү айрым негиздүү көрүнүштөргө адамгерчиликтин, ак ниеттиктин каршы коюлушу жаш муунга улуу муундун жакшы салттарынын мурас катары өтүшү, каармандардын дал ушул эң актуалдуу проблемалар жөнүндө ой жүгүртүүлөрү поэма-диалогдун маңызын түзөт, анда коом менен катар үй-бүлөнүн тарбиялык ролу жакшы ачылган. Биздин көз карашыбызда бул эки поэма тең жаштар үчүн таалим-тарбиялык мааниге ээ.

Бул жыйнакта бир топ сонет жана эки сонеттер алкагы бар. Ырас, сонет азыркы кездеги биздин окурмандардын көпчүлүгү үчүн жаңылык деле эмес. Эгер дүйнөлүк поэзияга көз чаптырсак анда анын эң сонун үлгүлөрүн А. Данте, Ф. Петрарка, В. Шекспир, А. Мицкевич, А. Пушкин, И. Бекер ж. б. жазышканы эске түшөт. Сонет доордун талабына ылайык көп улуттуу совет поэзиясында да жазылып келатат. Биздин улуттук поэзияда ырдын бул түрүн алгач маркум Смар Шимеев жазып жана кыргыз окурманда-рынын көбү өз кезегинде сонет менен анын чыгармачыл изденүүсүнөн улам таанышкан маркум Керес Ырсалиевдин да бир нече сонети жана сонеттер алкагы бар. Мына эми аны Сооронбай Жусуев да жазды. Кийинчерээк сонетти акын Түмөнбай Байзаков да жаза баштады.

Сооронбай Жусуев сонет жазуу автордон канчалык чыгармачыл эргүүнү, күчтү талап кылаарын алдын ала сезгени байкалат. Мунун өзү анын изденүүсүнүн онунан чыгышына да зарыл өбөлгөлөрдү түзгөн. А эң негизгиси – ырдын бул татаал түрүн жазууга анын чеберчилик жактан аябай дасыгып, тажрыйбалуу чоң акын аталып калган кезде киришкени болду го деп ойлойбуз.

Коомдук турмуштун олуттуу маселелерине табиятка же адамдын кадыресе жашоо-тиричилигине тиешелүү көрүнүштөргө байланыштуу проблемалар жөнүндө ойлор бул сонеттердин өзөгүн түзүп,

мазмунга тулкунун бап келиши алардын ажарын ачып турат. Акын жашоонун чексиз кумарын, адамдардын асыл сапаттарын, айкөлдүгүн ишенимдүү берип, асыресе, гуманизм, таалим-тарбия, айтор, этикалык маанилүү жагдайларга көбүрөөк басым жасайт. Ошону менен эле бирге тиричиликтин кээ бир көлөкө жактары да, ага карата автордун позициясы да айкын көрүнөт. «Бата», «Чабалекей уясы», «Энем жиберген алма», «Тандын баркы» деген сонеттер, «Таңдагы ойлор», «Адам менен табият» деген сонеттер алкагы биздин айткандарыбызга далил.

Аталган сонеттерге курулай насаат, бир караган көзгө жылт этип көрүнгөн көркөм сымалдуулук жат. Мисалы, «Батаны», «Чабалекей уясын» же башкаларды окуганында эң алды менен ойдун ачыктыгы, жогорку көркөмдүк сезимиңди бийлеп алат. Акын турмуштагы кадыресе эле бир көрүнүштү алат да ага жаңы, терең маани берип, коомдук, жалпы адамзаттык чоң маанидеги идеяны көтөрөт. Бул жагынан ал А. Осмоновдун эң сонун салттарын чыгармачылык менен өз бет алдынча, өзүнө таандык чеберчилик менен уланткандай сезилет.

Сооронбай Жусуев чоң ойдун акыны. Анын ою дайыма дээрлик масштабдуу. Жашоо-тиричиликтеги, сыртынан караганда анчейин гана көрүнгөн айрым нерсенин кандайдыр бир жагы алынып, жалпылаштыруунун натыйжасында акындын ырларында анын ошого чейин бизге белгисиз болгон же биз байкабаган сапаты ачылып, андагы жаңы маани окурмандын сезимин, оюн козгойт.

Ал эми сонеттер алкагында болсо илгертеден бери сөз зергерлерин ойлонтуп келаткан түбөлүктүү темалар – адамдык асыл наамды сактоо, адамдын табиятка карата мамилеси бүгүнкү күндүн бийиктигинен каралып, доор менен үндөшүп турат.

Акын «Таңдагы ойлор» аттуу сонеттер алкагында адамкерчиликке, ак ниеттикке, достукка, эмгекти, а эң башкысы адамдык асыл наамды сактоо идеясына көңүл бурат:

«Таң агарды жердин жүзүн жуугандай.
Таңды тосуп нээтиң менен таптаза.
Жакшы досуң таңдай нурлуу туу кармай
Дайым таңдай тазалыгын сактаса...»

Непада акын сонеттер алкагында анын тек гана сырткы тулкусуна, көрүнүшүнө жана техникалык жагына карап, мазмунга жеткиликтүү көңүл бурбаса, он беш сонеттен турган бир бүтүн поэтикалык организмди көңүлдөгүдөй түзө албаса көздөгөн максат ишке ашмак эмес.

Ырас, акындын кээ бир ырларынан сонеттери менен сонеттер алкактарынан мындайынан жайынча гана акыл-насаат, болгондо да бизге атам замандан бери белгилүү чындыктар кадыресе кайталанып жаткандай туюлушу ыктымал. Бирок андай эмес, анын ар бир ыр жолуна үңүлүп карап көрсөк биз алардан акындын доордун өтө зор, бүт адамзатты толкундаткан проблемаларга өтө тынчсыздануу менен мамиле кылып жатканын, бул жагынан анын жүрөгү эң эле назик, сезгич экенин, а сонеттердеги жана сонеттер алкактарындагы насааттар сыртынан гана ушундай сезилерин, иш жүзүндө бул чыгыш классиктерин же элдеги айтылып жүргөн чындыкты кайталоо эмес, алардагы айрым идеялардын чыгармачылык менен өнүктүрүлүшү, доордун талабына ылайык жаңыча, өз алдынча бүгүнкү күндүн адамынын рухий дүйнөсүнүн бүгүнкү күндүн көз карашынан, бүгүнкү күндүн бийиктигинен көркөм чагылдырылышы экенин байкоо кыйын эмес.

Биз жогору жакта сонет кыргыз окурмандары үчүн жаңылык деле эмес деген элек. Бул – чындык. Бирок анын кыргыз поэзиясында али ушул күнгө чейин этек-жеңи жайылып, орун-очок ала элек экендиги да чындык. Албетте, сонетти жазуу же жазбоо ар бир акындын өз иши. Бул татаал, эмтекти эбегейсиз көп талап кылган жанрда өз күчүн, шыгын сы-нап көрүүнү жана ал боюнча көшөрүп изденүүнү ар бир эле акын алдына максат катары коё бербеши да түшүнүктүү.

Мына ушул жагынан алып караганда, ошондой эле сөз козголуп жаткан жыйнакка кирген сонеттерге жана сонеттер алкактарына караганда акын Сооронбай Жусуев бул кыйла кыйын ишке атайылап киришкендей, андан бир майнап чыгарууга бел байлагандай көрүнөт. Ошондуктан биз «Бийик асмандагы» сонеттерге бир жагынан жаңы изденүүнүн башталышы, экинчи жагынан табылганын башаты катары гана кароо менен бул боюнча акын өзү жазгандай «эмгек менен, ышкы менен... кереметтин керемети... сөз менен» дагы обо мелжиген чыгармачыл жаңы бийиктикке көтөрүлөт деген ойдобуз.

ЖУСУЕВ СООРОНБАЙ: ЛИРИКА ЖАНА РОМАН¹

Кыргыз эл акыны, Токтогул сыйлыгынын лауреаты С. Жусуев 50-жылдардан баштап кыргыз адабиятында чыгармачылык изденүү менен талыкпай эмгектенип келе жатат.

Алгачкы тажрыйбалык процессти баштан өткөрүүдө акын да көпчүлүк жаш акындар сыяктуу эле «алыкулдук агымдын» толкунунда болгон. Анын үйрөнчүк деңгээлдеги чыгармачылыгын тырмак алды «Эмнеликтен сүйөмүн» (1950) деген жыйнагы күбөлөп турат.

Бирок, С. Жусуевдин кийин поэзиядагы өз чыйырын табууда өтө талбай изденүүдө болгондугу «Чындык менен ыр» (1952), «өмүр жазы» (1955), «Сүйүү жана ишенич» (1956) жыйнактарында көрүндү. Акын лирикалык ырлардан эпикалык жанрга өтүп, алгач «Өмүр жазы» деген аталыштагы согуштан эки көзүнөн ажыраган жигиттин трагедиялуу тагдырын баяндаган поэманы жаратты.

Өз учурунда адабиятчы Ж. Шериев белгилегендей, «С. Жусуевдин кийинки эпикалык чыгармаларына мүнөздүү бир белги бар, ал белги – акындын моралдык-этикалык темага айрыкча көңүл койгондугу»¹. Адабиятчынын пикирин экинчи бир «Мөмөлүү бакта» поэмасында козголгон адеп-ахлактык проблемалар так далилдейт.

С. Жусуевдин 1954-56-жылдары Москвадан А.М.Горький атындагы адабият институтта окуусу анын профессионалдык деңгээлге көтөрүлүүсүнүн алгачкы баскычы эле. Билими тереңдеп, руханий кругозору кеңейип, эстетикалык табити артып келди. Бул дароо эле «үмүт» (1960) жыйнагында көзгө урунду. Акындын поэтикалык диапозону, масштабы, көркөмдүгү, стили, манерасы бийиктей, тереңдей түшкөнүн лирикалык көптөгөн саптары айгинелеп турат. Ошону менен бирге лирико-психологиялык мүнөздөгү «Үмүт», «Жаркын» поэмалары өзгөчөлөндү. С. Жусуев каармандардын жан дүйнөсүнө таандык көзгө илешпеген касиеттерди көркөм чагылдыра алган.

¹ Акматалиев А. Жусуев Сооронбай: лирика жана роман // Заман Кыргызстан. – 1999. – 3; 10-дек.

Поэмаларда акын жаштардын турмуштарына көп кайрылып, аны схематизм линиясына салбай, табигый – реалисттик планда сүрөттөөгө жетишкен. Болотбектин жеке трагедиясы – сүйгөнү Надядан айрылышы ынандуу поэтикалык тактык менен берилген. Акындын чыгармачылыгында ар түрдүү тематикалар философиялык-публицистикалык нукта синтездештирилип берилиши күч ала баштагандыгы – 60–70-жылдардагы поэтикалык көркөм туундуларынан айкын көрүнөт. Албетте, анын чыгармачылыгында согуш темасы басымдуу орунда. өмүр, өлүм, жашоо, жаратылыш, бейпилдик, тазалык ж.б. поэтизациялоодо С. Жусуев ар кандай көркөм ыкмаларды, көркөм сөз каражаттарды, ритмикалык ыргактарды, эмоцияларды, элестерди, символдорду зор чеберчилик менен колдонгон.

«Түрмөк булуттар» (1969), «Алтын чынар» (1973), «Суктануу» (1977), «Бийик асман» (1979), «Миң кайрык» (2000) жыйнактарындагы поэтикалык образдар, граждандык позиция, гуманисттик ой жүгүртүүлөр, идеялык-эстетикалык жалпылоолор, көркөм чабыттык масштабдуулук, курч конфликтер, психологиялык бурулуштар акындын эволюциялык диалектикасын мүнөздөп берет.

С. Жусуев башка акындар сыяктуу эле өз заманынын инсаны болгондуктан, социализм мезгилиндеги ийгиликтерди, партиянын тапшырмасын абийирдүүлүк менен аткарып жатышкан советтик эмгекчилердин күжүрмөн эмгектерин даңазалап ырдаган. Бул лирикалык ырлар менен поэмаларды акындын чыгармачылыгынан сызып салуу мүмкүн эмес. Мисалы, «Суктануу» поэмасы Токтогул ГЭСинин курулушу тууралуу баяндайт. Жаштар эмгекте бышат, тарбияланат, өсөт деген идея поэманын өзөгүн түзөт, ошону менен бирге көп улуттуу элдердин достугу сүрөттөлөт. Окуясы жөнөкөй болгон поэманын көркөмдүүлүгүнүн жеткилең иштелгенине карабай, советтик учурду көркөм объектиге алат деп сыңдоо, сөз кылбоо туура эмес.

Акындын бөтөнчөлөнүп турган өзгөчөлүгүнүн бири поэма жанрынын ар кыл формаларын спецификасына жараша туура тандай алышында. Калемгердин калеминен поэма-миниатюра, поэма-диалог ж.б. түрлөрү жаралган.

Акын С. Жусуев Ч. Айтматовдун «Бетме-бет» аттуу повестинин сюжети боюнча «Сейде» деген эки көшөгөлүү драмалык поэма жазган. Мында акын Сейденин образынын ачылышына өзгөчө көңүл

буруп, кээ бир деталдарды чеберчилик менен кошумчалайт. Поэма боюнча Сейде Ысмайылдын адамдык сапаты канчалык даражада экендигин алгачкы баш кошкон күндө эле сезе баштайт. Ысмайыл ылай колун жууп жаткан учурда Сейде тамашалап анын мойнуна суу куюуга аракеттенип, «багынып, жалбарып мага жалынган» деп кууп калат. Ысмайыл колуктусуна жеңдирип, эки колун көтөрүп туруп бергенде, Сейде ичинде ага нааразы болуп, жада калса жүзүн муңайым басып, «ох, мен кантип жаңылдым...» деп айтып да жиберет. Бул анын биринчи кооптонуусу эле. Бирок Ысмайыл сыр билгизбемиш болуп:

Багындым сага, Сейде мен,
Багынчу жоого мен белем?
Эр жигитмин – душманга
Эрегишсем тең келем!–

деп ооз көптүрөт. Көп өтпөй эле согуш башталып эр-жигиттердин эрктүүлүгү, намысы сыналчу мезгил келет. Поэмада жигиттердин ата-энелери, тууган-туушкандары, колуктулары менен коштошуу сценасы өтө элестүү берилген. Алардын ичинде Байдалы, Ысмайыл да бар. Ушул жерде Сейде экинчи жолу Ысмайылдын мүнөзүндөгү дагы бир кемчиликти байкашын көрсөтүүсү автор үчүн жакшы табылга. Сейде (ойлуу):

Кайраттанып бел байлап,
Кармашка кетти кыйла адам.
Ошолордун ичинен
Ысмайыл болду ыйлаган.
(пауза)
Ошолордун ичинен
Ысмайыл болду ыйлаган...

Поэманы окуп жатканда Ысмайылдын фронтко бараткан жеринен кайра качып келиши, Сейденин аны алгач кубаныч менен тосуп алуусу, Ысмайыл үңкүргө жашынып, Сейденин ага тамак-аш ташуусу, Тогтойдун балдарынын Курман почтальонду үмүт менен күндө телмире карашы, согуштун каардуу күндөрүндөгү эмгекчилердин күжүрмөн

иштери, жеңишке болгон үмүт-тилектери көз алдыга даана тартылып өтүлөт. Сейденин мүнөзүндөгү улуу бурулуш Тотойдун уюнун уурдалышынан кийин башталат. Бул көрүнүш да автор тарабынан таасын сүрөттөлгөн.

Ысмайыл эт салынган капты көтөрүп келип Сейденин алдына таштады. Поэманын башталышындагы «өх, мен кантип жаңылдым!..» деген Сейденин ой-сезими бул жерде турмуштук чындыкка айланып отурат. Акыры Сейденин ар-намысы жеңди. Акын С. Жусуев жазуучунун чыгармада айтайын деген оюн, каармандардын психологиясын, жүрүм-турумун поэмада да ынандырарлык бере алган.

Бардык акындар сыяктуу эле С. Жусуевдин акындык эргүүсүн козгогон темалар өтө ар түрдүү. С. Жусуев өмүр, өлүм, сүйүү сыяктуу темаларга кайрылып, Ала-Тоонун көркүн ырга кошот. Ошону менен бирге С. Жусуевдин ырларында согуш, тынчтык темасы өзгөчө орунду ээлейт, себеби бул тема акындын жеке өмүрлүк тажрыйбасы менен да шартталган.

С. Жусуевдин художниктик чеберчилигин, изденүүсүн көрсөткөн бир жагдай – акын кыргыз поэзиясында сонет формасын өнүктүрүүдө маанилүү роль ойногон. Буга «Бийик асман» китебиндеги «Таңдагы ойлор», «Адам менен табийгат» сонеттер алкагы жана майда сонеттери күбө боло алат. Мындан тышкары «Кубаныч», «Бейпил түндө», «Мамиле» деген сонеттер алкагын жараткан. Кыргыз поэзиясында сонет формасын чыгармачылык мүмкүнчүлүгүнө жараша өркүндөтүүгө аракеттенген. Жетимишинчи жылдары Сооронбай Жусуевдин сонеттеринин келиши менен кыргыз поэзиясынын сонет формасынын деңгээли бир топ көтөрүлөт. Сонеттин эң татаал түрү «венк сонетов» (сонеттер алкагы) пайда болот. Бул форма акындан өзгөчө чыгармачылыкты, шык-жөндөмдү, ыр жаратуунун ички мыйзамдарын жеткиликтүү өздөштүрүүнү талап кылат. Кыргыз поэзиясында сонеттин бул түрүндө эң биринчилерден болуп С. Жусуев кайрылып, «венк сонетовду» кыргызчалап «сонеттер алкагы» деп атады.

Сонеттин бул түрү поэзиянын эң татаал формасы болуп эсептелинет. Бирок ошого карабастан Сооронбай Жусуев сонет формасында өзүнүн поэтикалык жетишкендиктерин көргөздү. С. Жусуев сонеттер алкагына мүнөздүү болгон белгилерин, өзгөчөлүктөрүн толук сактаган. Сонеттери он беш сонеттен туруп, биринчи сонеттин акыркы

сабы экинчи сонеттин биринчи сабында кайталанып, он төрт сонеттүү шакекчени пайда кылды. Сонеттер алкагынын негизги белгиси шакекчени пайда кылуу болуп саналат. Маселен, «Таңдагы ойлор» сонеттер алкагында он төртүнчү (сонеттин акыркы) сонеттин акыркы сабы биринчи сонеттин, биринчи сабын «Таң агарды жердин жүзүн жуугандай» деп кайталанып шакекче бүтөт да, он бешинчи сонет магистрал башталат:

Таң агарды жердин жүзүн жуугандай,
Таңды тоскун нээтиң менен таптаза.
Жакшы досуң таңдай нурлуу туу карма,
Дайым таңдай тазалыгын сактаса...

Дил айтканды бурмалабай тил айтса,
Ыйык көрүп катып жүргөн бек сактап.
Досуң ошол – кемтигинди ким айтса,
Алгын мунун көкүрөккө бек жаттап.

Бар күчүндү эмгек үчүн пайдалан,
Эр белгиси – ар-намыстан тайбаган,
Эргип жеткин алдагы асыл максатка.
Эмгек кана адам баркын көтөрөт.
Эр милдети – элге кызмат өтөмөк,
Ашыгып жет адам деген жакшы атка!

Бул сонеттер түрмөгүндө С. Жусуев өзүнүн чыныгы ойчул акын экендигин дагы бир ирет көрсөтө алган десек анча деле аша чапкандык болбойт. Арийне, бул сонетте айтылган акындык ой, бул сонетте козголгон башкы проблема жаңы деле эмес, алмустактан бери айтылып келе жаткан көйгөйлүү маселелер, бирок С. Жусуев ошол атамзамандан бери айтылып да, ырдалып да келе жаткан ойлорду татынакай бир алкакка салып, ошол орошон ойлорду өзүнүн акындык жүрөгүнөн өткөрүп, натыйжада татынакай бир көркөм дүйнөгө айлантып берип отурат.

Акындын: «Мен сонет формасына жаңылык эмес, кыргыз поэзиясын форма жагынан байыткым келген. Ошол менен кыргыз

поэзиясынын кеңейишине, байышына өз салымымды кошкум келген», – деген сөздөрү бар. Бул ой ишке ашты деп айтсак болот, себеби, сонеттер алкагын кайталангыс кылып жаратты. Демек, С. Жусуев поэзия айдынында өзүнүн чыгармачылык изденүүлөрү менен сонет формасын өркүндөтү десек болот. Жетимишинчи жылдары акындын сонеттери жана сонеттер алкагынын жазылышы кыргыз профессионал жазма поэзиясы үчүн жетишкендик эле.

С.Жусуевдин эпикалык жанрдагы чыгармачылыгынын туу чокусу – «Курманжан датка» романы.

Атагы алыска кеткен «Алай ханышасы», эки жолу² датка наамына татыган Курманжан тууралуу легендалар, санжыралар, ыр же кара сөз түрүндөгү көркөм баяндар XIX кылымдагы башка тарыхый инсандар жөнүндөгүлөрдөн көп болбосо кем калышпайт. Бирок анын бир өзгөчөлөнгөн айырмасы – ошол мезгилдеги тарыхый инсандардын ичиндеги коомдук-саясий турмушка активдүү катышкан жападан жалгыз аялзаты. Коомдук ишмер, саясатчы, элчи, акылман, ойчул Курманжан датканын башынан өткөргөн кубаныч-сүйүнүчү, бакыт-таалайы, кайгы-капасы, муң-зары көркөм адабияттын чыныгы объектисине жатат десек болот. Жеке адамдын трагедиясы менен жалпы элдин трагедиясынын жуурулушуп кетиши чанда гана кездешет. Тарыхый инсандын кыйынчылыктарды көтөрө, жеңе билген тайманбас күч-кайраты, кебелбестиги, өжөрлүгү, сынбастыгы, жеңилбестиги, ийилбестиги психологиялык ар кандай кырдаалдардан келип чыгат. Турмуштун ар кыл сыноолоруна, тоскоолдуктарына оңой эле баш ийип бере койбогон, эрк-кайраттуу күрөшчүл мүнөздөгү Курманжандын өткөргөн өмүр барактарындагы татаал турмушту, анын психологиялык толгонууларын чагылдыруу оңой нерсе эмес. Башкы максат – каармандын сезими менен акылынын жуурулушун, жүрөктүн түпкүрүнө айыкпас так салган окуяларды, психологиялык өзгөрүүлөрдү көрсөтүү. Мына ушул жагдайдан алганда акын С. Жусуевдин ыр менен жазылган «Курманжан датка» (1994) романын бөлүп айтсак жетиштүү.

Роман – масштабдуу, Кокон хандыгынын кыскача тарыхы батырылган десек болот. Ал эми ошол тарыхта белгилүү роль ойногон бир үй-бүлөнүн – Алымбек менен Курманжандын тагдырлары көркөм сүрөттөлгөн. Жубайлардын образдарын эриш-аркак ажырагыс

кылып көрсөтүлүшүнүн себеби – алар бардык жактан бири-бирин кошумчалап, толуктап турат.

Акын каармандын бала кезине кайрылып, анын эрке, эстүү, нур жүздүү, эркек баладай өткүр, тайманбас болуп өскөнүн ырга салат. Чебер калемгер окурманды поэзиянын не бир сыйкырдуу, кереметтүү ажайып дүйнөсүнө алып кирет. Алтын балалыктын санаасыз күндөрүн өткөрүп, кыз пейили назик тартып, жигиттер шынарлап, шапар-шаттуу күндөр, айлуу түндөр... лирикалык маанай чыгарманын аккорду болуп саналат.

Кыздын бейпил турмушу жаңы келин болгондо өзгөрдү. Курманжандын бактысы бөксөрүп, тагдыр ага өз теңине туш кылбай, жүрөгү зилдеди:

Күйөө санап, күйөөсүндөй тоготпой,
Төшкө түртүп, төшөгүнө жолотпой...

Каармандын тагдыры жеке өз башында болуп, түшүндө бир аян берип, качып кетти...

Саргыч парда тартып алып жүзүнө,
Садагам, сен кирдин менин түшүмө.
Арылууга сага кылган айбымдан
Мен даярмын отко, сууга түшүүгө.
өжөр эле, өткүр эле мүнөзүң,
Жеринди үшөп сен саруулап жүрөсүң,
Тез кел, кызым, тез кирейин күчүмө!..

Курманжандын бакыт-таалайынын ачыкчы – Алымбек бектин колунда эле. Бек ал мезгилде Кокон хандыгынын эң башкы билермандарынын бири – Анжыян вилайетинин акими. Алайды башкарган датка болчу. Бир маалымат боюнча кыздын даңкын угуп, атайы көрмөккө келсе, экинчи бир пикирде капысынан жолугушат. Бул окуянын жүрүшү А. Газиевдин чыгармасында³ өтө кеңири берилген.

Бул автордун баяндоосу боюнча Алымбек менен Курманжандын ортосундагы алгачкы сүйлөшүүсү өтө шакабалуу өтөт. Тайманбаган, өткүр, кыздын ар бир жообу бекти күлдүрүп, жылмаюусун пайда

кылат. Комузчунун «Күйгөн», «Секетбай» ырларынын аткарышы аркылуу Алымбек кыздын колун сурайт.

Ал эми акын С. Жусуев болсо каармандардын жан дүйнөлөрүндөгү сүйлөшүүлөрдү тек гана көз менен билдирет. Көздүн чагылышы, жылмайышы, тайсалдашы, сыр катышы...

Кыргыз мучө, бою ноода келишкен,
Тоодо жүрүп түздү самап эриккен.
Маралга окшойт үйүрүнөн бөлүнүп,
Мөл булакка түшүп келген эгизден.

Акын эпикалык чыгармалардай тарткан ай жамалдуу, ажарлуу, ою, дили аппак бийкечти датка бир көргөндө эле жактырып калат, а кыз өзүнөн бир мүчөлдөй улуу датканын сөзүн сындырбай макул табат. Махабат тагдырларын кошкон каармандар өмүр бою бири-бирин ызааттап, сыйлап, урматтап өтүшөт.

Алымбектин саясий ишмердиги Курманжандын бийлик чөйрөсүн таанып-билүүгө, коомдук иштерге акырындап активдүү катышууга таасир берип, өбөлгө түзөт. А. Газиев тарыхый летопистердин күбөсү катары Курманжандын сырткы окуяларга катышуусуна басым жасаса, С.Жусуев каармандын ички дүйнөсүндөгү өзгөрүүлөргө көбүрөөк көңүл бурган. Акындын сүрөттөөсү боюнча тарыхый инсандын акылы, ой жүгүртүүсү тереңдеп, көрүнүштөргө коомдук-саясий, философиялык, нравалык баа бере баштайт. Анын сезимтал жүрөгү саясий күрөштүн бүтпөстүгүнөн, эрегиштен, көрө албастыктан, бийлик талашуудан жазыксыз төгүлгөн кан, өмүрлөр үчүн сыздайт. Күйөөсүн бийликтин баш айланткан бийиктигинен кантип аман сактап калууну ойлоп баш катырат. А. Газиевдин чыгармасына кайрылсак, Мусулманкулдун аскерлери Ошту каптап келе жатканда күмүш камчы⁴ жибериپ аман алып калат эмеспи! Алымбек да аялынын акыл-эстүүлүгүн сыйлайт, кеңешет, эгер өзүнүн өмүрүнө зыян келип калса, балдарына, жалпы журтка баш-көз болууга даярдыгы бар чоң инсан катары баалайт.

С. Жусуев айрым учурда жубайлардын ички пикир келишпестигин чагылдырат, бирок ал терең конфликтке барып такалбайт. Алымбектин бийлик кумарына кызыгып кеткенин байкап, үй-бүлөсү,

эл-журту үчүн жай турмуш өткөргөнү жайлуу болорун түшүндүрөт. өзгөчө, романда Узун-Агачка орустарга каршы күрөшүүгө аттануу эпизодун алсак, жубайлардын көз караштары кайчы болуп көрүнөт. Алымбек Кокон хандыгы ансыз бийлик жүргүзө албай тургандыгын, баш вазирликке жетүү өзүнүн эң башкы мүдөөсү экендигин – жеке кызыкчылыкты кээде өтө өйдө коёрун жашырбайт.

Такыр түтөп турса дагы арҕаңыз,
Дилиңиздин бүтүмүнөн тайбаңыз.
Хан алкышы, калк алкышы бийикпи? –
Сиз калкты, же сиз ханды тандаңыз.
Калсаңыз да, жалгыз хандын каарына,
Жек көрүнүп, пас көрүнүп баарыга,
Калың журттун каргышына калбаңыз!.. –

дейт Курманжан. Каарман бийликтин шарапаты, шапары, сый-урматы, жыргалынын артында жашырынып турган мүшкүлү, кууралы, кайгы-капасы бардыгын таамай белгилейт. Келишпестиктин жыйынтыгы – Алымбек сан жигиттер менен «бешенеге эмне жазса көрөйүн» деп жоого аттанат. Ал Тайлак баатырдын эрдигине шыктанат, сыймыктанат. Кыскача болсо да каармандын эскерүүсү катары Тайлактын өмүр жолу баяндалат. Чыгармада Узун-Агачтагы согуш картинасы, Канат-Шаа менен карама-каршылык, жигиттерин ажал отуна киргизбей кайра кайтуу эпизоддору көрсөтүлгөн. Акындын таамай сүрөттөөсүнөн психологиялык кагылыштар, каармандардын образдарынын айкын көрүнүштөрү даана тартылат. Акын белгилүү тарыхый окуяларды жөн гана ыр тизмегине уйкаштырып тизмектеп койбойт, ар бир сапта персонаждардын психологиялык толгонуусу, ички жана сырткы дүйнөлөр менен байланышы жатат, саясий кырдаалдар, элдин азап-муну, ар бир окуяда чечүүчү ролду ойноочу тарыхый инсандардын тагдырлары романда чоң мааниге ээ.

А. Газиев бул жөнүндө минтип жазат: «Все тот же придворный историк Мулла Нияз-Мухаммед Хоканди, явно не симпатизировавший Алымбеку, писал: «По причине распри Алымбек забрал андижанское войско и кыргызов, удалился с ним в сторону, а дело битвы и все, что влечет за собой честь или позор, оставил Канаат-шаху:

ухватившись за подол бесчествия, Алымбек пал, славы и мужества выпустил из рук»⁵.

Канат-Шаа менен Алымбектин ортосунда тирешүү болбосо кандуу согуш эмне менен аяктамак?! Алымбек жеке тирешүүдөн эле майданга кирүүгө даяр жигиттерди кайра артка алып кеттиби?! Жигиттердин өмүрүн сактадыбы же орустардан корктубу?! Чыккынчылык кылдыбы же урушсуз жеңишке жетиштиби?! Эмне үчүн Курманжандын тилин албай келди?! Уулу Абдылдабек «Албан колду бир салбастан урушка, Ата, неге артыңызга качтыңыз?» – деген суроосуна жооп барбы?!...

С. Жусуев ата менен баланын көз караштарынын далма дал келбешин, ар кимиси өз алдынча бүтүм чыгарышын анык сүрөттөйт. Акындын чеберчилиги – ар бир каармандын жалтанбас туруктуу позициясы бар, ал позициядан кайткыча баштарын кылыч менен чаап салганы жакшы. Курманжандын позициясынын түздүгү негизинен болгон менен, кантсе да эне эмеспи, ийкемдүүлүк байкалат. Ата менен баланын ортосуна данакер болуп көрүнөт:

– Атаң минтип үйгө келсе ай-жылда,
Анте көрбө айланайын Абдылда!
Адам каны кантип кылсын бактылуу,
Атаңды сен бактысыз деп кайгырба.

Алымбектин жылдызы жанып, Шамуратты тактыга отургузуп, ордодогу өтө барктуу баш вазирликке жетишет. Бирок ал узакка созулбай, хан сарайдагы саясий интригалардын кесепетинен өмүрү кыйылат.

Курманжандын башына оор кайгы түшүп, элүү эки курагында аза күттү. Акын каармандын ички дүйнөсүндөгү кайгы сезимди кошок аркылуу берген. Кошокто автор элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнүн стилине салган, Алымбектин атак-даңкы, өмүрү өлбөс-өчпөс экендигин белгилеген. Кошок Курманжандын күйүтү болгондуктан, жеке адамдын трагедиясы күчтүү чыккан. Ал эми каармандын күйүтү ушуну менен гана чектелип калбады...

Ал душманга тике карады, Бухара эмири, Кокон ханы, Орус падышалыгы алдында бийик адамкерчилигин, саясатчылык көз карашын,

бекемдигин көрсөттү. Курманжан менен жоолорунун баары эсептешүүгө туура келди, каарман болсо турмуштан чыйралды. Ал бийлик өзү же балдары үчүн гана эмес, ири алдыда эл-журту үчүн керектигин түшүндү, кан төгүшпөө үчүн керек болсо компромиске баруунун зарылдыгын баамдады.

К. Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышында» Абдылданын жеңилиши башкачараак сүрөттөлөт. Шабдан баш болуп Курманжан датканын өргөөсүнө келип отурат. Аны датка жакшы эле тосуп алмак, бирок анын артында жашырынып орус аскерлери калганын Абдылдадан уккандан кийин, өңү кумсарып, селт этип, муздай түшкөн. Капырларды ээрчитип келгендердин көздөрүн тазаламакка бүтүм чыгарган, ал эми тоодогу орустарды тыптыйпыл кылууга уулуна макулдугун берген. Бирок орустар тактиканы өзгөртүшүп, өз ордуларына түндө киши сөлөкөттөрүндөгү каракчыларды таштап кетишкен.

Албетте, бул окуя чындыкка жакын келбейт. Абдылданын жигиттери орустарды Алайга өткөрбөй катуу согушушкан. Ыманкул деген жансыз пенденин чыккынчылыгы менен Абдылдабекке тылдан сокку берилген.

С. Жусуевдин романында Абдылдабек уулунун орустарга каршы күрөшүп, чыккынчылык менен жеңилип, үч баласы Ооган тарапка өтүп кеткен учурдагы Курманжандын психологиялык ал-абалы терең берилген.

Кээ бир түнү датка мундуу түш көрөт,
Түштө дүйнө кызыл-тазыл түстөнөт.
Жаз күнүндө көңүлдөрү жайдары,
Жайдандаган үч уулун тең бүт көрөт.
Анан дароо күн күркүрөп капыстан,
Кол кармашып бирге бара жатышкан,
Куюн тийип, үч баласын үч бөлөт...

Бир жагынан жоо каптап элин мыкчып, муунтуп отурса, экинчи жагынан уулдары көз көрбөгөн жерлерде тентип жүрүшсө – эмне кылуу керек?! Сыртынан душманга билдирбегени менен ичинен кан өтөт...

Тарыхый маалыматтар боюнча ал «мен да генералмын» деп, майор Ионов менен сүйлөшпөй, генерал Скобелев менен сүйлөшкөнү

белгиленип жүрөт. Тарыхта да, адабий чыгармаларда да экөөнүн маектешүүсү жылуу маанайда өткөндүгүнө басым жасалат. Бирок Курманжандын сөзүндө кескин чечкиндүүлүк бар эле.

К. Осмоналиев мындай сүрөттөйт:

«— Эмне себептен уулуңуз сизди таштап, башка өлкөгө кетти?

— Тууган энең барбы өзүңдүн?

— Бар!

— Кайда?

— Санкт-Петербургда жашайт.

— Эмне үчүн бирге ала жүрбөдүң?

Генерал күлүп жиберди. Алакандарын жышып обдулду.

— Жыгылыштуумун, урматтуу Курманжан»⁶.

Акын С. Жусуев бул эпизодго өтө маани берип, «Шартнаме» деген главасын арнаган. Скобелев менен Курманжандын сүйлөшүүсү эки адамдын жөн гана жолугушуусу эмес, эки өлкөнүн түйүндүү проблемаларын кантип чечүүнүн жолдорун издеген саясий-тарыхый мааниге ээ окуяга чейин көтөрүп сүрөттөйт. Шартнаменин көпчүлүк бөлүгүн датка коюп, азаттык үчүн күрөшкө чыккандарды туткундан бошотуу, эл-жерине кайыруу, ынтымакта жашоо ж. б. маселелер боюнча өз пикирин орус генералына таңуулай алган.

Албетте, баскынчы десе эле орус өкүлдөрүн терс мааниде кабыл албоо керектигин Курманжан Скобелев, Ионов сыяктуу адамдардан түшүнөт, кийин булар менен жеке достошуп, башына кыйынчылык түшкөндө пайдасын да көрөт. Бирок саясат деген саясат да, Курманжан датканы кантип болсо да колго алуу үчүн орус төбөлдөрү анын койгон талаптарын алгач орундатып, кошоматчылык кылып турушкан. Акын Скобелевдин Курманжан датканы тосуп-узатуу салтанатын эмоциялуу шөкөттөйт. Генерал датканын ден соолугу үчүн чөйчөк көтөртөт, бийге чакырат, алтындалган чапан жабат, акылына там берет, кемпирдин кыймыл-аракетине таң калат...

Бирок убакыт алга кадамдаган сайын, орустар отурукташып, өз законун жүргүзүп, падышачылыктын запкысы өтө баштаганда Курманжандын күйүтү кайрадан жаңырат. Ал алдандыбы?! Орус төбөлдөрү Шартнамени унуттубу?! Ынтымакка келүү кимдин пайдасына чечилди?! Анжыян көтөрүлүшүн басууга жашыруун кабарды орустарга бакма баласы Карабек аркылуу билдирбеди беле?! Орустарга

жасаган жакшы иштери унутулуп, аларга сөзү өтпөй калабы?! Камчыбегинин өмүрүн сактап калууга эмне үчүн болбосун?! Сибирге балдарын айдоодон кантип токтотуп калбасын?! Курманжандын айланы, аргасы түгөнүп, жүрөгү чарк айланат.

Карамүртөз Швыйковский датканы моралдык, психологиялык жактан «сындырууга» аракет кылат. Анын образы терс каарман катары жеткиликтүү ачылган. Швыйковскийдин ички арамдыгы – датканы жалдыраса, жалбарса, чөгөлөсө деген ниетте. Курманжандын пейили – ар-намыстуу! Душманга басынгысы жок! Баласын сактап калууга күч колдонсо болмок, бирок ал бугуп жаткан жигиттерге камчы көтөрүп, белги берсе Ош базары кызыл канга боёлмок. Анда кимге пайда болор эле?! Эмне кылуу керек?!

Жалгыз уулум кетсе өлүмдөн кутулуп,
Жалпы журтум калмак чогуу тутулуп.
Жалгыз уулум утуп кетсе кокустан,
Жалпы журтум калмак чогуу утулуп.
Уулум үчүн элди солоп базарга,
Башын тосуп кармап берсем ажалга,
Мени кетер өз элимдин тузу уруп!..

Уулунун жүзү, көз карашы эненин жүрөгүн сая түшөт. Камчыбек да жалган жалаа менен даргага асылганы жатканын билет, эненин аяйт: «Бата берип, сиз ак сүттөн кечиңиз!..» Эне менен баланын ыйык мамилесин, эненин мээримин, бирок айла жоктугун, дегеле бул эпизодду акын жүрөк титиреткен, психологиялык абалда элестүү сүрөттөгөн.

– Баш көтөрчү, уулум, шашып турупсуң,
өлүм дебе, өлөрүндү унуткун!
өлгөн эмес ажалынан өзүнүн
Уулдары өзүң чыккан уруктун.
өлсөң, уулум, эркектей өл, эрдей өл!
өлөрдө да эч намысың бербей өл!
Шейит болдуң – өлсөң дагы улуксуң!..
Эми, омийин! Кечтим, уулум, сүтүмдөн!

Адам пендесинде уулунан ажырагандан оор нерсе болбосо керек! Ал эми эне жүрөгү деген эмне?! Өз көзү менен уулунун дарга асылганын көрүп, эч бир айла таппаган, сыртынан билдирбей, ичинен боздоп турган адам баласынын тагдырын сүрөттөө мүмкүн эместир. Камчыбектин мойнундагы сыйыртмагы үзүлүп кетип, аман калганда кайран эненин үмүтү жанып кетпедиби беле! Бирок генерал кайра даргага астырганда эненин жүрөгү акылын жеңип, эси эңгиребедиби! Арман дүйнө көңүлүндө уюп, жаш чыкпаган көздөрүнөн жашы тамчылап, күйүт өрттөп жибербедиби!

Акын каармандын жан дүйнөсүн ички монолог аркылуу берет. Монологдо каармандын айтып бүткүс сыры, ыйы чыга келет.

Не конуп бийик атка мен,
Не болуп жүрөм датка мен:
Уулумду куткаралбасам,
Даргага асар чакта мен?..

Акын «өрттүү дилден ыр саптарын жаратып» дейт. Айрым маалыматтар боюнча Курманжан датка Зыйнат деген псевдоним менен ыр жазган деген пикир бар. Албетте, бул азырынча тактала элек, талаштартыш туудура турган маселе. Бирок С. Жусуев романында Курманжанды ыр жандуу каарман катары сүрөттөйт. Ал күйөөсү Алымбек менен Коконго барганда акын Молдо Нияз менен таанышып, батасын берет.

Чыгармадан Молдо Нияздын образын ачууга болгон автордун далалатын байкоого болот. Ошондуктан, ал акындын чыгармачылык портретин замандын көйгөйлүү маселелери менен байланыштырып көрсөтөт. Залкар акындын жүрөгү да – ыйга, муңга бай! Кокон хандыгынын эзүүсү аз келгенсип, түндүктөн келе жаткан капсалаңдын коогасын ал сезбей коё алмак эмес!

Бирде мундуу, бирде болуп көңүлдүү,
Жазды Нияз өмүр менен өлүмдү.
Адам туулса, акын жүзү жадырап,
Адам өлсө, көздүн жашы төгүлдү.

Ошону менен бирге Анжыян көтөрүлүшүнө катышты деген жалган жалаа менен кесилген тоо булбулу Токтогулду камактан көрүп жүрөгү эзилет, арманы күчөйт, көзүнөн жаш тамат...

Курманжан датка башынан кайгы-капаны көп өткөрүп, түйшүктүү өмүр сүрсө да – ал 97 жашка чыгып каза табат. Ошондо өмүрү өтүп баратса да датка айым өмүрдүн таттуулугу, көз ирмемге келбей өтүп кеткени, өмүр, өлүм, ак, кара, жакшылык, жамандык ж.б. тууралуу ой толгоо менен көз жумат.

Биз каяктан тапмак элек айланы,
Ай экөөбүз алсыз шоола төгүшүп,
Акыркы ирет тургансыйбыз көрүшүп,
өчөм мен да, өчөт тигил ай дагы!...

Атаганат деңизчи, «өмүргө тойбойт адамзат» дегендей, Курманжан датканын арманы – бир кылым жашаса да өмүр менен бирге элжуртунун амандыгы, ынтымагы эле.

С. Жусуев лирикалык ырлардан тартып ыр менен жазылган романга чейин көркөм дүйнөнү жаратып, кыргыз поэзиясында өзүнүн жүзү, үнү менен айырмаланып турат.

Пайдаланылган адабияттар

1. *Шериев Ж.* Сооронбай Жусуев//Китепте: Кыргыз адабиятынын тарыхы. – Фрунзе, 1990. 2 том. 516-бет.

2. Бухара эмири Музафар, Кокон ханы Кудаяр-хан тарабынан берилген.

3. *Газиев А.* Курманджан-датка – некоронованная царица Алая. – Бишкек: Илим. – 1991.

4. Алымбек берген күмүш камчыны Курманжан өтө коркунуч болду деп эсептегенде күйөөсүнө «кабар» катары жиберип турган.

5. *Караңыз:* Газиев А. Курманджан-датка – некоронованная царица Алая. – 24-бет.

6. *Осмоналиев К.* Көчмөндөр кагылышы. – 537–538-беттер.

ТАРЫХЫЙ ЧЫНДЫК – КӨРКӨМ ЧЫГАРМАДА

Кыргыз Эл акыны Сооронбай Жусуевдин жакында кыргыз поэзиясында тарыхый темада ыр менен жазылган экинчи (биринчиси А. Токомбаевдин «Кандуу жылдары») романы «Курманжан датка» (1994-жыл) жарыкка чыкты.

Курманжан жана Алымбек тууралуу советтик доордо саясатчыларыбыз да, тарыхчыларыбыз да, ал тургай көркөм сөз өнөрпоздору да (ага атайы арнаган Т. Касымбековдун «Келкел» романын айтпаганда) көлөмдүү чыгарма жаратууга батына алышпаган.

Тарыхый темадагы бул романды жаратканга чейин Жусуев эл оозунда аңыз болуп айтылып жүргөн «Ак Мактым», «Ак Саткын» сыяктуу тарыхый поэмаларды жаратып, бул жанрда бир топ пайдалуу тажрыйбага ээ болгондон кийин гана тарыхта жашап өткөн, тарыхта белгилүү инсан жөнүндө тарыхый чоң чыгармага белсенип киришкен.

Бул романды анын көп жыл ойлонуп-толгонуп, далай адамдар менен Курманжан, Алымбектер, алардын балдары, алар менен бирге жүргөндөр, көргөндөр, мамилелешкендер, ошол жылдардагы окуялар, Кокон хандыгы, анын бардык табияты, кимдер хан, вазир, кол башчы жана башка болуп жүргөндөр тууралуу көп изилдеп жүрүп жазыптыр.

«Курманжан даткада» акын «Ак Мактым» менен «Ак Саткын» поэмаларындагыдай өткөн замандагы эки жаштын кайгылуу махабатын гана сүрөттөбөстөн, мында кыздардын муңдуу тагдырлары да, махабат лаззаттары да берилүү менен, эң негизгиси, бир жагынан Кокон хандыгы элдин канын сүлүктөй сорсо, экинчи жагынан орустун ак падышасы Орто Азия (анын ичинде кыргыздарды да) элин колонияга айландыра баштаганын, ошол учурдагы турмуштагы да, коомдогу да карама-каршылыктуу жылдарды чагылдырууга, ал мезгилге объективдүү туура баа берип сүрөттөөгө аракеттенген. Көркөм чыгармада эл тарыхы ал мезгилдеги инсандардын тарыхын чагылдыруу үчүн

гана жазылбайт. Ал кийинки муундарга ошол өткөн доор жөнүндө, ошол мезгилдеги эл турмушу, элдин ар кандай маселелерге философиялык да, саясий да көз караштарын, жалпы эле элдин адамгерчилик, адеп-ахлактык, жакшы менен жаманга, өз эл-жерине, элдердин ортосундагы түрдүү экономикалык, саясий, маданий карым-катнаштарга болгон мамилелерин, көз караштарын билдирүү, көркөм образдарын иш аракеттер аркылуу элестүү, таасирдүү жеткирүү максатында жазылат. «Курманжан датка» дал ошондой роман.

Советтик жана Коммунисттик партиянын бийлиги жылдарында ар бир улуттун өткөндөгү өз эл-жери үчүн күрөшкөндөрүнө башкачараак көз караш менен мамиле кылуунун натыйжасында улуттук кызыкчылыкты коргогон далай атуулдардын аттары да аталбай, көмүскөдө келишпедиби. Мына эми эгемендүү эл, эгемендүү мамлекет болгондон кийин гана аларга саясий да, маданий да, рухий да, адабий да мамилелер өзгөрүп, «ала кушту атынан атайт» дегендей, алар өз ысымдары менен атала баштады. Аларга арналып ар түрдүү жанрларда көркөм чыгармалар жазылууда. Алсак, Балбай, Тайлак, Байтик, Шабдан баатырлар ж. б.

Соңкөлдүн ак куусу Ак Мөөрдү Жантай хан зордук менен Жумгалдан Чоң-Кеминге алып жөнөгөндө акылдуу Мөөр Болотунан ажырап, жүрөгү сыздап, жетим калган тайлактай боздоп, ичтен гана күйүп, күйүтүн ырга кошуп, солкулдап ыйлап кеткен. Акылсыз кыздардай «барбайм» деп чатак да салган эмес.

Курманжандын атасы Маматбай алыскы Кашкар тараптагы Каты-Багыт, Улуу-Чаттык Кулусатар деген атактуу байдан көп калың алып, жалгыз кызы Курманжанды анын баласына кудалаган. Эркекке тике карап каяша сүйлөбөгөн, аялдарга феодалдык мамиледе тарбиялаган апасы Айкан Курманжандын өзү көрбөгөн, билбеген, сүйбөгөн немеге (күйөө бала ушул көчүрүп кетүүгө да келбей, атасы келди) барбайм: «Кордосонор, жаным өжөр, тилазар, Кызыңарды күтүп турат бир ажал!» (Аталган роман, 18-бет. Мындан ары китептин бети гана берилет.) дегенине болбой, апасы кызына: «Ургаачынын анык пири эр болот... Өкүрсө да, жекирсе да чыдай бил» (16-бет). Эгер сен барбасаң, анда мен кардымды жарып өлөм деп, канжар алып көзүнүн жашын төккөндө, эстүү Курманжан «ак сүтүн берген энесин аяп, барам» (25-бет) деп кете берген.

Ошентип, Ак Мөөр сыяктуу Курманжан да көз жашын төккөн бойдон Улуу-Чатка келин болуп жол тартты. Чыйырчык белин ашып, Гүлчө-Алайды аралап барчу жерине жетти. Той башталды, бирок күйөө кызга жакпады. Нике да кыйылды. Бирок Курманжан «Күйөө самап, күйөөсүндөй тоготпой, төшкө түртүп, төшөгүнө жолотпой» (30-бет) түн ооп, эл да, күйөө бала да уйкуга кеткенде тойдун байгесине чабууга таптап койгон күлүктүн бирин тандап минип качты. Ошко жетти. Жапалакка үйүнө келип:

«– Качып келдим, качып келдим, энеке,
Канча дабаан ашып келдим, энеке.
Шойкон кызың чанып күйөө балаңды,
Шордун баарын тартып келдим, энеке.
Сен бар дедиң, бардым сени кыя албай,
Кайгы жутуп, жашып келдим, энеке», –

(42-бет.)

дейт. Кызын зордоп аттантып жиберип, өзү да «ар түн сайын көзү шишип ыйлап жүргөнүн» айтып: «Азыр кызым эрк өзүңдө – башың бош, бир кыйнадым, дагы келбейт кыйнагым» – (42-бет) дейт кызына.

С. Жусуев каарманынын кыял-жоругун, кулк-мүнөзүн, иш аракеттерин, өтүп жаткан окуяны, адамдардын ички уйгу-гуйгуларын, табигат көрүнүштөрүн акындык сезгичтик, чыгармачылык баамчылык менен байкап, ошолорго жараша көркөм сөз боёкторун таба билген, аны ыгы менен кыябына келтирип сүрөттөгөн акын.

Чыгарманын башкы каарманы Айчүрөк, Кишимжандай же Ак Мөөр менен Ак Саткындай атактуу ашкан сулуу да эмес, Кыз Сайкал менен Жаңылдай найза сайып, жаа аткан баатыр да эмес. Акын аны:

«Буудай өңдүү кара тору ыраңы,
Ыраңындай ырайымдуу кыялы.
Кыйма каштуу, көзү сулуу, сурмалуу,
Өткүр тиктейт жанып учкун-нурлары», –

(51-бет.)

деп гана баяндайт. Табигат Курманжанга Манастын Каныкейи сыяктуу өзүнө жараша өң-түс, акыл-эс, баам-парасат берген экен.

Кокондун башкы вазири Алымбек датка Курманжанды көргөнү келгенде да кыз ага бой салып, жага коюуга аракет жасабады.

Кокон хандыгынын атактуу баш вазири болуп туруп, анын үстүнө Курманжандан бир мүчөлдөй улуу, көптү көргөн Алымбек дароо эле сөз баштай албай, «Кыргый мүчө, бою ноода келишкен» Курманжандан сүрдөп, «тамагынан кымыз өтпөй» кыйналып атып:

«Өйдө-ылдыйга, ысык-суукка тең чыдап,
Бербейсизби мага өмүрлүк жар болуп...
Издеп жүрөм бир түгөйгө зар болуп...» –
(53-бет.)

дейт Курманжанга.

Албетте, Курманжан Алымбектин бийлигине, байлыгына, кадыр-баркына бети менен түшпөдү. Ал да эркиндикти, адамгерчилик, ар-намысты жогору баалаган, аны эңсеген неме өзүнүн ички бугун:

«Көнүл тоңуп, кыш чилдеде муз окшоп,
Жүргөн кезим мен тооруккан куш окшоп
Жүрөкзаада болуп түгөй жубайдан...» –
(53-бет.)

деп айтуу менен, менде да «айтар шарт бар, талап бар, ал талапка даткам кантип чыдайсыз».

«Эркиндикти аял да эңсейт эмеспи...
Жалаң гана болбой сиздин жарыңыз,
Болсом кантет масилетчи, кеңешчи?
Ысык отту, муздак сууну бир кечсек...
Түйдөктөшкөн түйүндөрдү бир чечсек...» –
(54-бет.)

деген шартты коёт. Курманжандын максатын, шартын, акылын туура баалаган датка: «Мен макулмун, кадырыңыз жам болсун» – (54-бет) деп, той камына киришүүгө «Датка кетти убаданы бек кылып» (55-бет). Ошондуктан, ал экөө өмүр бою үй-бүлөлүк да, элдик, коомдук иштерде да дайыма кеңештеш болушту. Ал тургай кээ бир кысталыш-кыйын учурларда Алымбек өзү чече албаган маселелерде Курманжан туура кеңештерин берип жүрдү.

Алымбекти Курманжан «бийлик кумарчысы» деп баалайт. Себеби ал кандай жол менен болсо да Кокон хандыгын ээлөө үчүн бардык мүмкүнчүлүктү жумшайт. Шартты, абалды карабай аракеттенет.

Кокон хандыгында башкы вазир болуп жүрүп да «бийлик кумар-позу» болгон Алымбек ыраазы болбоду. Курманжандын ага: «Мансап түбү кейиш болуп жүрбөсүн, мансап түбү бейит болуп жүрбөсүн» (111-бет) дегенине көнбөдү. Акыры Курманжан айткандай Кудаяр хандын айтуусу боюнча Чотондон каза болуп тынды. Алымбек тирүүсүндө эле Курманжандын Алай элине гана эмес, Кокон хандыгына да акыл-заадалыгы билинип, Алымбек жокто Алай эли аны Алымбектей эш тутуп, аны менен кеңешип, ар кандай маселени адилет чечип, кадыр-баркка ээ болуп калган болчу. Ошондуктан, Алымбектин ашы берилип, ага ак элечек кийгизилгенден кийин эле Алай аксакалдары өз ара кеңешип, чогулуп Курманжанга келишип: «Эне болуп, ата болуп, чыныгы өз элиндин ыйык жүгүн аркала» (167-168-беттер) – деп, эл тагдырын Курманжанга ишенип тапшырышты, аны Алымбектин ордуна бийликке шайлашты.

С. Жусуев ошол XIX кылымдагы аялдар бардык жагынан басынтылгандыгына карабастан, Курманжан залымдиги, канкордугу ашынган, анын үстүнө өз жары, эл башчысы Алымбек датканы өлтүрткөн Кудаярдан сестенбестен, ага тике карап барды, Кудаярдын урматтап кабыл алуусунда отуруп, ага элдин оор абалын айтты:

«– Кудаяр хан, элди эстеңиз жабыккан,
Куурайга да салык салып жатасыз,
Куурап бүттү бүт букара салыктан».

(177-бет.)

Бирок Кудаяр хан эл тагдырын көп ойлободу. Баштакыдай эле эзүүсүн күчөтө берди.

Курманжан дайыма эл камында, улуу баласы Абдылдабекти Кудаяр хан Ошко акимдикке иштеткенде да дайыма эл камы үчүн кызмат кылууга энелик насаатын айтат. Кудаяр хандын элге болгон алык-салыгы көбөйгөндөн көбөйө берди. Ага чыдабаган эл бийликке каршы ар жерден көтөрүлүшкө чыга башташты.

Кудаяр элди тынчытуу максатында Курманжанды Анжияндын багына сүйлөшүүгө чакырды. Мында да Алай ханышасы Кудаярдын

элди канга боёп, өтө адилетсиз бийлик жүргүзүп жаткандыгын бетине айтты.

Романдын «Камчыбек» деген бабында Алымбек менен Курманжан даткалардын тукумун кордоо, аларды адилетсиздик менен ар түрдүү шарттарда кыйноолору, ак жеринен дарга асуу, Сибирге айдоолору тарыхый чындыкта сүрөттөлгөн.

Камчыбектин көчү жайлоодон көчүп келе жатканда бакылоочулар дүнүйө, алтын издеп Камчыбектин эрке аялы Асел айымдын чачындагы ачкычтарды чачы менен кошо кесип алып шылдың кылат. Ага ыза болгон айым аларды Акпалванга өлтүртүп койду. Ошол үчүн эч күнөөсү жок, ал мезгилде Ошто жүргөн Камчыбекти Акпалван менен кошо Ошто дарга асып өлтүрүп, бир канчасын Сибирге айдатты.

Ушул дарга асуу эпизодунда да автор Курманжандын энелик мээриминен адамдык акыл-эсин, токтоолугун, сабырдуулугун, кайратын ачып берген. Уулу Камчыбек дарга асылар алдында эне ыйлап озондобостон:

«— Баш көтөрчү, уулум, шашып турупсуң!
Өлдүм тебе, өлгөнүңдү унуткун!..
Өлсөң, уулум, эркектей өл, эрдей өл!
Аттиң, кеттиң сен бейайып, ак бойдон!..» —

(268-бет.)

деп кайрат айтып бастырып кетти. Мында канчалык уйгу-туйгу муңкануу, энелик мээрим жатат. Бирок бардыгын сабырдуулук менен көтөрдү.

Элибизде «Таш менен урганды аш менен ур» деген акылман макалдагыдай: Курманжан ошол салтты падышалык генерал Пабло Швейковскийди Ташкен базарында анын көзү түшкөн ак боз атты бекер тартуу кылуу аркылуу уят кылды. Анткени мындан баштап эле Курманжандын жалдырап суранганына карабастан, бийликке эсирген Пабло Швейковский ак жеринен күнөөсүз Камчыбекти Ошто дарга астырып, башка балдары менен неберелерин Сибирге айдаткан эле. Эми Курманжан ошол Камчыбектин баласы Арстанбектин колу менен ага ак боз атты тартуулады. Генерал атка акча берсе, Курманжан албады. Ошентип ал:

«Аялдардын айкөлү экен Курманжан...
Мени өлтүрдү таап туруп ыңгайды...» —

(292-бет.)

деп, Курманжандын акылына, адамгерчилигине аргасыздан баш ийди.

Испан акыны Рубен Дарно: «Мен эч качан ыр жазууну үйрөнгөн эмесмин. Ыр жазуулук мен үчүн эмнегедир өзүм менен кошо бүткөндөй, органикалык табигый нерсе. Менин ырларым ар качан денем менен көңүлүмдөн гана төрөлчү» (Рубен Дарно Лирика. –М., 1967. стр. 8) дегендей, кыргыз Эл акыны Сооронбай Жусуев өзүн өзү зордуктап ыр жазган акындардан эмес. Ал – табигат берген талантын жылаңач таштабастан, аны тарбиялап, ички илхам келгенде гана жазган таланттардын бири.

«Курманжан датка» романында да Курманжандын Жошолудан чыгып, үстү жабык арабада Ошко келе жатып өзү менен Алымбекти, ошону менен бирге бүткүл Түштүк кыргыз элинин башынан өткөн тарыхый учурду көз алдына элестетип, кыял чабытынан, акыл-ойлоосунан өткөрөт. Чыгармада мындай ыкманы колдонуу – кыргыз поэзиясы үчүн жаңы көрүнүш, жаңы табылга.

Чыңгыз Айтматов Сооронбай Жусуевдин акындык талантын, каармандарынын ички мүнөзүн, психологиясын, өз ара мамилелерин терең ачкандыгын жогору баалап: «С. Жусуев турмуштун жана адамдардын өз ара мамилелериндеги татаал көрүнүштөр жөнүндө жөнөкөй, түшүнүктүү, ошону менен бирге терең көркөмдүү түрдө айта алат» («Кырг. мад», 1991, 17-январь) деп жогору баалаган. Жусуев биз сөз кылып жаткан романында ошол мезгилди да, коомдук-саясий татаал окуяларды да, каармандардын башынан өткөн татаал психологиялык абалдарды да түшүнүктүү жана терең ачып бере алган.

«Курманжан датка» – Алымбек менен Курманжандын улуу инсандык касиеттери, ашыглыгы, өткөн замандагы мал катары бааланган кыздардын сүйүү эркиндиги үчүн күрөшүп, жүрөк каалоосуна жеткендигин даңазалаган гана чыгарма эмес, бул ыр менен жазылган бүтүндөй Түштүк (кээде Түндүк да) кыргыз элинин бир кылымдык социалдык-тарыхый, элдин ошол доордогу жашоо тиричилиги, саясий аң-сезими, философиялык ой жүгүртүү деңгээлин, үрп-адат, салт-санааларын көрсөткөн тарыхый да, публицистикалык да чыгарма.

ТАБЫНАН ТАЙБАГАН ТУЛПАР¹

Көп мезгилдерден бери (чынын айтсам, канча убакыттан бери экени да эсимде жок...) Кыргыз Эл акыны, көркөм сөз өнөрүнүн улуу устаты Сооронбай Жусуевдин чыгармалары, чыгармачылыгы тууралуу окурмандар менен азыноолак ой бөлүшөйүн деген ойдо жүрсөм да, айтор, сөздүн оңутун таппай, кепти баштоого даай албай, аялуу бир буюмду олдоксон кыймыл менен бүлдүрүп алчудай болуп нары апкаарып, нары сүрдөп жүргөн элем. Анын үстүнө Сооронбай аганын «Адабий Алатоого», адабий журналдарга дембе-дем чыгып жаткан өз замандаштары, каламдаштары, жаштардын чыгармачылыктары тууралуу жазылган ар кыл макалаларын окуп, 80 жаштан ашса да чыгармачылыктын түмөн түйшүгүндө жүргөн, өз башынан ушул тапта демдүү да, дымактуу да жашоону кечирип жаткан инсандын адамдарга зор үлгү болор өрнөгүнө ичим жылып, өзүмчө эле курсант болуп, Сооронбай аганын чыгармачылык, адамдык бейнесин кантип таамай тартса болор экен деп түйшөлүп жүргөнүмдө акындын 80 жаш курагында «окурмандарына кубаныч менен сунган» «Ала-Тоо барда мен бармын» (2005) аталыштагы көлөмдүү ыр жыйнагы колума тийип калды. Ыр жыйнагындагы саптарын жүрөгүмдөн өткөрүп олтуруп, акындын «Чабандес» аталган дастанына жеткенимде (ал китептеги акыркы чыгарма) андагы жүз жашка келген чабандес Майлыбаш карыянын жигерин сүрөттөп жаткан акындын автордук жайдары лирикалык чегинүүсүнөн төмөндөгү саптарды окуп сүйүнүп кеттим.

«Эрте ажырап кейп, кебете, кебинен,
Эрте ажырап каруусунан, деминен,
Кээ бирөө бар элүүсүндө чал болуп,
Эс-акылы, парасаты кемиген.

---

¹ Үкүбаева Л. Табынан тайбаган тулпар // Адабий Ала-Тоо. – 2007. – №2.

Жүз кишиде акыл башка, күч башка
Болгондуктан карыйт тура жүз башка.
Акылынан айныбай да, алжыбай,
Асыл кары чыгып калды жүз жашка.

Ар адамдын ар башка экен бактысы,
Картаюунун ар башка экен ачкычы.
Бардык кары бирдей эмес, каруунун
Бар турбайбы, жаманы да жакшысы.

Ага бүткүл көңүлүмдү бөлөмүн,
Анын жакшы карыганын көрөмүн.
Таң каламын качан, кайдан үйрөнгөн
Жакшы жашап, жакшы жашоо өнөрүн».

(317-бет.)

Сооронбай ага жөнүндө таап, даап айта албай жүргөн кепке кезиккендей болдум. Андан дагы күчөтүп айтсам таланттуу акын жогорудагы сапаттарында өзүнө таамай мүнөздөмө берип койгондой сезилди мага.

«Жакшы жашап, жакшы жашоо өнөрүн качан, кайдан үйрөнгөнүнө» окурмандарын таң калтырып жүргөн акын «Чабандес» дастанында өзү жазгандай:

«Өзү карып, сөзү жүрөт карыбай,
Сөздөрүнүн көбү кымбат дарыдай.
Ал сүйлөшөт бала менен баладай,
Ал сырдашат кары менен карыдай».

(318-бет.)

Ооба, чындыгында да ушундай. «Ала-Тоо барда мен бармын» ыр жыйнагында да акындын «карыбаган, кымбат дарыдай» сөз берметтерине кайрадан жолуктум. Акындын жыйнагына койгон аты рационалисттик сезимде жашаган бүгүнкү күндүн айрым окурмандарына жалган пафостуу, жасалма көрүнүшү да мүмкүн. Бирок, менимче, антип ойлоого эч бир негиз жок. Он сегиз, он тогуз жашында колуна калемин

алуу менен Ата Мекен түйшүгүн да моюнга илип, Ата Журтту фашисттик басып алуучулардан кан-жаны менен коргогон атуулдарыбыздын бири Сооронбай үчүн Ала-Тоо канчалык ыйык жана бийик экенине күмөн саноо көкүрөгү сокур кишинин иши болор. Жыйнактагы лирикалардан ушул ыйык сезимдин күчтүү илеби уруп, окурмандын жан дүйнөсүн тазартып турат. Автордун Ата Журтуна, анын ар бир жаранына тилеги ак, пейли таза. Жаңы келген кылымдан алакан жайып жалгыз башына эмес, жалпы адамзатка жакшылык тилейт акын:

«Бул кылымга бакыт куту консо экен,
Булун-бурчу берекеге толсо экен.
Калктын баарын алааматтан сактаган
Канкор эмес, камкор кылым болсо экен».

(6-бет.)

Келтирилген саптарындагы гуманисттик идея акындын лирикалык жыйнагында ар кыл ракурстан каралып, ар түрдүү көркөм сөз каражаттары менен туюнтулган («Жаңы кылым, жаш кылым», «Жакшы адамга жолуккум келет менин», «Канкорлор алсын жазасын», «Адам жолу» ж. б). Адамдарга жакшылык жана да жакшылык кылуу адамды бардык жолдон тайгылтпай алып өтүүчү улуу күчкө ээ бөтөнчө касиет экендигине акын терең ишенет жана ал ишенимди өз окурмандарынын жүрөгүнө таасир бергидей жеткирүүгө далалаттанат.

С. Жусуевдин алгачкы чыгармачылыгынан бүгүнкү күнгө чейин өзгөчө аздектелип ырдалып келе жаткан ыйык нерсе кыргыздын Ала-Тоосу. Албетте, Ала-Тоо ар бир калем алган кыргыз акыны үчүн ыйык, кутман жер. Ал жөнүндө канча ыр, ода жазылды, дагы канчасы жазылат... Ошондой болсо да ар бир акын Ала-Тоого сезимин ар башкача чагылдырат. Маселен, акын С. Жусуев Ала-Тоонун калкын тоолоруна, тоолорун калкына салыштырып, аларды бири-биринен ажырагыс кош бирдик же бүтүндүк катары карап келет. «Калкка алаамат жолотпой сактаган тоолор», «Кылымдардын кыйырын карытып түбөлүк жашарын», кыргыз тоолору барда улуу, тоолор кыргызы менен улуу экендигин «Тоолор», «Улуу тоолор, сулуу тоолор», «Улуу тоонун уулумун» ж.б. ырларында миң кубулган обонго салып ырдаган. Акын тоолор жөнүндө жазганда курулай өпкөсүн чаап,

делбетап сезимдер менен эмес, конкрет турмуштук кырдаалдарга көз салып, алардан терең ой таап, аны сезим ыргактары менен келиштире синтездештире билет. Азыркы кыргыз поэзиясында граждандык лириканын деми басаңдап, окурмандын атуулдук сезиминин кылдарын черткен лирикаларга коомчулук чукак болуп турганда Сооронбай аганын күчтүү сезим менен жазылган граждандык поэзиясы кантсе да атуулдук сезимиңе тап койбой койбойт.

Акын, гражданин Сооронбай Жусуевди азыркы күндүн көйгөйлүү маселелери түйшүккө салат. Сексенди аша жашаган карыя, азыркы коомдогу терс көрүнүштөр менен келише албай, ички дүйнөсү талкаланып турганын беш жашар баланын таза, баёо сезиминдей сезим менен:

«Мурдагыдан кең ачылып, кулкуну да, арааны,
Көбөйгөнсүп барат азыр жегичтердин карааны.
Жок болсо да эч булардын, келечекке кереги,
Тоскоолу жок улам жаңы кылымга өтө береби?» –
(«*Жаңы кылымга жаңы сүрөт*»)

деген суроо коёт? Азыркы күндүн турмуш чындыгынан жооп табууга мүмкүн болбогон бул риторикалык суроо кимдин болсо да сезимин дүүлүктүрүп, ой калчоого мажбурлайт. Акындын жалаң суроолордон турган «Кооптуу суроолор» ыр түрмөгүнүн негизги лейтмотивин да күчтүү илеп менен айтылган, учу-кыйыры жок ойлор, суроолор түзөт. Ал суроолорго жооп табууну мезгил Адамдан сурап, талап кылып турганын сергек окуучу илгиртпей түшүнөт.

«Заман кайда мынчалык зуулап барат?
Заман кайда мынчалык чуулап барат?
Адам үчүн адамдар тапкан дары,
Табиятты эмнеге уулап барат?

Улам күчөп кутуруп эмне мынча
Уруу-кески ансайын дуулап барат?
Ак эмгектен адал нан тапкан жандар
Жыргал таппай неликтен куурап барат?

Заман неге мынчалык чамдап барат?
Тапкандарын кимдерге арнап барат?
Акыйкатты ааламга тартуулайм деп,
Акыйкатты ал неге жалмап барат?

Адамзатты неликтен алдап барат?
Адамзатты неликтен арбап барат?
Өөрчүтөм деп дүйнөнү эмнеликтен
Өзүнө өзү ажалды камдап барат?»

Адамдыкка кайтып келүү маселеси учурдун глобалдуу маселелеринин эң башкысы болуп тургандыгы тууралуу философиялык ойду акын эң жупуну саптарга устаттык менен ушундайча сиңирүүгө жетишет. Кырынан коюлган жогорку курч суроолорго акын жооп берип, ой-пикирин комментарийлеп ыр жазса деле болмок, антүү деле акындын колунан келмек, бирок анда ырдын салмагы катардагыга түшмөк да, автордук максат төмөндөп, ырдын философиялык күчүнө доо кетмек. Бул жерде акын, менимче, акындык ойдун эмоциялык кубатын окурманына курч жеткирүүгө ылайык стилдик ыкмасын тапкан.

Адам жашоосундагы түбөлүктүү жана эң татаал илимдердин бири – Адам таануу илими. Акылман кыргыз эли бекеринен адамдын ким экенин билиш үчүн аны менен бирге бир канча кадак туз жеш керек экендигин кыйытып айтышпаса керек.

Адам, анын ар кыл мүнөзү көркөм адабияттын көркөм андап-билүүсүнүн негизги предметине айланган байыркы грек адабиятынын тажрыйбаларынан бери канчалаган адам мүнөздөрү түзүлдү, турмушубузда да канчалаган адам мүнөздөрүнө кездештик. Ошентсе да адам таануудан жаңылбай, мүдүрүлбөй, жаздым баспай калганыбыз жок. Ошондуктан бул маселе күн тартибинен алынбай келет, тескерисинче, коом, мезгил өзгөргөн сайын ага карата адам жүзү миң өзгөрүлүп, кубулуп барат. С. Жусуевдин «Ала-Тоо барда мен бармын» ыр китебинде да бул маселеге, темага олуттуу орун берилген экен. Кыргыз поэзиясында алиге жаңы форма катарында эсептелип жүргөн үч саптарда (жапон акыны Басёнун стилинде) чагылдырылган «ичи тардын» ички психологиясын акын таамай, образдуу, куйкум

сөздөрдү чебер колдонуу менен жеткилең ачып берген. Анын айрым саптарын окуп көрөлү:

«Ичи тардын ишине киши күлөт:
Тагынганда таанышы жаңы жагоо,
Таруу айланбас анын тар ичи күйөт.

Ал сүйүнөт таанышы дымып калса,
Сүлдөрүнөн куту учуп шүмүрөйт
Сүрөтү анын гезитке чыгып калса.

Чоң болсо эле курдашы, ал маң болот.
Ооматы ооп курдашы мүргүгөндө
Ошол күнү ал үчүн майрам болот».

«Ичи тардын» каршысында акындын «Аксанатай адамы» турат. Аксанатай адам:

«Жакшылыкка жакшылык алып келет,
Жаркыраган шам болуп жанып келет.
Өз нугунан адашкан булуттарга,
Өзөндөргө жетүүгө багыт берет».

Жогорудагы эле ыр саптарынан сезилип тургандай акын адамдарды жалгыз гана кара көз айнек кийип карабайт, аналитикалык тунук акылы менен турмуштук бай тажрыйбасы менен асылы булганчына аралашкан бул турмуштан асылын таап, аны булганчына каршы коё билет, ал эми эң башкысы адамдын азга канагаттанбай, дайыма көпкө умтулган улуу жигерин танбайт. Акындын дагы бир адам тууралуу ырында: «Батырсам дейт чексиз ааламды, топтоголок топтой башына» («Канааттанбайт») – деп, зор канагаттануу сезими менен ырдайт. Негизгиси С. Жусуевдин лирикаларынан адамдарга карата улуу урмат, чоң сүйүү, ак пейилден жарылуу сезимин байкадым. Ыр китептеги ырлардын басымдуу бөлүгүн калемдештерине, замандаш, пейилдеш адамдарга, кыргыз элинин көрүнүктүү инсандарына арналган арноо ырлары түзөт. Ал тургай акын «Калемдеш карындаштарым»

деп атайылап бөлүп, кыргыз акын-жазуучу кыздарынын бир тобуна жазган каалоо-тилектерин топтоштурган экен. Албетте, бул ырлар ар кандай жагдайларда (юбилей, чыгармачылык кече-лерге арналып) жазылган чыгар (15 акын кызга арноо). Арноолорунда С. Жусуев ар бир акын-жазуучунун мүнөзүнө сүртүмдөр берип, алардын чыгармачылыгынын микромоделин түзүүгө аракеттенген. Ар бир арноодон агалык алпейимдик пейил сезилет. Жакын санаалаш адамына ылым санаган жарты ооз сөздү ыраа көрбөгөн айрым адамдардын бардыгын эстесек, Сооронбай аганын арноолорунун мааниси дагы арта түшөр дейм, анан да аны тим эле катардагы жазмакер жазбастан поэзияны, дегеле көркөм сөз өнөрүн мыкты түшүнгөн устаттын жазып жатышы да бекеринен эместир. (Балким, арноолордун деңгээлине, ыр жыйнактан орун алышына кадала карап, жумурткадан кыр тапчулар да чыгар.) Кандай болсо да акындын калемдештерине жазган арноолорунан калыс пикир, жылуу сезим көзгө урунат.

С. Жусуевдин арноо мүнөзүндөгү ырларынын ичинен «Чыңгыз Айтматовдун портретине кошумчалар» деген бир ыр циклына токтолбосок болбос. Анткени кийинки мезгилдерде кыргыз адабиятынын деңгээлин дүйнөлүк масштабга көтөргөн залкар таланттын тегерегинде ар кыл нигилисттик пикирлер айтылып келет. Мына ушундай шартта карыя акын С. Жусуевдин Ч. Айтматовду таануусунун деңгээли көпчүлүк окурманды кайдыгер калтырбайт. Сооронбай Жусуев Ч. Айтматов кыргыз элинин дүйнөлүк паспорту болгонун өзү күбө болгон ар кыл турмуштук кырдаалды чагылдыруу менен сүрөттөгөн. Чыңгыздын атагы менен Ала-Тоолук чакан калк учурда чоң элге айланып олтурганын, Чыңгыз Ала-Тоонун ыйык 7 белгисинин бирин түзүп турарын бөтөн элдин көз карашы, баасында чебер даңазалаган. Чыңгыздын Ак шумкар атагы «Канатынан шам жандырып», «Материктер арасын кезе беришине» ак тилек арнаган акын, ыр циклынын акырында улутташ калемдештерине кайрылып, ачуу чындыкты кара кылды как жарган аксакалдык калыстыгы менен жарыя салат:

«Алп жазуучу Айтматовго жетем деп,
Артка таштап, андан өтүп кетем деп,
Тирмийдинер кагаз карап кырк жылы
Тикчийдинер калем кармап бекемдеп.

Ар кыл шыктуу тели-теңтуш, инилер,
Айткылачы, көз жетти го билинер:
Айтматовго жете алдыңар кимиңер?
Андан өтүп кеталдыңар кимиңер?»
(«Айткылачы»)

Минтип Сооронбай акын гана колун кезеп айта алат, минтип айтууга анын моралдык-нравалык укугу толук бар экенин окурман журтчулугу да туура түшүнүшөт.

Акынды акын деген атка татыктуу жеткирген касиет анын образдар аркылуу ой жүгүртүп, сөз менен сүрөт тарта алуусу. Турмуштук көрүнүштөрдү канчалык саймедиреп баяндабагын анда кылдат жаралган, окурмандын көңүл отун дүрт эттирген образ, образдуулук болбосо, сезим менен ойдун синтези көрүнбөсө, ал максатсыз сүрөткө айланат. Ойго ширелген көркөм сөз жок жерде чыныгы поэзия да жок. Поэзия да кудум жаратылыш сыяктуу боштукту, тактап айтсак, көңдөйлүктү сүйбөйт. Поэзиянын жаралышынын башатында агедил, тунук сезим турушу жөн, андай болбогондо анын ордун башка бир кара ниеттик ээлеп кетиши мүмкүн. С. Жусуевдин жаңы ыр жыйнагынан мен алпейим, нравалык тазалыкты таптым, акын адамзатка адамдыктын үрөнүн сээп, анын өнүм алышын, берекеси төгүлүп түшүм беришин каалап, тилек кылып, тынымсыз ички түйшүктө жүргөндөй. Ал эмне жөнүндө гана жазбасын бардыгын чын жүрөктөн сүйүп жана күйүп жазат. Бир туруп:

«Кандай мезгил жетти бизге кокуй-ай!
Алдамчыны барбы уятың – деп айтсам:
«Уят өлгөн!» – дейт ал такыр чочубай.

Кандай заман бизге келди кокуй-ай!
Көрөт өзүн ийри тумшук мансапкор
Көктү тиреп турган бийик чокудай», – деп.
(«Кокуй-ай»)

Күйгүлтүккө түшсө, бир туруп:
«Аман жүрсүн аруу жан жайдандаган,

Адам үчүн себинген күндүн нурун,
Адам үчүн колуна ай кармаган»,–
(«Аман жүрсүн аруу жан»)

деп балбалактап, барбаландап, төгүлүп-чачыла кетет. Кай бирде көңүлдө каткан, көөдөндө баккан ойлорун түз, тике айтпастан каймана образдар аркылуу кыйытып, тексттин астына катып, табышмактантып сүрөттөйт. «Жорго менен жортоктун» жарышын сүрөттөп келип:

«Кээде көптү азчылык женет тура,
Бирөөлөргө жорток да керек тура.
Тие турган жоргого баш байгени
Жоргого эмес, жортокко берет тура» –

дейт. Ошентип, «чындык байкуш чыркырап калат тура» деген өкүнүчтүү, көкүрөктөн көк түтүн бураткан бүтүмүн чыгарат. Мындай тариздеги лирикалык образдар жыйнакта көп кездешет.

Акындын сөз менен сүрөт тартуу чеберчилиги анын пейзаждык лирикаларында айдан ачык байкалат. Туулуп өскөн жердин кереметин көрктүү чагылдырууга С. Жусуев агабыз башынан устат. Бу жолу да бул багыттагы салтын улап, Ала-Тоосун, Алайкусун, ар мезгилдин керемет сүрөтүн тарткан, көбүн эсе аларды адам турмушунун, ой-санаасынын ар кыл учуру менен жуурулуштура сүрөттөгөн. Акындын жыйнагында айрыкча таңдын кереметин («Керемет таң»), саргыч күздү («Саргыч күздө») дегеле табыяттын пейилине («Табыят пейили») бөтөнчө ынтаа менен сүрөттөгөн экен, окуп кумардан чыгасың, ал ырлардан эстетикалык рахат аласың.

«Ала-Тоом барда мен бармын» ыр жыйнагында Сооронбай агайдын жаштыгын, ашыктыгын, арманын окурманына аңтарып ачып салган маанай ырлары, сүйүү лирикалары арбын. Алар: чынчыл, табышмактуу, сырлуу, юморлуу жана аруу. Азыр автору эсимде жок, биз студент кезде бир акындын:

«Сүйөм баарын, сүйөм турмушту,
Сүйөм баарын, сүйөм жылдызды.

Сүйүүм бүтсө, күнүм бүткөнү,
Сүйүүсүз ал турмуш турмушпу?» –

деген ырын безелентип ырдап калар элек. Азыр ойлосо бул саптарда терең философия катылган экен. Чынында да адамдын сүйүүсүнө чек барбы? Анын бүтүшү ааламдык катастрофага барабар эмеспи. Поэзиясын тазартып, жашартып турган бул ыйык сезимди акын сүйүп ырдайт. Кечигип кезиккен асылдарды «Жадыраган көктөм кезде» кайда элеңер? («Кайда элеңер») деп «кекетсе», дагы бирлеринен: «Кайрылып мага азыраак, Карачы мени жадырап, Камыккан жүрөк сүйүнсүн», - деп «жалдырап» суранат («Ашыктан-ашыкка»), татына сулууну көргөндө жүрөгү акылына баш ийбей текөөрлөшүп, тынчын кетиргенде:

«Өйдөлөп менин курагым,
Өзүндө өрдүн турамын.
Ажайып сүйүү айлынан
Алыстап кетип куурадым», -
(«Көргөндө жаздай жаркынды»)

деп «күйүп» кеткен учуру да аз эмес. Акындын жыйнакка кирген сүйүү лирикаларын окуп олтуруп, анын агынан жарылып, «сексен жаштын карылык мектебине киргенге көнбөй жаткан» адамдык «азоо» табыятына бир эсе ыраазы болосуң.

Бир жыйнакка акын дастан деген аталыш менен болгону эки көлөмдүү чыгармасын киргизген экен. Бири «Ал кезде жана бул кезде» деп аталып, майдандаш курбусун эскерүү аркылуу Улуу Ата Мекендик согуштун каардуу күндөрүн чагылдырса, ал кез бул кездеги жакшы күндөрдүн залогу болгонун неберелердин баш кошуу бактысы менен байланыштыра сүрөттөсө, «Чабандес» поэмасында «ат жалында ойногон» Майлыбаштын жүз жаш курагында да ал чабандестик «сыйкырын» сактап жашаган адамдык улуулугун даназалаган.

Бул чыгармалар дастандык табыятка шайкеш жаралган, анын жүгүн көтөрө алар деңгээлде жазылган. (Аларга кеңири токтолууга макаланын көлөмү мүмкүндүк бербейт.)

Акындар поэзиясына материалды турмуштан алат, турмуштук окуяларга байкоо салуу – акындык өнөрдүн негизи. Алар чыгармачыл

адам үчүн чийки материал. Мыкты акын аны жандүйнөсүнөн өткөрүп, жандилин берип кайрадан иштеп чыгат, эң жогорку нравалык, социалдык, граждандык бийиктикке көтөрөт. С. Жусуевдин ыр жыйнагына кирген ырлардан мен ушуларды көрдүм, байкадым, таптым. Таптым да акындын:

«Келип калдым курактын сексенине,
Кире элекмин карылык мектебине.
Кире элекмин мен анын эч кебине,
Жугузбадым белгисин эч жериме.
Камалбадым курчаган чектерине,
Кызыкпадым алтынбаа чепкенине...» -
(«Көнбөй келем»)

деген оюнун төгүн эмес экенине биротоло ынандым. Ылайым далай дабандарды артка калтырып, узак сапарда болуңуз, табынан тайбаган тулпар – Сооронбай ага! – деген каалоомду чын дилден урматтуу Сооронбай агага билдиргим келди.

Абдыкадыр Садыков

«КУРМАНЖАН ДАТКА» РОМАНЫ¹

Тарыхый романдардын советтик жана постсоветтик доорлордогу өнүгүшүнө эки башка көз караштар айтылып жүрөт. Бирөөлөр совет мезгилинде тарыхый роман жанры анча өнүкпөгөн, ага атайын идеологиялык тосмо, чектөөлөр коюлган деген доомат коет. Биз бул пикир менен анча макул боло албайт элек. Туура, постсоветтик доордо анын өнүгүшү бир топ интенсивдешти, себеби, азыр цензура жок, ким эмне кааласа жазып жатат, алардын сапатына, көркөмдүк деңгээлине да көңүл бурулбайт. Талкуу жүргүзүү, сын пикирлер айтуу да такыр жоюлган. Ошондуктан булардын ичинде бир жолу окуп туруп, жаап коюучу чыгармалар да бир топ бар.

¹ Садыков А. Кыргыз залкарлары. VI том. –Б., 2012. –92-112-б.

Эми советтик доордогу тарыхый романдардын тагдырына көңүл бура турган болсок, азыркы ревизионисттер айткандай ал анчалык деле кейиштүү абалда эмес болчу. Эгерде ага ошончолук эле катуу талап, же болбосо цензуралык бийик тосмо коюла турган болсо, анда «Петр биринчи» (А.Толстой), «Чынгызхан» (Ян) сыяктуу романдар басылып чыкпайт эле. Макул, Толстойдун «Петрунун» башкы карманы орус тарыхында прогрессивдүү роль ойногон инсан десек, ал эми Чынгызхан бүткүл Азияны таман алдында тепсеген, укмуштуудай жырткычтык иштерди жасаган кан ичкич, баскынчы экенин эч ким тана албайт. Жазуучу анын ошондой портретин тартып берүү менен тарыхта жашап өткөн бир көрүнүктүү согушкердин көркөм образын жаратып бере алган. Ал эми көркөм адабияттын предмети турмуш чындыгы, анда жашап өткөн адамдардын (ал оңбу, солбу баары бир) тагдырын кандай болсо ошондой чагылдырып берүүгө тийиш.

Союз жашап турган кездеги улуттук адабияттагы тарыхый же тарыхый-өмүр баяндык жанрдын тагдыры тууралуу сөз жүрө турган болсо, анда «Абай» (азыркы аталышы «Абай жолу») жана «Навои» романдары эске түшөт. Мунун экөө тең өз учурундагы эң жогорку мамлекеттик сыйлык – Сталиндик сыйлыкка арзыган. Туура, согуштан кийинки адабий турмуштагы оош кыйыштуу (катаал деп айтсак да болот) жылдарда «Абай» романынын автору М.Ауэзов бир топ куугунтук жеп, камакка алынарында Москвага качып кутулган. Анын себеби катары кээ бир солчул оппозициячылар жазуучу ак сөөктөр табынын өкүлүн идеализациялап жатат деп сындашкан. 1954-жылкы СССР жазуучуларынын 2-съездинен кийин адабий атмосфера кайрадан мурунку нугуна түшүп, «Абай жолу» деп аталган төрт томдуу роман-эпопея Лениндик сыйлыкка татыктуу болгон.

Кыргыз адабиятында согуштан кийин Казакстандагы же башка союздук республикалардагыдай абал түзүлгөн. А.Токомбаевдин «Кандуу жылдар» романы менен К.Маликовдун «Балбай» поэмасы идеялык жактан зыяндуу деп окуудан алынып салынган. Булардын экөөндө тең кыргыз-орус мамилелери чагылдырылып, тарыхый чындык туура көрсөтүлгөндүгүнө карабастан, алар социалисттик реализмден четтеген деп күнөөлөнгөн.

Кыргыз адабиятында 1916-жылкы улутук-боштондук көтөрүлүш жана башка тарыхый окуялар менен бирге бир катар

тарыхый-биографиялык романдар жазылган. Эгерде алардын советтик жана постсоветтик доорлордогу толук эмес тизмесин бере турган болсок, анда бул жанрдын сырткы портрети мындайча тартылар эле. «Батыйна», «Көк асаба», «Жол» (Т.Сыдыкбеков), «Токтогул» (А.Токомбаев), «Таабалды Пудовкин» (К.Бектенов), «Жылдызхан», «Уркуя» (Н.Байтемиров), «Көчмөндөр кагылышы» (К.Осмоналиев), «Телегей», «Өзгөргөн өрөөн» (С.Өмүрбаев), «Көз ирмемеди өмүр» (Ө.Даникеев), «Кызыл жалын» (Э.Медербеков), «Балбай», «Боромбай» (Э.Турсунов), «Чагылгандын көз жашы» (С.Станалиев), «Хан Ормон», «Баатыр Шабдан» (Ж.Токтоналиев), «Тайлак баатыр», «Болот калем» (Ш.Бейшеналиев), «Рысбай» (Б.Боркеев) ж.б.лар. Ушул тизмеге караганда эки доордогу романдардын саны барабар эле болгонсуп турат. Демек, тарыхый романдардын постсоветтик доордогу өнүгүшүн жогору койгон көз караштарда анча деле негиз жок. Айталы дегенибиз, советтик доордо деле тарыхый-биографиялык романдар жакшы эле өнүгүп келген. Бир гана кедерги Борбордук партия комитетинин секретары Яковлевдин «Прости антиисторизма» деген макаласы болду. Анда ушул жанрдагы чыгармаларга бир топ негизсиз дооматтар коюлган эле.

Тарыхый романдардын ичинен башы (биринчи эки китеби) советтик доордо, аягы («Баскын», «Кыргын») постсоветтик учурда жазылган Т.Касымбековдун «Сынган кылыч», «Келкел» романдары тууралуу учурунда көбүрөөк сөз, б.а. оң, тетири сындар болду. Терс пикир профессор М.Борбугулов жана ошол кездеги Борбордук комитеттин биринчи катчысы Т.Усубалиев тарабынан айтылган. Профессор өзүнүн бир макаласында тарыхый материалдар көркөмдүк жактан жакшы иштетилбеген десе, Т.Усу-балиев романда Скобелев өтө эле жырткыч болуп сүрөттөлүп калган деген доомат коет. Буларга карама-каршы пикирди Т.Аскарров менен К.Асаналиевдер айтып, роман нагыз реалисттик принципте жазылган мыкты чыгарма деп баалашкан. Акырында жүрүп отуруп бул эки китеп адабият тарыхынан өз ордун тапкан соң Т. Касымбеков постсоветтик доордо анын кийинки эки китебин жазып, алар көркөмдүк жагынан мурунку экөөнө жетпей калгандыгын адабий сын адилеттүү белгиледи.

Совет мезгилинен кийинки романдардын Т.Касымбековдун «Сынган кылычына» теңдеш жазылган чыгармалары катары биз А.Стамовдун «Хан Тейиш», С.Жусуевдин «Курманжан датка» романдарын

атар элек. Булар тарыхый чындыкты көркөм чындыкка айландыра алгандыгы менен окурмандардын кубаттоосуна арзыды. Ал эми тарыхый романдарды мына ушул негизги критерий менен баалоону өз убагында улуу сынчы В.Г.Белинский көрсөткөн эле. Ал мындай деген: «Исторический роман как бы точка, в которой история, как наука сливается с искусством, есть дополнение истории, ее другая сторона». Дагы бир сөзү: «Тарыхый роман, – дейт ал, – тарыхтагы адамдарды кайра тирилтет, алардын кан тамырларына жаңы кан куят, көз отторуна турмуш жалынын тутандырат». Орто Азия адабияттарында ушундай бийик баага арзыган алгачкы романдардын бири «Абай жолу» роман-эпопеясы болгон. Албетте, биз жогоруда ийгиликтүү деп атаган эки романды анын катарына коюудан алыспыз, анткени, алар адабият тарыхынан туруктуу орун-очок ала элек. Алар тууралуу сын пикирлер да ар түрдүү абалда турат.

Эми С.Жусуевдин 1998-жылы Кыргыз Республикасынын Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгына арзыган «Курманжан датка» романы тууралуу өз пикирибизди ортого сала кетели. Бул – акындын постсоветтик доордогу тарыхый-өмүр баяндык циклда жазган негизги романы. Буга чейин «Раззаков баяны» аттуу романы чыккан эле, бирок, ал адабий сында анча жакшы баа ала албады, анткени, анда баяндоочулук стиль образдуулукту көп жеринде басып тургандай элес калтырат. Ал эми беш жылга жакын мөөнөттө жазылган «Курманжан датка» романына автор көп күч-аракетин сарптаганы көрүнүп турат. Эң негизгиси, роман кургак баян эмес, ал – өзүнчө бир көркөм дүйнө. Карыя акын бул романы менен өзүнүн чыгармачылык мүмкүнчүлүгү дагы эле мол экендигин далилдеди.

2004-жылы басылып чыккан бул китепке жазган акыркы сөзүндө Мамат Болот деген автор романды «XIX кылымдагы кыргыз турмушунун тарыхый – көркөм энциклопедиясы» деп баалаптыр. Мындай бааны алгач В.Г.Белинский А.С.Пушкиндин «Евгений Онегин» романына карата берип, ошондон кийин бул формулалык баа ар кайсы макалаларда көчүп жүрөт. Казактар андай деп «Абай жолу» романын аташты, анткени, анда XIX кылымдагы казак коомунун бардык тарабы төрт томдуу эпопеяда кең-кесири сүрөттөлгөн эле. Ал эми Мамат Болоттун баасы бир аз чектен ашкан сыяктуу байкалып турат. Аны мен XIX кылымдагы кыргыз-кочкон, кыргыз-орус мамилелерин таасын тартылган көркөм образдар менен ачып берген мыкты көркөм полотно деп

баалар элем. Б.а. аны окуп чыкканыбыздан кийин Бородино сүрөт-панорамасы сыяктуу бир кылымга жакын мезгил ичиндеги кыйчалыштуу кырдаалдар, тагдырлар көз алдыга тартылат.

«Курманжан датка» романынын композициялык жана ыр курулушу мурунку чыгармаларын кайталабай, жаңыча уюштурулган.

Романдын баяндоочусу автор эмес, башкы каарман Курманжан. Ал чыгармага коюлган майда темаларга ылайыктуу өз башынан өткөн окуяларды эскерип олтурат. Адабият таануу илиминде муну «монолог баян» деп аташат. Ч.Айтматов өзүнүн «Кылым карытар бир күн» романында окуяны башкы каарман Эдигейдин эскерүүсү мүнөзүндө уюштурган. С.Жусуев аныкынан айырмалап, сюжетти майда темаларга бөлүп, ошого жараша окуяны өнүктүрөт. Ар бир бөлүкчө кыскача кириш сөз менен кош-толуп, андан ары каарман өз атынан баяндай баштайт. Турмушта Курманжан мындай кооз жана иреттүү сүйлөй албас. Бул жерде баяндоочу каарман менен автордун ортосунда татаал карым-катнаш жашайт, б.а. автор көшөгө артында туруп, каармандын речин түзөп, ирээттеп, ал кандайдыр бир деңгээлде аны менен биригип кетет. Мындай ыкманы көркөм чыгармачылыктагы шарттуулук катары карасак болот.

Сюжет Курманжандын кыз кезинен тартып, о дүйнөгө кеткенге чейинки аралыкты камтыйт. 80 жаштан оогон Курманжан датка кыш күрөөдө арабасын айдатып алып, кандайдыр бир алыс жолго чыгат. Кайда, эмнеге баратканын эч ким сурай албайт. Кышкы бир жарым күндүк жол жүргөн кезинде ал өз өмүрүн санап, кандай окуяларды баштан кечиргенин эстеп, эскерип жүрүп отуруп, Гүлчөдөн Мады айылына келип түшөт. Небере-чөбөрөлөрү аны кубаныч менен тосуп, карылыгы жетип калган апасын арабадан көтөрүп түшүрүшөт. Ал бир нече күн балдарынын кубанычына рахаттанып жүрүп, бир күнү эле катуу ооруп жыгылып, ошондон кайра турбай мерт болот. Өзүнүн кыш күрөөдө минтип калганына ал бир аз арман кылат, анткени, өлүк коюу учурунда эли-журту бир топ кыйынчылыкка учураарын түшүнөт, себеби, Мадыга кар абдан оор түшчү экен.

Финалда Курманжан менен коштошуу чоң окуяга айланат. Алай эли түп көтөрүлө келип, аны Жапалактык төркүндөрү коштоп алат. Россия өкмөтүнөн көңүл айткан сөздөр да болот, анткени, датка өз элинин биримдигин камсыз кылып, аларды нечен ирет кандуу кыргындан

сактап калган. Элим деп күйүп-бышып, алардын тынчтыгы үчүн баласын курмандыкка чалуудан да кайра тартпайт. Бул чыныгы эрдикке тете иш экенин ошол мезгилде эле туура түшүнгөн.

Чыгарманын ыр курулушу тууралуу сөз кыла турган болсок, анда Пушкин «Онегин строфасын» кантип жаратканы эске түшөт. Ал бул ыр курулушун эксперимент иретинде тандап алып, кийин адабият тарыхынан туруктуу орун алып калган. Алсак, строфасы он төрт саптан уюшулуп, уйкаштыгы: *абаб, ввгг, деед, жжж* түрүндө курулган. Ушул форманы баштан аяк сактап, анан ага терең мазмун сыйдыра билиш үчүн канчалык күч-аракеттер талап кыланары айтпасак да түшүнүктүү. Пушкиндин ыр менен жазылган өзгөчө формадагы романы орус адабиятынын тарыхында алгачкы жаңылык болгон. Аны кыргызча которгон кезде К.Баялинов менен А.Осмонов уйкаштыгын, муун өлчөмүн сактай алган эмес.

Ал эми С.Жусуевге келе турган болсок, строфасы жети саптан туруп, уйкаштыгы: он бир муундан *абаавва* түрүндө жасалган. Ушул форманы сактап, ага эң мыкты ойлорду сиңириш үчүн канчалык аракет керек экендигин акын эмес киши деле баамдай алат. Кээде айрымдар форма өзгөчөлүгүн сактайм деп жатып мазмунга доо кетирип алышат, Ал эми мазмун менен форманы шайкеш келтирүү – чыныгы устаттардын гана үлүшүнө таандык көрүнүш.

Романдын мазмуну жана формасы тууралуу сөз жүргөндө форманын бир маанилүү компоненти болгон пейзаждык сүрөттөөлөр тууралуу айта кетүүнүн да зарылдыгы бар.

Пейзаж түшүнүгү абдан кеңири. Аны биз жалаң гана табият көрүнүштөрү катары бир жактуу кабылдап жүрөбүз. А чынында ага айбанаттар дүйнөсүн, ар кандай интерьердин берилишин да кошсок болот. С.Жусуев тоо элинин кулуну катары тоо пейзажын өтө сүйөт. Аны ал бирде жөн эле табият көрүнүшү катары (орусчада «первозданном виде» деп айтылат) берсе, бирде каармандардын психологиялык ал-абалы менен гармониялаштырып сүрөттөйт. С.Жусуевде бул экөө тең кездешет. Мисалы, Алай кышынын көрүнүшү мындайча берилет:

Алай, Алай! Алайды бүт каптап кар,
Адыры да, аскасы да аппак кар.

Айланага көз жиберсең көрүнөт,
Аппак кыя, аппак кокту, аппак кар.
Ак оронгон чакан дарак, чоң дарак,
Айылдарды аралаган жолдор ак,
Адам дагы, ат да басат таптап кар.
Жалаң көйнөк кайың турат калтырап,
Жабыккансып мажес бадал алсырап.
Салмак салып, бутактарын кар чүмкөп,
Кайыккансып, чыйрыккансып тал турат.
Жакасына улам жаңы муз тоңуп,
Күңгүрөнүп дайра көөнү суз болуп,
Жайдагыдай жаак жанбайт шаркырап¹.

Кыш көрүнүшү ушундай каардуу экендиги чындык. Бирок, анын да өз алдынча кооздугу, сулуулугу бар. Бул жерде анын табиятты жүдөтүп, жабыркатып турган учуру алынган .

Ал эми каарман же лирикалык «мендин» маанайын коштогон учурга төмөнкү мисалды тартсак туура келет:

Жай келет да, түн уламдан кыскарат,
Жатса күмүш жылдыздарды кыз карап.
Аны уктатпай саратандар чырылдап,
Айланадан бышкан коон жыттанат.
Ай батарда чыгыш жактан таң атып,
Ай менен таң суктаныша карашып,
Аруу кызды бир-биринен кысканат. (18-бет).

Курманжандын гүлбурак кезиндеги маанайына жарашкан жай түнүнүн сулуулугу ушундайча көркөм сүрөттөлөт.

Романдын «Өмүр башаты» деп аталган биринчи главасында бир үйдүн эркеси болуп чоңойгон Курманжандын балалык кези сүрөттөлөт: анткени, атасы Маматбай «малдуу, пулдуу, байкер эле, тың эле». Аны окууга берип, алиппе таанытып, китептерди шыр окууга жеткирет. Бала чагын ал жалпы элге тиешелүү салт-санаа менен окшош

---

¹ Жусуев С. Курманжан датка, – Б.: «Бийиктик», 2004. Мындан ары китептин бети гана көрсөтүлөт.

өткөрөт. Кыз каадасын кылып бурчка отуруп сайма сайса, кээде кунан минип балдар менен жарышып ой-ноп кетмей адаты да бар:

Ойноп жүрүп чөңөр бутун канаткан,
Ойноп жүрүп, кур калуучу тамактан.
Ойноктогон оюнкарак Курманжан,
Ата-эненин тынчын алып жадаткан.
Ээн жерде кыздар менен бирге өскөн.

Эркек балдар сыяктанып күрөшкөн,
Мындай жорук ага гана жарашкан. (13-бет).

Бара-бара бой тартып, эмнегедир кыялы эргип, жай мезгилинде сөрүдө өрүк багынын алдында жатып уктоону жакшы көрүүчү. Апасы абдан ишкер, уз эле. Ага кыз балага тиешелүү жүрүм-турум эрежелерин айтып, тарбиялоодон тажачу эмес.

Айт майрамы кыздарга эркиндик берген жыргал күндөрдүн бири болгон. Ошондо кызыл-тазыл кийинген кыздар айыл кыдырып айтап, аларга тийишкен өспүрүмдөргө көз салып, сыноого мүмкүндүк алышчу, бирок, Курманжан минтип бекер эле делөөрүп жүргөн экен. Көрсө анын башы эчак эле байланыптыр.

Мал-пулун өткөрүп койгон кудасы Кулусатар бир күнү келинин алып кетүү үчүн келет. Күйөө болчу жигитти ээрчитпей өзү эле жан-жөкөрлөрү менен аттаныптыр. Салт ушундай экен. Анын калыңы эчак эле өтүп, мөөнөтү келгенде алып кетүү гана калыптыр. Курманжан апасына «силер тандаган күйөө баланы жактырбай койсом эмне болот» деп суроо салса, анда ал жарылып өлө турганын билдирет, себеби, күйөө чануу – салтта жок жосун. Ал өзү да бир кезде ушинтип анын атасына аял болуп келген. Туяк жарга камалып, аргасы түгөнгөн Курманжан үртүктөлгөн атка минип, өзүнүн балалыгы өткөн Жапалагын таштап, алыскы тоо айлына аттанууга туура келди. Аны салт боюнча кошок кошуп узатышты. Апасы Айкан пулга сатылып кетип бараткан кызынын аянычтуу абалын көрүп, бүк түшүп жатып калды. Кудалар Чыйырчык ашуусун ашып, «Жылуу булакка» келип токтоп, бир аз тыным алып, анан кайрадан жол узатышат. Айылда келинди чыдамсыздык менен күтүп

жатышкан экен, алдынан жигиттер улак тартып чыгышып, салтанат менен тосуп алышат. Бир байбиче келиндин башынан суу айлантип чачып, жоолук салып, ырым-жырымын жасагандан кийин «келин» айласыздан бир аз белин ийип, жүгүнүү ишаратын жасап коет. Курманжанды көшөгөгө киргизип, келин-кыздары тегеректеп, келин жандоо салтын жасап отурушат. Кечкурун күйөө көшөгөгө баш баккан кезде кыз башын бир көтөрүп, аны карай салып, бирок, эмнегедир көңүлү сууй түшөт. Анын башынан сынчылык интуициясы бар эле. Түнүндө:

Күйөө санап күйөөсүндөй тоготпой,
Төшкө түртүп, төшөгүнө жолотпой,
Түндө уктады кийим чечпей бүкүлү. (29-бет).

Курманжан ошондо он жети жашка толгон кези экен. Ал көп узабай качууну ойлоно баштады. Той камы бүтүп, эртең салтанат болор түнүндө ал бир саяпкер таптаган күлүктү минип, качып чыкты. Оозеки чыгармачылыкта «Качкан кыз» деп аталган поэма бар экендиги белгилүү. Ал дал ушул Курманжандай ахвалга туш келген бирөөнүн тагдырына арналып чыгарылгандыгы белгилүү. Демек, Курманжандын аракети элде мурдатан эле белгилүү болгон. Албетте, күйөө чанган кызды кармап алып өлтүрүп, өч алуу да салты болгон. Демек, Курманжан өлүмгө башын байлап чыккан.

Ошентип, байкуш кыз далай жол басып, артынан куугун келатканын сезип, тоодогу бир жылкычынын үйүнө келип корголойт. Күлүктү шекшибесин деп агытып жиберет. Назар аттуу карыя ага боору ооруп, ат берип, Ошко чейин өзү узатып келет.

Жапалакка келгенде өз кызын зордоп күйөөгө берген эне байкуш аны кучактап жыгылат. Атасы болсо жеген калыңдын кайгысын тартып, бул жорукту жактыра бербейт (анын «кызыл өңү кеткенсиди саргарып»).

Курманжандын качып келгени айылга угулуп, баштары байланып жүргөн кыздар аны караан тутуп, эркиндиктин символу катары мамиле кылышат. Албетте, караңгы, сезими жедеп мокоп бүткөн аялдар анын «кылыгын» жактыра бербеди («Өзүн өңчөй улуктарга теңсинтип, жүрсө керек падышага тиём деп» – 43-бет). Ушул жерде «качкан келин»

Айтматовдун Жамийласы эске түшөт. Айылдагы катын-калачтар анын артынан эмне деген гана сөздөр айтпады. Кайненеси «намысына» чыдабай чөгүп калды. Аны бир гана Сейит жактырып турду.

Курманжан өзүн алаксытып, саймасын сайып, Суксур деген жолдош келин экөө ыр жазып, «Лайли, Мажнун» дастанын окуп жүрүштү. Суксурдун күйөөсү муну билип калып, аны катуу сабап таштайт. Кыз атасына арызданып барса, ал эр чанган киши оңчу беле деп, тескери бастырып кеткен соң Суксур ызасына чыдабай муунуп өлөт. Мына, феодализм доорундагы кыз-келиндердин абалы! Аталган эки кыздын тең тагдыры ошол коомго мүнөздүү. Ал заманда Курманжан сыяктуу күрөш жолун тандап алгандар миңдин бири болгон. Суксур сыяктуу трагедияга кабылгандар да көп эле. Курманжандын багы Анжияндын беги Алымбек даткага жолугуп, аны менен баш кошкондон кийин ачылды.

Экөө алгачкы жолу жолугушуп, бири-бирине көз чаптырган учур романда мындайча сүрөттөлөт:

Кокусунан ачылганда шарт эшик,
Көзгө урунду жылдыздуу кыз жарк этип.
Сезген сымал көз тикенин датканын,
Курманжан да бир карады жалт этип.
Андан кийин эч дареги билинбей,
Кыз карааны калды көзгө илинбей,
Ачылса да, жабылса да канча эшик. (48-бет).

Айылга атайын Курманжандын кабарын угуп, таанышуу үчүн келген урматтуу мейманды салт боюнча ак өргөөгө киргизип, сый уюштурушту. Ошондо ага кымызды Курманжанга сундурушту. Ошол күнү ал экөө кенен-кесир баарлашып, бири-бирин сынашып, экөө тең ылайыктуу жар боло тургандыгына көздөрү жетет:

Кыздын үнү ыргак менен угулду,
Кырааты бар ыр сыяктуу туюлду.
Алымбекке баамдалды сөзүнөн,
Кыз экени парасаттуу, туюмдуу.
Айтты дагы ар кыл көп сөздү,

Акылына шайкеш келген төп сөздү,
Көңүлүнө, көкүрөккө жугумдуу.
Сөзмөр датка мындай кезде тынабы,
Сөздү сөзгө, ойду ойго кынады.
Сүйлөп жатып Курманжанга сыналып,
Сүйлөп жатып Курманжанды сынады.
Арналды ага кымбат, ыйык сөзү анын,
Жан экен го болчу өмүр ынагы. (51-52-беттер).

Алымбек датка менен Курманжандын бири-бирине арнаган, өз ара пикир алмашкан сөздөрү алардын жан дүйнөсүнө кандай жагымдуулук тартууласа, С.Жусуев да алардын мамилесин ошондой кыналыштырып сүрөттөөгө жетишкен. Поэзиянын керемет күчү мына ушундай орундуу табылган сөздөр, таасын сүрөттөөлөрдөн көрүнөт эмеспи.

Курманжан качып келгенден үч жыл өткөндөн кийин Алымбекке жолугуп, алар жогоруда сүрөттөлгөндөй бири-бирин толук сындан өткөрүп жактырышкандан кийин гана баш кошушат. Ошондо Курманжан Алымбекке жөнөкөй гана анын сөзүн угуп, ага таазим кылып туруучу салттуу аял болгусу келбейт, Ал аны менен кеңештеш, сырдаш, тең укуктуу жар болуу талабын койгондо Алымбек анын сунушун кабылдайт:

Кемибесе сиздин намыс, арыңыз,
Жалаң гана болбой сиздин жарыңыз,
Болсом кантет масилетчи, кеңешчи. (51-бет).

Алымбек бул сунушту кабылдайт. Бир жыл өткөн соң чоң той өткөрүп, ал Курманжанга үйлөнүп, аны өзүнүн мекени Алайга алып жөнөйт. Жол тартып келе жатып, келин баягы «Жылуу булакка» токтоп, жүзүн чайт. Мурда бул жерге кыз кезинде калыңга сатылып ыйлап баратып, көз жашын жууган эле.

«Алай келини» деген темада Курманжан Алымбекке турмушка чыккандан кийинки ал-ахвалы сүрөттөлөт. Ал келин болуп үлпүлдөп үйгө отуруп албай, дароо эле Алымбектин чарбасын колго алып, үйжайын тейлей баштайт.

Көшөгөдө көп көшүлүп жатпады,
Келер менен пейлин улап баштагы,
Келиндиктин каада-салтын сактабай,
Келбеттүү жан түйшүк тарта баштады.
Бардык оюн үй-жайына арнады,
Санжап менен жөнгө салды чарбаны,
Алымбектин сарамжалдуу жаш жары.
Ак өргөөгө сыйлуу мейман кирет деп,
Анын баарын баамдуулар билет деп,
Боо-шуулардын кемигенин толуктап,
Боз үйлөрдүн баарын чыкты иреттеп.
Шырдак салды куп келтирген оюмун,
Туш кийиздин не бир тартты сонунун,
Жака-белин сайган кооз жибектеп.
Байлансын деп келгендердин аттары,
Ал жасатты нечен жаңы ат мамы.
Анын баарын кооздотуп боетуп,
Айыл четин ат мамыга саздады. (58-59-беттер).

Бул узун ыр сабактарын келтирген себебибиз, анда Курманжандын өтө уз, ишкер, жөн билги аялзаты экендигин өтө таасын сүрөттөгөн. Манасты Манас кылган Каныкей деп айтылгандай, Алымбекти Алымбек кылган Курманжан экендигин алардын өмүр таржымалы толук маалымдап турат. Хан ордодо жүргөн Алымбекти жоктотпой Курманжан айылга баш-көз болуп, улам анын баркы-баасы артып баратты. Өмүрлүк жарына ишенип, Алымбек кез-кез каттап коюп, ток пейил жүрдү. Бирок, калк арасында «ка-тын-бий» деп, аны кемсинтүүгө аракеттер жасагандар да бар эле. Бул кабар даткага жетип, ал үйүнө ачуулуу келет:

Мен барк алсам, демек сиздин баркыңыз...
Аракетим – ак дилимден сиздин жолду жолдомой – (65-бет).

деп, ал өмүрлүк жарына жүйөөлүү сөз айтып, Курманжан анын көңүлүн жубатат. Алымбектин санаасы тынып, элди чакырып тамак берет. Алар таркап жатканда Козу ажы сөз алып, мындай дейт:

Кубат болгон, тирек болгон аскадай,
Курманжанды кантип коём мактабай.
Камыкпаган ар-намыстуу жан экен,
Калк үмүтүн койбой турган актабай.
Акылдууга ким болсо да баш иет,
Алайлыктар ага салып масилет,
Айып этпе көрүп калды даткадай (67-бет).

Бирок, кетип жаткан Алымбекти кимдир бирөө четке чыгарып, баягы «катын-бий» деген сөзүн дагы анын кулагына кумдай куйду. Ошондо анын кеңүлү эки анжы болуп, эки-үч ай айылда жүрүп калууга туура келет. Көп өтпөй алар эркек уулдуу болуп, чоң той берип, атын Абдылдабек коюшат. Ошондон кийин Курманжан жыл алыс төрөп, үйдө бөбөктөр көбөйө баштайт. Бирок, Курманжан үй күчүк болуп калбайт. Ал:

Тең кармады бийлик менен бешикти,
Тең кармады зарыл ушу эки ишти. (75-бет).

Ошол тушта хан ордосунда чуулгандуу иштер жүрүп жатты, Хан тукуму деп Таласта жылкычы болуп жүргөн Шералыны тактыга отургузуп, бирок, бийликти миң башы Мусулманкул жүргүзүп турду. Алымбек аны менен тил табыша албай жүргөндө оштук кыргыздар бийликке каршы козголоң чыгарууга камынып, Алымбек алардын тарабында турат. Муну уккан Мусулманкул ого бетер жинденет. Ал кабар Алайга жетип, Курманжан Алымбекти чакыртып алат. Айткандай эле көтөрүлүшчүлөрдү катуу кыргынга учураткан Мусулманкул Алымбекти издеп таппай калат. Ошондон кийин окуя бөлөк нукта өнүгөт. Кутумчулар Шералыны өлтүртүп, ордуна анын уулу Кудаярды бийликке отургузат. Бирок, ал өтө каардуулугу артып, элди ыгым-чыгым менен курута баштаган соң, Шералынын экинчи баласы Мала аны тактан кулатып, бийлик башына келет.

Курманжан мурдагыдай эле күйөөсүнө кол-бут болуп, аны ар кандай кырсыктардан сактап жүрөт, бирок, Алымбек бийликке умтулганын койбойт. Аялы аны көп жолу тизгинин кагып токтотуп жүрөт, аяласы куруганда ага «бийлик кумарчысы» деп ат берет да, жайына коет.

Алымбек Малага жакындап, башкы вазирлик кызмат алып, анын ишин кылып жүрөт.

Арадан эки жыл өткөн соң Мала хан орустарга каршы согушам деп Алымбекти Куртка чебине кол алып келүүгө жумшайт. Келсе жергиликтүү эл бийликке абдан нааразы экен, тил алсаң Мала ханга жигит алып барбагын деп ага кеңеш беришет. Алымбектин айласы куруйт, кантип кайра куру кол барат, ханга эмне деп жооп айтат? Акыры 12 миң кол менен Пишпекке келип түшөт, бирок, аларды Узун-Агачка орус крепостуна кол салууга жибербей коет. Ошондон кийин Алымбек Алайга келгенде Курманжан анын аракетин кубаттайт. Тескерисинче улуу баласы Абдылда-бек бекер кылыпсыз деп нааразы болот. Ал мүнөзү абдан курч, эзүүгө каршы турган күжүрмөн жигит экен.

Алымбек Ак-Бууранын боюна чоң медресе салдырып, Курманжан экөө ошол жерде рахаттанып чай ичип, аркы-беркини, айрыкча балдарды кантип тарбиялоо маселесин кеп салып отурушат. Түндөсү Курманжан Алымбек датка тууралуу түш көрөт. Ал бийик дардан учуп түшөт. Бирок, аялы бул жаман түштү эрине айтпаганы менен ичинен камтама болуп жүрөт.

Тапшырмасын аткарбай койгон Алымбекке Мала хан нааразы болуп, аны башкы вазирликтен алып, Анжиянга аким кылып коет да, ичинде аны кантип жазалоонун жолун ойлоп жүрөт. Муну сезген Алымбек Алайга келип, элдин кеңеши менен жашырынып жүрүүгө аргасыз болот. Ал Кочкор тарапка өтүп, жергиликтүү манаптардан колдоо табат, Теңир тоодо өзүнчө мамлекет курууну пландаштырат. Бирок, Мала хан анын артынан кол жиберип (Алымбек Мала хандын элдешели дегенин кабыл албай койгон-дон кийин), жергиликтүү кыргыздар аны талкалап ташташат. Бул учурда ордодо жаңы чуу башталат. Алымкул, Кудайназар, Кыдыр деген үч адам баштаган топ кутум уюштуруп, Мала ханды жайлап, ордуна Кудаярдын небереси Шамурат отурат. Алымбек кайрадан башкы вазирликке дайындалып, ага нааразы болгон кутумчулар наймандык Чотон дегенди жалдап, Алымбекти өлтүртүшөт. Бул буткүл Алай эли, өзгөчө Курманжан жана анын балдары үчүн чоң кайгы болот. Романда Курманжандын кошогу жакшы берилген. Ал өзү поэзияга жакын адам экен, чындык турмушта деле ошол узун кошок кошулса керек. 52 жаштагы Курманжан (күйөөсү 60 жашында мерт болуптур) бир жыл кара кийип отургандан кийин аш

берилип, эли-журту чогулуп аны кара киймин алып, ак элечек кийгизип, арты кайрылуу болуусун айтышат. Андан соң эми ким эл башы болот деген маселе чыкканда эки түрдүү сөз айтылат. Бирөөлөр Алымбектин улуу аялынан төрөлгөн Жаркымбайды сунуш этишсе, экинчи топ Курманжанды ылайык көрүшөт, анткени, ал – элге алынып, таанылып калган адам. Жаркымбай да муну туура көрөт. Карыялар чогулуп:

Эне болуп, ата болуп чыныгы,
Өз элиндин ыйык жүгүн аркала – (167-бет).

деп, бата беришет. Бул ишенимди актамакка Курманжан демденип киришет. Ошол тушта Бухаранын эмири Мусафар Курманжанды Ошко чакыртып, ага кымбат баалуу чапан жаап, датка наамын ыйгарат. Бийликке болсо үчүнчү ирет Мусафардын колдоосу менен Кудаяр келет. Ал болсо Алымбекке каршы кутум уюштургандардын бири эле. Күнөөсүн жууш үчүн өз кезегинде бул да Курманжанга датка титулун берет. Ошондо Курманжан ага кайрылып, элди катуу эзип жатканын бетке айтат:

Айтты датка сөздү баштап алыстан:
Алдаяр хан элди эстеңиз жабыккан,
Куурайга да салык салып жатасыз,
Куурап бүттү бүт Букара салыктан.
Бардыгынан каруу-күчтүү эл болот,
Эл толкуса, тоо томкоргон сел болот,
Ташты дагы, такты дагы агызган. (177-бет).

Ошентип, Алайлыктар Кудаярга каршы козголгондо ал сарбаздарын жиберип, катуу кыргын болуп, эл тоо-ташка корголот. Бийлик Курманжанга элинди тыйып ал деген ультиматум койгондо ал татыктуу жообун берет:

Зордук менен оор салык жыйналса,
Кордук көрүп, бей-бечара кыйналса,
Да көп жерден өрт чыгуусу этимал. (183-бет).

Көтөрүлүш басылган соң элдин үрөйүн учуруш үчүн Кудаяр хан борбую ката элек он эки баланы ортого алпарып, дарга асып жиберет. Элдешүү үчүн барган кырк эки кишини да ал жайлап таштайт.

Кудаярдын бийлигине каршы Курманжан Ноокен, Ноокат, Араван, Аксыны аралап, элди кайрадан козголууга үгүттөп жүрөт. Эл арасынан чыккан кол башчы баатырларды да бийлик жок кылып турат. Мисалы, Мамыр баатырды досу Осмонду жалдап өлтүртүшөт. Он миң колду жетектеп Шаамырзанын Момуну Чаткалдан чыгып, Ала-Бука, Касан-Сай элдерин үгүттөп жүргөндө аны аңдып, артынан түшүп кармап, Олуя-Ата түрмөсүнө тыгышат. Ага болбой эл жаалдай берет. Эми Охналык молдо Ысак Полотхан деген ат менен чыгып, Кудаярды баласы Насирдин менен кошуп кууп, Коконду ээлеп алат. Бирок, ал алдатып коюп, бийликти тарттырат да, орго салынат. Андан достору куткарып, эми падыша армиясы анын колун биротоло талкалап, Полотхан бутунан катуу жаралуу болуп, бир аз кишилери менен жансоогалап Алайга келсе, артынан түшкөн куугунчулар кармап кетишет да, падыша бийлиги аны көп элдин алдында дарга асып, ошону менен өз бийлигин бекемдеп алат.

Курманжандын жоосу эми Кокондуктар гана эмес, Скобелев башында турган падышалык карателдер болуп калат.

Курманжандын балдары эл тарабында туруп, падыша армиясы менен кармаша баштады. Курманжанга бала болуп калган Закир менен Зухра экөө тең окко учат. Скобелевдин карателдери менен согушуп жатканда тоодо жашаган жергиликтүү элдин бирөө сатылып кетип, аларга жардам берет. Камчыбектер кармашып жаткан учурда орус армиялар күтпөгөн жерден тоо ашып келип, чоң чабуул баштаганда Абдылдабектер качууга аргасыз болот. Скобелев Абдылдабекти кармап кел деп Видгенштейнди жумшайт, бирок, ага кууп жетпей калат. Ал Памирге, андан ары Ооганстанга өтүп кетет. Аны менен бирге Курманжандын Мамытбек, Асанбек аттуу эки баласы кошо жүрөт.

Ошентип, падышалык Россия Алайды баш кылып кыргыз жерин каратып алгандан кийин эми шартнамага (келишимге) кол коюуга даярдык көрүлө баштайт. Алайга майор Ионов келет. Анда Курманжан мен өзүмдөн чини төмөн адам менен (ал генералдын денгээлинде) сүйлөшө албайм деген шарт койгондон кийин Скобелев аны Ошко чакыртат. Курманжан Камчыбектин улуу баласынын уулу Мырзапаязды жанына алып жөнөп баратканда катуу ойго чөмүлөт:

Азуулууга азыр кантип белдешем,
Азуулууга азыр кантип тендешем – (222-бет)

деп, күч алар жакка ооп турган соң муназага келүү жолун сунуш кыла-
мак болот. Мына ошондой оор кырдаалдагы Курманжандын монологу:

Ак паашанын аскеринин турагы,
Бекемделип колундагы куралы...
Дале тойбой оңурайып оозу,
Кан тилеген, жан тилеген убагы.
Аны сезбей өткөн ишке кекенсем,
Алдуумун деп, күчтүүмүн деп кекейсем,
Кекейүүмдүн элге жетер убалы. (222-бет).

Падышанын жигиттери Алымбек датканын баласын жок шылтоо менен асып жибергени Курманжандын жүрөгүн кандап жүргөн. Бирок, ал элдин амандыгы, тынчтыгы үчүн алардын күнөөсүн кечип, шартнамага кол коюуга даяр болуп бара жатты. Скобелев Курманжанды жылуу жүз менен кабыл алат. Даткайым өз элинин талаптарын айтты. Биринчи эле койгон шарты бизди басып алган катарында басмырлабай элдин тилин, салт-санаасын сыйлап, мамиле кылуу керектигин туюнтту.

Дасторкон жайылып, айткандай эле кыргыздын дүйүм тамактары орустун ичкилиги менен кошо келди. Курманжан дагы эле ойлуу отурат:

Булар кылыч чаппасын деп ылайым,
Булар мылтык атпасын деп ылайым,
Сөз табышып бир бүтүмгө келели,
Калк кайгыга батпасын деп ылайым.
Антпегенде элдин каны агат деп,
Булар менен бирге отурам тамак жеп,
Анан кантем, кандай айла кылайын. (227-бет).

Курманжандын урматына уюштурулган банкете орустар арак-шарабын ичип, тосттор көтөрүлүп, бий да бийленип жатты.

Скобелев бир маалда Курманжанды бийге чакырды. Ал өмүрүндө бийлеп көрбөсө да, тигил кишинин шагы сынбасын деп бийге түшүп, музыканын ыргагына жараша кыймыл жасап, бий бийлемиш болду.

Шартнама даяр болуп, эми кол коюу аземине даткайым аларды өз жерине – Мадыга чакырат. Церемония аяктап, шартнамага кол коюлуп бүткөн кезде да Курманжан ичинде катуу түпөйүл ойдо отурат, анткени, башка мамлекетке көз каранды болуу деген оңой олтоң маселе эмес эле:

Скобелев жылмайганын тыйбады,
Кубанычы коюнуна сыйбады.
Сыр бербестен ушул кезде Курманжан,
Сырттан күлүп, ичтен күйүп ыйлады. (231-бет).

Курманжан Мадыны көздөй жол тартып, өз башынан өткөндөрдү ойлоп, санаттан өткөрүп келатат. Анын оюнан Ооганга ашып кеткен Абдылдабек жана анын инилери такыр кетпей койду. Ал жактан дарек жок, өлүү, тирүүсү белгисиз, бирок, апасы шартнамага кол койгону Абдылдабекке кандайдыр бир формада жеткен экен. Ал бул окуяга анча деле маани берген жок, анткени, орустун карамагына өтүү менен эч кандай деле өзгөрүү болбойт. Болгону бир эзүү экинчи мамлекеттин оторчулук саясаты менен алмашты.

Арадан эки жыл өтүп, кайра эл-жерине кайтуу планын түзүп жүргөн кезде Абдылдабекке кол салуу болуп, аны баягы эле Алымбек датканы өлтүргөн Чотон деген жалданма кан ичкич жайлайт. Ал дароо өлбөйт, катуу жаралуу болот, дарыгер-табыптардын колунан эч нерсе келбей, анын абалы улам начарлап, өлүм жакындап калганда ал инилерине керээзин айта баштайт. Сөөктү Тайбуурулга жүктөп, Жошолууга алып кеткиле дейт. Бирок, кийин ооган өкмөтү Абдылдабектин сөөгүн бербей ал ошол жакка коюлуп калат. Инилери Алайга кайтып келип, Абдылдабекти тирүү эле деп коюшат. Бирок, эне жүрөгү баары бир жамандык болгонун сезип турат:

Күлүмсүрөп турган менен бир көзү,
Бир көзүнөн жашы турду кылгырып. (243-бет).

Акыры Камчыбектин Самтыр палбан, Өмүрбек, Кубатбек деген жан кыйбас достору анын сөөгүн уурдап, Жошолууга алып келип, анан энесине угузат.

Баба турса тун баласын угузуп,
Эне оозунан ый учуп да, муң учуп.
Жер термелди өкүрүшсө эркектер,
Сөөк жаткан үйдү карап турушуп.
Куш айрылып Алай сындуу туурунан,
Журт айрылып ак шумкардай уулунан,
Оор кайгы көбүн турду курутуп. (245-бет).

Курманжан эне чындык турмушта да узакка созулган кошок кошкон экен, анткени, ал чыгармачылыгы бар аял экен, бирок, ал кошок кийинки мезгилге чейин сакталган эмес. С.Жусуев жазган үч барак көлөмүндөгү кошок элдик традициялуу формада жана мазмунда иштелген. Ал кошокту Абдылдабектин аялы Бешкөкүл кошуп, оор кайгыны, Абдылдабектин тирүүсүндө жасаган иштерин, кулк-мүнөзүн айкын чагылдырып берген:

Береним, бекзат Абдылда,
Бейпайга мени салдың да.
Бетинен төмөн жаш кулап,
Бешкөкүл турат алдында...
Ай элең көктө жаңырган,
Шам элең түндө жагылган.
Ай дагы өчтү, шам өчтү,
Ал дагы менин багымдан...
Бир баспай жердин көк чөбүн,
Бир көрбөй жердин көктөмүн.
Өткөнүң сенин дүйнөдөн –
Дүйнөдөн менин өткөнүм. (247, 248, 250-беттер).

Баласынан ажырагандан кийин оор кайгыдан улам Курманжан чөгүп калат:

Датка мунга чөккөндүгүн билдирип,
Аза күтүп, арып калды кирбийип.
Жүзү мистей санаа тартып тунжурап,
Сүйлөбөстөн кайра ага тил кирип. (252-беттер).

Курманжандын эки уулу трагедиялык өлүмгө учурайт, бир уулу менен эки небереси Сибирге сүргүнгө айдалат. Баатырбек деген баласы Кичи-Алайда болуш эле, ал оорусунан каза табат. Ушундан улам даткайым «мен кайгыга туулган жан белем» деп боздоп жүрөт. Бирок, өлгөндүн артынан өлүү салтга жок иш. Ошон үчүн Курманжан белин бекем бууп, кайра баш көтөрүүгө аргасыз болот, анткени, аны эли-журту карап, караан тутуп турушкан. Швыковский айыпсыз Камчыбекти дарга астырган үчүн бул жакта туруу ага коркунучтуу сезилип, иштен бошоп, ордуна прогрессивдүү маанайдагы Корольков деген келип, ал даткайымдын балдарын туткундан бошотуп келүү үчүн ийгиликтүү аракет жасайт.

Кош кабат эзүүгө чыдай албаган эл Мадали эшендин жетекчилиги менен козголонго даярданып, мындай аракеттер Ошто да жүрүп жатканын угуп, Курманжан оезнойго (губернаторго) кабар жиберип, толкуган элди токтотуп, алар кыргындан аман калат.

Курманжан Анжиян көтөрүлүшүнө байланыштуу камалган элге жарнама уюштуруш үчүн Алайдан мыкты жылкыларды (тулпар сындуу) Ташкенге алып келип сатышат. Соодагерлер аларды абдан кубаныч менен кабыл алып, «Алай базары» деген базар ачышат.

Курманжандын небереси Арстанбек орус генералына (Паоло Швыковскийге) бир мыкты ат сатат. Курманжан аны угуп калып, жамандыкка жакшылык деген кыргыз салты боюнча анын акчасын кайрып берип, атты бекер тартуу кылат. Датканын орус генералдары анын кадыр-баркын сыйлабады: арыз-мунуна кийин кулак какпай да койду. Буга ал көп нааразы болуп, өмүрүнүн акыркы айлары ошондой кошумча кайгы менен коштолуп жүрдү.

Жакшы адамга жакшы өлүм дегендей Курманжан Мадыга келип, небере-чөбөрөлөрүнүн колунан топурак буйруп, урмат-сый менен түбөлүктүү дүйнөгө узады.

Курманжандын тарыхтагы ролу совет мезгилинде, б.а. Кыргызстан союздук республиканын бири болуп турган учурда саясатка

байланыштуу көп айтылбай келсе, постсоветтик доордо анын даңкы чыныгы бийик денгээлге көтөрүлдү. Анын юбилей, мааракелери өткөрүлүп, көптөгөн китептер жазылды, диссертациялар корголду. 2011-жыл Курманжан жылы деп аталып, ага байланыштуу көп иш-чаралар өткөрүлдү. Курманжан кыргыз мамлекеттүүлүгүн түптөгөн улуу инсандардын бири катарында даңазаланды. С.Жусуевдин «Курманжан датка» романы эки ирет басылып чыгып, орус тилине да которулду. Ал кыргыз адабий, маданий турмушундагы чоң окуялардын бири болуп тарых барактарына жазылып калды. Романдын адабият тарыхынан өзүнүн туруктуу орун ала тургандыгы шексиз.

Роман С.Жусуевдин 80 жаш курагынан ашкан мезгилинде жазылса да, акындын көркөм ой жүгүртүүлөрү бийик денгээлде экендигин айгинеледи. Ошентсе да чыгармачылыкка тиешелүү айрым бөксөлүктөр байкалат. Алсак, ал кээде кыска, так бүтүрүп кое турган жерлерде сөздү узартып жиберген учурлары бар. Мисалы, романдын корутунду бөлүгү бир аз узарып кеткендей. Романдын тилинде жалпы элге толук түшүнүктүү эмес, адабий тилге жатпаган сөздөр да учурайт. Андан сырткары китептин беттерине шилтеме берип, түшүндүрүп кое турган сөздөр да кездешет.

Жалпысынан алганда, «Курманжан датка» романы С. Жусуевдин карыя жашына келген мезгилде жараткан көлөмдүү да, көркөмдүгү да арткан мыкты чыгармаларынын бири катары бааланган. Ага Кыргыз Республикасынын Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгы ыйгарылган.

МАЗМУНУ

СҮЙҮНБАЙ ЭРАЛИЕВ

К. Укаев	
АК МӨӨРДҮН АРМАНЫ.....	4
К. Даутов	
НУКУРА ПОЭЗИЯНЫН ТАЛАБЫНАН.....	33
С. Жумадылов	
«АК МӨӨР» ПОЭМАСЫНДА КӨРКӨМ ОБРАЗ ТҮЗҮҮ ЧЕБЕРЧИЛИГИ.....	45
С. Жумадылов	
АКЫНДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ИЗДЕНҮҮЛӨРҮ	69
Ж. Төлөев	
АКЫРКЫ ЖЫЛДАРДАГЫ КЫРГЫЗ СОВЕТ ПОЭЗИЯСЫНЫН ӨСҮШҮ БОЮНЧА КЫСКАЧА ПИКИРЛЕР	108
С. Жигитов	
ИЗДЕНҮҮ ПАФОСУ	116
А. Акматалиев	
СҮЙҮНБАЙ ЭРАЛИЕВ: АДАМ ДҮЙНӨСҮ – ӨЧПӨГӨН ҮМҮТ	124
А. Эркебаев	
ИЗДЕНҮҮНҮН ЖАНА ЖАҢЫЛАНУУНУН ЖОЛУ	131
С. Жигитов	
НУКУРА АКЫН	145
К. Ботояров	
АЙЫЛДАН ААЛАМГА КЕТКЕН ЖОЛ.....	151
К. Матиев	
ЭРӨӨЛ	170
С. Тургунбаев	
АКЫНДЫК ЧАЛГЫНДА БОЛУУ	191
О. Ибраимов	
ЖЫЛДЫЗ КАЙЫГАН ЫРЛАР.....	199
К. Эдилбаев	
КЕЗДЕШҮҮ	209
К. Ибраимов	
ПОЭЗИЯ – АЖАЙЫП ААЛАМ.....	213

Т. Аскарлов	
ОБРАЗДУУ ОЙ ЖУГУРТУУНУН ЧЕКСИЗДИГИ	229
А. Садыков	
АКЫНДЫН ЭСТЕТИКАСЫ	275

СООРОНБАЙ ЖУСУЕВ

К. Бобулов	
СООРОНБАЙ ЖУСУЕВ	310
Д. Туратов	
«ҮМҮТ»	313
К. Калдыбаев	
«КӨҢҮЛ КҮҮЛӨРҮ»	317
А. Садыков	
«КӨҢҮЛ КҮҮЛӨРҮ»	322
К. Даутов	
«АКЫН ЖҮРӨГҮ»	327
Ж. Шериев	
СТИЛЬ ЖАНА ЧЕБЕРЧИЛИК	334
Ж. Шериев	
ПОЭЗИЯ КҮҮНҮ ТУРМУШТАН АЛАТ	339
Т. Аскарлов	
АКТАЛГАН ҮМҮТ	369
К. Ырсалиев	
ЫРГА МЕН ӨМҮР ТИЛЕДИМ	388
А. Акматалиев	
ЖУСУЕВ СООРОНБАЙ: ЛИРИКА ЖАНА РОМАН	398
Д. Туратов	
ТАРЫХЫЙ ЧЫНДЫК – КӨРКӨМ ЧЫГАРМАДА	413
Л. Үкүбаева	
ТАБЫНАН ТАЙБАГАН ТУЛПАР	420
А. Садыков	
«КУРМАНЖАН ДАТКА» РОМАНЫ	430

Илимий-популярдуу басылма

**«Классикалык изилдөөлөр жана тексттер»
сериясы**

АДАБИЯТТААНУУ

13-КИТЕП

Түзгөндөр

Абдылдажан АКМАТАЛИЕВ

Айнура КАДЫРМАНБЕТОВА

Тех. редактору *Н. Тилекматова*

Корректору *А. Кадырманбетова*

Компьютерде тергендер *А. Турсуналиева, П. Алмаз кызы*

Компьютердик калыпка салган *Б. Өмүров*

Терүүгө 10.10.2018-ж. берилди.
Басууга 10.12.2018-ж. кол коюлду.
Кагаздын форматы 70x100. $\frac{1}{16}$
Көлөмү 28,5 б.т. Нускасы 500. Заказ № _____

«Полиграфбумресурсы» басмаканасында басылды.
720071, Бишкек ш., Сүйүнбаев көч., 144/23
Тел.: (0 312) 43-20-75, (0 312) 43-19-51